

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

LAKÓ GYÖRGY

LXVIII. kötet 1. szám

Budapest, 1966

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
KÁROLY SÁNDOR
LAKÓ GYÖRGY
MAGDICS KLÁRA
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

LAKÓ GYÖRGY

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST, V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111-010.

MNB egyszámlaszám: 46.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185-612.

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 28,- Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest, V., Alkotmány utca 21.).

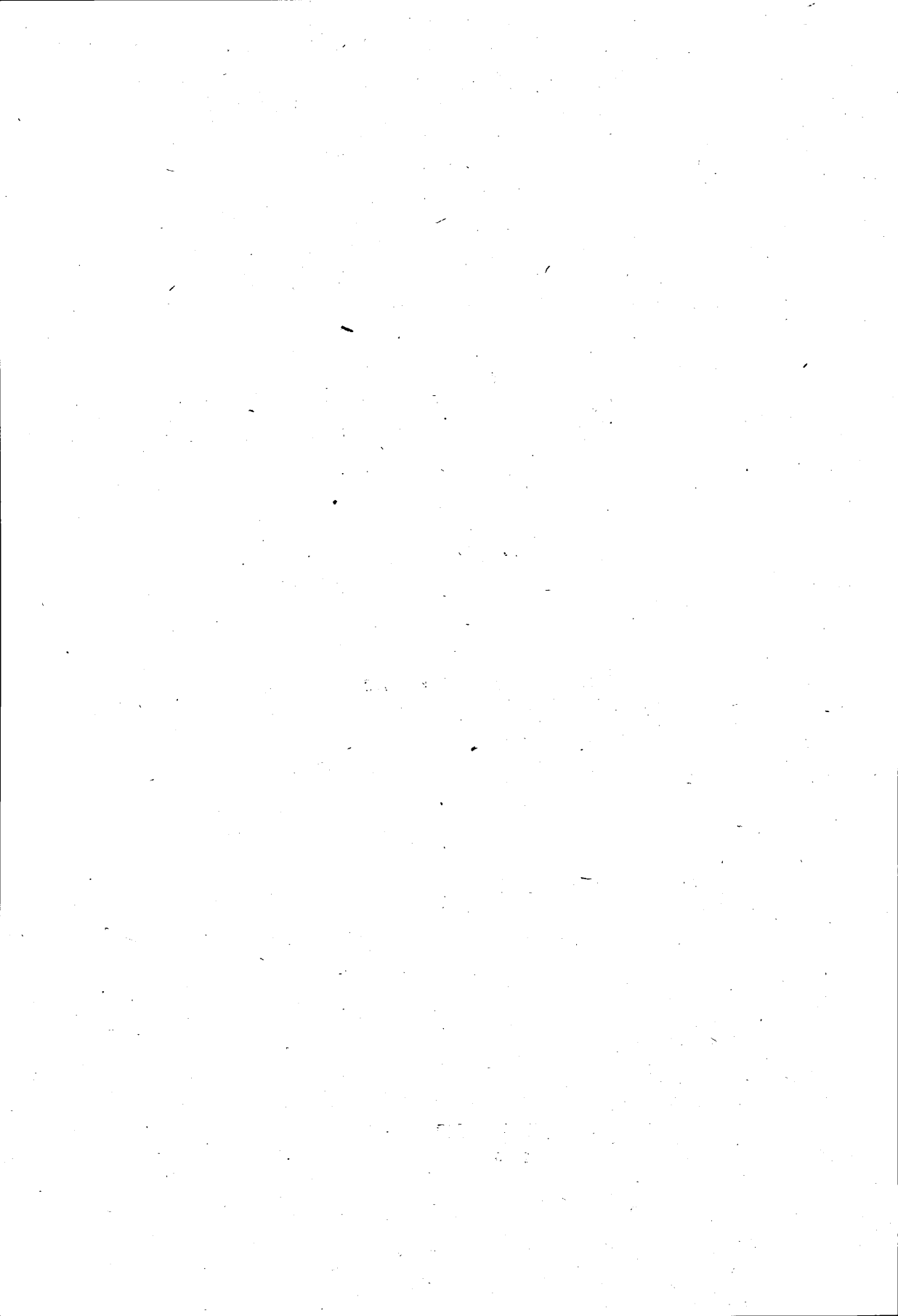
Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANNYOLCADIK KÖTET

BUDAPEST
1966

Vahi osztják nyelvtanulmányok

(Második közlemény)*

Névszók

A főnév

A főnévalkotás

117. Két formája van: a szóképzés és a szóösszetétel.

A szóképzés

117a. A produktív képzők száma viszonylag csekély. Az alábbiakban — gyakoriságuk sorrendjében — felsoroljuk a leginkább használatos névszóképzőket.

A) Denominális névszóképzők:

-*ál/i/-al/i*: kicsinyítő képző (a leggyakoribb élő képző). Pl. *kulal/i* 'halacska' (*kul* 'hal'), *nipikal/i* 'könyvecske' (*nipik* 'könyv'), *öyäl/i* 'leányka' (*öyi* 'leány') stb.

-*sä/-sa* (+ a ktsz., vagy a tbsz. jele): gyűjtőnévképző (anyagomban csak rokonságnevekkel fordul elő). Pl. *jəysəyəm* 'apa a fiával' (*jəy* 'apa'), *jəysät* 'apa a fiaival' (tbsz.), *älizayən* 'bátyák' (ktsz.), *älisat* 'bátyák' (tbsz.); *əs(s)äjəysät* 'család' (*əs* 'anya', *jəy* 'apa').

-*i*. Pl. *köčəy* 'kard, szablya' (vö. *köčəy* 'kés') stb.

Minden bizonnyal képző a rokonságnevek *-i/-j* eleme: *äl/i* 'báty', *än/i* 'idősebb leánytestvér', *ənki* 'anya', *iki* 'öreg; nagyapa', *imi* 'öregasszony', *kak/i* 'fiatalabb fiútestvér', *öyi* 'vki leánya; kisleány' stb.

-*as*. Pl. *köras* 'alak, forma' (*kör* 'kép') stb.

-*at*. Pl. *köyat* 'hosszúság, hossz' (*koy* 'hosszú') stb.

Egy szóban a kettős szám jelének képző funkciója van: *jakkən* 'házaspár' (*jay* 'emberek, nép').

B) Deverbális névszóképzők:

-*wəs/-wəs*. Pl. *čoyilwəs* 'sivítás, füttyülés' (*čoyil-* 'füttyül, zúg') stb.

-*wə*. Pl. *länkiwə* 'temető' (vö. KARJ.—TORV. *länkis* ua.) stb.

-*əw/-əw*. Pl. *əntəw* 'öv; szíj' (*ənt-* 'felölt'); *ronkintəw* 'kolomp (a tehén nyakán)' (vö. TYERJ. *ronkışəlla* 'zeng, cseng' [pl. csengetyű]) stb.

-*əs*. Pl. *näməs* 'ész; értelem' (TYERJ. *nomia* 'emlékezik') stb.

-*i*. Pl. *käl/i* 'a halott; holttest' (*kälä-* 'meghal') stb.

Szóösszetétel

117b. A szóösszetételeket legcélszerűbb az előtag szófaji hovatartozása szerint osztályoznunk. Ez alól kivételt csak néhány olyan összetétel képez, melynek utótagja valamely „képző-szerű” névszó.

* Az első közleményt l. NyK. LXVII, 181—216.

A) Főnévi összetétel. (Az előtag főnév.)

a) Egyszerű összetételek.

1. Az előtag anyagnév. Pl. *jyŋkuri* 'fateknő' [*jy* 'fa', *kuri* 'teknő'], *məŋkat* 'földkunyhó' [*məŋ* 1. 'ország', 2. 'föld', *kat* 'ház']; *söŋmətjyŋ* 'nyírfa (kivágott, nem élő fa; Holz)' [*söŋmət* 'nyír', *jyŋ* 'fa'] stb.

2. Az előtag nemet, embert, tisztséget stb. jelentő szó. Pl. *nikan* 'cárnó' [*ni* 'nő', *kan* 'cár'], *kujəkəsi* 'férfi' [*ku* 'férfi', *kəsi* 'ember'], *kəsiköl* 'emberi hang' [*kəsi* 'ember', *köl* 'hang, szó'], *kəlijyŋ* 'koporsó' [*kəli* 'halott (ember)', *jyŋ* 'fa'], *kanməŋ* 'ország' [*kan* 'fejedelem', *məŋ* 'ország, táj, föld'] stb.

3. Az előtag állat- vagy növénynév. Pl. *əmpoy* 'kutyafej' [*əmp* 'kutya', *oy* 'fej'], *ńőŋəssöŋ* 'nyusztprém' [*ńőŋəss* 'nyuszt', *söŋ* 'bőr, prém'], *paŋləwət* 'nyárfalevél' [*paŋ* 'nyárfa', *ləwət* 'levél'] stb.

4. Az előtag valamely vonatkozásban helyet jelöl. Pl. *ləlpam* 'ülőhely (csónakban)' [*ləl* 'csónakrész', *pam* 'fű, széna'], *taraspam* 'tengeri fű (növény-név)' [*taras* 'tenger', *pam* 'fű'], *torəmwəŋ* 'ég, menny' [*torəm* 'ég, menny', *wəŋ* 'vas'] — „mert az ég vasból van” — (az egyik adatközlőm megjegyzése), *jəŋk luŋk* 'a víz istene (tőle függ a halászat sikere)' [*jəŋk* 'víz', *luŋk* 'isten, bálvány'], *körkəŋəli* 'tégla' [*kör* 'kemence', *kəŋəli* 'kövecske'], *luŋwəŋ* 'gyűrű' [*luŋ* 'ujj'], *wəŋ* 'vas'], *ləljay* 'katonák, katonaság' [*ləl* 'háború', *jay* 'emberek, nép'] stb.

5. Az előtag 'al-', 'fel-', 'elő-' stb. jelentésű főnév. Pl. *numtorəm* 'Isten' [*num* 'a felső rész', *torəm* 'isten'], *ilnowət* 'a múlt, rég' [*il* 'elő, régi', 2. *nowət* 'kor'] stb.

6. Az előtag olyan főnév, mely „vmi számára való” fogalmat, dolgot fejez ki. Pl. *loyat* 'lóistálló' [*loy* 'ló', *at* 'bekerített hely, istálló'], *čəjput* 'teáskanna' [*čəj* 'tea', *put* 'fazék, edény'] stb.

7. Az utótag valamely „képző-szerű” főnév: *čow* 'vminek a fele', *pelək* 'fél, vminek a fele', *pil-pil* 'fél, társ; oldal', *ont* 'vminek a belseje' stb. Pl. *ńəŋčow* 'félkenyér', *sempələk* 'fél szem, félszemű', *kaləppil* 'unoka', *woront* 'erdő' stb.¹

8. Szórványos esetek: *ləktəŋ* 'útvég, az útnak a vége' [*lək* 'út', *təŋ* 'vég, utolsó rész'], *pörkəwat* 'vihar' [*pörkə* 'füst', ? 'hóesés']; *söŋul* 'fekete áfonya' [*söŋ* 'szén, fekete szén', *ul* 'bogyó']; *lulpənə* 'dal' [tkp. 'száj-fonal'] vö. KARJ. — Torv. *lul* 'Mund', *pənə* 'Zwirn, Schnur; Saite'] stb.

b) Többszörös (főnévi) összetételek.

Néhány szóban az összetétel első tagja maga is összetétel. Pl. *kanməŋ-jay* 'cárnép', *kotəljor-lət* 'délidő (tkp. nap-közép-idő)', *sempələk-ku* 'félszemű ember' stb.

c) Az a) és a b) pontban felsorolt típusokban az összetétel tagjai a ragozás során nem válnak el egymástól: pl. *jyŋkuri-ńə* 'fateknőben', *nikan-əŋ* 'cárnóvé' stb. Néhány — úgy látszik — rokon értelmű szóból álló összetétel tagjai a képzés és ragozás során önálló szóként szerepelnek s a megfelelő végződést mindkét részükben felveszik. Pl. *əjəköl* 'hír' [**əj* 'beszéd', *köl* 'szó, hang']: *əjəŋ-kələŋ imi* 'beszédes asszony'; *ləŋort* 'szolga' [*ləŋ* 'szolga; unokatestvér', *ort* 'fejedelem']: *ləŋət-ortət* 'szolgák' stb. A kettős szám jelével: *niŋən-kuŋjəŋən* 1. 'fiatal házások', 2. 'fiatalember és leány együtt' [*ni* 'nő', *ku* 'férfi'] stb.

¹E típus egyes esetei a megelőző típusok valamelyikének is felfoghatók. Pl. *ńəŋčow* 'félkenyér' = 'kenyérből álló fél' (vö. 1.) stb.

B) Melléknévi összetétel. (Az előtag melléknév.)

Pl. *ājni* 'leány' [*āj* 'kicsi, kis', *ni* 'nő']; *wərtul* 'áfonya, брусника' [*wərtə* 'piros', *ul* 'bogyó']; *tōrasku* 'kupec, kereskedő' [*tōras* 'gazdag', *ku* 'férfi'], *jəmwər* 'béke' [*jəm* 'jó', *wər* 'ügy, dolog'] stb.

C) Lényegüket tekintve a szóösszetételek körébe tartoznak az ún. állandó szószervezetek. Két csoportjuk van: a) a szerkezet előtagja melléknévi igenév, b) az előtag melléknévi igeneves szerkezet. Példák: a) *litot* 'étel; ebéd' [*litə*: *li* 'eszik', *ot* 'valami, dolog'], *kōyərjənk* 'húsleves' [*kōyər*: *kōyər*- 'főz', *jənk* 'víz'], *kāncjintə juy* 'ceruza' [*kāncjintə*: *kāncjint*- 'ír', *juy* 'fa']; b) *ku* *weltə* *ku* 'halász (tkp. halat ölő férfi)', *rək* *wertə* *imi* 'parasztasszony (tkp. liszt csináló asszony)', *tōyət* *wertə* *juy* 'gyufa' (tkp. tűz csináló fa) stb.

A főnév-típusai

118. A főnevek részben mássalhangzós, részben magánhangzós tövűek.

119. A mássalhangzós tövűek egy vagy két mássalhangzóra végződnek.

120a. Egy mássalhangzóra végződő főnevek: *oy* 'fej', *kat* 'ház', *emter* 'tó', *sōymət* 'nyírfa' stb.

120b. A leggyakrabban előforduló tövégi mássalhangzók a *γ* (a főnevek kb. 12%-ában), az *r* és az *l* (kb. 10–10%). Az ide tartozó szók az egy mássalhangzóra végződő tövek mintegy 30–35%-át teszik ki. Ugyancsak gyakran fordul elő a *j*, a *t*, az *m* és az *s* (egyenként mintegy 5–6%-os gyakorisággal). A *w*, *n*, *k* és az *η* mássalhangzókkal viszonylag ritkábban találkozunk (egyenként kb. 3–4%-ban). Ennél is ritkábbak a *č*, a *t*, az *ń* és az *l* mássalhangzók. Legritkábban az *l* és az *η* fordul elő (egyenként 1%-nál kisebb gyakorisággal).

121a. Két mássalhangzó szövégen csak egyszótagú szavakban fordul elő. Például: *əmp* 'kutya', *jənk* 'víz', *wont* 'erdő' stb.

121b. A következő mássalhangzó-csoportok szoktak viszonylag gyakrabban előfordulni: *ηk*, *mp*, *nt*, *ńl*, *rt* és *ńč* (egyenként kb. 1%-os gyakorisággal), az összes főnevek mintegy 5–6%-ában.

122a. A magánhangzóra végződő tövek végén leggyakrabban *i* van (kb. 8%-ban). Ezt követi gyakoriságban az *i* (kb. 5%). Ritkábban előfordul még az *ä*, *ə* és az *ə* (egyenként 1–2%-os gyakorisággal). Szövégen *a*, *o*, *u* magánhangzókkal csak elvétve találkozunk. A többi magánhangzó (*ü*, *ö*, *e*, *ő* és *ö*) — anyagunkban — tövégen nem fordul elő.

122b. Az *-ə/-ə* magánhangzóra végződő tövek szövégen levő magánhangzója a számjelek, a ragok és a birtokos személyjelek előtt *-ä/-a* hangként jelentkezik. Például: *pətə* 'fenék': *pətəyən* 'fenekek (ktsz.)', *pətüt* 'fenekek', *pətä-jä* 'fenékre'; *päjə* 'csomócska': *päjəm* 'csomócskám'; *täytə* 'darab; rész': *täytət* 'darabok; részek' stb.^{1a}

122c. A *ni* 'nő'; asszony' szónak a ragozási teljes töve *nir-*, a *ku* 'ember; férfi, férj' szóé *kuj-*(*kujə*-).

123. A főnevek 2–9 fonémából állnak. A szavaknak mintegy 50%-a egyszótagú. Kb. 45% kétszótagú, 5% pedig háromszótagú (= összesen 100%). A főneveknek kb. 80%-a végződik mássalhangzóra. A magánhangzóra végződők százalékaránya kb. 20%.

^{1a} Valószínűnek tartjuk, hogy ezekben — legalábbis egy részükben — a korábbi teljes tövégi magánhangzó őrződött meg.

124. A leggyakrabban előforduló tőtípusok a magán-(= V) és a mássalhangzók (= C) eloszlása alapján:

(a típus sémája)	(mintaszó)	(a típus gyakorisága százalékban)
a) e g y mássalhangzós tövű főnevek		
CVC	<i>kat</i> 'ház'	38%
CVCVC	<i>lájəm</i> 'fejsze'	22
VC	<i>oγ</i> 'fej'	4
CVCCVC	<i>sőymət</i> 'nyírfa'	4
b) k é t mássalhangzós tövű főnevek		
CVCC	<i>jəŋk</i> 'víz'	4%
VCC	<i>əmp</i> 'kutya'	1
c) m a g á n h a n g z ó s tövű főnevek		
CVCV	<i>weli</i> 'rénszarvas'	8%
CVCCV	<i>lənki</i> 'mókus'	4
VCV	<i>iki</i> 'öregember'	3

A főnevek számviszonyai és jelölésük

125. A főneveknek három számuk van: egyes, kettős és többes szám.

126. Az egyes szám jelöletlen, zero-morféma fejezi ki.

127a. A kettős szám jele: *-γən/-γən*; hasonulással *-kən/-kən*. Például: *weli* 'rénszarvas': *weliγən* 'rénszarvasok (ktsz.)', *kul* 'hal': *kulγən* 'halak (ktsz.)'; *juy* 'fa': *jukkən* '(két) fa', *kat* 'ház': *katkən* '(két) ház' stb.

127b. Kettős szám használatos ha a) a beszéd két egynemű dologról (tárgyról) szól (pl. *weliγən* '[két] rénszarvas' stb.), vagy ha b) két egymástól különböző dolog között a beszélő számára valamely belső összefüggés van (pl. *im-γən ik-kən* 'férj és feleség' stb.)

128. A többes szám jele *-t*, mely a magánhangzóra, valamint az *l, l, l, n, n, n, r* és *j* mássalhangzóra végződő szótövekhez közvetlenül kapcsolódik. Egyéb esetekben a többes szám jele: *-ət/-ət*, illetőleg hasonulással: *-t*. Például: *kər* 'mozsár': *kərt* 'mozsarak'; *al* 'év': *alt* 'évek'; *kət* 'kéz': *kətət* 'kezek'; *čow* 'vminek a fele': *čowət* 'felek'; *wäl* 'vessző': *wält* 'vesszők' stb.

129. Az *-ət/-ət* magánhangzóra végződő tövek szóvégen levő magánhangzójának a számjelek előtti viselkedéséről l. 122 b.

(A szótári részben — ha módunk van rá — a főnevek kettős- és többes-számi alakját zárójelben megadjuk.)

A főnévragok (végződés) és funkcióik

130. A főnévragok a főnév különböző mondatbeli viszonyok kifejezésére való használatának a jelölésére szolgálnak. A főnév a mondatban lehet A) alany, B) tárgy, C) határozó, D) jelző és E) állítmány.

131. A főnévhez járuló ragok alakjuk szerint nagyjából mássalhangzós, kisebbrészt magánhangzós kezdetűek, illetve pusztán egy magán- vagy mássalhangzóból állnak. A ragnak a tőhöz való illeszkedése során részben

a tömorfémában, részben a ragban bizonyos hangtani változások lépnek fel. E változások egyes eseteinek a mikéntjére vonatkozólag l. 46a—49.

132. A főnévhez járuló ragokat a funkción (A, B, C, D, E) alapuló felosztásukon belül alakjuk szerint soroljuk fel.

(N^o) (a rag alakja)

(funkciója)

A) Alanyt jelölő ragok

1. \emptyset (zéró-morféma)

az alany jelölése a) cselekvő, b) szenvedő igével alkotott mondatokban agens; l o g i k a i alany jelölése (ergatívusz)

2. $-nə/-nā$

B) Tárgyragok

3. \emptyset (zéró-morféma)

az I. tárgy jelölése

4. $-tə/-tā$

a II. tárgy jelölése

$-ə/-ā$

C) Határozóragok

5. \emptyset (zéró-morféma)

1. temporális

2. modális

6. $-nə/-nā$

1. lokatívusz (inesszívusz, szuperesszívusz, adesszívusz)

2. temporális, 3. kauzálisz-finális

7. $-əγ/-əγ$

1. elatívusz, delatívusz, ablatívusz

2. prolatívusz

3. komparatívusz

8. $-ä/-a$

1. latívusz (illatívusz, szublatívusz, allatívusz)

2. temporális

3. datívusz

4. kauzálisz-finális

kauzálisz-finális

illatívusz, allatívusz (approkszimatívusz)

approkszimatívusz (allatívusz)

$-ä(ti)/-at(i)$

9. $-pā/-pa$

1. instrumentális

2. komitatívusz

10. $-äpā/-apa$

11. $-nāt/-nat$

$-nāt(i)/-nat(i)$

1. transzlatívusz

2. esszívusz

12. $-γ (-əγ/-əγ;$

$-kə/-kā)$ ²

komparatívusz

abesszívusz

13. $-nīḡət/-nīḡət$

14. $-ləγ/-ləγ$

D) Jelzői használatra utaló ragok

15. \emptyset (zéró-morféma)

1. minősítő jelző

2. birtokos jelző

E) Állítmányi használatot jelölő végződések

16. \emptyset (zéró-morféma)

17. $-ki/-kī$

² A szóvégtől függően.

133. A főnevek mind az egyes, mind a kettős és többes számban egyformán ragozódnak. A ragok a számjelek, az egyes számban zéró-morféma, után következnek. Például: *kötä* 'kézbe': *kötkənä* 'kezekbe (ktsz.)': *kötətä* 'kezekbe'; *kannat* 'herceggel': *kanγənnat* 'hercegekkel (ktsz.)': *kanənat* 'hercegekkel' stb.

134. Az alábbiakban felsoroljuk néhány főnév teljes paradigmáját — egyes számban. (A kettős — és a többesszámi alakok ragozására a példákat l. az egyes példamondatokban.)

Paradigmák

	<i>köt</i> 'kéz',	<i>kan</i> 'herceg; cár',	<i>weli</i> 'rénszarvas'
1. <i>köt</i>	<i>kan</i>	<i>weli</i>	
2. <i>kötnə</i>	<i>kannə</i>	<i>welinə</i>	
3. <i>köt</i>	<i>kan</i>	<i>weli</i>	
4. <i>kötə</i>	<i>kantə</i>	<i>welitä</i>	
5. (—) ³	(—)	(—)	
6. <i>kötnə</i>	<i>kannə</i>	<i>welinə</i>	
7. <i>kötöy</i>	<i>kanoy</i>	<i>welijöy</i>	
8. <i>kötä(ti)</i>	<i>kana(ti)</i>	<i>welijä(ti)</i>	
9. <i>kötpä</i>	<i>kanpa</i>	<i>welipä</i>	
10. <i>kötäpä</i>	<i>kanapa</i>	<i>welijäpä</i>	
11. <i>kötnä(ti)</i>	<i>kanna(ti)</i>	<i>welinä(ti)</i>	
12. <i>kötəy</i>	<i>kanəy</i>	<i>weliy</i>	
13. <i>kötnəyət</i>	<i>kannəyət</i>	<i>welinəyət</i>	
14. <i>kötləy</i>	<i>kanləy</i>	<i>weliləy</i>	
15. <i>köt</i>	<i>kan</i>	<i>weli</i>	
16. <i>köt</i>	<i>kan</i>	<i>weli</i>	
17. * <i>kötki</i>	(—)	(—)	

135. Példamondatok a főnévragok használatára:

1: a) *kat əlləki* 'a ház nagy'; *lampi pəsən nomənnə lajəkkal* 'a lámpa az asztal fölött lógott'; *ikiyən, lulpəniyitən!* 'öregek (ktsz.), énekeljete (ktsz.)'; *wontə səymətət ənəmpəlt* 'az erdőben nyírfák nőnek'; *juy pəni kat amələyən* 'a fa és a ház [ott] (együtt) vannak (ktsz.!)' stb.; b) *əpimnə joyəl təy tulj* 'apám íjat hoz ide (pass.)'; *löyən əmpoy joyimyalj* 'ő megütötte a kutya fejét (tkp. kutyafejet) (pass.)'; *əmpnə kul mortj nuy-lisi* 'a kutya a halat egészen megette (pass.)' stb.

2: *litot öyilpilnə weri* 'a leánya ételt készít (pass.)'; *welit kitətəl jaynə likertä jörtət* 'a rénszarvasokat az emberek a szánokba kettesével fogták be (pass.)'; *käčəy kəsənə ti wer tönəmtj* 'minden ember tudja (ismeri) ezt a dolgot (pass.)' stb.

3: a) *əj kupil rit werwəl, tompil ot luw werwəl* 'az egyik ember csónakot csinál, a másik evezőt készít (csinál)'; *mä köt wuləm* 'én (egy) kezet látok'; *mä əqkimä rək tusəm* 'én anyámnak lisztet hoztam'; *mä kör nuk-öllum* 'én a kemen-cét begyújtom'; *əpimnə kü joyəlyən təy tujiyən* 'apám két íjat hozott ide'; *löy rit təjas* 'őneki volt egy csónakja (tkp. ő csónakot birt)'; *mä läwət al təjaləm* 'én hét éves vagyok (tkp. hét évet bírok)' stb.; b) *köčəy miñ oytjjoy wəji!* 'a kést vedd (el) a ládáról!'; *rit komtəy pəni!* 'a csónakot lefelé (fordítva) tedd!';

³ Például: *kotəl 'nap': (ti) kotəl '(azon a) napon'* stb.

kojat nõņ tim weli walin? 'kinek (a számára) veszed ezt a rénszarvast?'; lõņan käsī läjmnä uýłoy joyımtä 'õ fejszével az embert fejen (tkp. fején) vágta'; äpımnä joyält tay tulällä 'apám íjakat hoz ide' stb.

4: min nõñä wokıtä majällämän 'mi (ktsz.) neked rókát ajándékozunk (ktsz.)'; lõņon mänt kät kulýänä mąýäs 'õ nekem két halat (ktsz.) adott'; lõņon äjni kõýerjńka mältä 'õ a kislánynak levest ad'; mä uýäm kötä päñi! 'a fejemre tégy kezet!' ('akkor, mondják, amikor valakinek fáj a feje'); lõņon iy muýtı köčka pultä 'õ a medvét késsel keresztül szúrta!' stb.

5: äpımnä mänt äłęñ tay tuwól 'apám engem reggel ide hoz'; mä tim al kõla joypa äntä mänlēm 'én idén (tkp. ez év) még nem megyek haza'; lõy är lát werwól 'õ sokáig (tkp. sok idő) dolgozik'; ti tu köl atkas 'ez így (tkp. az szó) mondta' stb.

6: iyat wontnä äjatäl jălilwält 'a medvék az erdőben egyesével járnak'; tim kötñä möýöli? 'ebben a kézben mi (van)?'; ilnowänä tim täýñä jńk wälýän 'a régi időben itt (tkp. e helyen) víz volt [a régi mederben]'; mąñ kutöýñä wet ičęwəs 'házunkon öt ablak [van]'; söýasñä nęñkijüt onältýälta mänwält 'összel a gyermekek tanulni mennek'; lõy söýläl möýálnä ärki täs wäs 'õ a bőreiért (tkp. bőrei helyében) sok árút vett'; tim täs möýi tinnęki? 'ez az árú mennyibe kerül (tkp. milyen árban van)?' stb.

7: kötöy kõýäl waji! 'a csészét vedd el a kézbel!'; mänä katoy! 'menj (ki) a házból!'; mä tu möýlöy jöýäsäm 'én arról a helyről jöttem'; mä imijöy jösäm 'én az öregasszonytól jöttem'; tim juyoy möýöli werwän? 'ebből a fából mit csinálsz?'; ämp oyoy joyımyältä 'a kutyát fejen vágta'; tom kat jamęki tim katoy 'az a ház jobb ennél a háznál' stb.

8: mä kata läñalēm 'én bemegyek a házba'; łę wača jösät 'ők a városba megérkeztek'; welıt kítätäl jayñä líkärtä jörätät 'a rénszarvasokat az emberek a szánokba kettesével fogták be' (pass.); lõy emtarä mänäs 'õ elment a tóra'; patäjä päñi! 'a fenékre tedd!'; jöýna nik wıýállöy 'a folyóhoz megyünk le'; nõñ möýlä kojı jöwäl? 'te helyetted ki jön?'; talyä pam werwält 'télre szénát készítenek'; kiña mänä! '(káromkodás) menj a kiñ-szellemhez (menj a pokolba)!'; nõñ nıpik kalaja mąýäsın? 'te a könyvet Kátyának odaadtad?'; mä ula mänlēm 'én bogyóért megyek'; mä joypa nıpikä jalýälēm 'én haza mentem könyvért'; lõy jńkät mänäs 'õ vízért ment'; mä wonta wajyat ätimnäm mänlēm 'én az erdőbe vadászni (tkp. vadra) egyedül megyek' stb.

9: kuntä-käm mä wačpa mänäm 'valamikor a városba mentem'; kötpä tälöýsñwál 1. '[ó] a kéz felé nyúl', 2. '[ó] a kézhez nyúl'; lõy katpa tälöýtäs 'õ a ház felé kiáltott' stb.

10: oypijapa koyłäs 'odalépegetett az ajtóhoz'; mä katapa mänlēm 'én a ház felé megyek'; mä jńk kanņapa mänlēm 'én a vízpartra megyek' stb.

11: lõņon wäýña tintäýältä 'õ pénzzel fizette'; äj kötñä ropıltälēm 'egy kézzel dolgozom'; rıt luwnat kõla mänäs 'a csónak az evezővel (együtt) elveszett'; ti katna mas! 'elég (már) ezzel a házzal! [ne beszéljünk róla!]'; mä äpımnä rıtña mąnsäm 'én apámmal csónakon (csónakkal) mentem'; min iminä jösmän 'mi (ktsz.) (egy) öregasszonnyal jöttünk' (ktsz.); lõy wisänät školaja mänäs 'õ Fizával iskolába ment' stb.

12: lõy äłłä äjñńke jas 'õ nagy leánnyá lett'; luwäý katöy jas 'a gyúró házzá vált'; koy mąñ jńkayälöy itney jęýękätöýäl 'mi sokáig játszottunk, [azután] esteledni kezdett' stb.

13: tim kat tom katñńęñät äłłęki 'ez a ház nagyobb (tkp. nagy) annál a háznál' stb.

14: L. 180 f. stb.

15: *mä talay lopj mayäsem* 'én téli- (tkp. tél) kabátot vásároltam'; *welüt sayältäyalt jöyreyat tälta söj kolmälät* 'a rénszarvasok elfutottak, [miután] a farkasok üvöltését (tkp. üvöltő zaját) meghallották (part.)'; *jukkön kötä mänä!* 'a fák (ktsz.) közé menj!' stb.

16: *tü juy* 'az fa'; *töt kat* 'itt ház [van]'; *timi kojü rüt?* 'ez kinek a csónakja?'; *mätkörät čas?* 'hány óra [van]?' stb.

17: *mä tükäjäm mä körasäwämä-kj* 'a húgom hasonlít rám (tkp. az én alakom [van])' stb.

A főnevek birtokos személyjelei

136. A főnevek a szótőhöz birtokos személyjeleket vehetnek fel. A birtokos személyjelek egyrészt a birtok hovatarozásának, másrészt a birtokos, valamint a birtok számának a kifejezésére szolgálnak.

137. A birtokos személyjelek két részből állanak. 1. a birtok számára utaló jelek; 2. a tulajdonképpeni birtokos személyjelek.

138. Az egyes számú birtokot a pusztá tő (zéró-morféma) + a) tulajdonképpeni birtokos személyjel fejezi ki. A kettős számú birtok jele: *-yl-*, mely a hangtani helyzettől függően *-käl/-käl-* alakban is jelentkezik. A többes számú birtok jele: *-l-*. Két vagy több birtok esetén a tőhöz először a birtok számát kifejező jel, majd ezt követően a birtok személy szerinti hovatarozására utaló tulajdonképpeni birtokos személyjel járul. Például: *weli* 'rénszarvas': *weli-l-äm* 'az én rénszarvasaim'; *kat* 'ház': *kat-äyl-am* 'az én két házam' [*-(ä)m/-(a)m* = a birtokos egyes szám első személyére utaló tulajdonképpeni birtokos személyjel] stb.

139. A birtokos személyjelek (a birtok számának a jelével együtt):

A birtokos száma és személye		A birtok száma		
		Egyes	Kettős	Többes
Egysz.	1. sz.	— <i>-m</i>	<i>-yläm/-ylam</i>	<i>-läm/-lam</i>
	2. sz.	— <i>-n</i>	<i>-ylän/-ylan⁵</i>	<i>-län/-lan</i>
	3. sz.	<i>-äl/-äl, -l</i>	<i>-yäl/-yäl</i>	<i>-(ä)llä/-(ä)llä</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>-män/-män</i>	<i>-ylämän/-ylamän</i>	<i>-lämän/-lamän⁷</i>
	2. sz.	} <i>-tän/-tän</i>	} <i>-ylin/-ylin</i>	} <i>-lälin/-lälin</i>
	3. sz.			
Tbsz.	1. sz.	<i>-öy/-öy⁴</i>	<i>-ylöy/-ylöy</i>	<i>-löy/-löy</i>
	2. sz.	<i>-tän/-tän</i>	<i>-ylin/-ylin</i>	<i>-lälin/-lälin</i>
	3. sz.	<i>-täl/-täl</i>	<i>-yläl/-yläl⁶</i>	<i>-läll/-läll</i>

⁴ Egyes esetekben előfordul *-üy/-üy* is

⁵ Előfordul *-äylin/-äylin* is

⁶ Egy esetben *-äyäl* is

⁷ Előfordul *-lämin/-lämin* is

140. Egyes főnevek tőalakjában a birtokos személyjelezés során magánhangzó-váltakozás áll elő (e jelenségre vonatkozólag l. 43a—45c). A magánhangzó-váltakozás a birtokos személyjelezésnek csak a birtok szerinti egyes számú alakjaira terjed ki.

141. A többeli magánhangzótól — s vele kapcsolatban a magánhangzó-váltakozás rendszerétől —, valamint a szóvég hangalakjától függően az egyes számú birtokra utaló egyes számú birtokos szerinti alakokban az *-m*, *-n* birtokos személyjel előtt többféle magánhangzó állhat. E szerint a birtokos személyjelezés nevezett alakjaiban a következő típusok vannak:

A) Mássalhangzós tő esetén

	a többeli magánhangzó	a birtokos személyjel
1.	<i>i, ü, í, u</i>	<i>-im/-ím ; -in/-ín</i>
2.	a) <i>e, ö, o</i> ; b) ún. redukált magánhangzó	<i>-äm/-am ; -än/-an</i>
3.	magánhangzó-váltakozásban részt vevő magánhangzó: <i>ä, a</i> , ill. <i>ö (ä), o (a)</i>	<i>-em/-äm ; -en/-än</i>

B) Magánhangzós tő esetén

Magánhangzós tő esetén magánhangzó-váltakozásra példám nincsen. E csoportban a birtokos személyjel alakja csak a tő végén levő magánhangzótól függ.

	a tővégi magánhangzójel	a birtokos személy
4.	<i>-i/-í</i>	<i>-im/-ím ; -in/-ín</i>
5.	<i>-ä/-ä</i>	<i>-äm/-am ; -än/-an</i>

142. Mássalhangzós tövek esetében az *-m*, *-n* és az *-öγ/-oγ*, valamint a többes számú birtokra utaló jelek kivételével a tő és a jel között *-ä/-ä* magánhangzó lép fel.

143. Magánhangzós tövekben a tővégi *-ä/-ä* helyén jelentkező *-ä/-a* — az *-äl/-äl*, az *-ällä/-ällä* és az *-öγ/-öγ* kivételével — végigvonul a teljes paradigmán. Az *-i/-í* magánhangzóra végződő szók tővégi magánhangzója ugyancsak megmarad a teljes paradigmában. Kivétel csupán az *-öγ/-öγ*. (L. az egyes paradigmákban.)

144a. Példák a különböző birtokos személyjelezési típusokra:

1. <i>lil</i>	'lélek':	<i>lilim</i>	'lelkem'
<i>kür</i>	'vájószekerce':	<i>kürim</i>	'vájószekercém'
<i>mijn</i>	'láda':	<i>mijnim</i>	'ládám'
<i>put</i>	'fazék':	<i>putim</i>	'fazekam'

2.	<i>sem</i>	'szem':	<i>semäm</i>	'szemem'
	<i>köt</i>	'kéz':	<i>kötäm</i>	'kezem'
	<i>loy</i>	'ló':	<i>loyam</i>	'lovam'
	<i>čönč</i>	'hát':	<i>čönčäm</i>	'hátam'
	<i>məy</i>	'föld':	<i>məyäm</i>	'földem'
	<i>päy</i>	'fiú':	<i>päyam</i>	'fiam'
	<i>jöl</i>	'varrás':	<i>jöläm</i>	'varrásom'
3.	<i>ämp</i>	'kutya':	<i>impäm</i>	'kutyám'
	<i>kat</i>	'ház':	<i>kutäm</i>	'házam'
	<i>kör</i>	'kemence':	<i>küräm</i>	'kemencém'
	<i>oy</i>	'fej':	<i>uyäm</i>	'fejem'
4.	<i>əŋki</i>	'anya':	<i>əŋkim</i>	'anyám'
	<i>lopj</i>	'kabát':	<i>lopjäm</i>	'kabátom'
5.	<i>pətə</i>	'fenék, alj':	<i>pätäm</i>	'aljam'
	<i>päjä</i>	'csomócska':	<i>päjäm</i>	'csomócskám'

144b. Néhány példa két szótagból álló szavakra is: *möyöl* 'mell': *möyläm* 'mellem', *joyäl* 'íj': *joylam* 'íjam', *läjäm* 'fejsze': *lijmäm* 'fejszém', *kaläy* 'unoka': *kilyäm* 'unokám', *emtar* '(kis) tó': *emtaräm* 'tavam' stb.

144c. A típusoktól eltérő, szórványos esetek:

	<i>ku</i>	'férfi, férj':	<i>kujäm</i>	'férjem'
	<i>ni</i>	'nő, feleség':	<i>niŋäm</i>	'feleségem'
	<i>əs</i>	'anya':	<i>əsäm</i>	'anyám'
	<i>kul</i>	'hal':	<i>kulam</i>	'halam'
	<i>nipik</i>	'könyv':	<i>nipikäm</i>	'könyvem' stb.

Az e csoportba tartozó szavak vagy gyakran használt rokonságnevek (pl. *əs* 'anya'), vagy mostani többeli magánhangzójuk (etimológiailag) másodlagos (pl. *kul* 'hal' < finnugor **kala*), illetőleg jövevényszók (pl. *nipik* 'könyv' < zür-jén *nebög* id.; vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 45).

145. Példák a birtokos személyjelezésre.

Paradigmák

(A számok az egyes típusokra utalnak.)

1: *kür* 'vájószekerce', *küryən* 'vájószekercék (ktsz.)', *kürt* 'vájószekercék'

		<i>kür</i>	<i>küryən</i>	<i>kürt</i>
Egysz.	1. sz.	<i>kürim</i>	<i>küräyläm</i>	<i>kürläm</i>
	2. sz.	<i>kürin</i>	<i>küräylän</i>	<i>kürlän</i>
	3. sz.	<i>küräl</i>	<i>küryäl</i>	<i>kürällä</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>kürämən</i>	<i>küräylämən</i>	<i>kürlämən</i>
	2. sz.	<i>kürätən</i>	<i>küräylin</i>	<i>kürlin</i>
	3. sz.	<i>kürätən</i>	<i>küräylin</i>	<i>kürlin</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>küröy</i>	<i>küräylöy</i>	<i>kürlöy</i>
	2. sz.	<i>kürätən</i>	<i>küräylin</i>	<i>kürlin</i>
	3. sz.	<i>kürätäl</i>	<i>küräyläl</i>	<i>kürläl</i>

2: *joyəl 'ij', joyəlyən 'íjak (ktsz.)', joyəlt 'íjak'*
məy 'föld', məkkən 'földek (ktsz.)', məyət 'földek'

		<i>joyəl</i>	<i>joyəlyən</i>	<i>joyəlt</i>
Egysz.	1. sz.	<i>joylam</i>	<i>joyləylam</i>	<i>joyəllam</i>
	2. sz.	<i>joylan</i>	<i>joyləylan</i>	<i>joyəllan</i>
	3. sz.	<i>joyləl</i>	<i>joyəlyəl</i>	<i>joyəllə</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>joyləməən</i>	<i>joyləylaməən</i>	<i>joyəllaməən</i>
	2. sz.	<i>joylətəən</i>	<i>joyləylin</i>	<i>joyəllən</i>
	3. sz.	<i>joylətən</i>	<i>joyləylin</i>	<i>joyəllin</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>joyləy</i>	<i>joyləyləy</i>	<i>joyəlləy</i>
	2. sz.	<i>joylətəən</i>	<i>joyləylin</i>	<i>joyəllən</i>
	3. sz.	<i>joylətəl</i>	<i>joyləyləl</i>	<i>joyəlləl</i>
		<i>məy</i>	<i>məkkən</i>	<i>məyət</i>
Egysz.	1. sz.	<i>məyəm</i>	<i>məkkələm</i>	<i>məyləm</i>
	2. sz.	<i>məyən</i>	<i>məkkələn</i>	<i>məylin</i>
	3. sz.	<i>məyət</i>	<i>məkkəl</i>	<i>məyəllə</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>məyəməən</i>	<i>məkkələməən</i>	<i>məyləməən</i>
	2. sz.	<i>məyətəən</i>	<i>məkkəlin</i>	<i>məylin</i>
	3. sz.	<i>məyətən</i>	<i>məkkəlin</i>	<i>məylin</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>məyəy</i>	<i>məkkələy</i>	<i>məyləy</i>
	2. sz.	<i>məyətəən</i>	<i>məkkəlin</i>	<i>məylin</i>
	3. sz.	<i>məyətəl</i>	<i>məkkələl</i>	<i>məyləl</i>

3: *kat 'ház', katkən 'házak (ktsz.)', katət 'házak'*
läjəm 'fejsze', läjəmyən 'fejszék (ktsz.)', läjmət 'fejszék'

		<i>kat</i>	<i>katkən</i>	<i>katət</i>
Egysz.	1. sz.	<i>kutəm</i>	<i>katəylam</i>	<i>katlam</i>
	2. sz.	<i>kutən</i>	<i>katəylin</i>	<i>katlan</i>
	3. sz.	<i>kutəl</i>	<i>katkəl</i>	<i>katəllə</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>kutəməən</i>	<i>katəylaməən</i>	<i>katlaməən (sic !)</i>
	2. sz.	<i>kutətəən</i>	<i>katəylin</i>	<i>katlin</i>
	3. sz.	<i>kutətən</i>	<i>katəylin</i>	<i>katlin</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>kutəy</i>	<i>katəyləy</i>	<i>katləy</i>
	2. sz.	<i>kutətəən</i>	<i>katəylin</i>	<i>katlin</i>
	3. sz.	<i>kutətəl</i>	<i>katəyləl (sic !)</i>	<i>katləl</i>
		<i>läjəm</i>	<i>läjəmyən</i>	<i>läjmət</i>
Egysz.	1. sz.	<i>lijməm</i>	<i>läjməyləm</i>	<i>läjmələm</i>
	2. sz.	<i>lijməən</i>	<i>läjməylin (sic !)</i>	<i>läjməlin</i>
	3. sz.	<i>lijmət</i>	<i>läjməyət</i>	<i>läjməllə</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>lijməməən</i>	<i>läjməyləmən</i>	<i>läjmələmin (sic !)</i>
	2. sz.	<i>lijmətəən</i>	<i>läjməylin</i>	<i>läjməlin</i>
	3. sz.	<i>lijmətən</i>	<i>läjməylin</i>	<i>läjməlin</i>

	1. sz.	<i>lǐjmǒγ</i>	<i>lǎjǎmǎylǒγ</i>	<i>lǎjǎmloy</i>
Tbsz.	2. sz.	<i>lǐjmǎtǎn</i>	<i>lǎjǎmǎylǐn</i>	<i>lǎjǎmlǐn</i>
	3. sz.	<i>lǐjmǎtǎl</i>	<i>lǎjǎmǎylǎl</i>	<i>lǎjǎmlǎl</i>

4: *imi* 'öregasszony', *im/i/γǎn* 'öregasszonyok (ktsz.)', *imit* 'öregasszonyok

		<i>imi</i>	<i>im/i/γǎn</i>	<i>imit</i>
Egysz.	1. sz.	<i>imim</i>	<i>imiylǎm</i>	<i>imilǎm</i>
	2. sz.	<i>imin</i>	<i>imiylǎn</i>	<i>imilǎn</i>
	3. sz.	<i>imil</i>	<i>imiylǎl</i>	<i>imillǎ</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>imimǎn</i>	<i>imiylǎmǎn</i>	<i>imilǎmǎn</i>
	2. sz.	<i>imitǎn</i>	<i>imiylǎn</i>	<i>imilǎn</i>
	3. sz.	<i>imitǎl</i>	<i>imiylǎl</i>	<i>imilǎl</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>imǐγ</i> (sic!)	<i>imiylǒγ</i>	<i>imilǒγ</i>
	2. sz.	<i>imitǎn</i>	<i>imiylǐn</i>	<i>imilǐn</i>
	3. sz.	<i>imitǎl</i>	<i>imiylǎl</i>	<i>imilǎl</i>

5: *pǎjǎ* 'csomócska', *pǎjǎγǎn* 'csomócskák (ktsz.)', *pǎjǎt* 'csomócskák'

Egysz.	1. sz.	<i>pǎjam</i>	<i>pǎjǎylǎm</i>	<i>pǎjalǎm</i>
	2. sz.	<i>pǎjan</i>	<i>pǎjǎylǎn</i>	<i>pǎjalǎn</i>
	3. sz.	<i>pǎjǎl</i>	<i>pǎjǎylǎl</i>	<i>pǎjǎllǎ</i>
Ktsz.	1. sz.	<i>pǎjamǎn</i>	<i>pǎjǎylǎmǎn</i>	<i>pǎjalǎmǎn</i>
	2. sz.	<i>pǎjatǎn</i>	<i>pǎjǎylǎn</i>	<i>pǎjalǎn</i>
	3. sz.	<i>pǎjatǎl</i>	<i>pǎjǎylǎl</i>	<i>pǎjalǎl</i>
Tbsz.	1. sz.	<i>pǎjǎγ</i>	<i>pǎjǎylǒγ</i>	<i>pǎjalǒγ</i>
	2. sz.	<i>pǎjatǎn</i>	<i>pǎjǎylǐn</i>	<i>pǎjalǐn</i>
	3. sz.	<i>pǎjatǎl</i>	<i>pǎjǎylǎl</i>	<i>pǎjalǎl</i>

146. A birtokos személyjellel ellátott főnév ragokat vehet fel.

147. A pusztán birtokos személyjellel ellátott főnév (pl. *ritǐm* 'csónakom' stb.) mondatbeli funkciója azonos a főnév zéró-morfémás alakjának a funkció-jáéval. Például: *mǎ ritǐm willǎ kat* 'az én csónakom [olyan nagy] mint (egy) ház' stb.

148. Ha a birtokos személyjellel ellátott főnév számban és személyben megegyezik a mondat alanyával, akkor a birtokos személyjel jelentése 'saját'. Például: [*lǒγ*] *mǐlǎl ǎnǎwǎl* '[ő] felölti (felteszi) a sapkáját [a sajátját]' (*mǐl* 'sapka') stb.

149. A birtokos személyjellel ellátott főnevekben a ragok mindig a birtokos személyjel után következnek. E ragok funkciója így — magától értetődően — azonos a pusztán főnévi tőhöz járuló ragok funkcióival (l. 132). Például: *katǎylǎmǎn-nǎ* 'a (mi kettőnk) két házában'; *lǎjmǎllǎ-nǎt* 'az (ő) fej-széjeivel' stb.

150. Néhány példamondat a birtokos személyjeles főnevek ragozott alakjaira: *mǎ wǎm kǎǎkǎi* 'fáj a fejem (tkp. az én fejem beteg)'; *mǎn ǎmpǎylǒγ jokǎn ǎntǐmǎkǎn* 'a mi kutyáink (ktsz.) nincsenek otthon'; *lǒγ mǎnmǎl pǐrǎnǎ mǎ ǎlǐm jǎs* 'az ő távozása (tkp. mente; part.) után megjött a bátyám'; *mǐlǐn*

uyēna enti! 'tedd a sapkád a fejedre!'; *nōŋət āpinnā təy tural* 'téged apád ide hozott'; *nōŋ pətānna əŋkimna māt löyətəltəs* 'te miattad anyám engem megszidott'; *mā əŋkimā rək tusəm* 'én anyámnak lisztet hoztam'; *nōŋ oytinoy wəšəy ləyləs* 'feletted egy kacsa röpült el'; *löy mā āpinnat ropültəwəl* 'ő az én apámmal (együtt) dolgozik'; *mā impəylāmnā jōšəm* 'én a kutyáimmal (ktsz.) jöttem [ide]'; *imi mā nipikām* 'ez az én kutyám' stb.

A melléknév

151. A melléknév a névszók sajátos csoportja. Legközelebb a főnevekhez állnak mind jelentés, mind alak szempontjából. Ragozásuk során a főnév ragjait veszik fel. Legfőbb jellemzőjük, hogy valamely főnévvel megnevezhető dolog tulajdonát fejezik ki.

152. Formailag két csoportjuk van: a) a tulajdonképpeni melléknevek és b) a főnévből — ma is élő képzővel — képzett melléknevek.

153. Az alábbiakban felsorolunk néhányat a gyakrabban használt melléknevek közül. A mellékneveket további alcsoportokba végződésük szerint csoportosítottuk.

153a. Tulajdonképpeni melléknevek

a) egyszótagúak: *məl* 'mély', *köl* 'kövér', *vastag*, *āj* 'kicsi', *alacsony*; *fiatal*, *koy* 'hosszú; távoli; sokáig tartó (időben)', *jəm* 'jó' stb.

b) kétszótagúak (legnagyobb részét képzett szók):

<i>ətəy</i>	'hideg'	<i>nəyi</i>	'fehér'
<i>wārəy</i>	'szabad, nyílt [térsg.]	<i>səŋki</i>	'világos'
<i>tələy</i>	'üres'	<i>pəyi</i>	'bal'
<i>perəy</i>	'idegen; más'	<i>jəmsi</i>	'jobb [oldali]'
<i>mōrəy</i>	'teljes, egész; ép'	<i>jōyli</i>	'hideg'
<i>tələy</i>	'teli'		
<i>mələk</i>	'meleg'	<i>əllə</i>	'nagy'
<i>nəmək</i>	'lágy; puha'	<i>ənə</i>	'kövér'
<i>ləsək</i>	'gyenge; erőtlen'	<i>jōyə</i>	'egyszerű, közönséges'
<i>jəylək</i>	'tarka'	<i>sərə</i>	'erős'
<i>ətəm</i>	'rossz; sovány'	<i>pəytə</i>	'fekete; piszkos'
<i>tārəm</i>	'gyors, fűrgő'	<i>wərtə</i>	'vörös'
<i>őkəm</i>	'kis, kicsi'	<i>ewəstə</i>	'finom'
<i>alyim</i>	'rég; ócska'		
<i>oyər</i>	'magas'		
<i>ətər</i>	'derült; fényes'		
<i>jələw</i>	'új'		
<i>moyəl</i>	'szabad' [frei]		
<i>nəyəli</i>	'alacsony'		
<i>ājəmkitəm</i>	'fiatal' (vö. <i>āj</i> 'kis, kicsi') stb.		

153b. Ma is élő képzővel képzett melléknevek

Melléknévképzők:

-η (-əη/-əη): nomen possesszorisz képző (a köznyelvben leggyakrabban használt melléknévképző). Pl. *kosəη* 'csillagos (pl. az ég)' [*kos* 'csillag'], *tinəη* 'drága' [*tin* 'ár'], *piləη* 'páros; baráttal rendelkező' [*pil* 'fél, társ'], *neməη* 'neves, híres' [*nem* 'név'], *liləη* 'élő' [*lil* 'lélek'], *səriənəη* 'arany(ból való), fénylő' [*səriənə* 'arany'] stb.

-pə/-pə: ritkábban használt képző. Pl. *nempə* 'nevű' [*nem* 'név'] stb.

-i (alig élő képző). Pl. *əlṛi* 'reggeli (pl. napszak)' [*ələη* 'reggel'] stb. (L. fentebb is.)

153c. Bizonyos értelemben képző jellegű (névutós szerkezettel) a *kōrasəw* 'alakú' (vö. *kōras* 'alak, forma') jelentésű melléknév. Pl. *jəm kōrasəw* 'szép' [*jəm* 'jó']; *wəy kōrasəw* 'kék' [*wəy* 'vas'] stb.

154. A melléknévnek a vahi osztjában alakilag csak alapfoka van.

155. A melléknévvel kifejezett tulajdonság meglétének nyomatékosított fokát a *čəka* 'nagyon' szócska fejezi ki.

156. A hasonlítás kifejezésére részint mondattani elemek, részint a *čəka* 'nagyon' szó szolgál.

157. A melléknév a mondatban lehet a) jelző, b) állítmány és c) határozó. (Határozósói használatáról l. 207).

157a. A melléknév jelzői használata

A melléknév jelzői használata esetén külön végződést nem vesz fel.

Példák a melléknév jelzői szerepére: *perəy kəsi tōη titi ontə kölkas!* 'így más ember nem viselkedett volna!'; *mə jəm nipikəli tajaɣəlm* 'nekem volt [egy] jó [kis] könyvecském'; *lōy əllə əjninqə eṛməs* 'ő nagy leánnyá lett (tkp. nőtt)'; *timi ətəm kul* 'ez rossz hal'; *mə ōkəm wəlməmnə kaŋɣəlm* 'amikor kicsi voltam (tkp. kis voltomban; part.), beteg voltam' stb.

157b. A melléknév állítmányi használata

A melléknév állítmányként többféleképp használatos: a) Ha a mondatban verbum finitum alakú létige szerepel, a melléknév külön végződést nem vesz fel. Például: *mə jəm kōrasəw wəsəm* 'én szép vagyok'; *mə oɣər wəsəm* 'én magas vagyok'; *kōla səŋki wəlyəs əsət joɣpa mənmənə* 'még világos volt, amikor az anya a leányaival haza ment (part.)' stb. b) Melléknévi állítmány esetén a mondat állítmánya logikailag leggyakrabban harmadik személyű. Ha ily minőségben melléknév használatos, akkor a melléknévhez *-ki/-ki* partikula járul. (A *-ki/-ki* partikuláról l. 223) Például: *nəmsəŋəki, kōč ōkəməki* 'okos, bár [még] kicsi'; *tīm kul ətəməki* 'ez a hal rossz'; *kōmən čəka jōɣliɣəki* 'kint nagyon hideg [van]'; *tom kat jəməki tīm katoy* 'az a ház jobb (tkp. jó) ennél a háznál' stb.

157c. A melléknév határozói használata

Főként a valamivé válást, kezdést kifejező — ritkábban más — igék mellett az *-əy/-əy* ragos melléknév határozó szerepű. Például: *təlyin əfəka jəwəl* 'télen hideg lesz (tkp. hideggé válik, ti. az idő)'; *toɣinə meləka pitəkətəη taryət təy ləɣəhwəl* 'tavasszal, amikor (ha) meleg lesz (ti. az idő) megérkeznek (tkp. ide repülnek) a darvak'; *tarəs kanŋə mənə, jəməy tōləɣləm* 'a tenger partjára menj, (míg)szépen (tkp. jól) mondom!' stb.

158. Hasonlítást kifejező szerkezetek

a) Leggyakrabban a *-niŋət/-niŋət* végződés segítségével való szerkesztés használatos. Példák: *tīm kat tom katniŋət əlləki* 'ez a ház annál a háznál nagyobb'; *mə riŋəm nōŋ riŋənniŋət jəməki* 'az én csónakom jobb a te csónakodnál'; *min əŋkimən minniŋət oɣərəki* 'a mi (ktsz.) anyánk magasabb nálunk (ktsz.) stb.

b) Ritkábban -öy/-oy raggal: *tom kat jəmæki tim katoγ* 'az a ház jobb ennél a háznál' stb.

c) A hasonlítást a nyelvi mező fejezi ki. Például: *tim kat jəmæki, tom kat çækə jəmæki* 'ez a ház jó, az a ház nagyon jó (azaz: jobb)'; *tom kat jəmæki* 'az a ház jobb (tkp. jó)' stb.

159a. A melléknév -t (-ət/-ət) végződésellátott alakja határozói funkciójú. Néhány példa: *lōγ jəmət ropiltəwəl* 'ő jól dolgozik'; *tət jəγ ätmət wälwält* 'ott az emberek rosszul élnek'; *taryət jəmət ləyəlwält* 'a darvak szépen (tkp. jól) röpülnek'; *jəmə wāla, ätmət äl wāla!* 'légy jó (tkp. jól), rossz (tkp. rosszul) ne légy!' stb.

159b. Hasonlítással: *mä löynirət jəmə ropilləm* 'én nála jobban [tkp. jól] dolgozom' stb.

A számnevek

160. A számnevek valamely főnévvel megnevezhető dolognak a mennyiségét, valamely sorban elfoglalt helyének megnevezését, valamint magának a mennyiségfogalomnak a nevét fejezik ki.

A számnevek lényegében ugyanazt a szerepet töltik be, mint a melléknevek (ott minőségi, itt mennyiségi sajátság jelöléséről van szó), s alakilag is ugyanúgy viselkednek, mint a melléknevek.

Tőszámnevek

161. A tőszámnevek a következők:

egyesek	tizesek
1 əj	10 jōη
2 kätkən (absz. alak)	20 kos
kät (jelzői alak)	
3 koləm	30 koləmjōη
4 nálə	
5 wət	
6 kut	
7 läwət	70 läwətjōη
8 nüləγ	80 nüləsat
9 əjərjōη	90 əjərsət
tizenegytől — húszig	húsztól — harmincig
11 jōηərki əj	21 kosərki əj
12 jōηərki kätkən	22 kosərki kätkən
18 jōηərki nüləγ	28 kosərki nüləγ
19 əjər kos	29 əjərkoləmjōη
	79 əjərnüləsat

százások		egyesek százon felül
100	<i>sat</i>	101 <i>sat əj</i>
200	<i>kā satkēn</i>	102 <i>sat kātken</i>
300	<i>kolāmsat</i>	
400	<i>ńalāsat</i>	
500	<i>wetsat</i>	
600	<i>kutsat</i>	
700	<i>lāwatsat</i>	
800	<i>ńalāysat</i>	
900	<i>əjərlōrās</i>	
ezresek		millió
1000	<i>(əj) tōrās</i>	1 000 000 <i>nemləy tōrās</i>
2000	<i>kā tōrāskēn</i>	(tkp. névtelen ezer)
12 000	<i>jōnərkikā tōrāskēn</i>	
120 000	<i>satkos tōrās</i>	

162. A kettős számú mennyiséget jelölő tőszámnevek (2, 12 stb.) után a főnév kettős számban áll. Minden egyéb esetben egyes szám használatos.

Példák a tőszámnevek használatára: *əj kōlnā ropiltālēm* 'egy kézzel dolgozom'; *mīn əj kōras wāsmēn* 'mi (ktsz.) egyformák vagyunk'; *mā lāwat al tājālēm* 'én hét éves vagyok (tkp. hét évet bírok)'; *lōyən mānt kāt kulyōnē meyās* 'ő nekem két halat (ktsz.) adott'; *āpīmnā kā joyālyēn təy tuyyōyēn* 'apám két nyilat hozott ide' stb.

163. Tőszámnév előfordul *-əy/-əy* ragos alakban, önálló határozói szerepben is: *əjəy mənītən!* 'együtt menjete!' stb.

Sorszámnevek

164. A sorszámnevek képzése során — gyűjtött anyagunkban — a tőszámnevekhez *-māt/-māt* végződés járul. Előttük az 'egy' — 'tíz' jelentésű tőszámnevekben magánhangzóváltakozás léphet fel.

165. Sorszámnévre a következő adataink vannak:

2. *kimtəy*, (néha) *kitmət*
3. *kulmāt*
4. *ńalmət*

166. A sorszámnevek felvehetnek *-əy/-əy* ragot is. Például:

2. *kimtəkə*
3. *kulmātəy*

Példamondatok a sorszámnevek használatára: *əj lāwə, kimtəy lāwə kōlawəl* 'elmúlik egy hét, a második hét'; *kulmātəy sajjəw tarsa pānyas* '(az öregember) a hálót harmadszorra (is) a tengerbe eresztette (tkp. tette)' stb.

Törtszámnevek

167. A tulajdonképpeni törtszámnevek formailag azonosak a sorszámnevekkel. A törtszámnévet a sorszámnév után álló, vele egy szerkezetet alkotó *tāytā* 'rész' jelentésű szó fejezi ki.

Például:

kulmā tāytā 'egyharmad'
ñalmā tāytā 'egynegyed'.

168a. A 'fél', 'másfél' stb. fogalmak megnevezése a *pelək* 'fél' szóval történik.

Például:

əj pāni os pelək 'másfél (tkp. egy és meg fél)'
kātkən pāni pelək 'kettő és fél'

168b. Az egészet kifejező szó lehet valamely más, megfelelő jelentésű (pl. valamely egységet jelentő) főnév is.

Például: *ñāñ pāni pelək* 'másfél kenyér (tkp. [egy] kenyér és fél)' stb.

Szorzószámnevek

169. A szorzószámnevek a tőszámnevekből és a hozzájuk járuló *-pā/-pa* végződésből állnak.

əjpā 'egyszer'
kīpā 'kétszer'

koləm pa 'háromszor'
ñələpā 'négyyszer' stb.

Osztószámnevek

170. Az osztószámnevekben a tőszámnevekhez *-tal/-tāl (-atal/-ātāl)* végződés járul.

əjatal 'egyenként, egyesével'
kītatal 'kettenként, kettesével'
kolmātāl stb.
ñālātāl
wētatal
kūtātāl
lāwtatal
ñālyātāl
əjərjōñatal

jōñatal 'tizenként, tízesével'
kosātāl 'huszanként, huszasával'
satātāl 'százanként, százával'

Példák az osztószámnevek használatára: *əjatal jōñitay!* 'egyenként jöj-jetek!'; *wēlit kītatal jāynā līkərtā jōñətāt* 'a rénszarvasokat az emberek a szánokba kettesével fogták be (pass.)'; *wāskət wētatal ləyalyālt* 'a vadkacsák ötösével röptek' stb.

Nyomatékosított számnevek

171. A nyomatékosított számnevek sajátos csoportot alkotnak. Mindössze két szó tartozik ide: a) *əj-* 'egy', b) **āti-* 'egy'.

172. Az *əj-* 'egy' szó puszta birtokos személyjellel ellátott alakjai, csak *e m b e r r e*, az **āti-* 'egy' szó puszta birtokos személyjeles alakjai pedig csak valamely *d o l o g r a* vagy *állatra* vonatkozhatnak.

173. Az *əj-* szónak három, végződéssel ellátott alakja van. E végződések a 3. személyű birtokos személyjelekkel azonosak.

ajal 'egy' (abszolút alak; vö. KARJ. — TOIV. 8b)
ajaten 'egyik, egyikük (kettő közül)'
ajatal 'egyik, egyikük (sok közül)'

Példamondatok: *ajaten kōnār wālyal* 'egyikük (kettő közül) szegény volt',
ajatal mōrem jok-kūās 'csak egyikük (sok közül) maradt otthon' stb.

174. Az **āti-* szónak a következő alakjai vannak: I. **āti-* + puszta 3. személyű birtokos személyjel, II. **āti-* + birtokos személyjelek + *nā* + birtokos személyjel, III. **āti-* + birtokos személyjel + *nām*.⁸ IV. **āti-* + birtokos személyjel + *nāt*. (A változatok között előfordul **āti-* + *m* + ... típusú szerkesztés is.)

		I.	II.	III.	IV.
Egysz.	1. sz.	—	<i>ätimnām</i>	<i>ätimnām</i>	<i>ätimnāt</i>
	2. sz.	—	<i>ätinnān</i>	<i>ätinnām</i>	<i>ätinnāt</i>
	3. sz.	<i>ätil</i>	<i>ätilnāl</i>	<i>ätilnām</i>	<i>ätilnāt</i>
Ktsz.	1. sz.	—	<i>ätim(en)nāman</i>	<i>ätimēnnām</i>	<i>ätimēnnāt</i>
	2. sz.	—	<i>ätitēnnātēn</i>	<i>ätitēnnām</i>	<i>ätitēnnāt</i>
	3. sz.	<i>ätitēn</i>	<i>ätitēnnātēn</i>	<i>ätitēnnām</i>	<i>ätitēnnāt</i>
Tbsz.	1. sz.	—	<i>ätüynōy</i>	<i>ätüynām</i>	<i>ätüynāt</i>
	2. sz.	—	<i>ätitēnnātēn</i>	<i>ätitēnnām</i>	<i>ätitēnnāt</i>
	3. sz.	<i>ätitāl</i>	<i>ätitālñätel</i>	<i>ätitālñām</i>	<i>ätitālñāt</i>

Előfordul még *ätimnōy* 'mi egyedül', *ätimēlnāt* 'ők egyedül', *ätitēnnān* 'ti (ktsz.) egyedül', *ätinnātēn* 'ők (ktsz.) egyedül' változat is.

175. Az I. csoportba tartozó alakok — a kevés példa alapján is — jelzői szerepűek. Például: *ätil rīt* 'egyedüli (egyetlen) csónak'; *ätil wāseγ weliyēn* '(ő) csak egy vadkacsát ölt meg'.

176. A II., a III. és a IV. csoportba tartozó, valamint a szórványosan előforduló alakok minden bizonnyal határozói szerepűek. Az egyes változatok használatának feltételei — számomra — nem ismeretesek.

177. Példa a nyomatékositott számnevek önálló, határozói használatára: *mā wonta wajyat ätimnām mēnlem* 'én az erdőbe vadászni (tkp. vadra) csak egyedül megyek (járom)'.

Határozatlan számnevek

178. A határozatlan számnevek lényegüket tekintve mennyiséget jelentő melléknevek. Ezért — többek között — a többet jelentő határozatlan számnevek után is egyes szám használatos.

179. Határozatlan számnevek: *är* 'sok', *ärki* ua., *kifäl* 'kevés', *ajñām* 'összes' stb.

Példamondatok a határozatlan számnevek használatára: *ajlānā löyēn mēyēt är kulē mējēkāl* 'egyszer ő nekünk sok halat adott'; *löy sōyläl möyēlnā ärki tās wās* 'ő a prémjeiért sok árút vett'; *nōñ ajñām kanmēγ-jay liskēmāllan* 'te az összes cársági embert megnevetted'; *löy är lāt werwāl* 'ő sokáig (tkp. sok idő) dolgozik'; *tīm al är ul wālyal?* — *entē, kifäl* 'ebben az évben sok bogyó volt

⁸ A *-nām* végződésre vö. *ajñām* 'egész, minden'.

(termett)? — nem (sok), kevés (t. i. termett)'; *pälänə məη ärki ropiltälöy* 'néha mi sokat dolgozunk'; *min juykurimän ärəy pälkäyliyan* 'a mi (ktsz.) fateknőnk széjjel (tkp. sokká) törött' stb.

A névmások

Személyes névmások

180. A tulajdonképpeni személyes névmás.

180a. A tulajdonképpeni személyes névmásnak — a főnevekhez hasonlóan — három száma van: egyes, kettős és többes szám. Minden számban három személy van.

180b. A tulajdonképpeni személyes névmások a következők:

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
1. sz.	<i>mä</i>	<i>min</i>	<i>məη</i>
2. sz.	<i>nöη</i>	<i>nin</i>	<i>nəη</i>
3. sz.	<i>löy</i>	<i>lin</i>	<i>ləy</i>

180c. A személyes névmások ugyanazokat a ragokat veszik fel, mint a főnevek, mondatbeli szerepük is azonos a főnevekével. Szófaji jellegükből kifolyólag azonban kevesebb ragozott alakjuk van, mint a főneveknek (pl. nincs transzlatívuszi alakjuk stb.). Ezenkívül a főnév és a személyes névmás között számottevő eltérés van abban, hogy a névmások tárgyként csak ragozott formában fordulnak elő, zéró-morfémás tárgyragjuk nincsen.

180d. A személyes névmásokhoz a következő ragok járulnak (a sor-számozás és a felosztás a főnévragokét követi l. 132.):

A)	C)	
1. \emptyset	5. —	13. <i>-niηət</i>
2. <i>-nə (-ən)</i>	6. <i>-nə (-ən)</i>	14. <i>-ləy</i>
	7. <i>-öy</i>	
B)	8. a) <i>-ä</i>	D)
3. —	b) <i>-ä(ti)</i>	15. \emptyset
4. <i>-t, -ət -ə(t)</i>	9. —	E)
	10. <i>-äpä</i>	16. \emptyset
	11. a) <i>-nä(t)</i>	17. —
	b) <i>-näti</i>	
	12. —	

180e. A 4., a 11. és a 15. sz. rag *-t* elemére vonatkozólag l. 48. A 4. (*-t, -ət*) rag abban az esetben, ha a névmástő *-n* mássalhangzóra végződik, mindig megmarad.

A *mä* 'én' személyes névmás ragozási töve: *män*.

180f. A tulajdonképpeni személyes névmások ragozott alakjai (a zéró-morfémás tőalakot l. 180b):

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
2, 6:	1. sz. <i>männə</i> 2. sz. <i>nöŋən</i> 3. sz. <i>löŋən</i>	<i>minnə</i> <i>ninnə</i> <i>linnə</i>	<i>məŋən</i> <i>nəŋən</i> <i>ləŋən</i>
4:	1. sz. <i>mänt</i> 2. sz. <i>nöŋət</i> 3. sz. <i>löŋət</i>	<i>mint</i> <i>nint</i> <i>lint</i>	<i>məŋət</i> <i>nəŋət</i> <i>ləŋət</i>
7:	1. sz. <i>mänöy</i> 2. sz. <i>nöŋöy</i> 3. sz. <i>löŋöy</i>	<i>minöy</i> <i>ninöy</i> <i>linöy</i>	<i>məŋöy</i> <i>nəŋöy</i> <i>ləŋöy</i>
8:	1. sz. <i>mänä</i> 2. sz. <i>nöŋä</i> 3. sz. <i>löŋä</i>	<i>minä</i> <i>ninä</i> <i>linä</i>	<i>məŋä</i> <i>nəŋä</i> <i>ləŋä</i>
10:	1. sz. <i>mänäpä</i> 2. sz. <i>nöŋäpä</i> 3. sz. <i>löŋäpä</i>	<i>minäpä</i> <i>ninäpä</i> <i>linäpä</i>	<i>məŋäpä</i> <i>nəŋäpä</i> <i>ləŋäpä</i>
11: a)	1. sz. <i>männä</i> 2. sz. <i>nöŋnä</i> 3. sz. <i>löŋnä</i>	<i>minnä</i> <i>ninnä</i> <i>linnä</i>	<i>məŋnä</i> <i>nəŋnä</i> <i>ləŋnä</i>
	b) Pl. <i>männäti</i> stb.		
13:	1. sz. <i>männinət</i> 2. sz. <i>nöŋninət</i> 3. sz. <i>löŋninət</i>	<i>minninət</i> <i>ninninət</i> <i>linninət</i>	<i>məŋninət</i> <i>nəŋninət</i> <i>ləŋninət</i>
14:	1. sz. <i>mänləy</i> 2. sz. <i>nöŋləy</i> 3. sz. <i>löŋləy</i>	<i>minləy</i> <i>ninləy</i> <i>linləy</i>	<i>məŋləy</i> <i>nəŋləy</i> <i>ləŋləy</i>

Példamondatok a ragozott személyes névmási alakok használatára: *löŋən mänt löyü majlās 'ő engemet neki ajándékozott', nöŋət möyi nempə way-wält? 'téged hogy hívnak (tkp. téged milyen nevű hívnak)?', čəkə koyən mä nöŋət läyälləm 'én téged [már] nagyon régen várlak', mä löyü kötlöy kätällim 'én őt kézen fogom', löŋən löŋət wijnat il-weltə 'ő őt szándékosan megölte', min nöŋət näñə məlmən 'mi (ktsz.) neked kenyeret adunk', löy mənmäl pırnə mä älim jös 'az ő elmente után (part.) megjött a bátyám' stb.*

181. A személyes névmás nyomatékosított és visszaható alakja

181a. A személyes névmás töve a *-ti-* nyomatékosító elemmel és az ehhez járuló, személyre utaló végződéssel a személyes névmás nyomatékosított formáját alkotja. Pl. *nöŋ* ['te'] + *ti* + *n* ['te] magad' stb.

181b. Alakjai:

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
1. sz.	<i>mäntim</i>	<i>mintimən</i>	<i>məntöy</i>
2. sz.	<i>nöŋtin</i>	<i>nintin</i>	<i>nəŋtin</i>
3. sz.	<i>löŋtil</i>	<i>lintin</i>	<i>ləŋtil</i>

181c. Némely esetben a névmástó *ti* nyomatékosító partikulával ellátott alakjához a főnév birtokos személyjelezésben használatos birtokos személyjelek kapcsolódnak. (Ez minden bizonynyal újabb, analógián alapuló jelenség.)

	Egysz.	Ktsz.	Tbsz.
1. sz.	<i>māntitīm</i>	(?)	(?)
2. sz.	(?)	<i>nintitēn</i>	<i>nintitēn</i>
3. sz.	(?)	<i>lintitēn</i>	<i>lāytitēl</i>

181d. A személyes névmás nyomatékosított alakjának a jelentése: *a*) alanyi (és tárgyi) funkcióban: 'én magam', 'te magad' stb.; *b*) (? birtokos névmásként) jelzői funkcióban: '(az én) saját ...', '(a te) saját ...', *c*) határozói funkcióban: '(én) egyedül', '(te) egyedül' stb. Példák a nyomatékosított személyes névmás használatára: *māntōy ul litā ar pelēkpā nōrēyētāyālōy* '[ezután] mi magunk szanaszét szaladtunk', *lōytil kūm-lūytas* 'maga [az unoka] kiment', *tī pāy lōytil rītālna mānyāl* 'az a fiú saját csónakjával ment', *wisā lōytil mānās* 'Fiza egyedül ment' stb.

Mutató névmások

182. A mutató névmások nemcsak a közelre, valamint a távolra mutatást fejezik ki, hanem azt is, hogy az illető dolog *a*) tárgyi valóságában, vagy *b*) (az adott körülmények között) csak a beszélők tudatában (a beszédben) van jelen.

182. Főnévi mutató névmások

183a. A főnévi mutató névmásoknak két alakjuk van: *a*) önálló (abszolút) és *b*) jelzői (attributív).

183b. A főnévi mutató névmások száma négy, mindegyikük két funkció szerinti alakváltozattal.

183c. A főnévi névmások a dolognak a beszélőkhöz való helyzete szerint a következők lehetnek:

a dolog konkrétága szerint	távolsági viszonyítás szerint	közelre utaló		távolabbra utaló	
		önálló alak	jelzői alak	önálló alak	jelzői alak
konkrét		<i>timi</i>	<i>tim</i>	<i>tomj</i>	<i>tom</i>
elvonatkoztatott		<i>tī</i>	<i>tī</i>	<i>tut</i>	<i>tū</i>

Példamondatok: *timi nipik* 'ez könyv', *timi tēy!* 'ezt [a dologt] ide!', *mānnā tim rīt weryālī* 'ezt a csónakot én csináltam (pass.)', *timi āmp, tomj wokj* 'ez kutya, az róka', *tom juy!* 'az a fa [ott]!', *tim kat tom katnīqāt allēki* 'ez a ház annál a háznál nagyobb', *tīt amāswāl* 'ez [egy férfi egy képen] ül', *timi amāswāl, tīt laḥwāl* 'ez [egy képen újjal rámutatva egy férfire] ül, ez [csak beszédben jelzett] áll', *tī lerālī kōtēy jās* '[rajzolás közben] ebből a vonalacsokból kéz lett', *tī katna mas!* 'elég már ezzel a házzal! [mondta a közlő a *kat* 'ház' szó ragozása-kor]', *mānnā jōñān tām, nōñā malim tī nipik* 'ha (amikor) velem jössz, neked adom ezt a könyvet', *kāčēñ kāsīnē tī wer tōñmī* 'mindenki [tkp. minden ember]

tudja ezt a dolgot (pass.)', *mä onto körtäm ti wer wertä* 'én nem tudtam ezt (tkp. ezt a dolgot) megtenni', *tu täyünä töŋ jəm wälŋal!* 'ott (tkp. azon a helyen) jó lett volna!', *mä tu möylöy jöŋäsəm* 'én arról a helyről jöttem' stb.

183d. A főnévi mutató névmások önálló formái ragozódnak. Ragozásukkor ugyanazokat a ragokat veszik fel, mint a főnevek (l. **130—135.** l.). Például: *timijöy är täs wəsən* 'ebből sokat (tkp. sok árút) vettél', *titinä mänä!* 'ezzel menj!' stb.

183e. Meghatározott helyzetben — alkalmi főnévi funkcióban (pl. elliptikus szerkezetben) — a jelzői alakok is vehetnek fel névszói ragokat. Például: *mäli miŋñä-ki?* — *tim miŋñä-ki*; illetőleg: *tu miŋñä-ki*; vagy: a) *timnä*, b) *tomnä*, c) *titinä* 'melyik lábában (van ez vagy az a dolog)? — Ebben a lábában (van) (rámutatva)'; illetőleg: 'abban a lábában (amelyről beszéltünk)'; vagy: 'ebben', 'abban' (konkrétan), 'ebben' (amelyről beszéltünk) stb.

184. Melléknévi mutató névmások

184a. A melléknévi mutató névmások rendszere némiképp eltér a főnévi mutató névmásokétól. Mindössze három alakjuk van:

tamint 'ilyen [mint ez, itt]

timint 'ilyen [mint valami, ami *tit* (l. **183c**)]

tumint 'olyan [mint valami, ami *tut* (l. **183c**)]

Példamondatok: *tamint körasöw nipik wəjä!* 'ilyen (tkp. ilyen alakú, színű) könyvet vegyél!', *mätä täyünä-pä onto käsli timint äjni!* 'sehol sem találni (pass.) ilyen kislányt [mint én]!', *mä nouwam ontörnä timint tulpu! onto wuyaləm!* 'én [egész] életem folyamán (tkp. életemben) olyan bolondot nem láttam [mint te]!', *töy wälŋal töŋ timint wer onto wälŋas* '(ha) ő élt volna, ilyen dolog nem történt (volna)'; *mä jəm nipikäli täjajaləm, nöŋ os mänä tumint nipikäli wəjä!* 'nekem volt [egy] szép kis könyvecském [tkp. bírtam egy jó könyvecskét], te nekem vegyél még olyant (tkp. olyan könyvecskét)!' stb.

185. Határozószói mutató névmások⁹

186. Helyhatározószói mutató névmások

186a. A helyhatározószói mutató névmásokban ugyanaz a szemlélet mutatkozik meg, mint a főnévi mutató névmásokban.

186b. Helyhatározószói mutató névmások:

tət 'itt'

tət 'ott' [ha a hely „valóságosan” jelen van, s arra a beszélő konkrét rámutatással (kézzel, nézéssel, fejbólintással stb.) mutat rá]

töt 'ott' [ha a hely, melyre az utalás történik, csak a beszélők tudatában van meg, s erre a beszélő konkrétan nem mutat rá]

186c. A szóvégi *-t*-re vonatkozólag l. **48.**

186d. A helyhatározószói névmások — részben, a főnévragoktól eltérő végződésekkel — hármasszós irányulást ('hol?', 'honnán?', 'hová?') fejeznek ki.

⁹ A nyelvtanok egy része a határozószói mutató névmásokat a határozószók körébe sorolja. Nézetünk szerint az általunk is alkalmazott csoportosítás a vahi osztják nyelv rendszerének az említetténel jobban megfelel. Ezért a magunk részéről ezt alkalmaztuk.

136c. Helyhatározószói mutató névmások a) 'hol?' b) 'honnan?' és c) 'hová?' kérdésre:

a)	b)	c)
<i>tət</i> 'itt'	<i>təltəy</i> 'innen'	<i>təy</i> 'ide'
<i>tət</i> 'ott'	<i>təltəy</i> 'onnan'	<i>təyəpə</i>
<i>tət</i> 'ott'	<i>təltəy</i> 'onnan'	<i>təy</i> 'oda'
		<i>təy</i> (təyəpə)
<i>tət</i> '[ott]'	<i>tət</i> '[onnan]'	<i>təy</i> '[oda]'
		<i>təyəpə</i>

136f. Ide tartozik még: *təy* 'át, át a túlsó oldalra, vagy részre'.

Példák a határozószói mutató névmások használatára: *tət kat* 'itt [van egy] ház', *kuntə močə tə wəlwən?* 'meddig laksz te itt?', *min tət jənkəlmən* 'mi (ktsz.) itt játszunk (ktsz.)', *təltəy təy pəltə unčə!* 'innen menj át [arra az oldalra]!', *təltəy mənəs* 'innen (el)ment', *kəjəpə təy əntə jələs* 'senki sem jött ide', *mə əpəmnə təy turyjəm* 'engem apám ide hozott (pass.)', *timi təy!* 'ezt ide!', *təyəpə jəyə* 'gyere ide!', *tət əlas* 'ott feküdt', *tə kəlyən* 'ott maradt', *tət jəy ətmət wəlwəlt* 'ott az emberek rosszul élnek', *təyəpə kuntə mənələy?* 'oda mikor megyünk?', *təyəpə mənə!* 'menj oda!', *tət əməswəl* '[ott] ül [valahol]', *tət kəjəs* '[ott] maradt [valahol]', *tət təy mən iləpə mənələy* '[onnan] mi tovább megyünk', *kəy təyəpə mənə* 'sokáig kell [oda] menni', *təyəpə əl mənələy!* '(oda) ne menjete!', *kəltəy jəsən, təyəpə mənə!* 'ahonnan jöttél, oda menj!' stb.

136g. Egyes határozószók előfordulnak ikerítve is: *tət-tət* 'itt-ott', *təyəpə-təyəpə* 'ide-oda', *təyəpə-təyəpə* '[oda]-ide'. Például: *tət-tət kəsələw* 'ide-oda [tkp. itt-ott] futkos', *təyəpə-təyəpə əl ləyətəjəysilə!* 'ne nézegess ide-oda!', *təyəpə-təyəpə jələwəl* '[oda]-ide járkál' stb.

136h. Ugyancsak ide sorolhatók a következő kifejezések is: *tom pələk* 'túlsó oldal', *tim təyənə* 'itt (tkp. ezen a helyen)' stb. Például: *il-nowənə tim təyənə jənk wəlyən* 'régén itt víz volt (a régi mederben)' stb.

137. Időhatározószói mutató névmások

137a. A mutató névmások egyes ragos vagy névutós alakjai időhatározói jelentésűek. Például: *tutnə* '[akkor]'; *tə pərnə* '[azután]' stb.

Példamondatok: *nipik nəyə mənəm tutnə mənə!* '[mikor] a könyvet neked adom, akkor menj!', *tə pərnə emtər kanə nək-tələsə* 'azután (a csónakot) levontatta a tó partjára' stb.

137b. Bizonyos értelemben ide sorolhatjuk azokat az időt jelentő szókapcsolatokat is, amelyekben mutató névmás szerepel. Például:

<i>tim lət</i>	'most' [lət 'idő']
<i>tim kotəl</i>	'ma' [kotəl 'nap; Tag']
<i>tim əl</i>	'idén' [əl 'év']
<i>tompəl kotəl</i>	'holnapután', 'másnap'
<i>tə kotəl</i>	'[aznap]'
<i>tə kotəl</i>	'[aznap]' stb.

Példamondatok: *tim kotəl mə kuləli kat kətəyəsəm* 'ma én majd nem fogtam [egy] halacsát', *mə tim əl kəla jəyən əntə mənəm* 'én idén még nem megyek haza', *tə kotəl mə təkəjələmnə ulə mənələm* 'aznap én a hugaimmal (ktsz.) bogyéért mentem' stb.

188. Elvontságot kifejező határozószói mutató névmások

188a. E névmások egyik csoportjának módhatározói jelentése van. E névmások ugyanabból a tőből származnak, mint a melléknévi mutató-névmások:

tati 'így' [mint ez; mutatva]
titi 'úgy' [mint, ami olyan mint *timint*]
tuti 'úgy' [mint, ami olyan mint *tumint*]

Példamondatok: *tati wəri!* 'így csináld!', *kojnə tati wəri?* 'ki csinál így (pass.)?', *titi kəncəysa!* 'úgy írj! [mint az osztályban egy másik, a jó tanuló]', *möyi säyət titi wəri?* 'hogyan készül ez így (pass.)?', *olla kumpə titi jəkiləwəlt, təl-wəlt* 'a nagy hullámok [a tengeren] [csak] úgy járnak, zúgnak [— mondja]', *perəy kəsə tön titi əntə kötəkəs!* 'más ember így nem csinált (viselkedett) volna!', *mə tuti noməysilləm: löy iy kəsəs* 'én úgy gondoltam: ő medvét talált', *tuti atəs ...* 'így szólt ...', *nön tuti əl kütkä!* 'te így [azaz: rosszul] ne viselkedj!' stb.

188b. Egy alkalommal előfordul *tutikə* 'így, akképp' alak is.

188c. Névtűs szerkezettel: *tim säyət* 'így, ily módon', *ti säyi* '[így]' stb. Például: *ti säyi, tulpul, nönət ilə onəltəsi!* 'így, bolond, téged megtanítottak (pass.)!' [ti. veréssel]' stb.

188d. Okhatározói szerepben fordul elő a *tuta* '[ezért]' (*tutati* ua.) ragozott névmási alak. Például: *löy əntə jös, tuta mən möyöli werlöy?* 'ő nem jött [el], ezért mi mit csináljunk?', *mə tutati cəkə pəltəmsəm* 'én ezért nagyon megijedtem' stb.

Kérdő névmások

189. Főnévi kérdő névmások

189a. Két főnévi kérdő névmás van: a) *koji* 'ki, kicsoda', mely személyre és b) *möyöli* 'mi, kicsoda', mely állatokra, egyéb élő avagy élettelen dolgokra vonatkozik.

189b. A főnévi kérdő névmásnak — a főnévhez hasonlóan — egyes, kettős és többes számú alakja van: *koji* 'ki, kicsoda', *kojyan* 'kik (ktsz.)', *koji* 'kik', illetőleg *möyöli* 'mi, kicsoda', *möyöliyan* 'mik (ktsz.)', *möyöli* 'mik'.

189c. A főnévi kérdő névmás a mondatban ugyanazt a mondatrészi szerepet töltheti be, mint a főnév. Ragozása is a főnév ragozása szerint (l. 132 l.) történik. Lehet névtűje is.

189d. A főnévi kérdő névmásnak főnévi (birtokos) jelző szerepében a jelentése: (*koji*) 'kinek a', (*möyöli*) 'minek a'.

Példamondatok a főnévi kérdő névmások használatára: *tim kötə möyöli?* 'ebben a kézben mi [van]?', *nön koji tinisən?* 'te kit adtál el?', *kojəy jəsən?* 'ki [vé] lettél [mi a foglalkozásod]?', *tim juy möyölika jəwəl?* 'ez a fa mi (vé) lesz?', *möyölijəy litot köpərtəyəsən?* 'miből főztél ebédet?', *möyöliəna put werwən?* 'miben főzöl?', *timi koji nipik?* 'ez kinek a könyve?', *koji pəc wəsən?* '(te) kinek a családjából [való] vagy?' stb.

189e. A *möyöli* 'mi, kicsoda' főnévi kérdő névmás előfordul indulatszóként is: *möyöli, nön tuləy-puləy jəsən?* 'mi, te bolond lettél?', *möyöli, tə?* 'nos, mi?' stb.

189f. Némely esetben, főként ragozott alakjaiban főnévi jellegű a *möyi* névmás is. Jelentése: 1. 'mi (főnévi)', 2. 'milyen (melléknévi)'. (L. alább.)

190. Melléknévi kérdő névmások

190a. A melléknévi kérdő névmások a következők: *möyi* 'milyen', *məli* 'melyik', továbbá: *möyaləŋ* 'milyen', *möyi kōrasəw* 'milyen színű (tkp. mi, milyen alakú)'; *koji kōrasəw* 'kire hasonlít (tkp. ki alakú)' stb.

190b. A *məli* 'melyik' névmásnak van számnévi használata is (l. alább).

190c. A melléknévi kérdő névmások a mondatban — a határozóit kivéve — ugyanazt a szerepet töltik be, mint a melléknevek. (Hasonlóképp a számnévi kérdő névmások is. L. alább.)

Példamondatok: *nōŋ əŋkin möyi nempə-ki?* 'a te anyád milyen nevű?', *tim təs möyi tinnə-ki?* 'ez az áru mennyibe kerül (tkp. milyen árban van)?', *nōŋ məli ləkər tuyasən?* 'te melyik szánt hoztad?', *nōŋ möyaləŋ werwəs werwən?* 'te milyen munkát végzel (tkp. csinálsz)?', *möyi kōrasəw jernəs?* '[ez] milyen színű ruha?', *nōŋ koji kōrasəw wəsən?* 'te kire hasonlítasz (tkp. te ki alakú vagy)?' stb.

191. Számnévi kérdő névmások

191a. Viszonylag kevés számnévi kérdő névmás ismeretes: *mətkörət* 'hány', *məli* 'melyik'.

Példamondatok: *mətkörət čas?* 'hány óra [van]?', *nōŋ mətkörət al təjawən?* 'te hány éves vagy (tkp. hány évet bírsz)?', *mətkörət ik ontər?* '[ő] hány hónapos?' stb.

192. Határozószói kérdő névmások

192a. A helyet és időt jelentő határozószói kérdő névmásokban ugyanaz az irányhármasság fejeződik ki, mint a helyhatározói mutató névmásokban (l. 186d).

193a. Helyet jelentő határozószói kérdő névmások: a) *kot* 'hol', b) *kolləy* 'honnan' és c) *köl*, *köləpa* 'hová'.

Példamondatok: *ko səhwəl?* 'hol hallatszik?', *nōŋ ilən ko wəlyalən?* 'te előbb (régen) hol éltél?', *nōŋ kolləy nowtan?* 'te honnan származol?', *tim əntəw köl werlən?* 'ezt az övet minek (tkp. hová) csinálsz?' stb.

193b. Ide tartozik a *möyi təyi* 'hol (tkp. mi helyen)' kifejezés is.

193c. A *kot* 'hol' kérdő névmás állítmány is lehet. Ebben az esetben felveszi a *-ki* állítmányi partikulát. (A *-ki/-ki* partikulára vonatkozólag l. 223.) Két vagy több (lélektani, logikai) alany esetében a kérdő névmás állítmányi alakja kettős, illetőleg többes számú.

kotəki? 'hol van [ő]?'

kotəkiyən? 'hol vannak [ők, ktsz]?'

kotəkijatə(t)? 'hol vannak [ők, tbsz.]?'

Például: *mə lopəm kotəki?* 'a kabátom hol van?' stb.

194. Időt jelentők: a) *kuntə* 'mikor', b) *kuntəy* (*kuntəy*) 'mióta' és c) *kuntə močə(t)* 'meddig'; továbbá: *mətlətnə* (*mətlənə*) 'mikor'.

Példamondatok: *təyəpa kuntə mənləy?* 'oda mikor megyünk?', *nōŋ kuntəy tə wəlwən?* 'te mióta laksz itt?', *kuntə močə nōŋ tə wəlwən?* 'meddig (fogsz) te itt lakni?', *mətlətnə ləwətkəs?* 'mikor esett az eső?' stb.

195. Elvont jelentéstartalmat — a) módot, b) okot-célt — kifejezők:

a) *kötə* 'hogyan, mint, mit', *möyi səyə* (*səyə*) 'hogyan, mint, mi módon', b) *möyölə(t)* 'miért, mire, minek, mi célból', *möyə(t)* ua.

Példamondatok: *mə tə kötə jələm-kələm imimnəti?* 'hát, mit (tkp. mint) [csináljak] az én rossz öregasszonyommal?', *möyi səyə* *liti wəri?* 'hogyan készül ez így (pass.)?', *nōŋ pəyətə iki, mənə möyi səyə löyətəlwən?!* 'te pisz-

kos öreg, velem hogyan veszekszel [hogyan merészszel veszekedni]?!', *mögyölä jokân amâswân?* 'miért ülsz otthon?', *nöñ mögyölä jöšän?* 'te miért (mi célból) jöttél?' stb.

Vonatkozó névmások

196. A vonatkozó névmások azonosak a kérdő névmásokkal. E névmások is — a mutató és a kérdő stb. névmásokhoz hasonlóan — lehetnek a) főnéviek, b) melléknéviéek stb.

197. A vonatkozó névmások szórendje kötött: a mondatban mindig az első helyen állanak. Kérdő mondatban sohasem fordulnak elő.

198. A vonatkozó névmásokat a kérdő névmásokkal való alaki egyezésük miatt nem soroljuk fel, csak használatukat mutatjuk be néhány példamondatban.

Mondatok a vonatkozó névmásokra és használatukra: *koji äntä ropiltä-wäl, äntä liwâl* 'aki nem dolgozik, nem eszik [ne is egyék]', *mögyöli mänä maswâl* — *tu majiyiläyäs* 'ami nekem kell, azt [nekem] adta', *kolläy jöšän, tögyäpa mänä!* 'ahonnan jöttél, oda menj!', *köläpa külim, tögyäpa mänäti* 'ahová küldöm, oda menjen', *kuntänö hänikijät tögyänä järkawält . . .* 'amikor a gyermekek a tűzzel játszanak . . .', *mögyölä kojämpin, nöñä malim* 'amit akarsz (tkp. amiért akarsz), [azt] neked adom' stb.

Határozatlan névmások

199. Két csoportjuk van, melyek mindegyikén belül a névmások lehetnek a) főnéviek, b) melléknéviéek stb.

200. A tulajdonképpeni határozatlan névmások a következők: *matäli* 1. 'valami', 2. (?) 'valamilyen', *metä* 'valamilyen, (?) valami' stb.

Példamondatok: *matäli käšän täm mänä tityä!* '(ha) valamit találsz, akkor szólj nekem!', *löy matäl tin mä wätä pältämyäsäm* 'ötöle (tkp. az ő) bármilyen váltságdíjat venni félttem', *kulälj matä kölp äntä tityäwäl* 'a halacska semmit sem (tkp. valami szót sem) szól', *metä tägyäpä päñi!* 'tedd valahová (tkp. valami helyre)!', *wäri matä säyi, äntä nöñ werän!* 'csinálj (téggy) bármint, (ez) nem a te dolgod!' stb.

201. Ha a vonatkozó névmásokhoz *-käm* nyomatékosító elem csatlakozik, akkor ez a névmással kifejezett személy vagy dolog határozatlan (nem-meghatározott) voltát fejezi ki. A *-käm* nyomatékosító elem mindig a névmás ragozott (vagy zéró-morfémával ellátott) alakjához járul, és hangrendileg sohasem illeszkedik.

202. Példák a *-käm* elemmel szerkesztett határozatlan névmásokra és használatukra: *männö koji-käm löyä majälsj?* 'én valakit neki ajándékoztam (pass.)?', *män sajäw tältöy möyalän-käm jäy jöyäsät* '(amikor) halásztunk (part.), valamilyen emberek jöttek', *ko-käm pečäyälte sätwäl* 'valahol borjúbögés hallatszük', *kuntä-käm mä wačpa mänäm* 'én valamikor a városba mentem', *möyi-käm säyi äj öyälinä uyäloy jöyälti* 'valahogyan egy kislány [öt] fejen ütötte (pass.)' stb.

Tagadó névmások

203. Ha a tagadás a névmással kifejezett dologra vonatkozik, a névmáshoz *-pə/-pə* partikula járul, s ez a névmást tagadó jelentésűvé teszi. (A *-pə/-pə* partikuláról l. **223.**)

204. Példák a névmások tagadó jelentésben való használatára: *kojípə təy əntə jölə* 'senki sem jár (tkp. jön) ide', *mətälipə əntə wusəm* '[én] semmit sem láttam', *mə kuntəpə əntə jokən wäljaləm* 'én sohasem éltem otthon' stb.

Általános névmások

205. Az általános névmások száma viszonylag csekély: *əjnəm* 'mind', *käčəŋ* 'mindenegyed', *pə* 'más' stb.

Példamondatokban: *məynə jəm werä pitəŋ jay əjnəm jəmə wäləkətəwəlt* '[ha] a földön béke lesz, [akkor] az emberek mind jól fognak élni', *käčəŋ kəsīnə ti wer tšənti* 'minden ember tudja (ismeri) ezt a dolgot (pass.)' stb.

206. Közvetve ide tartoznak még a következők is: *əjətən* 'egyik (kettő közül)', *əj kupil* 'egyik (tkp. egy ember)', *əj kəsi-pə* 'senki (tkp. egy ember sem)', *tompil* 'más, másik', *tompilot* 'másik (tkp. más dolog, valami)' stb. Például: *əjətən kōhär wäljal*, *tompilot lōras wäljal* 'egyikük (kettő közül) szegény volt, a másik gazdag volt', *əj kəsīnə-pə əntə löyə jöyəyali* 'senki sem találta el őt (pass.)' stb.

A határozószók

207. A határozószók köre a vahi osztják nyelvjárásban meglehetősen nagy. A határozószóknak három csoportja van aszerint, hogy a határozószó a) helyet, b) időt vagy c) valamely elvontabb körülményt (pl. módot, állapotot stb.) fejez ki.

208. A határozószóknak — miként némely névmásoknak is — sajátos ragozási rendszerük van. E ragozási rendszerben néhány, a főnévi ragozásból származó végződés is helyet kapott, melynek következtében gyakran párhuzamos alakok keletkeztek.

209. Helyet jelentő határozószók

209a. A helyet jelentő határozószókban is kifejezésre jut az egyes névmásoknál már említett irányhármasság (l. 186d stb.).

209b. Határozószók a) 'hol?', b) 'honnan?' és c) 'hová?' kérdésre:

a)	b)	c)
<i>kōmən</i> 'kívül, kint'	<i>kōməlt</i>	<i>küm</i>
	<i>kōmöy</i>	<i>kümpä</i>
<i>jokən</i> 'otthon'	<i>jokəlt</i>	<i>joy (jok)</i>
		<i>joypa</i>
<i>nomən</i> 'fent'	<i>noməlt</i>	<i>nuy (nuk)</i>
<i>nomənnə</i>	<i>nomoy</i>	<i>nuypa</i>
<i>ilən</i> 'elől'	<i>iləlt</i>	<i>ilə</i> 'előre, tovább'
<i>ilənnə</i>		<i>iləpə</i>
	<i>koyəlt</i> 'messziről, távolból'	
		<i>utə, utəpa</i> 1. 'a vízből, a vízről a partra', 2. 'a parttól el, be a szárazra'
		<i>nik (niy)</i> 1. 'a partra', 2. 'ki valahonnan'

209c. Egyéb, helyet jelentő határozószók: *partäy* 'vissza; hátra'; *töy* 'el, félre' stb.

Példamondatok: *löy jokän antä wälyal 'ó* nem volt otthon', *nipik nomoy il-körpäs* 'a könyv felülről leesett', *çoyilwäs söjñäti nuy titi mänwält* '[a hullámok] süvöltés zajával fel [csak] úgy csapnak (tkp. mennek)', *wär wermöyä partäy emtär kanña jösöy* '[miután] a halfogó rekesztéket megcsináltuk (part.), visszafelé jöttünk a tó partjára' stb.

209d. A 'honnan?' kérdésre felelő határozószók gyakran prolatívuszi jelentésűek. Például: *nomäl löyehwäl* '[a madár] fent repül' stb.

209e. A helyet jelentő határozószó előfordul állítmányként is. Például: *kömänäki* '[ó] kint van', *nomänäki* '[ó] fent (felül) van' stb.

209f. Néhányszor előfordul a következő szerkezet-típus is: *lampi päsän nomänänä lajakkal* 'a lámpa az asztal fölött lógott' stb.

210. Időt jelentő határozószók: *älän* 'reggel', *çimäl* 'kis ideig', *ajlät* 'egyszer, valamikor' (tkp. egy idő), *ajpä* 'egyszer', *ilnowät* 'régen' (tkp. elő-kor), *ilän* 'régen', *it* 'most', *itän* 'este', *jälä* 'korán', *jöyän* 'éjjel', *jöyän-kotloy* 'éjjel-nappal', *koy* 'sokáig tartó', *koyän* 'régen', *kotloy* 'holnap', *löñän* 'nyáron', *mälakotäl* 'tegnap', *pälänä* 'néha' (tkp. más időben), *täyin* 'télen' stb.

Példamondatok: *ilän täl ärki jay wälyalt* 'régen itt sok ember élt (tbsz.)', *it!* 'most! [rögtön]', *mälakotäl jälä patkälakatäyäl* 'tegnap korán kezdett sötétedni (esteledni)', *koy täyäpa mäntä maswäl* 'sokáig kell oda menni' stb.

211. Elvont körülményt kifejező határozószók: *äjält* 'lassan', *äjältäy* 'lassan (lassabban)', *çökä* 'nagyon', *çökin* 'alig', *jäkti*: *j. täl-* 'hajánál fogva híz', *komtäy* 'hanyatt; lefelé, lefordítva', *kuntäy* 'hanyatt; háton', *milnäm* 'váratlanul, véletlenül', *mörti* 'teljesen', *nula* 'együtt', *wännä* 'gyorsan', *wiynat* 'szándékosan' stb.

Példamondatok: *min äjält mänlän* 'mi (ktsz.) lassan megyünk (ktsz.)', *äjältäy mänä!* 'lassabban menj!', *kaläywil uyäl komtäy çöçmin tu köl tyyäs . . .* 'az unoka fejét lehajtva így szólt . . .', *ämpnä kul mörti nuy-lisi* 'a kutya a halat teljesen megette (pass.)', *wännä putäylin kulna teläl jaskän* 'az [ó, ktsz.] edényeik (ktsz.) gyorsan tele lettek hallal' stb.

A névutók

212. Eredetükre nézve főnevek, melyek valamely általánosabb jelentéskörüknel fogva (pl. 'köz', 'hosszúság', '(vmi) belső rész(e)' stb.) alkalmasak bizonyos elvontabb viszonyítás kifejezésére. Funkciójukat tekintve „ragok” (olykor „képzők”), szerkezetileg az előttük álló főnévvel „összetett szót”, pontosabban szó szerkezetet alkotnak. A névutós szó szerkezet a mondatban mindig valamely hely-, idő- vagy módhatározó. Például: *uj* 'vmi alatti rész, tér': *päsän uj-* 'az asztal alatti tér' [*päsän* 'asztal']. Pl. *päsän ujoy niy-wiyla!* 'gyere ki az asztal alól' stb.

213. A névutóknak két csoportjuk van: a) a tulajdonképpeni névutók (oly régi, megkövült ragos szók, melyek ma már csak névutói szerepkörben használatosak), b) névutóként használatos (vagy használható) főnevek (azaz: olyan főnevek, melyeknek eredeti főnévi jellegük — a névutói mellett — mindmáig megmaradt). A két csoport között éles határvonalat vonni nem lehet.

a) Tulajdonképpeni névutók:

kőyat 1. 'vmin végig', 2. 'vmi hosszát', *močət* (*močə*) '-ig', *səyət* (*səyē*, *səyət*) 1. 'vmi módon', 2. 'vki szerint' stb.

A tulajdonképpeni névutók külön esetragot nem vesznek fel. Abban az esetben viszont, ha a névutó személyes névmás után következik, a névutóhoz birtokos személyrag járulhat.

Példák a tulajdonképpeni névutók használatára: *joyən kőyat rət jőwal* 'a folyón (tkp. a folyón végig) csónak jön', *tom puγəl močət mənlem* 'addig a faluig megyek', *kəsī tur səyē töləγkas* '[a hal] emberi hangon (tkp. ember torok mód) szólt', *mā nin səyētən wersim* 'én ti (ktsz.) szerintetek csináltam' stb.

b) Névutóként használatos főnevek:

čōnč 'vmi mögötti tér', *yor* 'vmivel szemben levő rész', *kanəh* 'vminek a széle', *kas* 'vmi mögötti tér, rész', *kōt* 'vmi köze (időben is)', *mōyəl* 'helyett (átv. értelemben is)', *oytī* 'vmi felső része, felülete', *ontār* 'vmely időtartam, időtartamon át', *pełək* 1. 'vmi oldala, felé', 2. 'táj, rész'; **pətā* (? *pətə*) 'miatt', *pīr*: *pīrnā* 'vmi után (időben)', *pōhəl* 'vmi mellett levő vmi hely', *pōnək* 'vmi előtti tér', *təyē* 1. '(igenevekkkel) -ás, -és', 2. '(névszóval) -ság, -ség'; *uj* 'vmi alatti tér, rész' stb.

214. A névutós szerkezetben névutóként használatos főnevek főnévi természetüknek megfelelően ragozódnak, illetőleg vehetnek fel birtokos személyjeleket.

215. A névutós szó szerkezeteknek két fő típusa van, aszerint, hogy a szó szerkezet első tagjának a végződése: I. zéró-morféma vagy II. valamely rag. Az I. típusban a zéró-morféma vagy puszta névszótői, vagy birtokos személyjeles alak. A további típus-besorolás a szó szerkezet második tagja szerint történik. A névutós szerkezet első tagja lehet melléknévi igenév is. Ezek — mint névutós szerkezetek — semmiben sem különböznek egyéb névszós szerkezetektől.

216. Gyakoribb névutós szó szerkezeti típusok:

I. Az első tag zéró-morfémával:

1. az első tag puszta névszótő (igenév):

a) a második tag puszta névszótő (zéró-morféma): *kołəl ontār nōhə kənsəmən* 'egész nap kerestünk (ktsz.) téged', *matkōrət ik ontār?* 'hány hónapos [ő]?', *məh pūtəkālī lulpānītə təyē koləntəyəlōγ* 'mi hallgattuk a madarak éneklését (tkp. éneklő helyét)' stb.

b) a második tag birtokos személyjeles: *nōhə mōylən kojē jőwal?* 'te helyetted ki jön?', *nōhə pətən əhkimnə mən̄t lōyətəktəs* 'te miattad anyám engem megszidott' stb.

c) a második tag ragozott: *lōy kat kasnə lałwəl* 'ő a ház mögött áll', *jukkən kōtā mənā!* 'a fák (ktsz.) közé menj!', *məl taras uja mənəs* '[a hal] a mély tengerbe ment [alá]', *nōhə mōylə kojē jőwal?* 'te helyetted ki jön?', *kōčəγ mīn oytījoy wəjī!* 'a kést vedd [el] a ládáról!' stb.

d) a második tag birtokos személyjeles ragozott alak: *iy mā jurəma jōyəl* 'a medve szembe jött velem', *lōy mā mīnīm oytīja əlīntəs* 'ő az én ládámra feküdt', *lōy mōylələ əłyl jōs* 'ő helyette a bátyja jött', *nōhə oytīnoy wəsəγ ləyləs* 'feletted egy kacsa röpült' stb.

2. Az első tag birtokos személyjeles:

a) az első tag névszó: *mā nowtam ontərnə limint tulpuł əntə wuyaləm* 'én [egész] életemben ilyen bolondot nem láttam [mint te]!', *lōy sōyləl mōyələnə ərki tās wəs* 'ő a bőreiért [cserébe] sok árut vett' stb.

b) az első tag igenév vagy igeneves szerkezet: *limöy pîrnê welit löyotajätü manyalöy* 'miután ettünk (part.), elmentünk a rénszarvasokat megnézni', *löy mämäl pîrnê mä ätim jös* 'miután ő elment (part.), megjött a bátyám' stb.

II. Az első tag ragozott (s ragozott a második is): *mæn mälakotäl katäl peläkne wälyalöy* 'mi tegnap a házban [bent] voltunk', *mæn it katloy peläkne wäsöy* 'mi most a házban bent vagyunk' stb.

Két érdekes, ritkább példa: *lampi päsän n o m ä n n ä lajëkkal* 'a lámpa az asztal fölött lógott', *mä nöñ k ö r a s a wäsän* 'én terád hasonlítok (tkp. én a te a l a k [od] r a vagyok)'.

A módosító szók, partikulák

217. A beszélőnek a mondat valóságtartalmára vonatkozó állásfoglalását fejezik ki: *köç* 'bár; bár még', *älitä* 'is, szintén', *os* 'még', *mæm* 'csak, csupán', *löyapâ* 'valószínűleg', *willä* 'mint' stb.

Például: *nämsanëki, köç ökamäki* 'okos, bár még kicsi', *költäy löyapâ jem kotäl werwä* 'holnap, bizonyára, jó napot [időt] csinál [ti. az ég-isten]'; *mä ritim willä kat!* 'az én csónakom mint [egy] ház [oly nagy]!' stb.

218. A módosító szók közül a legfontosabb szerepet a helyeslést, a tagadást, illetőleg a tiltást kifejező szók töltik be.

219. A helyeslés, egyetértés kifejezése ritkábban a) *käm* 'igen' nyomatékosító szóval,¹⁰ gyakrabban b) a megfelelő mondatrész ismétlésével történik. Például: *nöñ patlujën?* — *patlujëm* 'te fázol? — fázom' stb.

220. A tagadást az *äntä* 'nem' és az *äntim* 'nincs' szók fejezik ki. Az *äntim* szó abban az esetben használatos, ha valamely 3. személyű dolog jelen idejű létének (tartózkodásának stb.) a tagadására kerül sor. Ebben az esetben az *äntim* 'nincs' szó az alany számának megfelelően egyes (*äntim, äntimäki*), kettős (*äntimäkän*), illetőleg többes számi (*äntimät*) alakot vesz fel.

Példamondatok a tagadásra: *kojï äntä ropältwäl, äntä liwäl* 'aki nem dolgozik, nem eszik [ne is egyék]', *nöñ patlujën?* — *äntä* 'te fázol? — nem', *tim ä* 'ul wälyal?' — *äntä, kyäl* 'ebben az évben sok bogyó volt? — nem, kevés', *tim ä* 'ul wähwäl?' — *ul äntim* 'ebben az évben bogyó [jó bogyótermés] van? — nincs (tkp. bogyó nincs)'; *rit jokän äntimäki* 'otthon nincs csónak', *mæn ämpäylöy jokän äntimäkän* 'a mi kutyáink (ktsz.) nincsenek otthon', *mä ähüläm jokän äntimät* 'az én leánytestvéreim nincsenek otthon' stb.

221. A tiltás kifejezésére — felszólító módbeli igealak mellett — az *äl* 'ne' szó szolgál. Például: *löyäpa ä* 'mänä!' 'oda ne menj!', *nöñ tuti ä* 'kütkä!' 'te így ne viselkedjél!' stb.

222. Módosító szó jellegűek a *täm* 1. 'akkor, ekkor (valamivel egy időben)', 2. 'akkor, tehát' és a *töñ* 'volna' jelentésű szók. Például: *mä täm mänläm* 'én akkor [egy idő múlva] megyek', *mätäli käsän täm mänä tÿta!* 'ha valamit találsz, akkor szólj nekem!', *mä töñ os mänsäm* 'én szintén elmentem volna', *löy wälñal töñ timint wer äntä wälyas* 'ha ő élt volna, ilyen dolog nem történt (lett) [volna]' stb.

¹⁰ A *käm* szó eredeti használatát jól mutatja a következő mondat: *mevi kasnä käm talokätöyäl* '[egy] folyókanyarulat mögött [kutyánk] erősen (nagyon) felugatott'.

223. A módosító szók körébe tartoznak a módosító szócskák (a partikulák):

a) Állítmányi partikula: *-ki/-ki*. Az állítmányi partikula névszók állítmányi használatát jelöli, s egyaránt járulhat ragos, ragozatlan vagy birtokos személyjellel ellátott névszóhoz. Például: *mä təkäjäm mä körasəwəmə-kī* 'a húgom hasonlít rám (tkp. az én alakom [van])', *tīm tās möyi tinnə-kī?* 'ez az áru mennyibe kerül (tkp. milyen árban [van])?', *tīm pečkän čəka tinəŋəki* 'ez a puska nagyon drága', *tom kat jəməki tīm katoy* 'az a ház jobb (tkp. jó) ennél a háznál', *mä lopim kotəki?* 'a kabátom hol [van]?', *kömənəki* '[ő] kint [van]', *mä ənim jokən əntiməki* 'az én leánytestvérem nincs otthon' stb.

Az állítmányi partikula, ha az alany kettős, illetőleg többes számú, felveszi a kettős, illetőleg a többes szám jelét. Pl. *jernäs möyi körasəwəki?* 'a ruha milyen színű?' [egysz.], *lin mä körasəwəməkiyən* 'ők (ktsz.) rám hasonlítanak (tkp. az én alakomúak; ktsz.)', *ləy mä körasəwəməkijatət* 'ők (tbsz.) rám hasonlítanak (tbsz.)' stb.

b) Nyomatékosító partikula: *-ti/-ti*. Névszóragos alakokhoz (*-ä/-a*, ? *-nüt/-nat*), némely névszótóhoz (pl. **ä* 'egy' stb.), valamint a főnévi ige-névhez járul. Pl. *löy jəŋkət(i) mənəs* 'ő vízért ment', *ətül wəsəy weliyən* '[ő] csak egy vadkacsát ölt meg', *mä onəltəyəltə katpa mənətüti əntə kojəm* 'én iskolába menni nem akarok' stb.

c) Nyomatékosító partikula: *-pə/-pə*. Mind névszóhoz, mind igéhez járulhat. A partikula névszóval kapcsolatban 'szintén' jelentésű, igével kapcsolatban pedig feltételeességet fejez ki. Pl. *katpə wəkkəliyən* 'a ház szintén leégett', *məmpə* (< **mən-pə*) *mənəm* 'én szintén megyek', *männə nəŋəpə wuyəlujən* 'én téged szintén láttalak (pass.)', *männə təy tuyəsipə* 'én ide hoztam volna (pass.)' stb.

224. A *-pə/-pə* partikulának a névmásokban való használatáról l. **203.**

225. Partikulaként használatos a *kəm* nyomatékosító szócska is. Pl. *mä kuntə-kəm wəjujəm* 'én valamikor elaludtam' stb.

Névmási használatáról l. **202.**

A kötőszók

226. Az osztják nyelv általános mondatszerkesztési módja a jelöletlen mellérendelés. A kötőszók száma meglehetősen csekély.

227. Tulajdonképpen kötőszó mindössze egy van: *pəni* 'és'. Gyakran 'és' jelentésben használatos az *os* 'meg' jelentésű szó is.¹¹ Például: *juy pəni kat aməsləyən* 'a fa és a ház [együtt] vannak', *kaləyplnə rit nuk-kəmləytəstə pəni ləlpamə pənsətə* 'az unoka a csónakot felfordította és ülőhelyet tett (bele)'; *werkə, annj, tətjanj os mä ritna mənəyələy* 'Verácska, Anna, Tatjana és (meg) én csónakon mentünk', *əj pəni os pələk* 'másképp (tkp. egy és meg fél)' stb.

228. Névmások — a vonatkozó névmások — gyakran fordulnak elő kötőszói funkcióban, többnyire alárendelő mondatszerkezetben. Például: *kojə əntə ropiltəwəl, əntə liwəl* 'aki nem dolgozik, nem eszik [ne is egyék]', *kołləy jəsən, təyəpə mənə!* 'ahonnan jöttél, oda menj!', *kuntənə tən mə mənəyələm, tutnə tən löyən mən kəskəl* 'ha (amikor) én elmentem volna, akkor ő engem megtalált volna', *löy əntə jəs, məti* [= *möyətü*] *əpül tewərsəy jəyiyən*,

¹¹ Az *os* szó előfordul nyomatékosító jelentésben is: *mä os larjakpa mənəm* 'én Larjakba még elmegyek' [egyszer már volt ott]; *mä tən os mənəm* 'én szintén elmentem volna!' stb.

tuta mən möyöli werlöy? 'ő nem jött [el], mert apja meghalt, ezért mi mit csináljunk?' stb.

229. Páros kötőszók: *ajətan (ajətəl) . . . tompıl ot* 'egyik . . . másik'; *aj kupıl . . . tompıl ot* ua. stb. Például: *aj kupıl rıt werwəl, tompıl ot luw werwəl* 'az egyik [ember] csónakot készít, a másik evezőt készít' stb.

230. Bizonyos értelemben „kötőszó” funkciót tölt be a kettős szám is. Például: *imyan-ikkən əllə katnə wəlsəyən* 'az öregasszony és az öregember [egy] nagy házban laktak' stb.

Az indulatszók

231. A valóságos indulatszavakon kívül ide soroljuk az állathívó, állatbecéző szókat is:

a) indulatszavak: *jəkəja!* 'ó' (együttérzést, sajnálkozást fejez ki), *ka!* ua. (pl. ha egy gyerek elesik); *kəš (kəš)*! 1. 'csönd! (intés)'; 2. 'na! (figyelemfelkeltés); *ojəy!* 'aj!' (a fájdalom kifejezésére); *oy!* 'ah!' (bosszankodás, meghökkentést fejez ki) stb.

b) *kət:* *kət, kət, kət . . .* '(kutyahívogató)' stb.

Példamondatok az indulatszavak használatának a bemutatására: *jəkəja, iki kənl'ikintəyas* 'ó, az öregember megijedt', *kəš, əl tələ!* 'na, ne kiálts!', *kəš, təy lıyü!* 'na, nézz ide!', *ojəy, kət čəyallujəm!* 'aj, hogy fáj [nekem]', *oy, əntə tənəmtələm!* 'ah, nem tudom!', *ulə, kaləy, möyi məypələkpə mənłəmən?* 'no, unoka, merrefelé megyünk (ktsz.)?' stb.

GULYA JÁNOS

Magyar törzsnevek a baskíroknál

I

1. A baskír—magyar kapcsolat kérdése a legutóbbi időben — mondjuk 1950 óta — is élénken foglalkoztatja a kutatókat.¹

Kiemelek két fontos, általánosabb jellegű új munkát. Az egyik HEINRICH DÖRRIE göttingai professzornak „Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren”^{1a} című kiadványa, a másik GYÖRFFY GYÖRGYnek „Napkelet felfedezése — Julianus, Piano Carpini és Rúbruk útjelentései”^{1b} című műve. DÖRRIE a szövegeket közli, GYÖRFFY fordítást ad, de mindkettő állást foglal a tudósítások minden lényeges kérdésében.

2. MOLNÁR ERIK buzgó híve annak a tételnek, hogy a magyarok az időszámításunk utáni első évezred folyamán teljes egészükben Baskíriában laktak.² Ezt a tételt ő történeti, nyelvtudományi, néprajzi, régészeti és antropológiai eszközökkel nagyon részletesen bizonyítja.

3. Más véleményen van MOÓR ELEMÉR, ki a következőképpen nyilatkozik: „... Annyi mindenesetre bizonyos, hogy legalábbis egy magyar népcsoport — a besenyők előnyomulása (889) következtében a magyar törzsszövetségtől elszakítva — a Volgához szorult és ennek a csoportnak az utódait lelte meg Julián barát a 13. században.” MOÓR ELEMÉR tulajdonképpen azt gondolja, hogy ezek a volgai magyarok Konstantin császár *σβαρτοι ασφαλοι*-jával azonosak.³

4. A két főforrásnak, Riccardus jelentésének és Julián levelének új, kritikai beállítását találjuk SINOR DÉNES dolgozataiban.⁴ SINOR úgy gondolja,

¹ Egy évvel előbb, 1949-ben jelent meg PELLJOTnak Notes sur l'histoire de la Horde d'Or (Paris) c. műve. Eredményeinek minket érdeklő része fel van dolgozva PERÉNYI JÓZSEFnek és LIGETI LAJOSnak alább ismertetett értekezéseiben. A régi irodalom fontosabb részét l. a következő helyeken: ГОМБОЦ: НУК XLVI, 31; НЕМЕТИ, НМКial. 299—315; СЕРЕБРЕННИКОВ, К вопросу о связи башк. яз. с венг.; ГАРИФОВ—КУЗНЕВ: Арх. и этн. Башкирии I, 338.

^{1a} Nachrichten d. Akad. d. Wiss. Gött. I. Kl. Jahrg. 1956, Nr. 6.

^{1b} Budapest (Gondolat Kiadó), 1965.

² A magyar nép őstörténete², Budapest 1954. 116. l. — Эрик Мольнар, Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа: Studia Historica 13. Budapest 1955.

³ Acta Ethn. II, 1951, 124. l.

⁴ Un voyageur du treizième siècle: le Dominicain Julien de Hongrie: BSOAS, 1952, XIV/3, 589—602. l. — The Outlines of Hungarian Prehistory: Cahiers d'histoire mondiale. Journal of World History, IV (1958), 513—540. l. Neuchâtel. Vö. még JA 1943—1945, 439. l. (rövid jelentés SINOR DÉNESnek egy idevonatkozó előadásáról) és Autour d'une migration de peuples au Ve siècle, JA 1946—1947, kny. 64—66.

hogy Julián csak egy utat tett és ezt írta le a levelében, — Riccardus jelentése tulajdonképpen csak irodalmi mű. Fő bizonyítéka Julián levelének az a helye, ahol arról beszél, hogy a tatárok — a pogány magyarok elbeszélése szerint — Magna Hungariát tizennégy évig ostromolták és a tizenötödik évben elfoglalták.⁵ Hogyan beszélhetett volna Julián ilyen körülmények között a magyarokkal zavaró körülmények nélkül? — ahogyan ezt Julián leírta. Az Outlines-ben a baskír—magyar kérdést SINOR DÉNES beállítja a magyar őstörténet összefüggéseibe és számos kérdést új megvilágításba helyez. SINOR szerint (534. l.) Julián felfedezése a magyar őstörténet kutatásában megbecsülhetetlen értékű.

5. 1961-ben RÄSÄNEN professzor foglalkozott a kérdéssel „Gibt es im Baschkirischen etwas Ugrisches?“ című cikkében.⁶ A baskír—magyar kérdés történetének rövid áttekintése után RÄSÄNEN a baskír nyelvnek a török nyelvek között elfoglalt helyzetét tárgyalja. Először is hangsúlyozza, hogy a baskírok nem őslakói mai hazájuknak. A volgai tatárok csak a 13. század közepén, Batuval jönnek Kazán környékére, és a baskírok első említésével csak 922-ben, Ibn Fađlánál találkozunk. Finnugor elem a baskír nyelvben csak jelentéktelen mennyiségben van. A szókincs és a vokalizmus ugyanolyan, mint a kazániban. RÄSÄNEN azután bizonyos közös hangtani fejlődésekről beszél, melyeknek történeti jelentőséget tulajdonít. Például: a törökben az első szótagbeli *a* hangnak hajlama van a labializálódásra: „Talán a magyar rövid labiális *a* hang dunai bolgár befolyással magyarázandó.” A baskírnak a konsonantizmusa — a vokalizmussal ellentétben — sajátos. Vegyük RÄSÄNEN bizonyító anyagából mindjárt az első esetet: „A finnugor nyelvekből tudjuk, hogy a magyar szókezdő, nem palatalizált *s* hang $z > h > \emptyset$ -vá fejlődött: a baskírban a *h* középfoknál megállott. De ugyanez a jelenség ($*s > h$) megvan az északi mongol burjátban és az északi tunguz lamutban. A jakutban a fejlődés addig ment, mint a magyarban, tehát a hang eltűnésig. Vajon azt jelenti-e ez, hogy a magyarok az Urálon túli vándorlásaikkal kapcsolatban kerültek az északi Kaukázusba?” Hasonló jelenségek leírásával jellemzi RÄSÄNEN a baskír nyelvet. Az eredmény a következő: „Nyelvtudományi alapon a feltett közeli magyar—baskír rokonság kérdésében nagyon óvatosan kezelendő, ha nem egyenesen negatív következtetésekhez jutottunk. Minden arra mutat, hogy ezek a népek még csak nem is voltak hosszabb ideig tartó szomszédságban.”

6. RÄSÄNEN cikkére B. A. SZEREBRENNYIKOV tett észrevételeket.⁷ SZEREBRENNYIKOV szintén áttekinti a kutatás történetét s jó kritikai megjegyzéseket tesz. Fontos, kevésbé ismert orosz munkákat részletesen ismertet. RÄSÄNEN fejtegetéseit SZEREBRENNYIKOV a részletekben helyesbíti, illetőleg szélesebb alapokra helyezi, s a következő eredményekre jut. 1. A tárgyalt változások a magyarok és kámai bolgárok érintkezése előtt történtek, mert a magyar nyelv bolgár jövevényszavaiban nem láthatók (pl. magyar *szakál*, csuvas *suxal*, tat. *sakal*). Kivétel a $\check{c} > \check{s}$ változás: magy. *sereg*, óujg *čerig*. 2. A baskírok jóval később jöttek az Urál környékére, mint a kámai bolgárok és a csuvasok a Volgához. Ezért a magyarok és baskírok közvetlen szomszédsága nagyon kétséges. A magyar népnek a főtömege már elhagyta az Urál-

⁵ Ed. DÖRRIE, 172. l.

⁶ Acta Or. Hung. XII, 73.

⁷ К вопросу о связи башкирского языка с венгерским. Уфа 1963. Актуальные проблемы башкироведения. — Башкирский филиал Академии Наук СССР, Институт истории, языка и литературы. 8°, 23 l.

vidéket, mikor a baskírok itt megjelentek. 3. Nincs azonban kizárva, hogy magyar néptörödékek a magyarság zömének nyugatra vonulása után itt maradtak. Ezek a magyar maradványok előidézhettek bizonyos hangtani változásokat,⁸ bár ezek a hangtörvények a magyaroknak a kámai bolgárokkal való érintkezése idejében nem voltak érvényben. 4. Lehetséges, hogy a magyarok már a kámai bolgárokkal való érintkezés előtt érintkeztek a baskírokkal, az Urál hegység ázsiai oldalán vagy egyenesen a déli Urálban.

7. Egy újabb teóriát bizonyít PERÉNYI JÓZSEF.⁹ Ez a teória BROMBERGTől származik,¹⁰ és arról szól, hogy Magna Hungaria a Volga jobb partján volt. PERÉNYI JÓZSEF először analizálja Plano Carpini, Benedictus Polonus és Rubruk tudósításait és arra az eredményre jut, hogy nem hibátlan források és nem tekinthetők a magyar–baskír azonosság és Magna Hungaria fekvésének kérdésében döntőnek.¹¹

Azután a magyar név kérdését tárgyalja PERÉNYI, amely a *Mongolok Titkos Történetében* (=MTT) szerepel. Nem lehet benne kételkedni — mondja PERÉNYI a 488. lapon — hogy az említett forrás szerint élt egy ilyen nevű nép a Volga mellett. De a magyarokat és baskírokat a MTT megkülönbözteti egymástól. PERÉNYI érinti azt a problémát is, amely a *Kerel* névvel kapcsolatban felmerült; ez a név ugyanabban a forrásban a magyarság neve és a magyar *király* szóból származik. A név a MTT-ben az 1222 körüli eseményekkel kapcsolatban fordul elő, holott csak 1240 körül keletkezett (PELLIOT). PERÉNYI felteszi, hogy a MTT szövege egy 1240 utáni átdolgozáson alapszik. PERÉNYINEK az a véleménye, hogy Plano Carpini és Rubruk Karakorumban a mongoloktól aligha kaphattak értesítéseket a magyarok és baskírok azonosságára vonatkozólag.

Másképp viszonylanak az említett utazók Džuvainihoz és Rašidaddinhoz. Džuvaini nem használja a magyar nevet, *keler*-nek nevezi a volgai magyarokat is, a dunai magyarokat is. Rašidaddin használja a magyar nevet és pedig a volgai magyarok jelölésére; a dunai magyarokat *keler*-nek nevezi (az egykorú mohamedán források alapján ő is — mint Džuvaini — ide vonja a baskírokat is.) *Keler*-rel a magyarok mindkét országát jelzi s ebben a MTT hatása érzik. Lehetséges tehát, hogy Carpini és Rubruk Karakorumban mohamedán tudósokkal találkoztak, akik ismerték a baskír–magyar azonosságnak az arab irodalomban régóta szereplő tételét. Világos tehát, hogy Magna Hungaria helyének meghatározásában csak Riccardus jelentése, Julián levele és az orosz évkönyvek szolgálhatnak alapul.

Következik Julián útjának és visszautazásának részletes elemzése. Az odautazásnál PERÉNYI elveti a Saksin melletti volgai átkelés gondolatát. Hangsúlyozza annak a helynek a fontosságát, ahol Julián, illetőleg Riccardus arról beszél, hogy Bolgária lakói pogányok. PERÉNYI hivatkozik A. P. KOVALEVSKIJ kutatásaira, amelyek szerint a bolgár birodalomban a Volga jobb partján pogányok, a bal partján mohamedánok éltek. A „iuxta magnum flumen Ethyl” kifejezés kizárja azt, hogy Julián a Volga folyón átkelt. Visszafelé Julián nem a Volgán utazott („transivit in fluvio regnum Mordvanorum”),

⁸ 23. l.: «По-видимому, эти остатки венгров, смешиваясь с башкирами и усваивая их язык, в известной мере повлияли на фонетику башкирского языка и явились причиной появления некоторых общих черт, которые наблюдаются в развитии некоторых согласных в венгерском и башкирском языках.»

⁹ (A) Magna Hungaria kérdéséhez. MNy IV (1959), 385–391, 488–499.

¹⁰ Anz. FUF XXVI, 60–73.

¹¹ Vö. LIGETI: MNy LX, 399, j.

hanem a Moksán, amely (a Volga jobb partján) Magna Hungariától nem volt messze. Az eredmény: Julián sohasem kelt át a Volgán és a pogány magyarokkal a Volga nyugati partján találkozott.

8. Baskíriai tudósok is foglalkoznak a mi kérdéseinkkel. S. I. RUDENKO, aki már régebben írt egy terjedelmes monográfiát a baskírokról,¹² újabb munkájában¹³ nem érinti a baskír–magyar problémát. De a fiatal nemzedék jól ismeri és kritikailag, behatóan foglalkozik vele. Abban a nagy gyűjtelékes munkában, amely a baskír föld archeológiájáról és etnográfijáról 1962-ben jelent meg,¹⁴ T. M. GARİPOV és R. G. KUZEEV¹⁵ terjedelmes értekezést írt a kérdésről. Elmondják, hogy magyar néptörödékek olvadtak be azokba az ótörök törzsekbe, amelyek legkésőbb az első évezred első felének a végén a szóban forgó területen megtelepedtek. A folyamat igen lassan történt, mert a 13. század első felében még voltak itt (за Волге) emberek, akik magyarul beszéltek (Julián: 1235–1237 és 1237–1238; 337. l.: Julián nem említi a baskírokat, mert nem került el hozzájuk). — A szerzők kritikai áttekintését adják a baskírok eredete kérdéseinek. Feltűnik fejtegetéseiknek következő helye: „... б е з пло д н ы е п о и с к и «п р а р о д и н ы» б а ш к и р (ч а щ е в с е г о в З а у р а л ь е и П р и и р т ы ш ь е”. Hangsúlyozzák a kipszak elemek fontosságát. PERÉNYI JÓZSEFnek fent ismertetett fejtegetéseit veszik alapul, melyeket részletesen ismertetnek. — Következik az antropológiai kutatások megbeszélése (RUDENKO, LIPTÁK), és azután a nyelvtudomány eredményei. Itt mindjárt a bevezető sorokban említik a szerzők a következő magyar törzsnéveket: Jenő,¹⁶ Gyarmat,¹⁷ Bulár,¹⁸ Tazlar,¹⁹ Ungar,²⁰ amelyek a baskírban is megvannak. — A 342. lapon következik a szovjet régészek bizonyos munkahipotéziseinek ismertetése, amelyek szerint a korai tastik-korban a hakasz–minuszinszki medencének a területén alakult ki az ugor etnikai csoport. „Ennek a közösségnek a kialakulása a harmadik évszázad végén kezdődik i. e. „если не считать прямых предков (угров) — татарских динлинов (VIII—III вв. до н. э.), говоривших на угорском языке.” (342a l.). Az i. u. első évszázad közepe körül az ugor törzsek az északi Altajba vonulnak s azután tovább a középső és később az alsó Obhoz... — stb., stb.: csupa olyan feltevés, amelyek nekünk ismeretlenek és idegenszerűek.

9. RÁSONYI LÁSZLÓ folytatja azoknak a régi magyar tudósoknak a munkáját, akik Baskíriában magyar földrajzi neveket kerestek.²¹ Megállapítja, hogy a magyarban régen volt egy szó: *kondor* 'hód' és volt *kondoros* alak is

¹² Башкиры. Опыт этнологической монографии. Физический тип башкир. Зап. Русск. Геогр. Общ. т. 43, вып. 1. 1916. — Башкиры. Опыт этнологической монографии. Быт башкир. Уо. вып. 2. 1925.

¹³ Башкиры. Историко-этнографические очерки. АН СССР, Башкирский Филиал, Институт Ист., Яз. и Лит. 1955.

¹⁴ Археология и этнография Башкирии I. Уфа 1962. АН СССР, Башк. Филиал, Институт Ист. Яз. и Лит.

¹⁵ «Башкиро-мадьярская» проблема. 336–343. l.

¹⁶ Ómagyar törzsnév. L. lent, 44. l.

¹⁷ Уа., l. lent, 44. l.

¹⁸ Ez nem törzsnév és a története külön lapra tartozik.

¹⁹ Árpád-kori.

²⁰ L. *Bulár* és lent, 49. l.; az *ungar* névnek a baskír *Ungar* törzsnévvel való egyeztetése nemigen lehetséges, a második szótag magánhangzója miatt. — A német *Ungar* alak speciális német forma, amely *ongur*-ra megy vissza.

²¹ Başkurt ve Macar yurtlarındaiki ortak coğrafi adlar üzerine. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963'ten ayırbasım. Ankara 1964.

'hódas' jelentéssel, s ezek a szavak gyakoriak földrajzi nevekben. A nevet megtaláljuk a baskíroknál is, ott is van *Kundurúš* víznév. — A baskírok földjén egy patakot úgy hívnak, hogy *Bekaš*, — a magyarban vannak víznevek, amelyek a *békás* szót tartalmazzák. És így tovább.

10. Az eddig ismertetett irodalomban felvetett kérdések jó részét érinti LIGETI LAJOSnak egy nemrég megjelent cikke, amely a mongolkori forrásoknak a magyar nép megjelölésére használt mongol, illetőleg mongolkori neveit²² részletes vizsgálathoz veti alá és közvetve vagy közvetlenül számos idevonatkozó kérdést érint. LIGETI LAJOS megmagyarázza a sajtóságos *madžarat* alakot a MTT-ben (íráshibán alapszik); úgy gondolja, hogy a *madžar* kun közvetítéssel került a mongolba, részletesen beszél a név első szótagjának vokalizmusáról és utal azokra a nehézségekre, amelyek az arab *madžyar* alak magyarázatával kapcsolatban felmerülnek. A *madžar* név — fejtegeti LIGETI — a mongoloknál jelenti a dunai magyarokat is és a volgai magyarokat is, s gyakran előforduló tulajdonnév. — A *madžar* után a *bašyird* név tárgyalása következik. (A MTT-ben *badžigit*.) A források egy jelentős része (Džuvaini, Rašidaddin) ezzel a névvel — amint látszik — a dunai magyarokat jelöli. Ki kell emelni, hogy a név perzsa és latin forrásokban, amelyek egymástól függetlenek, a dunai magyarokat is jelöli és a volgai magyarokat is. Kiemeli LIGETI, hogy a *badžyir* és *bašyird* név a magyarban ismeretlen. — A magyarok harmadik neve a mongoloknál *kerel*. (Mint mondtuk: < *király*, illetőleg *kerály* > kun *kerel*.) LIGETI tárgyalja a különféle formákat: *rarał* (MTT), *kerel* (MTT, Gűjük levele, Rašidaddin), *kelar* (Džuvaini, Rašidaddin), *k'ie-lien* = *keler* („Jűan-š'i") és azzal zárja értekezését, hogy a *madžar* és *badžyir* régi nevek (IX—X. század), a *kerel* ellenben csak a mongol korban keletkezett.

11. A baskír—magyar rokonság teóriáját újítja fel, mindenestre erős fenntartással, DÉCSY GYULA.²³ Érdekes, és az én gondolataimat erősen érintő eredményeit néhány idézettel szemléltetem. A 150. lapon ezt írja: „Ismeretes, hogy a baskírok időszámításunk hetedik századától török népekkel éltek együtt. A hetedik századtól 1236-ig, legalábbis egy részük, a volgai bolgár birodalom egy részét alkotta. 1236 után az Arany Horda uralma alá kerültek; ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy elárasztották őket a tatár elemek . . . Elterjedt feltevés, hogy a baskírok nyelvcsere útján jutottak mai török nyelvükhöz. Ez a nyelvcsere állítólag aránylag későn, valószínűleg csak a 14—15. században következett el. A baskírok eredeti nyelve, az ún. proto-baskír — úgy gondolják — az ősmagyar nyelv egy alakja volt.”

„Hogy a baskírok a 14—15. századig az ősmagyar nyelvnek — talán önállóan tovább fejlődött — alakját beszélték, azt a következő körülmények támogatják: A magyar őstörténeti kutatásban szerepel az a nyilvánvalóan jól megalapozott tétel, hogy a magyarok utódai az ugor nyelvközösség felbomlása után sokáig (körülbelül i. e. 1500-tól i. u. 450-ig) a mai „Baskíria” területén és a déli és nyugati határos területeken éltek. 600 körül a mai magyarok utódai kivándoroltak erről a területről, délre vagy nyugatra; de a magyarság egy része ott maradt a mai Baskíria területén... És ami Juliánt illeti, ő Baskíriában — amint mondja — egy pogány népet talált, amellyel magyar anyanyelvén beszélni tudott. Nyilvánvalóan baskírok voltak azok, akikkel beszélt,

²² A magyar nép mongolkori nevei (*magyar*, *baskír*, *király*). MNY LX (1964), 385—404.

²³ Einführung in die Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden 1965, 149. l.: Die Frage des Proto-Baschkirischen.

akik még az ő eredeti (protobaskír, „ősmagyar“) nyelvükön beszéltek.” Azután megemlíti DÉCSY a mohamedánok tudósításait, továbbá a baskírok két magyar eredetű törzsnevét (Jenő, Gyarmat). „A baskír névanyag rendszeres tanulmányozásától ebben a tekintetben még érdekes eredményeket várhatunk” írja a 151. lapon. Azután ennek a felfogásnak a nehézségeiről beszél, majd RÄSÄNEN fent ismertetett értekezéséről s megjegyzi azt is, hogy a baskírok nem egységes eredetűek.

II

12. Az idetartozó kérdések között igen fontos: mi a jelentősége annak, hogy két baskír törzsnév egyezik két magyar törzsnévvel, — a *Jenő* törzsnév (így fordul elő nagyon sok magyar helynévben), amely az ómagyarban *Jeney* (Konstantin császárnál Γενάχ) — a baskíroknál *Yänäy*, továbbá a magyar *Gyarmat* (szintén nagyon sok helynévben), ómagyar *Gyurmot*, *Gyormot*, *Gyërmat* (Konstantin császárnál γερούατοῦ) — a baskíroknál *Yurmatü*.²⁴

A következőkben azt akarom kimutatni, hogy a baskíroknál más ómagyar törzsnevek is vannak, mielőtt azonban ehhez fognék, hozzá kell szólni azokhoz az eredményekhez, amelyek LIGETI LAJOSnak az említett két törzsnévről szóló, legújabb kiadott értekezésében találhatók.²⁵ Ezt az értekezést nem az újabb irodalom időbeli sorrendje szerint tárgyalom, mivel a mondani-valóhoz közvetlenül kapcsolódik.

Hangsúlyozni akarom azt is, hogy újabban a baskír törzsnevek kutatásához egy rendkívül fontos forrás jelent meg egy baskír tudósnak, R. KUZEEV-nek a munkája.²⁶ KUZEEV műve lehetőséget nyújtott arra, hogy a baskíroknál újabb magyar törzsneveket keressek és hogy a talált egyezések alapján a magyar őstörténet fontos részleteit új megvilágításba helyezzem.

Először mondok egyet-mást arról a két törzsnévről, amelyről eddig beszéltünk.

Jegyezzük meg jól: elsősorban a baskír—magyar vonatkozásokról van szó. Az illető törzsnevek etimológiája fontos, idézett munkámban a törzsnevek magyarzatával sokat foglalkoztam, — LIGETI LAJOS említett értekezésének fő része is a két törzsnév etimológiáját tárgyalja, és az is világos, hogy ezeknek az etimológiáknak a kérdése a baskír—magyar viszony megítélése szempontjából sem közömbös, de most az előtérben ez a kérdés áll: egyezik-e valóban az a két baskír törzsnév a két magyar törzsnévvel.

13. Vizsgáljuk meg először a *Gyarmat* nevet. Mondottam, hogy az ómagyar alakok: *Gormot*, *Gurmot*, *Gërmat* és a baskír alak *Yurmatü*.²⁷ A szókezdő magyar *gy*-nek a baskírban *y* felel meg és a baskír *u* talán magyar *u* hangra megy vissza. A baskírban a magyar szóvégi magánhangzó meg-

²⁴ PAULER GYULA, A magyar nemzet története Szent Istvánig, Budapest 1900, 126. l.

²⁵ Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. LIGETI LAJOS és PAIS DEZSÓ közreműködésével szerkesztette BENKÓ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. (Bárcezi-émlék) = Nyelvtudományi Értekezések, 40, 230—239. l.

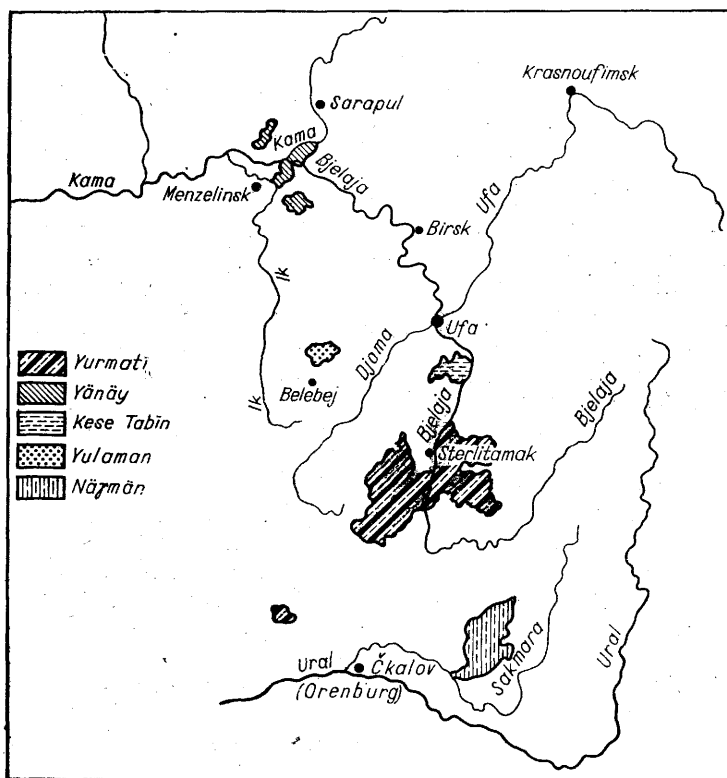
²⁶ Очерки исторической этнографии башкир I, Уфа 1957. Nagy érdeklődéssel várjuk e munkának a II. kötetét, amelyről az I. kötet 16. lapján ezt olvassuk: «Вторая часть работы будет посвящена детальному описанию родоплеменного состава и разработке вопросов поздних этапов этногенеза башкир.»

²⁷ R. KUZEEV: i. m. 50. l. RUDENKO adatai nem pontosak.

maradt, a magyarban — mint minden magas nyelvállású szóvégi magánhangzó — eltűnt.

A baskír nyelvtudománynak az utóbbi évtizedekben tett rendkívüli haladásával lehetőség nyílt, hogy a *Yurmati* névnek egy mellékalakját is megmagyarázzuk, amely ezelőtt negyven évvel nekem nagy fejtörést okozott. Ez a *Šurmati* névalak, amely a *Yurmati* mellékalakja.²⁸ Ennek az alaknak a magyarozatánál a következő két dolog veendő figyelembe. Először: baskír kollégám, T. M. GARIPOV szóbeli közlése alapján tudom, hogy a baskírok a *Yurmati* alakot használják. A *Šurmati* alak mellékalak. Másodszer: a Башкирская Диалектология — Говоры юго-востока Башкирии с. műben²⁹ N. Сн. ИСБУЛАТОВ Қизильский говор című dolgozatában (27. l.) azt találom, hogy a baskír nyelvjárásokban a szókezdő *y* váltakozik szókezdő *š*-sel. Így pl. a *yšiu* 'строгать' alak mellett van *šišiu* alak (magyar *gyalu*)³⁰, a *yeyäk* 'хворост' mellett van *šeyäk*, a *yäkäl* 'щиколотка' mellett van *šäkäl* alak.

14. Szintén elfogadható a magyar *Jenő* törzsnévnek a baskír *Yänäy*³¹ törzsnévvel való egyeztetése. LIGETI LAJOS (i. h. 238) kiemeli, hogy a szóvégi

²⁸ НМКial. 254, 309.

²⁹ Башкирский филиал Академии Наук СССР — Институт ист., яз. и лит. Уфа 1936.

³⁰ L. Acta Or. Hung. XVIII, 55.

³¹ КУЗЬЕВ: i. m. 57.

baskír *ey* korábbi magyar *ey* (< török *ey* < *ek*)-ből keletkezett, — ugyanúgy, mint ahogy az óstörök *eg*-ből a baskír *ey*.³²

15. A harmadik magyar törzsnév, amely a baskíroknál megvan, a *Nyék*. Ez meglehetősen valószínűtlenül hangzik: a *Nyék* törzsnév kétségtelenül magyar, illetőleg finnugor eredetű. Védőberendezkedést jelent. Tehát aligha ősi név, nem látszik jelentékeny törzsnék, — előfordulhat-e ez a név a baskír törzrendszerben? Úgy látom, hogy előfordul. Fontosnak tartom itt azt a tételt, amelyet LIGETI LAJOS is hangsúlyoz,³³ hogy a baskír—magyar kapcsolatok nem mennek vissza ősi időbe, hanem — legalábbis részben — a honfoglaláshoz közeleső korbá — véleményem szerint lényegében a tatárok betörése utáni századokba. Ezt mutatják a történeti feljegyzések is, amelyeket lejjebb rövideen tárgyalni fogok.

A *Nyék* törzsnév a magyarban számos helynévben megvan, Konstantin császárnál *Néκη* alakban szerepel, nyelvtörténeti problémát nem ad. (Legfeljebb vokalizmusáról lehetne egyet-mást mondani.)

Az a baskír név, amellyel a magyar *Nyék* nevet egyeztettem: *Näymän*, orosz formában *Наяман*.³⁴ Ez az *Ayü* altörzs egy nemzetségének neve, az *Üs(h)ärgän*, oroszul *Усепган* törzsből. Végzete az ismert *-men* képző (*türkmen*, *qaraman*); **Nékimen* a baskírban szabályosan **Negimen*-né lett és az *i* a középső szótagban, mint sok más szóban is, eltűnt.

16. A negyedik magyar eredetű baskír etnikai megnevezés a *Yulaman*, amely a Min törzs (baskírul *Meñle*) *Ilekäy Meñle*, oroszul *Илекей-Мун* egy altörzsének a neve.³⁵ Ez a magyar *Gyula* név megfelelője.

Ahogyan a *Näymän* név, ez is a *-man* képzővel van ellátva. Ez aligha véletlen, a *-man* képzőt a baskír néprésznevekben csak néhány esetben látjuk. A *Törökmän* ágnevében mutatkozik (KUZEEV 55), azután a magyar eredetű *Näymän* és *Yulaman* nevekben, végül az arab eredetű *Äptelmän* (*Аптельман*) nemzetségnevében. Ez utóbbi iszlámkori, alighanem egykorú a két magyar névvel (KUZEEV, 55). Az *Abdal* népalakulat különösen Afganisztán táján és Anatóliában jelentős.^{35a} Az iszlámban gyökerező, arab nevű népalakulatok nem ritkák a törököknél.

Ismeretes, hogy a *Gyula* név a magyarban eredetileg fejedelmi cím. Arab és perzsa források szerint a *dž•la* egyike a magyarok két főfejedelmének (9. század); több, bolgár eredetű magyar fejedelem viseli Erdélyben ezt a nevet vagy talán címet. És ismeretes a *Dulo* = *Džula* nemzetségnevé a bolgár fejedelmi lajstromban. A 22. pontban még lényeges dolgokat fogok mondani róla.

17. Az ötödik magyar törzsnév, amely a baskíroknál is megvan, a *Kese*. Mint helynév (kb. 50 esetben fordul elő) a magyarban a következő alakokat mutatja: *Kesz*, *Keszi*, *Kesző*, *Keszü*. Ez mind a régi magyar **Keszü* (1086) ~ *Keszey* (1171) ~ *Keszeyü* (1156) > *Kesző*, *Keszü*, *Keszü* (szabályos hangfejlődés alapján), *Keszi* (az *-i* kicsinyítő képzővel), *Kesz* (a kicsinyítő képző elhagyásával) megfelelője, Konstantin császárnál az írott alak *Κασή*.

A baskíroknál³⁶ van egy kettős név, a Tabin főtörzs egyik altörzsét úgy hívják, baskírul is, oroszul is, hogy *Kese Tabin*, — tizenegy nemzetségből

³² RÄSÄNEN, Lautg. 118.

³³ I. h. 238.

³⁴ KUZEEV: i. m. 49.

³⁵ KUZEEV: i. m. 57.

^{35a} JARRING, An Eastern Turki—English Dialect Dictionary: *a[b]l*; Türkçe Sözlük.

³⁶ KUZEEV: i. m. 52. RUDENKO (1955) egy aligha pontos *Kcu* alakot ad (55. 56).

áll. A *Kese* szó ebben a névben a magyar *Keszey* szóval azonos. Ahogy láttuk, egy magyar *Keszey* alaknak a baskírban *Kesey* felel meg és ebből származik a szóvégi *y* elmaradásával a *Kese* alak. A szóvégi *y* eltűnését látjuk a baskír *Gärä* törzsnévben is, amely oroszul *Гурей*,³⁷ s talán megemlíthetem a baskír *Kariy Kipsak* ~ orosz *Кары-Кыпсак* altörzsnévet is.³⁸ A baskír alak *e*-hangjai zártak: KUZ. *késé*, or. *kece*, RUD. *ksi* [*ksé*], — vö. MIRŽANOVA: Башк. Диал. 136—137.

18. Volt még a magyaroknak egy törzse, amelynek neve a baskíroknál, illetőleg a baskírokkal való összefüggésben megvan és ez a vezető törzsnek, a Magyaroknak a neve.

Ez a nép- és törzsnév két alakban van meg a magyarban: *magyar* és *megyer*. Az első alak többnyire az egész nép megjelölésére szolgál, a második a főtörzs megjelölésére, és ezt találjuk rendszeren a helynevekben is; az elsőnek az ősmagyar alakja *mogyeri*, a második Konstantin császárnál *Μεγέρι* (= *Megyeri*) alakban van feljegyezve. Ezek ugyanannak a névnek a variánsai.

Mindkét variánst megtaláljuk a régi Oroszországban. Egy sacki (*Шайк*) oklevélben (Rjazantól délkeletre; 1539) megvan a név mint népnév *možerjan* alakban, együtt a baskír népnévvel és a szomszédos területeken, a régi Kazáni, Szimbirszi, Penzai, Tambovi, Szaratovi kormányzóságokban számos *Mo(a)-žar*, *Možarka* stb. helynevet találunk.

A magyar őskor és a magyar nyelv fontos emléke a sacki adat,³⁹ a *možerjan* név. A következő összefüggésben fordul elő: tarchanok, baskírok, *možerjanok*. Kétségtelen tehát, hogy a *mogyeri* (~ *megyeri*) név ismeretes volt a baskíroknál.⁴⁰ A felsorolt népcsoportok Temnikovban laktak. Temnikov vagy 700 km-rel nyugatra van Magna Hungariától, de a *možerjanok* itt a baskírokkal kapcsolatban szerepelnek.

Még fontosabb a *Megyer* változat szerepe. Ez még ma is közismert népnév a Szovjetunióban, mégpedig *mišer*, *mišar* formában.

Ezt olvassuk a tatár nyelvjárások leírásában:^{40a} „[a tatár nyelvjárások második csoportja] a nyugati vagy misar-nyelvjárás (мишарский), annak a tatár lakosságnak a nyelvjárása, amely — csekély kivétellel — a tatár köztársaságon kívül lakik, — a Gor’kovi, Tambovi, Voronezsi, Rjazani, Penzai, Ul’janovi, Kujbisevi, Szaratovi, Orenburgi kerületekben, továbbá a Mordvin és Baskír Köztársaságban — azaz a misar-tatórok vagy mescserjások nyelvjárása (kb. 300 000 ember).” A miserekről nincsen megfelelő monográfiánk, de sokszor szó van róluk az irodalomban és sokszor merül fel — különösen a Szovjetunióban — az a vélemény, hogy ezek a magyarok utódai. Én is tárgyaltam a kérdést a HMKial-ban (324 kk.), de nem tudtam számot adni a *mišer*, *mišer*, *mišar*, *mižar* alakok hangtani fejlődéséről és ezért elválasztottam ezt a nevet a magyar népnévtől. Most úgy látom, hogy ezek az alakok teljesen szabályos megfelelői a *magyar* névnek. A fent említett *megyer* variánsból kell kiindulnunk: *mogyeri*-ből a baskírban *možeri* alak keletkezik, a *mogyeri*-ből pedig *mežeri*^{40b} és a *mežeri* alakból az *e—e > é—e > i—e > i—a* kipszak

³⁷ KUZEEV: i. m. 56.

³⁸ Уо. 51.

³⁹ HMKial. 308.

⁴⁰ A tarchant l.: HMKial. 259; PAIS: MNy LIII, 65.

^{40a} N. A. BASKAKOV, Тюркские языки, 159. l.

^{40b} Ugyanúgy, mint a baskír nyelv arab elemeiben, l. DMITRIEV: Zap. Koll. Vost.

hangfejlődési tendencia⁴¹ következtében *miž(š)er* és *mišar*. Igazuk van tehát azoknak a kutatóknak, akik azt állították, hogy a *miser* név a magyar névré megy vissza. (Hogy azonban a névazonosság mögött milyen történeti folyamat van, az egészen más kérdés.)

Ennél a névnel azonban különleges esettel állunk szemben. *Näymän, Yulaman, Yurmatı, Yänäy, Kese* baskír néprézsnevek. A *mišer* a baskír törzrendszerben szintén előfordul: éppen a Yurmatı törzsben találunk egy altörzset *Mišär-Yurmatı*, oroszul *Мушар-Юрматы* néven. (Nemzetségei nincsenek.) Az azonban nem képzelhető, hogy a *mišer* név eredete általában erre a baskír altörzsrre volna visszavezetendő. *Mišer* helynevek és *miser*-tatár töredékek az Urál hegység vidékétől majdnem egészen Moszkva és az északi Don vidékéig itt is, ott is felbukkannak. Itt egyéb tényezők is vannak, egyéb körülmények, amelyeket én nem ismerek. (Az sem világos, hogy minden olyan név, amely a *možar* elemet tartalmazza, a baskíriai magyar törzsekkel volna összefüggésben.)

III

19. Ezekhez a névmagyarázatokhoz van néhány nem lényegtelen megjegyzésem, amellyel az előző pontok előadását nem akartam bonyolulttá tenni. Először is arról akarok beszélni, hogy hogy áll ma e nevek eredetének a kérdése.

Kezdjük a fent először tárgyalt *Gyarmat* névvel. Honnan származik ez a név? A HMKial-ban (49. l.) azt bizonyítottam, hogy van az ótörök törzsneveknek egy jelentéstani csoportja, amely a népnek vagy törzsnek erős, hatalmas, vitéz voltára vonatkozik. Ennek a tételnek az alapján a következő egyeztetést próbáltam bizonyítani:

magyar *gyermatu* ~ *gyormot* ~ *gyurmot* ~ *gyërmat* ~ *gyar̄mat*
 < török *yor-* 'elfáradni'⁴² + *-matı* ótörök gerundiumképző, eredetileg talán participium, tehát *yormatı* 'fáradhatatlan'.

Ehhez az egyeztetéshez az elmúlt negyven év alatt nem találtam erősítő adatokat s úgy látom, hogy — legalábbis ebben a formában — le kell mondani róla. Az első szótag magánhangzója talán nem is *o*-ra, hanem *a*-ra megy vissza, a török *yor-* 'elfáradni' alighanem RADLOFF tévedésén alapszik, és amit a *-matı* végzetről tudunk, nem erősíti meg azt a feltevésemet, hogy ez eredetileg participium-képző volna. LIGETI LAJOS aggodalmai magyarázatommal szemben helytálló és egyetértek megállapításával (234. l.): „Bármilyen legyen is a *Gyarmat* etimológiája, nagyon valószínű, hogy ezt a törökben kell keresnünk. A szókezdő (*gy* < *j*) vallomásán elindulva alapos okkal feltehetjük, hogy e név ugyanabból a csuvasos jellegű török nyelvből származik, mint a többi honfoglalás előtti *gy*-szókezdős török jövevényszavunk.”

Fel lehetne tenni, hogy a *yormatı* vagy *yarmatı* verbum finitum, de a jelentéstani vonatkozás nem világos.

20. A *Jenő* törzsnevet a HMKial-ban (261. l.) a következő módon magyaráztam:

magyar *Гевѧх* (Konst.) = *Jeney* > *Jeneü* > *Jenő*
 török: szag. *ına-* 'mondani, kívánni', *inan-* 'kívánni, akarni, hinni, bízni' stb., csag. stb. *ınaq* 'miniszter, bizalmas'; első szótagbeli *i*-vel: oszm-tör.

⁴¹ Lásd következő értekezéseimet: „Zu den E-Lauten im Türkischen”, Helsinki 1964: *Studia Orientalia* XXVIII: 14 és „*Kereit, Kerey, Giray*”, UAJb. 36 (1964).

⁴² RADL., III, 421 (tévesen a *yor-* 'deuten' címszó alatt).

inan 'bizalom', *inan-* 'hinni', *inak* 'tanácsadó', *inanc* 'szavahihető, megbízható' (az ujurban méltóságnév is) SĀMĪ BEY; *inal* 'one in whom one trusts and confides, or to whom one looks up for protection; a chief, chieftain, king' РЕДН.; *innak* 'megbízható' (SDD); palatális vokalizmussal: MALOV, Pamj. (1951); QB *inid-* 'устремляться, сильно желать', tat. *intak* 'nagyon kívánni' RADL., tat. *inel-* 'kérni, könyörögni' BĀLINT; *inel* (vagy *inil*) a következő méltóságnévben: *inel qayan*, THOMSEN, Turcica 97–98 (l. fent: *inal*; *inal* ~ *inel*: szókezdő *y*-vel a Ĥudūd al-Ālam-ban, I. MINORSKY, Index B: *Yinal-Beg-Tegin*; RADLOFF—MALOV, Uig. Sprachdenkmäler 72. sz.: *Inik* (személynév), mely a magyar *Jenő*-nek hangtanilag pontosan megfelel.

A szókezdő *y*- szabályos, ezt LIGHTI is szépen bizonyítja. Arról nem is kell beszélni, hogy az ótörökben sok törzsnév van, amely méltóságnévre megy vissza („a miniszter törzse” → „a miniszter”; vö. különösen a besenyő törzsneveket;^{42a} a magyar törzsnevek közül ilyen a *Tarján* 'a tarkán törzse' és *Gyula* 'Gyula fejedelem törzse'.

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a *Jenő* a magyar törzsrendszerben *Tarján* után áll, mely utóbbi szintén méltóságnév, s az is figyelemre méltó körülmény, hogy ez a két törzsnév mindjárt a főtörzs, a Megyer után áll.

21. A *Nyék* törzsnév finnugor eredetű. Eredetileg azt jelenti, hogy „határvédelmi berendezkedés”, „a határvédelem törzse”,⁴³ és Konstantin császár világosan megírja, hogy a Megyer előtt álló második törzs, a Kavar, elől megy a harcba.

A magyar *nyék* szónak a jelentése, sőt megléte is régebben kétséges volt. Ezek a kétségek az utóbbi időben csaknem teljesen eltűntek. Ehhez elsősorban PÁK DEZSŐnek a Magyar Nyelv 49. kötetében (1953), a 284–286. lapon közölt fejtegetései járultak hozzá (l. itt 46. l.). RÉDEI KÁROLY⁴⁴ finnugor alapon magyarázza a szót, a vogul *něj-* 'kötni' stb. szóval egyeztetni (vö. magyar *sövény*, a *szó-* igéből). L. még GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. (1963), 647.

22. A *Gyula* törzs (> baskír *Yulaman*) nem szerepel Konstantin császár 7, ill. 8 törzsneve közt. Én sem vettem fel ilyen nevű törzset a magyar törzsek sorába. Most nem lehet benne kétségünk, hogy volt egy ilyen ősmagyar törzs, de különleges helyzete volt a törzsrendszerben.

Gyula — a 9. századi arab tudósítás szerint⁴⁵ a magyarok két fő fejedelmének egyike, a tulajdonképpeni uralkodó. Konstantin császár a 10. században arról beszél, hogy a magyaroknak Árpádon kívül még két fejedelme volt (*τὸν τε γυλᾶν καὶ τὸν καρχᾶν*), akik bírói hivatást töltöttek be.

Ebben a században Erdélyben két hatalmas fejedelem jelenik meg, akiknek a neve, illetőleg címe Gyula volt. És ilyen nevű személyiségek a következő időben is fontos politikai szerepet játszottak. Gyula fejedelem népe alkotta a Gyula törzset. BALÁZS ÉVA Kolos megye kialakulása⁴⁶ c. értekezésében „Gyula törzsről” beszél, ami így nem egészen helyes. Ez a törzs egészen más alakulat, mint a hivatalos törzsrendszer, a Hét Magyar törzsei. Tulajdonképpen „Gyula népéről”, a csaknem önálló Gyula fejedelem népéről van szó.

^{42a} Ujb. X (1930), 27. skk.

⁴³ HMKial, 241.

⁴⁴ Nytud. Ért. 40, 311. l.

⁴⁵ MHK 167.

⁴⁶ Budapest, 1939, 6. l.

A *Gyula* név megvan vagy 40 helynévben, mint a Hét Magyar törzseinek nevei, a *Nyék*, a *Megyer* stb. De a *Gyula* névnél olyan jelenségeket látunk, amelyek a Hét Magyar törzseinél rendszeren nem jelentkeznek. Elvileg rendkívül fontosak ebben a kérdésben PAIS DEZSÓ fejtegetései.⁴⁷ PAIS hangsúlyozza, hogy a magyar törzsnevek mint személynévek nem használatosak és ezen az alapon bizonyítja azt, hogy a *Nichu(u)* személynév (1165) nem a *Nyék* törzsnévvel, hanem a *nyék* 'sövény, kerítés, védelmi berendezkedés' köz-szóval függ össze.

Egészen másként van a dolog azoknál a neveknél, amelyek a *Gyulá*-ból alakultak. Ezek közül feltűnően nagy számmal vannak olyan nevek (minden adat Csánki művéből), mint *Gyulafalva* (I, 448, II, 487, III, 58), *Gyulatelke* (I, 208), *Gyulakut(a)* (I, 556, V, 498, 929), *Gyulamonostra* (I, 647), *Gyulaháza* (*Gyulafalva* I, 448, 515, 534), *Gyulavölgye* (I, 515). A Hét Magyar törzs neveinél ilyen neveket nem találunk. Itt, a *Gyula* névnél, a *Gyula* személynévről, illetőleg méltóságnévről van szó, a Gyula néperől és e nép települési helyeiről. A *Gyulafi* név előfordul már a 13. században; állandó birtoka később Gyula-Keszi (III, 151). A név képzős alakjai is előfordulnak helynevekben: *Gyulás* (V, 879), *Gyulaj* (III, 427, I, 515, vö. GYÖRFFY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, Budapest 1963, I. 775), *Gyulád* (*Kis-Gyulád*: GYÖRFFY, i. m. 311). — Gyula helység volt Moldvában is.⁴⁸

A *Gyula* törzsnév különleges jellegéhez megjegyzem, hogy a fejedelem törzse a török népeknél a törzs-szövetségen kívül állhat. Sajnálatos, hogy a gyulák történetét nem ismerjük jobban — a fenti adatok mindenesetre elég világosan beszélnek.

Tudjuk, hogy a *Gyula* nevet a magyar régiségben *Jula* alakban is megtaláljuk.⁴⁹ Itt nem valami magyar hangfejlődéssel van dolgunk, a váltakozás magyarázata az, hogy a magyarországi bolgár-török nyelvben a név *Džula* alakban volt meg, a nem-bolgár nyelvjárásokban pedig *Jula* alakban.

A név megvan a dunai bolgároknál és a besenyőknél is. A bolgár fejedelmi lajstromban a régi fejedelmi nemzetség neve *Dulo*, ez *D'žula* alakra megy vissza, mint a *Dilom* 'kigyó [év]' szó *džilam*-ra.⁵⁰ Az erdélyi bolgár fejedelmek *Gyula* < *D'žula* neve nem választható el a bolgár fejedelmi nemzetség *Dulo*: *D'žula* nevéől.

A besenyő törzsnevek második alkotórésze méltóságnév.⁵¹ Ezek: *Čur*, *Jula*, *Bey*, *Bay*, *Tolmač*, *Kaban*, *Čoban*. Míg a magyar *Gyula* és a bolgár *Dulo* történeti összefüggése több mint valószínű, — azt hiszem, hogy a *Jula* besenyő törzsnév a magyar—bolgár *Gyula* névvel történetileg nem függ össze, de mind a három név ugyanarra a névadási szokásra megy vissza. E nevek végső fokon a török *yula* 'fáklya, fény' szóból származnak.⁵²

Feltűnő, hogy a baskír *Yulaman* a magyar *u* hangot megőrizte (vö. fent 40. l. a *Yurmati* törzsnév első szótagbeli magánhangzójának problémáit). Ez talán arra mutat, hogy a baskírok a nevet az *u > o* *o*) változás lezárása után

⁴⁷ MNy. XVIII, 100 és MNy. XLIX, 284 kk.

⁴⁸ SZABÓ KÁROLY kisebb tört. munkái. I—II. 154. l. — MELICH JÁNOS, A honfoglalás kori Magyarország, 39.

⁴⁹ CSÁNKI I, 647: 1313; II, 487: 1293; GYÖRFFY I, 311: 1285, 1290 körül, 1296, 1302, 1330; 1316, 1319, 1321: *Gyula* stb.

⁵⁰ V. BEŠEVLIJEV: Ztsch. für Slawistik I, 5; HMKial. 45, 296; OMELJAN PRITSKAK, Die bulg. Fürstenliste, 62—64.

⁵¹ L. értekezésemet Ung. Jb. X (1930), 27 kk.

⁵² PAIS DEZSÓ: MNy XXVII. (1931), 170.

vették át. Ha a név régi volna, *Yolaman*-nak kellene hangzania. Tehát ez is azt bizonyítja, hogy a magyar törzseknek a baskír népbe való beolvadása újabb időben történt. A 13. századi, mongol eredetű *Noyay* ágnévben sem látjuk az *o > u* változást és az arab eredetű *Yunis* névben sincs *u > o* (*o*) változás (KUZEEV, 50, 49). De DMITRIEV kivételes fejlődésről is beszél.^{52a}

23. A *Kesző* névről, az utolsó törzs nevérol, nincs mondanivalóm. A régi alak *Keszey* és ez eredetileg azt jelenti, hogy 'töredék, törzstöredék'.⁵³

IV

24. Most tekintsük át a baskírok és a magyarok viszonyáról szóló történeti adatokat.⁵⁴

a) Az első a régi magyar tradíció, mellyel GOMBOCZ részletesen foglalkozott.⁵⁵ Riccardus, aki a Julián utazásáról szóló jelentést írta, a következőket mondja: „Inventum fuit in Gestis Ungarorum christianorum, quod esset alia Hungaria maior, de qua septem duces cum populis suis⁵⁶ egressi fuerant, ut habitandi quererent sibi locum . . .” Vö. a c. pontot.

b) Az arab és a perzsa geográfusok — köztük elsőrangú források — a 9. századtól fogva két Magyarországot ismernek. Az egyik Baskíriában van, a másik a Fekete tenger mellett, illetőleg — később — a Dunánál. Ők a magyarokat *modžgar*, *bašadžird*, *badžgird*, *bašqird*-nak nevezik.

c) Ottó, egy magyar dominikánus, a tizenharmadik század harmincas éveinek elején valahol Kelet-Európában az őshazából származó emberekkel találkozott, beszélt velük, — bizonyára magyarul, és néhány évvel később egy másik dominikánus, Julián meg is találta a pogány magyarok hazáját „Magna Hungaria”-ban, a volgai bolgárok közelében, hosszabb ideig tartózkodott is náluk és hozott róluk tudósításokat. Ezek a pogány magyarok az ő nyelvét jól megértették.

d) A 13. század első felében mongol és más források, éppúgy, mint a mohamedán források, a magyaroknak két országot ismerik, az egyik a volgai bolgárok közelében van, a másik a Dunánál. L. PERÉNYI JÓZSEF és LIGETI LAJOS fent ismertetett értekezéseit.

V

25. Magna Hungaria tehát valóban őshazája a magyarságnak és MUNKÁCSINAK az a régi feltevése,⁵⁷ hogy a baskíriai magyarok régi időben bolgár törzsekkel együtt vándoroltak a Volgához a Kaukázus vidékéről, nem tartatható fenn.

Ezek alapján a magyar őstörténet fővonásait most a következő módon képelem.

^{52a} Граммат. башк. яз., 10. 1.

⁵³ HMKial. 268.

⁵⁴ L. dolgozatomat a „Beiträge zur historischen Geographie” c. műben (herausgeg. von HANS MŽIK, Leipzig und Wien 1929) 92 kk.; HMKial. 299.

⁵⁵ NyK XLVI (1923—1927), 1 kk.

⁵⁶ Magyarul *Hetü Moğyer*; ez egy olyan törökös név, mint a *Toquz Oguz*, *Üç Qurıqan* 'Kilenc Oguz, Három Kurikan' stb.

⁵⁷ GOMBOCZ: NyK XLVI, 28; HMKial. 299 kk. Fent: RÁSÁNEN és SZEREBRENNYIKOV véleménye.

1. A magyarok az ugor őshazából délre vonultak, az ugor őshazából nem is túlságosan messze fekvő Magna Hungariába.

2. Valószínűnek tartom, hogy az ősmagyar törzsek körülbelül azon a területen laktak, ahol ma emléküik baskír törzsnevekben megtalálható, tehát Baskíria nyugati részén. Ezeknek az emlékeknek a helyzete meglehetősen egységes (l. a mellékelt térképet, 41. l.), — ez több tekintetben figyelemre méltó tény. Még azt sem tartom véletlennek, hogy a Nyék, a határvédő törzs, a legveszedelmesebb határterületen van, azon a helyen, ahol a besenyők, majd az oguzok ellen kellett védeni az országot, az Urál folyó melletti határvidéken. Már LIGETI LAJOS ezt írta (pedig ő még csak két magyar eredetű baskír törzsnevet ismert): „Figyelmet érdemel a Jurmatí és Jenej törzsek periferiális, nyugati elhelyezkedése.” (238.) Természetesen nem lehetetlen az sem, hogy a magyarok egy része a Volgán innen lakott és Julián valóban nem lépte át a Volgát, ahogyan BROMBERG és PERÉNYI gondolja.

3. Magna Hungaria közvetlen szomszédságában volt a volgai bolgár birodalomnak; itt kezdődött a bolgárok nyelvi, illetőleg műveltségi hatása a magyarokra, az V. század körül, — amelynek azután a Don és Kaukázus vidékén volt a folytatása. Itt alakult ki a Hét Magyar törzs-szövetsége bolgár befolyás alatt, bolgár hatalmi szférában. Döntő ebben a kérdésben az a körülmény, hogy a magyar törzsneveken, amelyek török eredetűek, bolgár bélyegek vannak. Bolgár a *Gyarmat* szókezdő *gy*-je,⁵⁸ a *Jenő* és *Kesző* *ő*-je, a szóvégi *k > g > γ > w > u, ü* stb., — ez a változás itt történeti okokból nem lehet kipcsek.

4. Voltak idők, — mint erre már az előző pontban céloztam — amikor Magna Hungaria magyarjai a volgai bolgárok törzs-szövetségébe tartoztak. Erről történeti feljegyzésünk is van. Al-Balḥī és átdolgozói ezt írják: „[Magna Hungaria magyarjai] a bolgárok alattvalói.”⁵⁹ Rubruk szerint Baskíria egy időben a mohamedán volgai bolgárok alattvalója.⁶⁰

5. A baskírok és magyarok viszonyára vonatkozólag a következőket mondhatjuk.

A baskírok, akik a törökök kipcsek ágához tartoznak, később — valószínűleg a 9. század után — szivárogtak nyugat-szibériai hazájukból a Magna Hungariától keletre eső európai területekre, — tehát abban az időben, mikor a Hét Magyar már régen a Fekete-tenger, illetőleg — később — a Duna mellett lakott. Utalom az olvasót RÄSÄNEN, SZEREBRENNYIKOV és LIGETI fent ismertett véleményére.

Mikor olvadtak be a magyarok teljesen a baskírokba, mikor tűnt el a baskír nyelv Baskíriából? A 13. században még magyarul beszéltek Magna Hungariában, — meddig tartott ez az állapot a mongol korban? Néhány évtizedig? Néhány századig? Mikor tűnt el a magyarság többsége, meddig tartott az az állapot, hogy nagyobb vagy kisebb töredékek, néhány nemzetség, néhány család még beszélt magyarul? Talán egész a 17. századig? A kérdés eldöntésére semmi támaszpontunk nincsen.

6. Az a név, mellyel a baskírok magukat nevezik: *bāšqort*, ismeretlen eredetű.⁶¹ Ha ezt az alakot az orosz *башкуп* alakkal összevetjük, világos, hogy a baskír alak *t*-je csak képző lehet. A magyar *t* kicsinyítőképző ez, vagy pedig

⁵⁸ LIGETI LAJOS: i. h. 234, középen.

⁵⁹ HMKial. 302.

⁶⁰ XXI. fej. GYÖRFFY György, Napk. felf. 25. jegyz.

⁶¹ Magyarázatkísérletek: HMKial. 309.

a névnek ősi eleme, amelyet a magyarok kicsinyítőképzőnek éreztek. A nevet a magyarok a szóvégi *t* nélkül adták tovább nyugatra s így került az oroszba is.

A *bašdžird* stb. forma, amellyel mohamedán írók jelölik a magyarokat, a *bašgurt* és *modžeri* neveknek az összevegyülése.

7. Arra vonatkozólag, hogy Magna Hungariában török népelemek csatlakoztak-e a magyarsághoz, milyen számban, milyen elemek, — nincsenek adataink. A magyarság első törzse a kavarak, — törökök, de ezek később csatlakoztak, a magyarsághoz, valahol a dentüogyeri hazában. A második törzsnek, Nyéknek a neve az etnikai karakter kérdésében semmit sem mond; a vezértörzs, a Magyar, finnugor eredetű, kétségtelenül magyarul beszélt, de természetesen voltak török nemzetségei is; a *Kürt* (a törökben *kürt* hótorlaszt jelent és az ilyen nevek a török népvnevek egy világosan kimutatható csoportját alkotják) + *Gyarmat* (minden valószínűség szerint szintén török név) töröknek látszik; *Tarján* és *Jenő* magas méltóságok törzsei, etnikai tekintetben ebből semmit sem lehet következtetni, bár a nevek török eredetűek; a két név valószínűleg török és biztosan török az utolsó törzsnek, a Keszőnek vagy Keszinek a neve is, amely egy török *kesek* 'töredék, néptöredék' szóból származik. Mutatis mutandis úgy kell elképzelnünk a dolgot, mint az Árpád-kor településtörténeti jelenségeit: a kunok csatlakozását (ezek egy egész nép voltak, tehát egy új nagy törzs), az alánokét (vagy jászokét — ez is nagyszámú nép volt, valószínű új törzs), a török-bolgárokét, a nyugati településeket és a jövevények csatlakozását; ezekhez jönnek még a honfoglalás előtt Magyarországon lakó szlávok és egyéb népek.

8. Hogy mikor hagyták el a magyarok Magna Hungariát, azt sem tudjuk. A 9. század harmincas éveiben már az Al-Duna mellett harcolnak. Valószínű azonban, hogy már évtizedekkel, esetleg egy egész évszázaddal azelőtt a doni területen, Dentü-Mogyerben voltak. LIGETINÉL azt olvassuk:⁶² „Kellő mérlegelés után . . . úgy gondolnám, hogy a nyugatra induló magyar törzsek elválása a keleten maradó töredékektől nem igen tehető korábbra, mint a 9. század első harmada.”

9. Magna Hungariából a magyarok Dentü-Mogyerbe, a Don mellé vonultak. Körülbelül biztosítva van a *Dentü-Mogyer* név értelme,⁶³ ugyanígy az oszét és perzsa jövevényszavak kérdése, a kazárokkal való szoros kapcsolatot, (Konstantinos Porphyrogenetos; legvalószínűbb MORAVCSIK GY. feltevése: 200 [kb. 150?] évig, l. Ung. Jb. X, 88); biztosítottnak látszanak a déli bolgár-török jövevényszavak, az *onogur* > *οὐγγου* név és az onogurok nyugat-kaukázusi őshazája, a magyar *nándor* 'bolgár' népnévnek az *onogundur* névből való eredete (ECKHART F. — MELICH J.: MNy. V, MARQUART: Ung. Jb. IV, 275); valószínű a Kubán-vidéki *Μουράγου* fejedelem nevének a *mogyeri* névvel való összefüggése.

VI

26. A baskíriai magyar őshaza ilyen módon szilárd pontnak látszik őstörténeti kutatásunkban, és félre kell tennünk több régi gondolatot és elméletet, melyeket én is képviseltem a HMKial. című munkámban.

Fentebb már említettem MUNKÁCSINAK a teóriáját, mely szerint a baskíriai magyarok a Kaukázusból vándoroltak fel a Volga mellé. Félreteendő

⁶² I. h. 238. l. LIGETI természetesen még nem az én fenti alapfeltevéseimből indul ki.

⁶³ MSFOu LXVII (1933), 290.

a magyarok nyugat-szibériai őshazájáról szóló elmélet is, melyet tudományosan WIKLUND alapozott meg. A magyarok az első évezred második felében nem jártak Ázsiában.

Azután: GOMBOCZnak nem kellett volna feladni a volgai-bolgár—magyar érintkezés elméletét. A déli bolgár—magyar érintkezések Dentü-Mogyerben, illetőleg a Kaukázus vidékén rendkívül fontosak, de az érintkezések Magna Hungáriában, a volgai-bolgár birodalom keretében kezdődtek és GOMBOCZ BTLw. című munkájában lényegében eltalálta az igazat.

Messze vezetne, ha itt tovább mennék és nem is volna sok értelme, hogy a régi irodalom minden részletét rendszeresen és kritikailag megvizsgáljam, hogy kimutassam, mi van ebben az irodalomban, ami az én nézeteimmel megegyezik és mi az, ami ellentmond nekik. Nagy vonásokban elmondtam a véleményemet és ezzel nagyjában a régi irodalommal szemben is állást foglaltam.

27. Felvetődik az a kérdés, vajon az a körülmény, hogy a baskíroknál a Hét Magyar kilenc törzsneve közül hat megvan, s ezekhez hetediknek hozzávehetjük a Gyula törzs nevét, feljogosít-e bennünket arra, hogy ilyen messzemenő következtetéseket vonjunk le, mint én tettem. Azt hiszem, igen. Itt van valamivel északabbra (csak valamivel északabbra) a finnugor, illetőleg az ugor őshaza. És közvetlen szomszédságban laknak a volgai bolgárok. Itt tehát egészen pozitív lehetősége van a bolgárok nyelvi és műveltségi befolyásának, egy bolgár-török jellegű törzs-szövetség kialakulásának, — idehelyezi a magyar hagyomány a magyarság őshazáját és itt találja Julián a 13. században a még magyarul beszélő magyar néptörödéket, itt van számos történeti forrás szerint egy másik Magyarország — és itt van meg a -- bolgár bélyegeket viselő — magyar törzsnevek többsége.⁶⁴

NÉMETH GYULA

⁶⁴ Vö. a 41. lapon levő térkép vázlatot, mely RUDENKO (1955, 49. l.) és KUZEEV (46. l.) térképei alapján készült. (A Kесе Tabin ág területe a Bjelajától keletre eső területre is átterjed. A Näymän nemzetségnél az Ayju ág területe van megadva.)

A szláv közvetítés kérdése a magyar nyelv oszmán-török elemeiben

Közismert dolog, hogy oszmán-török jövevényszavainknak egy része nem közvetlenül az oszmán-törökből, hanem a déli szláv nyelvek, elsősorban a szerb-horvát közvetítésével került nyelvünkbe. E közvetítés nyomai néhány esetben olyan szembetűnően mutatkoznak, hogy nyelvészeink igen korán felfigyeltek rá. HUNFALVY PÁL „A vogul föld és nép” c. munkájában (298. l.) már 1860-ban utalt arra, hogy török szavaink egy része szerb közvetítéssel került nyelvünkbe. A déli szláv közvetítés kérdése oszmán-török elemeink kutatásának azóta is a legizgalmasabb és legtöbbet vitatott problémaköre.

Bár a jövevényszavakról írott cikkekből számos idevonatkozó megjegyzés látott már napvilágot, a közvetítés kérdésének rendszeres megvizsgálására még nem került sor. Nagy jelentőségű ezen a téren KНИЕZSA ISTVÁNNAK „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” c. munkája (Bp. 1956.), amelybe nemcsak a török eredetű szláv szavakat vette fel, hanem azokat is, amelyeknél a közvetítés kérdése a korábbi irodalomban egyáltalán felmerült. Ilyenképpen ez a munka — bár nem ezzel a céllal készült — a szláv közvetítés kérdésének bizonyos szintézisét adja.

Oszmán-török elemeink adatgyűjtése és feldolgozása során számomra is szükségessé vált az anyag megrostálása, a szláv szavak kirekesztése, a közvetítés kérdésének megvizsgálása.

A szláv közvetítés történeti háttere általában tisztázott.

A kisszámú anatóliai törökség ereje nem volt elég azokhoz a hatalmas hódításokhoz, amelyek egész Délkelet-Európát a török szultán adófizetőjévé tették. A Balkán félsziget meghódítása után a további hódításokban egyre nagyobb szerep jutott a balkáni szláv népeknek. A hazánkat elfoglaló és megszállva tartó mohamedán katonaság nagy része szláv származású: bosnyák, horvát, szerb stb. nemzetiségű volt. A hadsereg legértékesebb fegyvernemét képező janicsárok is — közismert újoncozási módjuk következtében — többnyire keresztény szülők gyermekei voltak. E balkáni szláv származású mohamedán katonák törökül és szláv anyanyelvükön egyaránt beszéltek.

Hogy az úgynevezett „török hódítók” mennyire nemcsak törökök voltak, azt érdekesen tükrözik egyes korabeli utazók Budáról tett megjegyzései. Pl. Pigafotta 1587-ből származó útleírásában mondja, hogy Budán a horvát nyelvet „majdnem valamennyi török” ismeri, s száz évvel később Evliya Čelebi is azt írta, hogy Buda lakosai „mindnyájan bosnyákok” (FEKETE L., Budapest a török korban. 154. lap). Vagyis a „török hódítók” jelentős része valószínűleg nem is török volt, hanem mohamedán vallású szláv.

A szláv anyanyelvű katonaság mellett nagy szerep jutott a közvetítésben a törökök elől tömegesen menekülő és a Dunántúl déli részén, valamint az

Alföldön letelepedő balkáni szláv lakosságnak. E menekülő balkániak egészen Budáig felhúzódtak.

Mindezek alapján érthető, hogy a magyarok a török szavakat egyszerre hallották török és szláv anyanyelvűek ajkáról, jövevényszavaink egy időben török és szláv forrásból kerültek nyelvünkbe. Jellemzők erre a kettősségre a kettős alakban meghonosodott szavak.

Török elemeinknek ezt a kettősségét a fent vázolt történelmi körülmény határozta meg. Nem lehet tehát jövevényszavainkat erőszakosan kettéválasztani, oszmán-török és déli szláv elemekre. A török korszak egységes nyelvi hatását a közvetlenül átvett és a déli szláv közvetítésű elemek összessége együttesen adja meg. Nyelvi szempontból azonban alapvető annak megállapítása, hogy török vagy szláv szó volt-e a magyar szó közvetlen forrása. Sajnos, aránylag kevés olyan eset van, amikor ezt teljes határozottsággal el tudjuk dönteni. Munkánkat nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy a déli szláv nyelvek régi török elemei nincsenek összegyűjtve és feldolgozva.¹

¹ A szerb-horvát és macedón nyelv török elemeivel az alábbi munkák foglalkoznak:

- FR. MIKLOSICH, *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen*. Wien 1867
- FR. MIKLOSICH, *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen* (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinarussisch, Grossrussisch, Polnisch): *DWAW* 34 (1884) 239—338, 35 (1885) 105—192; *Nachtrag*: *DWAW* 37 (1888) 1—88, 38 (1890) 1—194
- FR. MIKLOSICH, *Über die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der südost-europäischen Sprachen*: *SWAW* 120 (1890) 12 p.
- TH. KORSCH, FR. MIKLOSICH, *Die türkischen Elemente ...*: *ASIPh.* 8 (1885) 637—651, 9 (1886) 487—520, 653—682
- O. BLAU, *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*. V. No. 2. Leipzig 1868
- Turcizmi u Bosni. Jezikoslovno tumačenje odomaćenih riječi turskog, arapskog i persijskog jezika, za praktična upotrebu stranaca (Zaseban otisak iz „Sarajevskog Lista“) Sarajevo 1881
- L. K. MARINKOVITCH, *Vocabulaire des mots Persans Arabes et Turcs introduits dans la langue serbe avec un exposé de la littérature serbe: Verhandlungen des 5. Internat. Orient. Kongr. Berlin 1881, B. 2, 2; Berlin 1882 299—332*
- Đ. POPOVIĆ, *Turske i druge istočanske reči u našem jeziku. Graba za veliki srpski rečnik: Glasnik srpskog učenog društva, knj. 59* (Beograd 1884) 3—275
- H. H. VON BILQUER, *Macedonisch-türkische Wörtersammlung mit kulturhistorischen Erläuterungen*. Berlin 1889
- Tumač turskim arapskim i persijskim riječima, koje narod u Bosni i Hercegovini upotrebljuje*. Sarajevo 1895
- KÚNOS I., *Török elemek a bosnyák nyelvben* (KOSTA WÖRMANN, *Narodne pjesne muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*): *NyK.* 26 (1896) 115—117
- V. ROŽIĆ, *Barbarizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku*. Zemun 1904
- VL. ČOROVIĆ, *Pamučinova zbirka turcizama: Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini* 22 (1910) 173—176
- FR. KRAELITZ-GREIFENHORST, *Corollarien zu F. Miklosich, Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen*. 1884—1890: *SWAW* 166: 4 (1911) 65
- P. SKOK, *Studje iz srpsko-hrvatskog vokabulara*. Zagreb 1920 (Rad 222)
- P. SKOK, *Restes de la langue turque dans les Balkans: Revue Intern. des Etudes Balkaniques II* (1935) 246—260
- P. SKOK, *O turcizmima*. Beograd 1936 (Ist. časopis)
- P. SKOK, *Južni sloveni i turski narodi: Jugoslovenski istoriski časopis* 2 (1936) 1—15
- P. SKOK, *Prilozi proučavanju turcizama u srp.-hrv. jeziku: Slavia* 15 (1937—38) 166—190; 336—366; 481—505
- P. SKOK, *Arapski elemenat u hrvatskom jeziku: Hrvatskaja Enciklopedija. I.* (Zagreb 1941) 555

I.

Legfontosabb kritériumaink a hangtani kritériumok. Az oszmán-török szavak a szerb-horvát nyelvbe kerülve, beilleszkedtek annak hangtani és grammatikai rendszerébe. Ez a beilleszkedés a szavak egy részében bizonyos hangtani változásokat eredményezett. A magyar nyelv azon hódoltságkori elemei, amelyekben ezek a változások mutatkoznak, nem török, hanem szerb-horvát eredetűek.

E hangtani kritériumokat pozitíven — vagyis, ha megvannak — teljes biztonsággal alkalmazhatjuk, meg nem létükből azonban nem mindig következtethetünk a közvetlen átvételre. Szerencsés esetben valamely szón biztos kritérium vagy egyszerre több kritérium is mutatkozik. Előfordul viszont, hogy ugyanazon szón egymásnak ellentmondó kritériumok jelennek meg —

- P. SKOK, *Leksikologijske studije*. Zagreb 1948 (Rad 272)
- H. SKÖLD, *Die türkischen Lehnwörter im Serbokroatischen*: Lunds Universitets Årskrift B. 18, N. 3. Lund 1922
- N. K. DMITRIEV, *Problemy i dostiženija bosnojskoj turkologii*: ZKV. 2 (1926) 97—118
- N. K. DMITRIEV, *Etjudy po serbsko-tureckomu jazykovomu vzaimodejstviju*: DAN SSSR-B 1928 17—22, 268—275; 1929 89—95, 103—104
- N. K. DMITRIEV, *Materialy Verkoviča kak turkologičeskij pamjatnik: Lidové povídky jihomakedonske z rukopisů St. Verkovičových*. Vydali P. A. Lavrov, J. Polívka = *Rozpravy České Akademie věd a umění. Třída 3. číslo 70* (1932) 343—384
- T. KOWALSKI, *W sprawie metodologii badań zapożyczon tureckich w językach słowiańskich*: I. Sjezdu slov. filol. v Praze 1929-II. S. 554—556
- T. KOWALSKI, *Türk dilinin komşu millet dilleri üzerindeki tesiri*: Ülkü 20 (1934)
- K. SANDELD, *Linguistiques Balkaniques. Problèmes et résultats*. Paris 1930
- J. D. PRINCE, *Surviving Turkish Elements in Serbo-Croatian*: *Journal of the American Oriental Society* 51: 3 (1931) 241—261
- F. ČIPIRA, *Sarajevski turcizmi i beogradski turcizmi*: *Nova Hrvatska* 15. 8 (Zagreb 1941)
- I. EŠIH, *Turcizmi. Rječnik turskih, arapskih i perzijskih riječi u hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru*. Zagreb 1942
- A. SCHEMAUS, *Zur Lautgestalt der türkischen Lehnwörter in den südslavischen Sprachen*: *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 6 (1955) 104—123
- B. MARKOV, *Nekoi hibridni tvorbi vo makedonskiot jazik*: *Makedonski Jazik* 6 (1955) 152—164
- A. ŠKALJIĆ, *Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine I—II*. (Bilten Instituta za proučavanje folklor a Sarajevu. Dopunska izdaja 2) Sarajevo 1957 → *Ism.*: F. BAJRAKTAREVIĆ: *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 26 (1960) 334—344; 27 (1961) 65—79
- M. HRASTE, *Strani elementi u hrvatskom ili srpskom narodnom i književnom jeziku: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski Fakultet, Radovi Slavenskog Instituta* 2 (1958) 43—59
- G. HAZAI, *Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-ottomanli*: *Studia Slavica* 7 (1961) 97—139
- St. STACHOWSKI, *Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim*. Kraków 1961
- St. STACHOWSKI, *Die osmanisch-türkischen Lehnwörter im Serbokroatischen und ihre Bedeutung für die historische Phonetik des Osmanisch-türkischen*: *Folia Orientalia* 4 (1963) 143—170
- St. Stachowski, *Studien über den osmanisch-türkischen Wortschatz. I. II.*: *Folia Orientalia* V (1963) 75—88, VI (1964) 41—54.
- A. KNEŽEVIĆ, *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*. (Slavisch-Baltisches Seminar der Westfälischen Wilhelms-Universität. Münster (Westf.) Veröffentlichung Nr. 3.) Meisenheim am Glan 1962
- O. JAŠAR-NASTEVA, *Tursko-makedonski leksički vkrstuvanja i mešanja*: *Annuaire de la faculté de philosophie de l'université de Skopje*. T. 15 (1963) 349—384
- O. JAŠAR-NASTEVA, *Les elements lexicologiques turcs dans le macedonien*: *uo.* 409—412

ez is az átvétel útjainak egymásba fonódására mutat —, legtöbb esetben pedig semmit sem árul el a szó hangtete; a közvetítés kérdése eldönthetetlen.

Nézzük most végig ezeket a hangtani kritériumokat.

1.

A török *-i*, *-i* végű szavakat² a szláv nyelvérzék beillesztette azon nőnemű szavak rendszerébe, amelyeknek egyes száma *-ija* végződésű, s ezek analógiájára *-ija* végződéssel látta el. Vagyis a török *-i*, *-i* végződésnek a déli szláv nyelvekben *-ija* végződés felel meg. Tehát ha a magyar szóban *-i* végződés van, akkor török eredetű, ha *-ija* végződés van, szláv eredetű. E kritérium alapján a törökből származik pl. a *kajszi* (< oszm. *kaysi*; vö. szb.-hv. *kajsija*), *kuti* 'doboz' (< oszm. *kuti*; vö. szb.-hv. *kütija*), *mufti* (< oszm. *mufti*; vö. szb.-hv. *müftija*), míg szerb eredetű pl. a *bagazia* (< szb.-hv. *bogosija* (Knežević) < oszm. *boğası*), *bicskia* (< szb.-hv. *bičkija* < oszm. *biçki*), *csizmadia* (< szb.-hv. *čizmedžija* < oszm. *çizmeci*), kettős átvételű pl. a *tepsi* ~ *tepszia* (< oszm. *tepsi* és szb.-hv. *tëpsija*), *kádi* ~ *kádia* (< oszm. *kadı* és szb.-hv. *kádija*), *szpáhi* ~ *szpáhia* (< oszm. *spahi* és szb.-hv. *spähija*) és számtalan *-dzsi* képzős jövevényszavunk. Ez a kritérium általában teljes biztonsággal alkalmazható, és aránylag sok szóban mutatkozik. Megítélésénél a következőkre kell figyelemmel lennünk:

a) A fenti változás csak abszolút szóvégen következik be, szókapcsolatokban nem, tehát pl. a *bosztandzsi basa* (vö. oszm. *bostancı başı*, szb.-hv. *bostanji-baša*), lehet szerb közvetítésű szó, bár első tagjában megmaradt az *-i*.

b) A változás abszolút szóvégen sem következik be bizonyos gyakran használt török méltóságnevekben, mint pl. *efendi* (vö. oszm. *efendi*, szb.-hv. *efëndi*), *cselebi* (vö. oszm. *celebi*, szb.-hv. *čelëbi*); továbbá az előnévként használt ragozhatatlan melléknévnevekben, mint pl. *deli* (vö. oszm. *deli*, szb.-hv. *dëli*, főnévként *dëlija*), *gázi* 'mohamedán harcos' (vö. oszm. *gazi*, szb.-hv. *gázi*, főnévként *gázija*), *hadzsi* 'zarándok' (vö. oszm. *hacı*, szb.-hv. *hàçi*, főnévként *hàçija*), *námli* 'híres' (vö. oszm. *namlı*, szb.-hv. *námli*). Ezen szavaink tehát szóvégi *i*-jük ellenére is lehetnek szerb közvetítésűek.

c) A magyarban meglevő számos *-ia* végű szó analógiájára a magyarban is keletkezhetnek *-ia* végű főnevek. Ilyen pl. a *begzadia* 'bégfi', amelynek török megfelelője *begzāde*, szerb megfelelője *begzāde* vagy *begzāda*. Még feltűnőbb a *saracsia* 'nyeregkészítő' szó, amelynek mind török, mind szerb megfelelője *sarač*-nak hangzik. Ugyanilyen, de későbbi magyar alkotás lesz a *zuboncsia* 'zubbonyt készítő mester' (első előfordulása 1773; alakv. *zubboncsi*: 1874).

2.

Az *-e* végződésű török szavakat a szerb-horvát nyelvérzék az *-a* végződésű nőnemű alakok rendszerébe illesztette, s ezek analógiájára *-a* végződéssel látta el. Vagyis az oszm. *-e* végződésnek a szerb-horvátban a népi átvételekben *-a* végződés felel meg. Bizonyos tudós átvételekben megmarad a szóvégi *-e*, s ez a kritériumnak negatív értelemben való alkalmazását bonyolulttá teszi.

² A török szavakat mai török helyesírással írom le. Ennek a magyartól eltérő jelei a következők: $\varphi = cs$, $c = dzs$, $\check{g} = \gamma$, $\imath = \ddot{i}$, $j = zs$, $s = sz$, $\check{s} = s$, $y = j$.

Pozitív értelemben teljes biztonsággal alkalmazhatjuk a kritériumot. Vagyis kétségtelenül szláv eredetű az a szó, amely *-a* végződésű, mint pl. a *csizma* (< szb.-hv. *čizma* < oszm. *çizme*), *kila* 'súlymérték' (< szb.-hv. *kila* < oszm. *kile*), *szekszina* 'nyereg' (< szb.-hv. *seksāna* (Škaljić) < oszm. *seksāne*). Másrészt teljes biztonsággal török eredetűnek mondhatjuk azt az *-e* végű szót, amelynek *-a* végződésű megfelelőjét ki tudjuk mutatni a szerb-horvátból, pl. *atnáme* 'okmány' (< oszm. *ahdnāme*; vö. szb.-hv. *ahdnāma*), *kefe* (< oszm. *kefe*; vö. szb.-hv. *kèfa*), *kecse* 'pokróc' (< oszm. *keçe*; vö. szb.-hv. *kéča, céča*). Viszont ha egy *-e* végű magyar adat *-a* végű szerb megfelelője nem mutatható ki, csak valószínűséggel mondhatjuk rá, hogy közvetlen török átvétel, mert az *-a* végződés a szerb-horvátban nem mindig alakul ki; pl. oszm. *çare* 'segítség' > szb.-hv. *čäre*; oszm. *erīšte* 'metélt' > szb.-hv. *jèrište*; oszm. *leke* 'folt' > szb.-hv. *lèce, lèca*.

E kritérium alapján is vannak kettős átvételek, mint *pite* ~ *pita* (vö. oszm. *pīte* és szb.-hv. *pīta*; bár ez utóbbinál kétséges, hogy van-e egyáltalán köze a török *pīte* szóhoz), *kesze* ~ *kesza* 'zacskó' (vö. oszm. *kese* és szb.-hv. *kèsa*).

3.

A magánhangzók körében maradvány egy olyan kritérium következik, amely csak negatívan — tehát, ha a hangváltozás nem jelentkezik — alkalmazható teljes biztonsággal.

A szerb-horvát hangzórendszerből hiányzik az *ö* és *ü* hang; ezt a két török hangot a szerb-horvát nyelv *u*-val helyettesítette. Ha tehát egy jövevényszavunkban *ö* vagy *ü* hangot találunk, ez biztos kritérium arra, hogy az adott szó közvetlenül a törökből került nyelvünkbe. Ilyenek pl. *kürdi* 'női mellény' (< oszm. *kürdi*; vö. szb.-hv. *čürdija*), *gyülep* 'rózsavíz' (< oszm. **cülep*, irodalmi *güláb*, a szerb-horvátban nincs kimutatva), *kösze* 'csupasz, szakálltalan' (< oszm. *köse*; vö. szb.-hv. *čoša*), *keszele* < *köszele* 'bőrfeleség' (< oszm. *kösele*; vö. szb.-hv. *čusèle*).

Ha viszont a magyar adatban *u* hangot találunk, ez önmagában nem bizonyítja a délszláv közvetítést. Ez esetben ugyanis jogosan feltételezhetjük, hogy az illető szónak már a törökben is volt *u*-s alakja. Különösen feltehető ez az arab-perzsa eredetű török szavaknál. Az arab *u* hangnak ugyanis a törökben *u* ~ *ü* váltakozás felel meg, amit a török szótárak hol *ü*-vel, hol *u*-val, hol *ü* ~ *u* váltakozással jelölnek. A magyar adatok pontosan tükrözik ezt a tarkaságot. *ü* hangot tartalmaz pl. a *hüccset* 'okmány' (< oszm. *hüccet* < ar. *huġġet*; vö. szb.-hv. *hüġet*) és a *kürdi* 'női mellény' (< oszm. *kürdi* < ar. *kurdī*; vö. szb.-hv. *čürdija*) szó. *u* hangot tartalmaz pl. a *mutaveli* 'intéző' (< oszm. **mutaveli*, a szótárakban *mütevelli* < ar. *mutaveli*; vö. szb.-hv. *mütevèlija*) és a *mufti* 'elöljáró' (< oszm. **mufti*, a szótárakban *müfti* < ar. *muftī*; vö. szb.-hv. *müftija*) szó. Váltakozó kiejtést mutat pl. az azonos eredetű *müháfiz* és *muhafezet* szó (m. *müháfiz* 'helyőrség parancsnoka' < oszm. **müháfiz*, a szótárakban *müháfiz* < ar. *muháfiz*; vö. szb.-hv. *muháfiz*; m. *muhafezet* 'helyőrség' < oszm. *muháfezet* < ar. *muháfaza*; vö. szb.-hv. *muháfèza*), vagy a *rebbiul evel* ~ *rebbiül evel* 'a mohamedán holdév harmadik hónapja' (< oszm. *rebbiül evel* < ar. *rebbiul evel*; vö. szb.-hv. *rebbiül-èvel*). Különösen figyelemre méltó a *mutaveli* és *mufti* adat, mivel ezeknek szóvégi *-i* hangja világosan közvetlen átvételre mutat. Az arab-perzsa eredetű török szavak magyar

megfelelőiben mutatkozó *u* hang tehát — hacsak más kritérium nem támogatja — nem bizonyíték a déli szláv közvetítés mellett.

Némileg problematikusabb a török eredetű török szavak *u* hangja a mai köznyelvi török *ü* hanggal szemben. Több jelenség alapján állíthatjuk, hogy jövevényszavaink abból a török nyelvjárásból kerültek ki, amelynek jellegzetességeit ma az archaikus nyugat-balkáni nyelvjárási képviseli.³ Ebben a nyelvjárási pedig ma is ismert jelenség az *ö*, *ü* hang velarizálódása, különösen *g* és *y* szomszédságában. Az előbbi esetben rendszerint együtt jár a *g* palatáliszlódásával. Ha egy jövevényszóban a török köznyelvi *gö*-, *gü*- szókezdettel szemben *go*-, *gyo*- vagy *gu*-, *gyu*- szókezdetet találunk, ez nem szerb, hanem török nyelvjárási jelenséget tükröz. Ez a török nyelvjárási jelenség mutatkozik pl. a következő szavakban: *gyumruk* 'vám' (< oszm. N. **gumruk* ~ oszm. Közny. *gömrük*; vö. szb.-hv. *đumruk*), *gyonli* 'önkéntes katona' (< oszm. N. **gonli* ~ oszm. Közny. *gönüllü*; vö. szb.-hv. *donulija*), *gurcsi*, *gyurcsi* 'kurd' (< oszm. N. *gurci* < perzsa *gürči*; szerb-horvát megfelelője **đurčija* lehetett). Ugyanígy magyarázható a m. *tyupri* 'híd' adat (< oszm. N. **kupri* ~ oszm. Közny. *köpri*, ma: *köprü*; vö. szb.-hv. *čuprija*). Néhány más esetben viszont nehéz török előzményt feltenni; valószínűleg inkább szláv eredetű pl. a *kucsuk* 'kicsi' (<szb.-hv. *küçük* < oszm. *küçük*) és a *csuruk* 'hamis(pénz)' (<szb.-hv. *čuruk* < oszm. *çürük*).

Összefoglalva, joggal mondhatjuk, hogy az *u* hang a mai török köznyelvi *ö* és *ü* hanggal szemben önmagában nem bizonyíték a szláv eredeztetésre.

4.

Áttérve a mássalhangzókra, elsőnek a legis mertebb mássalhangzó kritériumról a török palatális *k* ~ szerb-horvát *ć* ~ magyar *ty* hangmegfelelésről kell beszélnünk. Véleményem szerint külön kell választanunk a török *ke*, *ki*, *kö*, *kü* hangkapcsolatok tárgyalását a török *ká* hangkapcsolat tárgyalásától.

a) Az első esetben a kritérium pozitíven alkalmazható, vagyis szerb jövevényszó az a magyar szó, amelyben a *ke*, *ki*, *kö*, *kü* hangkapcsolatban álló *k* helyén *ty* hang van. Ilyen pl. a *hátym* 'helytartó' (< szb.-hv. *haćim* < oszm. *hâkim*) vagy a *zetyir* 'gyűrű' (< szb.-hv. *zécir* < oszm. *zehkir*).

Negatív értelemben azonban csak akkor mondhatjuk egy szóról biztosan, hogy közvetlen török eredetű, ha a magyar és török *k*-val szemben valóban kimutatható a szb.-hv. *ć* hang. A *ke*, *ki* hangkapcsolatban ugyanis sokszor a szerb-horvátban is megmarad az eredeti török *k* hang, pl. oszm. *kefe* 'kefe' ~ szb.-hv. *kefa*; oszm. *kile* súlymérték ~ szb.-hv. *kila*; máskor mindkét alakban megvan a szó, pl. oszm. *asker* 'katona' ~ szb.-hv. *asker*, *ascer*; oszm. *keser* 'balta' ~ szb.-hv. *keser*, *ceser*. Ezen az alapon biztosan török eredetű a m. *kilim* 'szőnyeg' szó (< oszm. *kilim*; vö. szb.-hv. *čilim*), de csak valószínűleg török eredetű a m. *asker* 'katona' (< oszm. *asker*), mert ez a szó a szerb-horvátban is megvan *k*-s alakban, vö. szb.-hv. *asker* 'katona', *kazi-asker* 'bíró'. Természetesen biztosan töröknek mondhatjuk azt a szót, amelyben a *k* mellett valamely más kritérium is támogatja a közvetlen átvételt, pl. *ikindi* 'délután' (< oszm. *ikindi*; vö. szb.-hv. *ičindija*, *ikindija*), *kösze* 'csupas, szakálltalan' (< oszm. *köse*; vö. szb.-hv. *ćosa*), *kürdi* 'női mellény' (< oszm. *kürdi*; vö. szb.-hv. *čürdija*).

³ Vö. I. OK. 10 (1956): 61–64.

E kritériummal kapcsolatban a következőket kell még megjegyeznünk: Néhány magyar szóban nem *ty*, hanem *t* hang mutatkozik. Ezek a szavak szláv eredetűek, a *ty* depalatizálódása valószínűleg magyar jelenség. Ilyen szó pl. a *tíha*, *tíhája* 'helyettes, segédtest' (< szb.-hv. *čehája* < oszm. N. *kehāja*). Nem tartozik a fenti kritérium példái közé a *szattyán* 'bőrfajta' (< oszm. *sahtiyān*; vö. szb.-hv. *sahitjān*) és a *kutya* 'kunyó' (< szb.-hv. *kutija* < oszm. *kuti*); ezeknek *ty*-je nem oszm. *k*-ból, hanem *ti* hangkapcsolatból lett. Valószínűleg alakkeverés eredménye a m. *Tettye* helynév (~ oszm. *tekke* 'dervis-kolostor' ~ szb.-hv. *tékija*, *tečija* 'ua.').

b) Más elbírálás alá esnek azon jövevényszavaink, amelyeknek arab eredetű török előzményében palatizált *k* és *ā* hang kapcsolata: *kā* (*kā*) állott. Ebben a hangkapcsolatban ugyanis a palatizált *k* kiejtése már a törökben annyira közelállt a magyar *ty* hang kiejtéséhez, hogy azt a magyar nyelvérzék közvetlen átvétel esetén is *ty* (ritkábban *cs*) hanggal helyettesíthette. Világosan mutatja ezt pl. a m. *tyábe* 'a Kába kő' (< oszm. *Kābe*; vö. szb.-hv. *Čába*) szó, amely bár *ty* hang van benne, szóvégi *e* hangja közvetlen eredetre mutat. Csupán a *ty* alapján tehát nem mondhatjuk teljes meggyőződéssel szláv eredetűnek pl. *betyár* (~ oszm. *bekār*; ~ szb.-hv. *bēcār*), *duttyán* 'bolt' (~ oszm. N. **dukkān*, Közny. *dükkān* < ar. *dukkān*; ~ szb.-hv. *dúcān*), *csáfír* 'hitetlen' (~ oszm. *kāfir*; ~ szb.-hv. *čāfir*), szavunkat. Természetesen változik a helyzet, ha más kritérium is támogatja a közvetítést, így a *betyár* szó késői előfordulása miatt (1754) nem lehet közvetlen átvétel, vagy a *tyáto csato* 'írnök' szó (< szb.-hv. *čáto*, amely a *čátib* < oszm. *kátib* becéző alakja) jellegzetes *o* hangja miatt csakis szerb-horvát eredetű lehet.

5.

Lényegében az előzővel azonos török hangtani jeliségen, a palatizálódáson alapszik a török palatális *g* ~ szb.-hv. *ǰ* megfelelés, mint kritérium azonban más jellegű. Ez a kritérium ugyanis csak negatív értelemben alkalmazható: ha megmarad az eredeti török *g* hang, az biztos kritérium a török eredetre, pl. *bazargán* 'kereskedő' (< oszm. *bazurgan*; vö. szb.-hv. *bazārdān*), *csesniger basa* 'asztalnok' (< oszm. *česnegir*; vö. szb.-hv. *česneider*), *gidi* szitokszó (< oszm. *gidi*; vö. szb.-hv. *ǰīdi*). De ha *gy*-vé változik, az nem minden esetben kritérium a szláv közvetítésre: Ugyanis a szókezdő palatális *g* a törökben is erősen palatizált, különösen a *gö*-, *gü*- szókezdetben. Mint a 3. pontban már említettem ez a szókezdet a nyugat-balkáni török nyelvjárásban *go*, *gu*-nak hangzik. Így tehát semmi különös nincs abban, ha a *gö*-, *gü*- szókezdet a magyarban is *gy*- hanggal jelenik meg, még hozzá sokszor olyan szavakban, ahol más kritériumok is igazolják a közvetlen török eredetet. Vö. pl. *gyömlí* 'önkéntes katona' (< oszm. R. *gönüllí*; vö. szb.-hv. *donūlīja*), *gyülep* 'rózsavíz' (< oszm. **cūlep* ~ Irodalmi *gūlāb*; a szerb-horvátban nincs kimutatva), *gyumrukcsi* 'vámstedő' (< oszm. R. *gömrükcsi*; szb.-hv. *đumrükčija*), *gyürcsi* 'kurd' (< oszm. *gürči*; szb.-hv. megfelelője **đurčija* lehetett).

Meg kell még említenünk, hogy éppen az említett szavak közül a *gyömlí* és *gyürcsi* igen sok, szabályos és kevésbé szabályos alakváltozattal rendelkezik. Török szempontból szabályos pl. a *gyürcsi*, *gürcsi*, *görcsi* és *gyömlí*, valamint a *gyurcsi*, *gurcsi* és *gyonlí*, szláv szempontból szabályos a *gurcsie*, *gyomlia*, *gyumlia*, de szabálytalan a *gyürcsia*, *gürcsia*, *gyömlia*, *gyünlia*. Ezeknél a szavaknál nagyfokú alakkeveredéssel kell számolnunk.

A török *gá* hangkapcsolatnál ugyanaz a helyzet, mint a *ká* hangkapcsolatnál, vagyis a mássalhangzó erős palatizáltsága következtében, az könnyven helyettesíthető volt *gy* hanggal. Így *gyaur* szavunknak pl. nemcsak a szb.-hv. *dâur*, *dâvur*, hanem az oszm. *gâur*, *gâvur* is lehet előzménye. (Vö. KNEZSA, SzlJsz. 1: 650.)

Az eddig ismertetett hangtani kritériumokat így foglalhatnánk össze:

Biztosan török az a szó, amely szóvégi *-i* hangot tartalmaz a szb.-hv. *-ija*-val szemben, szóvégi *-e* hangot a szb.-hv. *-a*-val szemben, *ö* vagy *ü* hangot a szb.-hv. *u*-val szemben, *g* hangot a szb.-hv. *đ*-vel szemben.

Biztosan szerb-horvát az a szó, amely szóvégi *-ia* hangot tartalmaz a török *-i*-vel szemben, szóvégi *-a* hangot a török *-e*-vel szemben, *ty* hangot a török *k*-val szemben.

Valószínűleg török az a szó, amely szóvégi *-e* hangot vagy *k* hangot tartalmaz olyan esetben, amikor ugyanezek a hangok mutatkoznak a szerb-horvátban vagy a szó nincs kimutatva a szerb-horvátból.

Valószínűleg szerb-horvát eredetű az a szó, amely *u* hangot tartalmaz a köznyelvi török *ü*-vel szemben, bizonyos nem arab-perzsa eredetű szavakban.

Vitatható annak a szónak az eredete, amely *u* hangot tartalmaz a köznyelvi török *ü*-vel szemben, amely *tyá* hangkapcsolatot tartalmaz a köznyelvi török *ká*-val szemben, és amely *gy* hangot tartalmaz a köznyelvi török *g*-vel szemben.

Az eddig ismertetett, aránylag gyakran előforduló hangtani kritériumok mellett vannak olyan kritériumok, amelyek csak egy-két esetben, vagy éppen séggel csak egyszer fordulnak elő. Ilyen szórványos hangmegfelelések pl. a következők:

a) Magas nyelvválású magánhangzók mellett az *l* hang a szerb-horvátban gyakran palatalizálódik; pl. oszm. *bölük* 'sereg, csapat' ~ szb.-hv. *bülük*. A palatalizálódás azonban nem mindig történik meg, pl. oszm. *pul* 'érme' > szb.-hv. *püla*; oszm. *bula* 'török nő' > szb.-hv. *büla*; oszm. *lüle* 'pipa' > szb.-hv. *lüla*. Mivel hasonló palatalizálódás a magyarban is lehetséges, a kritérium csak akkor teljes értékű, ha más kritérium is támogatja. Pl. kétségtelenül szerb eredetű a m. *bulyuk* 'sereg' szó (< szb.-hv. *bülük* < oszm. *bölük*), valószínűleg szerb-horvát eredetű a m. *bula* 'török nő' *bulya* alakváltozata (< szb.-hv. *büla* ~ *büla*; vö. KNEZSA, SzlJöv. 1: 111).

b) Nem teljes értékű kritérium a *jr* > *rj* hangátvetés kritériuma, amelynek alapján a m. *bajram* 'mohamedán ünnep' (~ oszm. *bayram*; szb.-hv. *bajram*, *bajram*) szó *barjám* alakváltozatát és a Zrínyinél előforduló *barjaktár* 'zászlótartó' (~ oszm. *bayraktâr*; szb.-hv. *barjaktâr*) szót déli szláv közvetítésűnek szokás tartani. Kétségtelen, hogy mindkét szó szerb-horvát megfelelői között vannak hangátvetéses alakok, míg a török szótárakban nincsenek. Mégis, igen nagy valószínűséggel feltehető, hogy a törökben is voltak ilyen alakok. Feltevésünket igazolja, egy harmadik idetartozó szavunk, a *buyruldi* 'parancs' (< oszm. R. **buyruldi* ~ Közny. *buyuruldu*; vö. szb.-hv. *buyrultija*), amelynek van *burjunti* és *burjundi* változata, ahol a szóvégi *i* kétségtelenül közvetlen átvételre mutat. Az *r* hang a törökben is igen hajlamos a hangátvetésre, pl. a *derviş* 'mohamedán szerzetes' szónak a törökben van *devriş* alakja, míg a szerb-horvátban csak *dèrviş* van kimutatva.

c) A török *ü* hangnak a szerb-horvátban bizonyos hangkörnyezetben *i* hang felel meg, pl. oszm. *sülümen* 'méreg' > szb.-hv. *silimént*; oszm. *zümbül* 'jácint' > szb.-hv. *šimbil* (El.); oszm. *sürükle* 'vonszol' > szb.-hv. *sirikle*. A Zrinyinél előforduló *bilbil* 'fülemüle' tehát szerb-horvát eredetű (< szb.-hv. *bilbil* El., *bulbul* < oszm. *bülbül*).

d) A török *ğç*, *hç*, *kç* hangkapcsolat a szerb-horvátban *šč*-vé válik, pl. oszm. *bağçe* 'kert' > szb.-hv. *bášča*; oszm. *akça* 'aprópénz' > szb.-hv. *ašča*. Ezen az alapon szerb-horvát szó a magyarban előforduló *boscsa* 'battyu' (< szb.-hv. *böšča* < oszm. *boğça*).

e) Az intervokális *h* hang helyén a szerb-horvátban gyakran *v* hangot találunk, pl. oszm. *duhan* 'dohány' ~ szb.-hv. *dühän*, *düvän*; oszm. *arzuhal* 'kérvény' ~ szb.-hv. *arzuhal*, *arzuval* (El.), *arzuvan*. *Csuha* szavunk *csuva* alakváltozata ezt a hangmegfelelést tükrözi, tehát szerb-horvát eredetű.

A példák számát tovább növelhetnénk, minden egyes egyedi hangmegfelelésre azonban itt nem térhetünk ki. Általános elvként elfogadhatjuk, hogy szerb-horvát eredetű minden olyan szó, amelynek hangalakja közelebb áll a szerb-horvátéhoz, mint a törökéhez, feltéve, ha nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti alapon nem lehet arra gondolni, hogy a törökben is létezett hasonló alakváltozat. Ugyanez érvényes természetesen fordítva, a közvetlen átvételekre is.

II. Alaktani kritériumok

Az alaktani kritériumok problematikája nem annyira sokrétű, mint a hangtani kritériumoké. Arról van szó, hogy a szerb-horvátban valamely suffixum tapadhat az átvett török szóhoz, s ha ez a magyarban is mutatkozik, a magyar szó szerb-horvát eredetű. Ilyen suffixum lehet a nőnem, a többesszám és a genitivus ragja.

a) A nőnem ragja mutatkozik pl. a m. *halajka* 'rabszolganő' szóban (< szb.-hv. *halajka* < oszm. *halayk* v. *halayk*). Viszont nincs meg a nőnem végződése a m. *hanim* 'asszony' szóban, amelynek szerb-horvát megfelelője *hanuma* (< oszm. R. *hanum*, Közny. *hanim*), ez a szó tehát közvetlen átvétel.

b) A többes szám jele mutatkozik egyes katonafajták nevei után, pl. a magyar *levente* 'vitéz harcos' szóban (< szb.-hv. *lèvènta* < oszm. *levent*) és a *sarahora* 'kóborló' szóban (< szb.-hv. *sarahora* < oszm. *serahor* 'istálló-mester'); vö. KNEIÉZSA, SzJjsz. I: 315, 491.

A párosan használt öltözködési cikkek neveinél a szerb-horvátban egy *a* hang jelenik meg, amely KNEIÉZSA ISTVÁN magyarázata szerint (SzJjsz. I: 608 *csarapa* a., 706 *papucs* a.) az *-e* végű nőnemű többesszámából visszakövetkeztetett egyes számú alak végződése. Ez az *-a* hang jövevényszavainkban nem mutatkozik. Ném biztos azonban, hogy idetartozó jövevényszavaink mind közvetlen átvételek, ugyanis a szerb-horvátban is vannak *-a* nélküli alakok. Így eldöntetlen a közvetítés kérdése pl. a *pacsmağ* 'rossz papucs' és a *papucs* szónál, mert a szerb-horvátban a *pàšmaga* és *pàpuča* mellett *pàšmag* és *pàpuč* alak is van (< oszm. *pašmak* és oszm. *papuç*); vö. KNEIÉZSA: SzJjsz. I: 702, 705. A Zrinyinél előforduló 'sarkantyú' jelentésű *mamuz* szó pedig inkább szerb-horvát, mint török eredetű, noha a szerb-horvátban ma a *màhmuza* alak az általános. Viszont biztosan török eredetű a m. *mengus* 'fülbevaló', amelynek szerb-horvát megfelelője *mènduša* (< oszm. R. *menguş*). — Kétségtelenül szerb-horvát eredetű a m. *salavári* 'harisnya, nadrág' (< szb.-hv. *šal-*

vari < oszm. *şalvar* ; vö. KNIEZSA, SzJsz. 1: 473), amelyben a nőnemű többszám *i* jele mutatkozik.

c) A szerb-horvátban a genitivus ragja tapadhat pénznevekhez és anyagnevekhez. Ezen az alapon valószínűleg közvetlen átvétel a m. *mangur* 'pénz' (< oszm. R. *mangur*, Közny. *mangur* ; vö. szb.-hv. *mangura*) és a m. *mesin* 'bőrfajta' (< oszm. *meşin* ; vö. szb.-hv. *mješina*).

Az alaktani, kritériummal kapcsolatban a következő két, fontos problémára kell rámutatnunk.

a) A *gyömlí aga*, *kapikiha*, *nazurbég* típusú összetett tisztségeknek a törökben birtokos jelzős kapcsolatok, török megfelelőjük: *gönüllü (gömlü) ağası* 'a gönüllük agája', *kapı kihalı* 'a porta kihája', *nazur begi* 'a nazur bégje'. Ugyanilyen szerkezetek még pl. a *dıvany teskere* (~ oszm. *divân teskeresi* 'diváni irat', tulajdonképpen a 'diván irata'), *menzil fermány* (~ oszm. *menzil fermânı* 'postafermán', tulajdonképpen a 'posta fermánja').

A magyar adatokban — egy-két hapax legomenont kivéve — mindig hiányzik a birtokos személyrag. Ugyanígy találjuk a szerb-horvátban és a többi balkáni nyelvben. Az a kérdés, hol alakult át a török birtokos jelzős szerkezet tulajdonság jelzős szerkezetté. Az a tény, hogy a magyarban mindig tulajdonságjelzős szerkezet van, valószínűtlenné teszi, hogy a szerbből vettük volna át. Inkább elképzelhető, hogy önállóan alakult ki a magyarban. A nominativuszi alakban oly gyakran használt *aga*, *bég* stb. szó mellől a birtokos személyrag könnyen elmaradhatott. Az összetétel első tagját pedig nem birtokosnak, hanem jelzőnek érezte a magyar nyelvérzék, így lett a **gyömlí agası*-ból *gyömlí aga* 'valaminek az agája'-ból 'valamilyen aga'. Ugyanez a jelenség végbement a szerbben, sőt nem tartom teljesen kizártnak, hogy már magában a törökben is megvolt. Jelöletlen birtokos szerkezet ugyanis idegen hatásra ugyan, de a törökben is lehetséges. Lásd pl. az ilyen helyneveket, mint *Kadıköy* (szabályosan *Kadı köyü* 'a kádi faluja'), *Dedeağaç* (e. h. *Dede ağacı* 'az apó fája'), *Gülpınar* (e. h. *Gül pınarı* 'a rózsa forrása'), *Galata Seray* (e. h. *Galata Serayı* 'a galatai szeráj' < 'Galata szerája'). Vö. DENY, Gramm. Turque § 1096.

A fentiekhez hasonló török nyelvtörténeti előzménye lehet annak a jelenségnek, hogy az arab és perzsa eredetű birtokos szerkezetekből álló jövevényszavakban hiányzik ezen szerkezetnek a birtokviszonyt kifejező eleme. Vö. pl. m. *şehislâm* 'az iszlám feje' (< oszm. **şehislâm* ~ Közny. *şeyhülislâm* < arab *şeyh-ul-islâm* ; vö. szb.-hv. *şehislâm*, *şejhul-islâm*), m. *vekilharcs* 'intéző' (< oszm. **vekil harç* ~ Közny. *vekil-i harç* < perzsa *vekil-i harç* ; vö. szb.-hv. *vekilharç*).

Az elmondottak igen fontosak a közvetítés kérdése szempontjából, mert azt jelentik, hogy ha azonos jelöletlen birtokos szerkezetet találunk a magyarban és a szerb-horvátban, a mai török jelölt szerkezettel szemben, nem feltétlenül kell a magyar szót szláv eredetűnek tartanunk. Elképzelésünket támogatják azok az adatok, amelyekben kétségtelen hangtani kritériumok is vannak a közvetlen eredet bizonyítására. Pl. a *gyömlí aga* 'a gyömlík agája' szónál (< oszm. *gönüllü ağası* ; szerb-horvát megfelelője **dumli aga* lenne) a magyar szó ő hangja közvetlen oszmán-török eredete mutat, a *vekilharcs* 'intéző' szónál (~ oszm. *vekil-i harç* ; ~ szb.-hv. *vekilharç*) a magyar *k* a szb.-hv. *ć*-vel szemben ugyancsak a közvetlen eredetet bizonyítja.

b) Az összetett tisztségekben gyakran előforduló *basa*, mint tudjuk, nem azonos a *pasa*, *basa* alakban élő magasrangú katonai és polgári méltó-

ságot jelölő szóval, hanem a török *baş* 'fej' szó birtokos személyranggal ellátott *başı* 'valaminek a feje' alakjából keletkezett a gyakori *pasa*, *basa* hatására. A *başı* szónak a *basa* szóval való azonosítása a magyarban és a szerb-horvátban egymástól függetlenül is végbemehetett. Véleményem szerint tehát az ilyen tisztgéneveket, mint *oda basa*, *cseri basa*, *szubasa* nem kell szükségszerűen szláv eredetűnek tartanunk. Itt is vannak olyan esetek, amikor az összetétel első tagjában levő hangtani kritérium is bizonyít a közvetlen átvétel mellett, mint pl. *cesnegir basa* a 'főkóstoló' szónál (~ oszm. *çeşnegir başı*; szb.-hv. *češneider baša*) a *g* a szb.-hv. *đ*-vel szemben.

III. Jelentéstani kritérium

A jelentéstani kritérium alapján való elhatárolás ismert esete a *csuha* szónak közvetlenül a törökből való eredeztetése azon az alapon, hogy a magyar 'ruha' jelentés megvan a törökben, míg a szerb-horvátban csak a 'posztó' jelentés mutatható ki (vö. KNEZSA, SzlJsz. 1: 817). Hasonló elhatárolás más, kevésbé ismert szónál is lehetséges. Pl. az *acsik* szó a magyarban egy hajófélet jelöl, de a szerb-horvátban csak az eredeti 'nyitott, szabad' jelentésű melléknév mutatható ki; a Bagdad város nevéből származó *bagdát* kelmenév megfelelője hasonló jelentésben nem mutatható ki a szerb-horvátban; a *serif arany* kifejezés első tagjának megfelelője 'serif, nemes' jelentésben megvan a szerb-horvátban, de a kifejezés maga ismeretlen.

Meg kell jegyeznünk, hogy az egykorú szerb-horvát forrásoknak a magyar forrásokéhoz hasonló feldolgozása során előkerülhetnek ezen szavak régi jelentései; tehát a jelentéstani kritérium jelenleg inkább csak valószínűsítésre ad lehetőséget.

IV. Művelődéstörténeti kritérium

A jövevényszavak vizsgálatánál általában fontos szerepet szokott betölteni a művelődéstörténeti kritérium. A közvetítés kérdésében azonban aránylag kevés esetben alkalmazható.

Oszmán-török jövevényszavaink a mohamedán kultúra hatását tükrözik. Ez a kultúra már jóval korábban és nagyobb erővel hatott a balkáni népekre. Déli szláv közvetítésű jövevényszavainkban éppúgy a mohamedán török kulturális hatás él tovább, mint közvetlen átvételeinkben. Pl. a bőrfeldolgozás körébe tartozó *csizma* (< szb.-hv. *čizma* < oszm. *çizme*), *csizmadia* (< szb.-hv. *čizmédžija* < oszm. *çizmeçi*) és *bicskia* 'cipésszék' (< szb.-hv. *bičkija* < oszm. *bički*) szavunk déli szláv közvetítésű. Viszont két bőrféleség neve — ugyancsak hangalakja alapján — közvetlen átvétel: *mesin* (< oszm. *meşin*; vö. szb.-hv. *mješina*), *keszele* (< oszm. *kösele*; vö. szb.-hv. *čusèle*). Több, ebbe a fogalomkörbe tartozó jövevényszavunknál pedig eldönthetetlen a közvetítés kérdése: *csiriz* (~ oszm. *çiriş*, szb.-hv. *čiriš*), *korsin* 'bőrnyomtató' (~ oszm. *kurşun*, szb.-hv. *küršum*), *musta* 'vasbunkó' (~ oszm. *mušta*, szb.-hv. *mušta*), *papucs* (~ oszm. *papuç*, szb.-hv. *papuč*), *szattján* (~ oszm. *sahtijān*, szb.-hv. *šahťijān*). E jövevényszavak együttesen tükrözik azt az igen jelentős török hatást, amely a török hódoltság idején bőriparunk területén megnyilvánult, s e hatáson belül nem lehet beszélni külön déli szláv és külön török hatásról.

A jövevnyszavaink jelentős részét kitevő katonai terminológia egyesek szerint főleg szláv eredetű, mások szerint elsősorban török eredetű. Az igazság az, hogy sem az egyik, sem a másik, hanem a kettő együtt. Kétségtelen, hogy egy-két közismert katonai elnevezés, mint *haramia*, *besli*, *delia* szerb eredetű. Mégis, ha az egész anyagot összevetjük, sokkal több az eredeti török szó, mint a közvetítéses szerb-horvát szó. A török *-ci* nomen agentis képzővel ellátott főnevek nagyrészt katonai kifejezések, belőlük 75% *-dzsi*, *-csi* képzős a magyarban, s csak 25% tartalmaz *-dzsia*, *-csia* végződést. Ebben a fogalomcsoportban van a legtöbb kettős átvétel. Véleményem szerint tehát itt sem szabad egyik irányba sem általánosítanunk, hanem egyenként kell a szavakat megvizsgálnunk.

Néhány speciális esetben lehetséges a művelődéstörténeti kritérium alkalmazása. Pl. a *kaftán* (~ oszm. *kaftan*, szb.-hv. *kāftan*) a magasabb rangú török tisztviselők reprezentatív jellegű ruhadarabja volt. Az erdélyi fejedelmek a hatalom jelképeként díszes kaftánt kaptak a szultántól. A szultán előtt megjelenő követeket ugyancsak díszes kaftánba öltöztették, felkaftánozták. Mindezek alapján nagyon valószínű, hogy a *kaftán* közvetlenül Konstantinápolyból származott hozzánk. Valószínűleg ugyancsak közvetlen török átvétel a *dívány* (~ oszm. *divān*, szb.-hv. *divān*), amely a szultáni tanácskozó terem berendezési tárgya volt. Feltehetőleg közvetlen átvétel a *dohány* (~ oszm. *duhan*, szb.-hv. *dūhān*), amely először a felsőbb társadalmi rétegekben terjedt el (vö. KNEZSA, SzlJsz. 1: 628). Ugyanez tehető fel egy másik török élvezeti cikkről, a *kávéről* (~ oszm. *kahve*, szb.-hv. *kāhva* ; a magyar szó *é* hangjának eredete nem világos; talán a ragozott alakból származik). Viszont valószínűleg szerb szó a *martalóc* (~ oszm. *martoloz*, szb.-hv. *martōlos* ; KNEZSA szerint (1: 688) eldöntetlen), mivel a *martalócok* rendszerint keresztény, azaz szláv katonák voltak. A *hambár* szót (~ oszm. *hambar*, szb.-hv. *hāmbar*) KNEZSA (216) művelődéstörténeti kritérium alapján tartja szerb eredetűnek. A mai 'magtár' jelentésű *hambár* kétségtelenül szláv eredetű, a régiségben előforduló 'gabonatarató láda' jelentésű szó — vö. pl. *hambáros hajó* — talán közvetlen eredetű.

Több esetben az adatok előfordulásának körülményei, a szövegkörnyezet teszi valószínűvé egy-egy szó közvetlen török eredeztetését. Pl. a *kerevet* (~ oszm. *kerevet*, szb.-hv. *krevet*) a magyar forrásokban előkelő török hivatalok berendezési tárgyaként törökországi követjelentésekben fordul elő, feltehetőleg török eredetű (ugyanígy KNEZSA, i. m. 667). Néhány kevésbé ismert szónál is alkalmazható ez a kritérium; pl. a *majmár* 'mérnök' (< oszm. *mimār* ; vö. szb.-hv. *mimār* ; követjelentésben fordul elő), vagy a *szája* 'kelmeféle' (< oszm. *saya* ; vö. szb.-hv. *sāja* ; a források fejedelmi kaftánnak való anyagként említik) szövegkörnyezete alapján feltehetőleg közvetlen átvételű.

Ebbe a problémakörbe tartozik a forrásoknak szerzőik szerinti megítélése. Zrínyi általában szláv, Mikes török, Thököly nagyrészt török alakokat használ. Ilyen fajta megkülönböztetés azonban kevés esetben lehetséges, és önálló kritérium értéke nagyon is kétséges.

V. Időrendi kritérium

Korábbi nyelvészeti irodalmunkban szokásban volt az 1541 előtt megjelenő jövevnyszavakat déli szláv közvetítésűeknek tartani azon elgondolás alapján, hogy állandó tartós érintkezés csak Buda végleges elfoglalása után

alakult ki törökök és magyarok között, a nyelvi érintkezést is csak ettől az időtől lehet számítani.

Ez az elgondolás eleve helytelen. Igaz, hogy a *tartós* nyelvi érintkezés csak 1541 után kezdődött, de más jellegű érintkezések már korábban is léteztek. A háborús kapcsolatok során már a XV. század eleje óta sok török harci felszerelés került hadi zsákmányként magyar kézre. Ilyen felszerelések már a mohácsi vész előtt divatban voltak a magyaroknál, s ezekhez részben vásárlás útján is jutottak. Tehát a hadakozás körébe tartozó, 1541 előtt megjelenő jövevényszavainkat — csupán korai előfordulásuk alapján — nem szükséges déli szláv közvetítésűeknek tartanunk. Így pl. *handzsár* (1527; < oszm. *hancar*; vö. szb.-hv. *hànjár*), vagy *boncsock* 'lódísz üvegyöngyből; lófarkas zászló' (1500; < oszm. *boncuk*; a szerb-horvátban nincs kimutatva, de vö. bolgár *bunčuk*) szavunkat. Hasonló körülmények között korán megismerkedhettünk ilyen fontos katonai tisztségnevekkel, mint *bég* (1476; < oszm. R. *beg*, ma *bey*; vö. szb.-hv. *bëg*) vagy *basa* (1490; < oszm. *baş*, *paşa*; vö. szb.-hv. *páša*). Török kereskedők már jóval Buda elfoglalása előtt jártak nálunk, erdélyi kereskedők is gyakran ellátogattak török földre. Mindezek a kereskedők elsősorban keleti kelmefélét, szőnyeget szállítottak hazánkba. Azok a kelmefélék tehát, amelyekkel már 1541 előtt megismerkedtünk, kereskedelmi úton közvetlenül a törökből is kerülhettek hozzánk. Ilyenek pl. az *asztár* 'bélésnek való kelme' (1522; < oszm. *astar*; vö. szb.-hv. *ástár*), *csuha* (1495; < oszm. *čuha*, *çoha*; vö. szb.-hv. *čoha*), *futa* 'csikos, bolyhos kelmefajta' (1516; < oszm. *futa*; vö. szb.-hv. *fūta*).

Korai előfordulású jövevényszavaink között lehetnek olyan vándorszavak is, amelyeknél a közvetlen átadó nyelvet nehéz megállapítani. Ilyen pl. a *dolmány* szavunk (~ oszm. *dolaman*, *dolama*; a szerb-horvátban csak *dolama* alakban), amely már a Schlägli Szójegyzékben előfordul, ez a feltűnően korai előfordulás azonban nem feltétlenül déli szláv közvetítést jelent.

Így megrostálva az 1541 előtt megjelenő jövevényszavainkat, egyedül a *kaszab* szó az, amelynek korai személynévi előfordulását (1520; közzsóként 1579-ben; ~ oszm. *kasab*, szb.-hv. R. *kásab*, ma *kásap*) nehéz volna a szerb közvetítés kikapcsolásával megmagyarázni.

Az időrendi kritériummal szemben hasonló álláspontot foglalt el KNEZSA ISTVÁN, amikor az *aba* (első előfordulása 1556) szónál elhárította a korábbi szláv eredeztetést (i. m. 583), a *basa* (első előfordulása 1490) szónál nem vette figyelembe a korai előfordulást (i. m. 594), és nem vett be a szláv jövevényszavak közé olyan szavakat, amelyeket csupán korai előfordulásuk alapján kellene szláv közvetítésűnek mondanunk.

A török hódoltság után megjelenő szavakat egyelőre nem tekinthetjük török jövevényszavaknak, bár nem zárható ki teljesen az a lehetőség, hogy egyesek közülük éltek a nép nyelvében, de mivel nem jutottak el köznyelvi és irodalmi nyelvi szintig, nyelvemlékeinkben és szótárainkban nem szerepelnek. Földrajzi elterjedésük legtöbb esetben arra enged következtetni, hogy szerb szavak. Ilyen pl. a *tabak* 'tímár' (1735; ma a Dunántúlon és az Alföldön ismerik; vö. KNEZSA, i. m. 759); a *bogrács* (1749; ma Dél-Magyarországon használják; mint kultúrtárgynak az átvételét KNEZSA (i. m. 598) közvetlenül is lehetségesnek tartja); a *zsiger* (1836; a MTsz. a Nagy-Alföld déli részéről közli).

A késői szavak között egy másik csoportot alkotnak azok, amelyek nyugati közvetítéssel kerültek nyelvünkbe, mint pl. a *sofa* (1787), *arszlán* (1839); ezeknek a vizsgálata azonban nem tartozik feladataink körébe.

VI. Szófeldrajzi kritérium

Biztosan alkalmazható a késői nyelvjárási szavaknál — ezek vizsgálata nem tartozik ránk —, de csak feltételesen a törökkori adatoknál. Feltehetőleg közvetlen átvételű szavak szerepelnek az erdélyi forrásokban — Erdély közvetlen kapcsolatban állt a portával —, míg a hódoltsági területről származó emlékekben nagyobb valószínűséggel áll fenn a közvetítés lehetősége. Így pl. a *harár* 'zsák' szó (< oszm. *harar*; vö. szb.-hv. *hàrār*) régi erdélyi adatai feltehetőleg közvetlenül a törökből valók (vö. KNIEZSA, i. m. 651; másképp Moór, MNy. 61: 94).

VII. Negatív kritérium

Néhány oszmán-török jövevényszavunk megfelelője nem szerepel a közismert szerb-horvát-szótárakban és feldolgozásokban, mint pl. a *bagdát* 'kelmeféle' (vö. MNy. 50: 78), *japuk* 'nyeregtakaró' (vö. MNy. 53: 4:), *szomak* 'ivóedény'; vagy a HASz. szerint később jelenik meg a szerb-horvátban, mint a magyarban, mint pl. a *kazán* (1615; HASz.: 18. sz.); *jancsik* 'iszák' (1645; HASz.: 18.sz.; vö. MNy 53: 418). Ezeket a jövevényszavakat közvetlen átvételnek szokás tekinteni.

Véleményünk szerint ez a kritérium nem helytálló. A régi szerb-horvát — és egyéb balkáni — források ma még oly hiányosan vannak feldolgozva, hogy erre a negatívumra nem alapozhatunk, ha csak más kritérium nem támogatja a közvetlen átvételt, mint pl. a *csingia* 'hárfa' szó esetében, amelynek szerb-horvát előzménye nincs kimutatva, de *-ia* végződése szláv eredetre mutat.

*

Fejtegetéseimet egy rövid statisztikai összefoglalóval szeretném befejezni.

A közvetítés szempontjából megvizsgáltam 650 szót.

Nem találtam kritériumot	340 szónál
Kettős átvétel	50 szó
A szerb-horvátban nincs kimutatva	50 szó
Tehát a közvetítés szempontjából közömbös	440 szó, azaz 67,7%
Hangtani kritérium alapján töröknek mondható	128 szó
Egyéb kritérium alapján töröknek mondható	11 szó
Összesen	139 szó, azaz 21,4%
Hangtani kritérium alapján szlávnak mondható	64 szó
Egyéb kritérium alapján szlávnak mondható	7 szó
Összesen	71 szó, azaz 10,9%.

E számok világánál két téves elképzelést szeretnék eloszlatni.

Az egyik oszmán-török elemeink számára vonatkozik. Elterjedt felfogás szerint a 16.—17. századi forrásokból kimutatható oszmán-török elemek száma 1000 körül mozog. Az alapvető források feldolgozása után, figyelembe véve

a még feldolgozatlan forrásokban rejlő lehetőségeket, úgy látom, hogy ez a szám aligha fog jelentősen a 700 fölé emelkedni.

A másik a déli szláv közvetítésű elemek számára vonatkozik. Ugyancsak elterjedt nézet szerint körülbelül ugyanannyi a közvetlen török átvételű, mint a közvetítéses szláv szó.⁴ Amint látjuk, a számok mást mondanak, a török eredetű szavak száma majdnem megegyeszen annyi, mint a közvetítéses szláv eredetűké. A kritérium nélküli szavak megoszlását is kb. ilyen arányban kell elképzelnünk. Az átvett szavak tükrében tehát majdnem kétszer olyan erősnek mutatkozik a török hatás, mint a déli szláv hatás.

Befejezésül KNEIEZSA ISTVÁN gyakran említett műve alapján szláv szemszögből is szeretnék egy pillantást vetni a problémára.

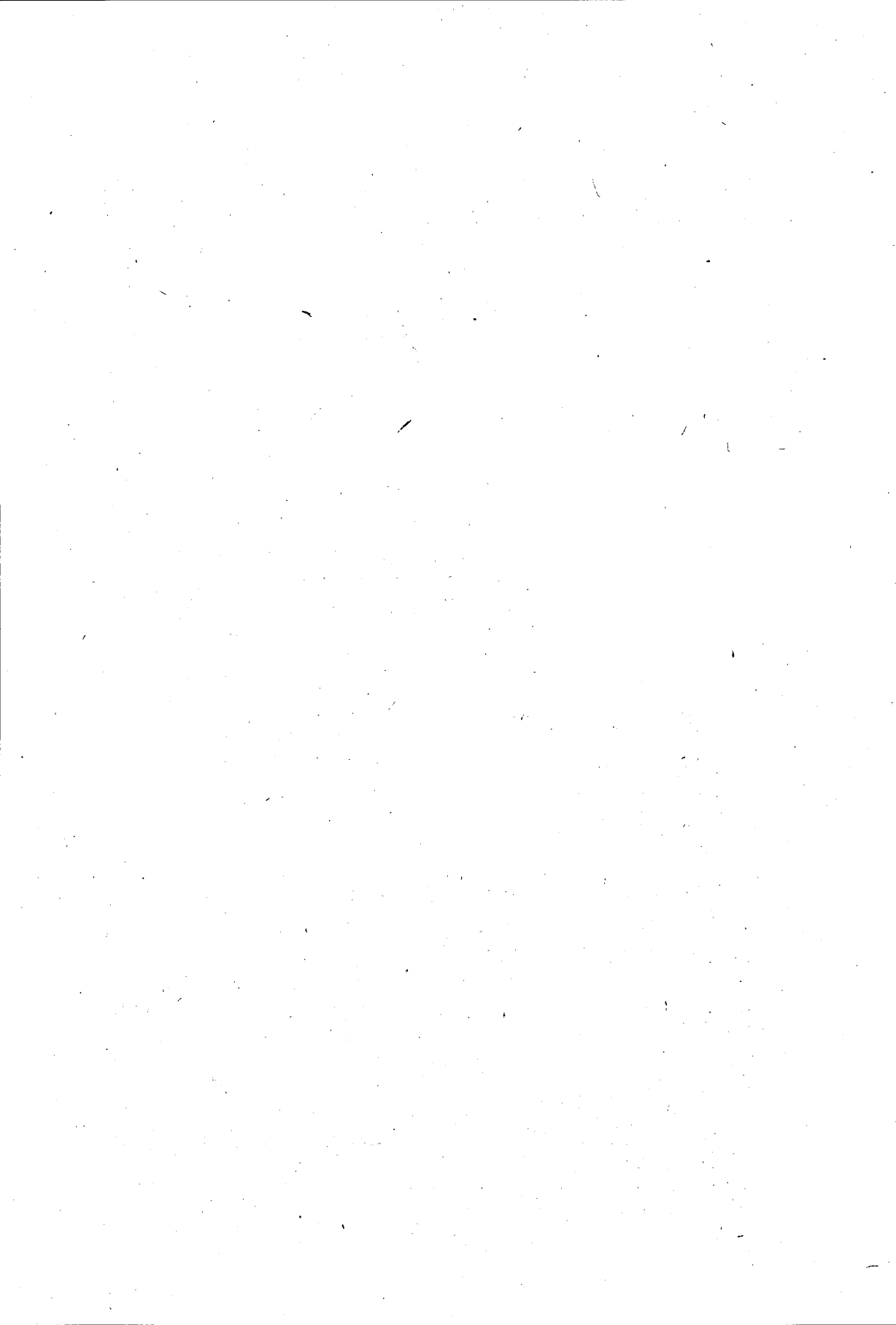
KNEIEZSA 64 török eredetű szláv szót dolgozott fel. Ez a szám majdnem teljesnek mondható, mint az előző statisztika mutatja, saját gyűjtésem alapján is csak 71 szóról tudom azt állítani, hogy szláv eredetű (a későbbi nyelvjárási átvételeket sem KNEIEZSA, sem a magam munkájából nem veszem tekintetbe, azok nem tartoznak ide).

A feldolgozott 64 szó közül KNEIEZSA 22-ről állítja azt, hogy kétségtelenül szláv eredetű. Ezek: *bagazia*, *betyár*, *bicskia*, *csingia*, *csizma*, *csizmadia*, *dalia*, *duttyán*, *fringia*, *gemia*, *hombár*, *harámbasa*, *haramia*, *izaralia*, *janicsár*, *martalóc*, *peszmege* 'lekvár', *szarahora*, *tabak*, *torsia*, *tyató*, *zuboncsia*. Kettős átvétel a következő 17 szó: *begzadia* ~ *begzáde*, *beslia* ~ *besli*, *boszandzsia* ~ *boszandzsi*, *bulyogbasa* ~ *bölükbasi*, *bujurdia* ~ *bujurdi*, *bulya* ~ *bula*, *csorbadzsia* ~ *csorbadzsi*, *gyomia* ~ *gyömlí*, *hamalia* ~ *hamajli*, *harár* (Dunántúl) ~ *harár* (Erdély), *jaszakcsia* ~ *jaszakcsi*, *kadia* ~ *kádi*, *kapucsia* ~ *kapucsi*, *kesza* ~ *kesze*, *levente* ~ *levent*, *szpahia* ~ *szpahi*, *tepsia* ~ *tepsi*. Ezek közül szláv alakban volt elterjedtebb pl. a *beslia*, *bulyogbasa*, *levente*, de inkább törökös alakban használták pl. a *bujurdi*, *kádi*, *tepsi* szavakat. Ugyancsak 17 szónál eldöntetlen a közvetítés kérdése, a *basa*, *bogrács*, *bozdogán*, *csárda*, *csorba*, *fosztán*, *gyaur*, *kíla*, *mámor*, *mángor*, *oka*, *pacsomag*, *pamut*, *papucs*, *szacsmá*, *sárma*, *zubbony* szavak mind török, mind szláv eredetűek lehetnek. Végül szerepel a munkában 8 olyan szó, amelyeket KNEIEZSA inkább török, mint szláv eredetűnek tart: *aba*, *csuha*, *dohány*, *kerevet*, *korbács*, *pásztorma*, *peszmege* 'kétszersült', *szattyán*.

Ha mármost meggondoljuk, hogy KNEIEZSA ISTVÁN munkájában csak azon szavak szerepelnek, amelyek valóban szláv eredetűek, vagy amelyeknél a szláv közvetítés lehetősége fennáll, a fenti adatok megegyezni látszanak a saját gyűjtésem alapján levont következtetésekkel. Vagyis azonos eredményhez jutunk, akár török, akár szláv oldalról közelítjük meg a kérdést.

KAKUK ZSUZSA

⁴ Szélsőséges álláspontot képvisel MOÓR ELEMÉR, aki szerint oszmán-török elemeink „kevés kivétellel alakilag is megállapíthatóan szerb-horvát közvetítéssel kerültek nyelvünkbe” (MNy. 61: 94).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az Osztják Hősénekek III. kötete és két osztják rokonsági elnevezés

I. A REGULY följegyezte osztják hősénekek megfejtését tudvalevőleg PÁPAY JÓZSEFnek köszönhetjük. De PÁPAYt is utolérte a régebbi finnugor gyűjtő-kutatók tragikus sorsa: gyűjtésének, kutatásai eredményeinek csak egy kisebb részét tudta sajátmaga kiadni; az észak-szibériai tanulmányút fáradalmi és nélkülözései őt is — éppúgy, mint nagy elődjét: REGULY ANTALt — korai sírba vitték.

PÁPAY JÓZSEFnek 1931-ben bekövetkezett elhunytja után ZSIRAI MIKLÓS volt az, aki a Reguly—Pápay-féle hagyaték kiadását állandóan szorgalmazta. Ő adta ki ebből a hagyatékból az Osztják (chanti) Hősénekek I. és II. kötetét; az ezekben közzétett hat osztják éneknek magyar fordítását még PÁPAY JÓZSEF készítette el.

Ezek után már csak két kéziratos Reguly-féle hősének várt kiadásra; az egyiket még teljes egészében PÁPAY fordította le magyarra, a másiknak már a magyar fordítását sem tudta teljesen elvégezni.

Ennek a most említett két hőséneknek a kiadása ZSIRAI MIKLÓSNak 10 évvel ezelőtt bekövetkezett halála után az én megtisztelő feladatom lett.

Legyen szabad ezen a helyen is köszönetet mondanom azért, hogy a Magyar Tudományos Akadémia engem tisztelt meg ezzel a feladattal, de egyúttal hálával emlékszem meg arról is, hogy a Finnugor Munkabizottság elnöke, LAKÓ GYÖRGY professzor, vetette fel azt a gondolatot, hogy én vállalam ennek a III. kötetnek a kiadását; én természetesen — bár a feladat nehézségének ismeretében bizonyos jogos aggodalommal — készséggel fogadtam el az engem kitüntető megbízást.

Erről a most említett III. kötetről szólnak itt következő fejtegetéseim.

A kötet első részében 1963-ban jelent meg az addig még kiadatlanul maradt első ének, míg a kötet második részében csak 1965-ben látott napvilágot az utolsó Reguly—Pápay-féle hősének.

A most említett I. résznek német fordításáról is még ZSIRAI kívánt gondoskodni; erre a munkára MOLLAY KÁROLYt kérte fel. Én azonban a magam fordításában ezt a MOLLAY által elkészített német fordítást, mely PÁPAY magyar fordításán alapult, csupán összehasonlítás céljaira, ellenőrzésül használtam fel. (A második rész számára a lefordítatlanul maradt verssorok magyar fordítását és a teljes német fordítást természetesen már nekem kellett elvégezniem.)

Itt következő fejtegetéseink, észrevételeink a III. kötet első részében közölt énekkel, illetőleg ennek fordításával kapcsolatosak.

2. Ebben a most említett énekben (Az Aranyfejedelem énekében) két olyan rokonsági elnevezés is szerepel, melynek értelmezésében — véleményem szerint — PÁPAY tévedett.

Az egyik elnevezés az, melynek jelentése PÁPAY szerint 'ángy'. (Az 'ángy' ugyan nem kizárólag, bár elsősorban 'sógornő' jelentésű, de hogy PÁPAY így értelmezte, ilyen értelemben használta itt ezt a szót, az abból tűnik ki, hogy viszont azt a megszólítást, mellyel az asszony a férjéhez fordul, PÁPAY rendszert — bár többször kérdőjellel — a „süv” „sógor” szóval fordítja le. L. még a 3. pontot.) Én azonban ezt a szót mindig a „feleség” szóval fordítom. A másik szó az, amelynek PÁPAY szerint 'sógor' lehet a jelentése, én azonban egészen másképpen értelmezem ezt a szót (a szerintem helyes értelmezést azonban a német fordításnak csak egy helyén jelzem; l. alább).

Az I. részhez csatlakozó jegyzetek csak a II. részben jelenhettek meg, és minthogy nem gondoltam, hogy kétség támadhat az első helyen említett rokonsági elnevezéssel, ill. ennek 'feleség' értelmezésével kapcsolatban, ezekben a jegyzetekben is csak egészen röviden jeleztem, hogy mi indított engem a Pápay-féle fordítás megváltoztatására, miért térek el a Pápay-féle fordítástól.

Most részletesebben kell a magam eljárását megokolnom, annál is inkább, minthogy azóta könyvemnek egyik ismertetője: VÉRTES EDIT, a JSFOu. 65. évfolyamában igen határozottan a Pápay-féle fordítás mellett foglalt állást [l. „Randbemerkungen zu einem jüngst erschienenen Heldenlied (Osztják (chanti) hősénekek III/1)” JSFOu. 65/3, 1—13].¹ Sajnálom, hogy VÉRTES EDIT nem várta meg a II. rész jegyzeteinek a megjelenését, pedig ezekre már az I. rész bevezetésében is nyomatékosan utaltam. Viszont a szóban forgó ismeretetés arra figyelmeztet, hogy — mint mondtam — a II. részben közölt rövid utalásszerű megokolást bővebben, részletesebben kell kifejtenem.

3. Nézzük tehát a kérdéses két szót, mégpedig először azt a szót, melyet az ének hőse az énekben szereplő asszonnyal kapcsolatban használ.

Ennek a szónak (és az ezután tárgyalandó másik szónak) helyes értelmezése természetesen önmagában is fontos (nyelvi szempontból ez érdekel bennünket elsősorban), de fontos, sőt alapvető jelentőségű a helyes értelmezésük az ének cselekményének megítélése, megértése szempontjából is, mert csak így sikerülhet az asszony helyzetének, az ének hőséhez (és ennek öccséhez) való rokonsági viszonyának tisztázása is, hiszen ezt a rokonsági viszonyt természetesen a rokonsági elnevezés, az asszonyhoz intézett megszólítás alapján tudjuk legmegbízhatóbban megállapítani.

Nézzük most ezt a megszólítást!

A hős az asszonyt *áli*-nak szólítja (348. sor: REG.: ... *ai nai áli kolä*, PÁPAY: ... *ai nai áli zolä* '... -leánya ángyi, óh halljad!'), kicsinyítő képzővel, kedveskedve a megszólítás: *álije* (244. sor: PÁPAY: *álije*), *álie* (263, 368, 390; PÁPAY: *álije*), (pl. 390: REG.: ... *schäper nai álie kolntä* '... sóbor-nő ángyika, óh hallgass meg!'), és így is beszél róla: *álem* (44, 45, 219, 225: PÁPAY *aläm, álëm*) (pl. 45: ... *ai nai álem* : PÁPAY: ... *ai nai aläm* '... kis fejedelem-nő ángyom'), *áliem* (217, 258; PÁPAY: *áliëm*) (pl. 217: REG. ... *schäber nai*

¹ E cikkem megírásáig a VÉRTES EDIT-féle ismeretetésnek csak a különnyomatát láthattam. Jóval ennek a különnyomatnak a megjelenése után jelent meg VÉRTES EDIT-nek a könyvről írt másik ismeretése az *Orientalistische Literaturzeitung*-ban (1965; 381—4. hasáb); ez az ismeretetés jó áttekintést ad a Reguly—Pápay-féle osztják gyűjtés történetéről és sorsáról, de konkrét nyelvi megjegyzést alig egy-kettőt tartalmaz.

äliem, PÁP.: ... *šobar-nai äliëm* '... ő.-nő ángyikám'). Az idézett szavaknak a jelentése tehát PÁPAY szerint 'ángyi', 'ángyika', 'ángyom', 'ángyikám'.

VÉRTES EDIT helytelennek tartja, (sőt — mint az ismertetés 8. lapján írja — „számára szinte teljesen érthetetlen”), hogy én ezeket a kifejezéseket következetesen „feleség(em)”-nek fordítom, holott — mint mondja — ezt a jelentést nem tudom igazolni, mert hiszen ez a szó semmiféle osztják szótárban vagy szójegyzékben nem fordul elő.

Elsősorban természetesen a szöveget, magát az éneket, azokat az összefüggéseket kellett volna megvizsgálnia, amelyekben ez a szó szerepel. Még ha valamelyik szótár ismerné is ezt a szót, de az ének szövegéből az derülne ki, hogy az ének közlője más jelentésben használta ezt a szót, mint amilyen jelentést az a szótár ismer, akkor is tudomásul kellett volna vennie, hogy ez a szó i t t esetleg más jelentésben fordul elő, olyan jelentésben, mely meglehet, hogy csak egy nyelvjárásban használatos, vagy amely talán már elavult. Én a fordítás folyamán természetesen nem hagytam figyelmen kívül az összefüggést, az ének szövegét. De erről alább!

Egyelőre mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy PÁPAY maga egyáltalán nem volt meggyőződve fordításának helyes voltáról.

Az OH. II. kötetében a 181. lapon ugyan kétszer is 'ángyi'-nak (ill. 'ángyá'-nak) van fordítva az *älel* szó (*pätom nai älel* 'Polem-nő ángya'), de például uo. a 44. lapon *älie* (PÁPAY: *äliè*) fordítása 'húgocskám', a 10., 16., 22. lapon *älem* (PÁPAY: *älem*) fordítása 'húgám', a 40. lapon *älen* (PÁPAY: *älen*) 'húgád', a 72. és 84. lapon *älel* (PÁPAY: *älel* 'húgája (?)' (kérdőjellel)). Az OH. III/2-ben is az 1094., 1165. sorban *älem* fordítása így hangzik: 'húgom' (?) (kérdőjellel), az OH. I. kötetének 388. lapján is *älem* (PÁPAY: *älem*) 'húgom'. (A „sógornő” osztják neve pl. énekünk 880. sorában *änyäkel* 'ángya'. OH. I 380 *änyäge* 'ángyi', az OH. III/2 1043. sorában *änyeki* 'ángyi', ugyanott az 1074. sorban *änyegi* 'ángyi', az 1629. és 1636. sorban *änyäken* 'ángyodat' stb.)

Mármost PÁPAY joggal kételkedett a maga fordításának helyességében. Én is először azt hittem, hogy itt tkp. az *-a äi* kicsinyítő képzővel van dolgunk (e képzőhöz l. KT. 41, GANSCHOW CÍFU. 190. l.), de hamarosan meggyőződtem róla, hogy feltevésem hibás.

Az idézett helyeken ti. kétségtelenül és félreérthetetlenül a *f e l e s é g*-ről van szó.

Az OH. II. kötetében például (a II. énekben) a Három *šäbär*-dúc (?) fejedelemhős, az ének hőse, azt mondja magáról (a 122. lapon): „az én zugos házam zugában ülő, a szögeletes házam szögletét őrző Ural-fokát orsózó-orsóbálvány öreged leányát szögelet-végi háló társ gyanánt bírom ím” [ez pedig, miként a 156. lapon hasonló szólással kapcsolatban olvassuk, azt jelenti, hogy „házas életet élnek”], és a 134. lapon így beszél róla: „az én birtokomban levő Ural-fokát-orsózó-orsó bálvány öreged leánya, az én *h ú g á m*” (*älem*, PÁPAY: *älem*), és mikor árulásáért megbünteti az asszonyt, ezt így adja tudtunkra (168. l.): „az Ural-fokát-orsózó-orsó bálvány öreged leánya *h ú g o m n a k* (*älem*, P.: *älem*) az egyik keze csontját ketté töröm, az egyik lába csontját ketté töröm ...”.

Ugyanígy jár (OH. II 8–10) a Tokhal ütő tok-verő magasságú fejedelemhős felesége is: a Toldott subájú subás orosz ember kis fejedelemnő leánya (12, 116), akit árulásáért hasonló módon büntet meg a férje, és ezt így mondja el (uo. a 116. lapon): „én a zugos házam zugában ülő toldott subájú üstökös orosz ember kis fejedelemnő *h ú g á m n a k* (*älem*, P.: *älem*), toldott subájú

subás orosz ember kis fejedelemlő h ú g á m n a k (*álem*, P.: *àlèm*) az egyik keze csontját ketté töröm . . .”.

Az OH. I. kötetében is (386—8) a Bálvány-húsában-bővelkedő-fejedelemlős éjjel ott marad most szerzett új f e l e s é g é n é l és elmondja, hogy ez az asszony: a Kavics-rugdoso-táplálékos-lábú (o: *zorøn*-melléki) kis fejedelemlő h ú g o m (*álem*, P.: *àlèm*) rénbikabórt terít le neki, és „fejet levágható igazi álmat alszunk mi ketten . . .”.

Az OH. III/2-ben is (az 1094. sorban) egészen hasonló jelenetben szintén *álem*-nek mondja a hős a maga új feleségét (az *álem* itt is PÁPAY szerint 'húgom' jelentésű, de ezt a jelentést mégis megkérdőjelezi). És ugyanitt (OH. III/2:240) az álnok vetélytárs azt kívánja a hőstől: „ha a feleségedet (*àlen*) nekem juttatod . . .” És kétségtelenül a f e l e s é g ről van szó ugyanott az 1165. és 1241. sor *álem* szavában, ámbár mindezeknek a fordítása PÁPAYnál: „húgom (?)”. L. még például ugyanott az 1827., 2258., 2414. sort is.

Talán ezek az idézetek eléggé igazolják, hogy az *áli* szó jelentése: 'feleség'.

De hátra van még érvelésünk harmadik lépése (az első lépés: PÁPAY ingadozása, a második: a szövegnek mindennél fontosabb bizonyító ereje); hát csakugyan lehet ellenünk azzal érvelni, hogy még nincs „anyakönyvezve” ez az osztják szó? Úgy látszik, hivatalos okmány, ti. szótár vagy szójegyzék csakugyan nem igazolja a szó létét és jelentését (ámbár ez semmi esetre sem lehetne döntő érv), de lám, az irodalomban mégis már ismételtelen szerepelt ez a szó: STEINITZ az OVd. II. kötetének 202. lapján és KANNISTO-LIIMOLA (Wog. Volksd. V, 330) is ismeri ezt az északi-osztják szót *áli* alakban és 'feleség' jelentését. A szó az északi-osztjákban ritka, úgy látszik csak dalokban fordul elő (és az osztjából átkerült a vogulba is). Az *áli* szó bizonyára hamarosan szótárban is fog szerepelni; valószínű, hogy STEINITZ a most készülõ osztják szótárába már felvette ezt a szót.

A kérdést lezártak tekinthetnők, azonban mégis felmerül az a kérdés, hogy mi vezette PÁPAYT a fent említett értelmezésekben. Persze PÁPAY fordítása tkp. csak fogalmazványnak tekintendő; ha ő maga rendezhette volna sajtó alá ezeket az énekeket, talán már az összefüggés, a szöveg alapján már ő maga is a helyes értelmezést adta volna meg. De lehetséges, hogy PÁPAY csakugyan nyelvmesterének közlése alapján fordította ezt a szót sógornőnek vagy nővérnek, mégpedig úgy, hogy a nyelvmestere az ének szövegétől függetlenül értelmezte így a szót, és ezt némi joggal tehette is, mert *áli* nemcsak 'feleséget, uxor'-t, hanem általában 'asszonyt, nőt (mulier-t)' is jelenthet. A fordítás mellett szereplő kérdőjel mindenesetre azt mutatja, hogy PÁPAY maga sem bízott abban, hogy ez a szó nála helyesen van lefordítva. Talán két helyen szerepel az itt tárgyalt szó a kiadott hősénekekben úgy, hogy az *áli* jelentése esetleg 'asszony, nő': a III. kötet második részében az 1980. sorban *álemen* 'asszonyunk, kettőnk asszonya' (de itt is a f e l e s é g é ről beszél a hős, mikor öccsével együtt annak keresésére indul), továbbá az OH. I. kötetében a 14. lapon, ahol az *áli* (P.: *áli*) talán csak 'nőt' jelent (a fordítás szerint: 'húgám (?)' kérdőjellel).

Fejtegetéseink eredménye: az *áli* szó 'ánygi' fordítása nem helyes, a mi énekünk idézett helyein (úgy, mint a többi fentebb idézett helyen) 'feleség' a szó jelentése. Még arra sem gondolhatunk, hogy a „sógornő, ánygi” olyan megszólítás lehet, mint például a barátnak szóló „sógor (= barátom)” féle megszólítás (a magyar „húgám” megszólítás ilyen is lehet), hiszen az *áli* szó

nemcsak megszólításban szerepel, hanem olyan jelentésben is, mint „a feleségem”, akiről beszélek (pl. énekünk 325. sorában).

4. De ha az *áli*-ről adott magyarázatunk helyes (márpedig kétségtelenül helyes), akkor megdől minden, amit az ismertető az ének cselekményének értelmezésében, a szereplők viselkedésének, egymás közti viszonyainak megállapításában az *áli* 'sógornő' fordítására, erre a rokonsági viszonyra alapított.

Ha ti. *áli* nem jelent sógor nőt, hanem feleséget, akkor nem jelenthet sógor sági viszonyt az a megszólítás sem, amellyel viszont az asszony (tehát a feleség) szólítja a hőst (tehát az urát)!

Igy rátérünk a másik rokonsági elnevezésre, arra, amelynek értelmezésében szintén kénytelenek vagyunk PÁPAYtól (és így természetesen a Pápay-féle fordítást védő ismertetőtől) eltérni.

Az asszony hasonló megszólítással fordul sógorához, a hős öccséhez, mint amellyel a hőst (akiről most már tudjuk, hogy az az ő ura), tehát az urát szólítja meg, vagy megfordítva: az urát ugyanúgy szólítja meg, mint a sógorát.

Persze, nem „pontos” az ismertetésnek az a megállapítása, hogy „pontosan” egyformán szólítja meg mind a kettőt. Az urához ti. *legi*, *leki* (PÁPAY: *lèyi*) megszólítással fordul (pl. énekünk 229., 230., 290., 291., 354–5. sorában; a fordítás persze PÁPAYnál 'süvem'; l. még OH. I 388: *leki* 'sógor(?)', OH. II 10, 16: *leki*, 24: *legi* 'süvem', OH. II 24: *leiki* 'süvem'. Ezek a szavak PÁPAY átírásában így szerepelnek: a mi énekünkben *lèyi*, OH. I 389: *lèyui*, OH. II: *lèyi*. Hasonlóképpen *leki*-nek szólítja az asszony az urát a III/2 ének 1166. sorában is, de itt már 'fejedelemhős uram (?)' a fordítás. — A sógorát viszont így szólítja: (881–2) *ligi*, (801) *lyigi* 'süvem' (a 882. sorbeli *ligi* fordítása hiányzik), kedveskedve (633) *ligijä* (PÁPAY: *lèyijè*) 'süvecském', a III/2 énekben (1986) *ligem* 'sógorom (?)', (2021) *ligem* 'öregem (?)', és (2270) *liem* (fordítás nélkül) és egyszer (a mi énekünk 959. sorában) *lyewi* 'sógor'.²

Mármost a *lyewi* alakot esetleg kikapcsolhatjuk; ez együvé tartozhat a (KT. 1051) O *lèy* (altes Wort in Heldenliedern) 'Sklave, Diener...' (egyik alakja kedveskedő értelmű). Vö. még LIIMOLA: FUF. XXVII 271; l. még *leu* (795, 953, 1136, 1144, 1177. sor 'Diener', lativus: *Leuä* (893–4), *leua* (804, 911), *leuä* (1170) 'szolgának, szolgává', (PÁPAY—BEKE) *lèwi*, *lewi* 'Diener'.

Viszont a *legi*, *leki*, *leiki* alakok minden valószínűség szerint azonosak a *ligi*, *lyigi* alakokkal, tehát egyformán szerepelhetnek a férj és a sógor megszólításában. Ami a hangalakbeli eltérést illeti, ez sem volna az egyeztetésnek akadálya; A vokalizmusra (*legi*—*ligi*) vonatkozólag vö. például KT. 482: Ni *lenkš'* ~ Kaz. *lĕnkĕ* (hypokor.) 'arm (dem Worte angefügt)', (l. még KARJ.: OL. 163, 172, 174, STEINITZ: OstjVok. 96 stb.), a szókezdő *l* ~ *l*-re vonatkozólag vö. a 632. sorban *pony lyäng* *o*: *ponlən*, l. továbbá KARJ.: FUF. XIII 244, PAAS.—DONNER 1060: K *l'žŕk* — J *l-ŕnkĕ*. Ami a *ligijä* szóban jelentkező deminutív végződést illeti (éppígy *älije*-re vonatkozólag is, l. fent), arra vonatkozólag vö. STEINITZ: OstjGramm: 49, SCHÜTZ: NyK. XL 31–2; l. még az *-ija* végződést a vocativus jelével: STEINITZ: uo. 53. A lejjebb idézendő *-lagè* valószínűleg szintén a vocativusi végződést tartalmazza.

Mármost azt a megszólítást, mellyel az asszony férjéhez és ugyanígy

² Az adatok felsorolásában nem törekszünk teljességre; elegendő a típusok figyelembevételéle.

sógorához is fordul, tehát a *legi, leki, ligi* stb. alakokat PÁPAY (és az ő fordítása nyomán VÉRTES EDIT is) az O *lèyui* stb. (l. KT. 1049, KARJ.: FUF. XIII 244, STEINITZ: I. OK. X 330) szóval azonosítja (l. pl. PÁPAY: OH. I 388). Csakhogy ez az utóbbi szó egyéb jelentései mellett (mint 'Sohn der älteren Schwester, Sohn der älteren Schwester des Vaters, Sohn des älteren Bruders des Mannes' stb.) legfeljebb a s ó g o r t ('jüngerer Bruder des Mannes'), de semmi esetre sem a f é r j e t jelentheti. (Talán éppen az a körülmény, hogy KARJALAINEN a FUF. XIII 244. lapján ezt az osztják szót a magyar *süv* szóval próbálta egyeztetni, — mondom — talán éppen ez vezethette PÁPAYT akkor, mikor a magyar fordításban a gyakoribb *sógor* szó helyett a ritkább *süv* szót használta.)

De akár helyes PÁPAY magyarázata, akár nem, hogyan szólíthatja az asszony ugyanezzel a névvel a férjét is (aki pedig — mint láttuk — mindig f e l e s é g é n e k szólítja az asszonyt), meg a sógorát is? Hiszen még PÁPAY magyarázata szerint is csak a s ó g o r t illethetné meg ez a megszólítás!

Úgy látszik, nemcsak az *äli*, hanem a *legi* szó jelentésének megállapítása körül is bajok vannak.

Kérdésünkre a helyes választ megint csak az ének maga adja meg.

Énekünk 477. és 485. sorában szerepel egy *läki*, illetőleg *lagi (nai)* szó, melyet PÁPAY (kérdőjellel ugyan) 'sógornő'-nek fordít: *laki nai eucl*, ill. *lagi nai eucl* 'sógornő (?) leány'. (A szöveg alapján nemigen lehet az igazi jelentést kikövetkeztetni.) Ez a szó — mint utólag látom — a 238. sorban is szerepel: *lagi nai angel*, PÁPAY átírásában: *lèyi (R. lagi) nai angel* 'sógornő (?) anyának' fordítással. Ez a *lagi (laki)* (l. a II. rész jegyzeteit, 296. l.) minden valószínűség szerint azonos KT. (475) O *-läyi* 'parka, -raukka; arm, armselig' szavával, amely KT. szótárában ugyan képzőnek van feltüntetve, de eredetileg valószínűleg önálló szó volt. Bizonyára idetartozik PAASONEN—DONNER (1017) J *läkä (läkäm)* adata is, amely PD.-nél nincs ugyan lefordítva, de az összefüggésből ítélve ennek is 'kedves' vagy 'szegény' (kedveskedő vagy sajnálkozó) lehet a jelentése ('kedves v. szegény... nép v. emberek'). Hogy ez a szó önálló is, képzőszerű is lehet, azt nem tarthatjuk feltűnőnek. Az obi-ugor nyelvekben több ilyen elemet találunk, sőt éppen az ittenihez hasonló jelentésben; l. pl. LIMOLA: JSFOu. LVII/1 15 kk., STEINITZ: OVd. II 81, 88 stb. Ugyanilyen esettel van dolgunk az északi-osztják *-leni* kicsinyítő képzőnél, amely még ma is az egyik (déli) nyelvjárásban önálló szóként is használatos, sőt éppen a *-läyi*-val azonos 'arm, elend, erbärmlich' jelentésben (vö. SCHÜTZ: NyK. XL 32, MUNKÁCSI: VNGy. II 0747, FUCHS: FUF. XVI 80, STEINITZ: OGr. 50 ('an der Grenze von selbständigem Wort und Suffix'), PATK. 66, KT. 482. SCHÜTZ szerint az O *imi-lagè* 'te asszony' (PÁPAY: ÉONyelvtanulm. 109), *apsolagè* 'öcsike' (uo. 36) szavak képzője (amely tehát bizonyosan azonos KT. *-läyi*, REGULY *lagi, läki* adataival) egyenesen a *-lenk* kicsinyítő képzőnek változata.

Arra az eredményre jutottunk tehát először is, hogy a most tárgyalt *lagi nai, läki nai* jelentése nem 'sógornő', hanem kedveskedő megjelölés „kedves nő” jelentéssel.

De akkor most már visszatérhetünk *legi, leki* szavunkhoz, amellyel — mint fent láttuk — már PÁPAY is (énekünk 238. sorában) a *lagi* szót egyeztette. Bizonyosnak tekinthetjük, hogy a *legi, leki, ligi* stb. is csak k é p z ő³ (vagy

³ Örömmel értesültem azután utóbb ERDÉLYI ISTVÁNTÓL arról, hogy ő is — tőlem függetlenül — erre az eredményre jutott.

képzőszerű elem), mégpedig a fentiekhez hasonló vagy talán egyenesen ugyanaz a képző, mint a fentiek, és megállapíthatjuk, hogy semmi köz e sincs a *lèγuì* 'sógor' szóhoz.

5. Ha tehát az asszony egyfelől *kanyit käteng ogor mill lek i*-nek szólítja az urát (pl. a 414. sorban), akkor ez kedveskedő megszólítás és azt jelenti, hogy „Ernyője-hattyú-hegyes-süveg e c s k e” vagy 'k e d v e s E . . .', és mikor másfelől a sógorához így szól (pl. a 801. sorban): *tohleng lonh ko pörentla kart jättpi jätving jogol ly i g i*, akkor ennek is 'k e d v e s „Szárnyas-bálvány-ember taposó-vas-izületű izületes ij' a jelentése: Sőt — ami döntő momentum —: ugyanígy szólíthatja az ének hőse a t e s t v é r b á t y j á t is (tehát itt nem is — mint a *lèγuì* esetében — a fiatalabb ágra alkalmazott megszólításról van szó; vö. STEINITZ: I. OK. i. h.), miként ezt az OH. III/2 1102. sorában olvassuk: *nyochseng jäch ho jogos punn kol jort léki* (amit PÁPAY helytelenül, de mégis kétkedve így fordít le: „Nyusztos-nép-embere-nyuszt-prém-ben-bővelkedő sógor (?)”), és még itt sem tűnik fel PÁPAYNAK (de ne felejtjük el, hogy az egész fordítás tkp. fogalmazványnak tekintendő), hogy ugyanott (az 1166. sorban) a feleség is hasonlóan szólítja meg a férjét: *nyochsing jäch ho nyogos pun koli ord lek i*, pedig ezt már PÁPAY maga is így kénytelen fordítani (bár megint kérdőjellel): „Nyusztos-nép-embere-nyusztprém-ben-bővelkedő-fejedelemhős u r a m (?)”.

A többi adatban is ez a megnevezés (többször személyraggal) részint a sógorra (OH. III/2 1986, 2002, 2021), részint a férjre vonatkozik (OH. III/2 1166, 2002, 2045 stb.). (L. még 2008 és 2013?)

Még meg kell jegyezmem, hogy az itt tárgyalt szónak erre a magyarázatára már az OH. III/2 388—9. lapján is utaltam: „*nari ligem: ligem* ist vielleicht das bekannte Deminutivsuffix. . . Vgl. auch Z. 2036, 2045)”, sőt már az I. részben is az 1066. sor fordításában is érvényre juttattam ezt a felfogásomat (ezt VÉRTES EDIT nem vette észre); ott a *kanyit ogor tor legi*-nek (melynek *legi* szavát PÁPAY „süvem”-nek fordítja) német fordítása így hangzik: „Hohe-Mütze-Mit-Schwankenkremp; mein Schwager [= L i e b e r].”

6. Fejtegetéseimet még a következő megjegyzésekkel egészíthetném ki:

A *legi* stb. tudomásom szerint sohasem fordul elő az énekekben mint önálló köznévi (mint pl. „a sógorom”, „a férjem”), vagy mint önálló megszólítás (mint pl. más rokonsági nevek: *ischiä!* 'öcsike!' [III/2 858], *ischem koti jastel* 'az én öcsém miképpen szól' [uo. 1152], l. még pl. uo. 434, 497, 970, 1015, 1033, OH. II 44, 50, 60 stb., vagy *jajä!* 'bátyó!' [OH. III/2 507] stb.), hanem csak jelzőileg használt névhez vagy megnevezéshez függesztve, vagyis képzőszerűen vagy összetételnek képzőszerűvé vált utótagjaként fordul elő.

Ezzel szemben más a helyzet az *äli* szóval kapcsolatban. Ez a szó is természetesen a név vagy megnevezés után áll ugyan (hiszen ez a fgr. nyelvekben általános szabályos sorrend; vö. pl. magy. *János bátyám, Erzsi néném*), de az *äli* szó először is ugyanolyan helyzetben, ugyanolyan funkcióval más szóval is váltakozhat (pl. OH. III/2 1165: *koschen ko ai nai älem* 'a *kušan*-folyómelléki ember kis fejedelem-leánya h ú g o m (?)' [ɔ: 'feleségem'] és uo. 1184: *koschän ko ai nai n e n g e m* 'a k.-f. ember kis fejedelemnő a s s z o n y o m'), de mindig csak 'feleség' a jelentése, és másodszer (nem is szólva a szöveg tanúságtételéről) — mint fent hangsúlyoztuk — önálló szóként is igazolva van.

Mindazonáltal persze fontos volna annak a megállapítása, hogy PÁPAY JÓZSEF eredeti feljegyzéseiben (az általa gyűjtött, de még egyelőre kiadatlan

énekeiben és az ő szótárában) milyen formában és milyen értelmezéssel szerepel a *legi* stb., ha ugyan egyáltalán szerepel ott.

7. Mint mondtuk, a hősnék cselekménye, tartalma, a személyek szerepe, viselkedésük és természetesen genealógiájuk is csak úgy válik világossá, ha a most tárgyalt elnevezéseket helyesen értelmezzük. Bizonyos, hogy a mi értelmezésünk alapján világosan rajzolódnak ki a főszereplők egymás-közi egyszerű rokonsági viszonyai (férj, feleség és a férj öccse = az asszony sógora a főszereplők). De PÁPAYnak téves fordításától félrevezetve (anélkül, hogy — amit feltétlenül el lehetett volna várni — az én fordításomnak az okát kereste volna) az ismertető még olyan bonyolult kapcsolatokra is gondol, hogy az asszonynak („az orosz asszonynak”) „egyik közeli férfi rokona egy osztják nőt, [nevezetesen] a főhősnek nőtestvérét vagy talán éppen a leányát vette feleségül” (az ismertetés német szövege szerint: „dass einer ihrer nahen Verwandten eine Ostjakin, die Schwester oder etwa eben die Tochter des Haupthelden geheiratet hat”)! A rokonsági viszonyok e szerint a magyarázat szerint bizonyára eléggé bonyolultak lennének, de esetleg ebbe is bele lehetne nyugodni, ha a nyelvi tények nem mondanának egészen mást.

8. Végül az ismertetésnek még egy érvét kell itt szóvá tennem, azt ti., mikor a maga álláspontjának alátámasztására (az ismertetés 12. lapján) hangsúlyozza, hogy „hiszen ezen a vidéken [már ti. az obi-ugoroknál] a menyasszony nem kap hozományt, hanem ellenkezőleg óerte kell menyasszonyi díjat fizetni”. Való igaz: a kérő kénytelen vagy köteles az apósnak vagy a családnak menyasszonyi díjat fizetni, mintegy a leány nevelési költségeinek megtérítése fejében és kárpótlásul a távozó értékes munkaerőért; ez a menyasszonyi díj sokszor elég tekintélyes. De aki erről a kérdéstről nyilatkozni kíván, annak csak kicsit kell lapozgatnia például a VNGy.-ben; ott is (II 0742—6) elég bő tájékoztatást kaphat arról, hogy a menyasszonyt se igen bocsátják el üres kézzel hazulról, sőt ez a „hozomány” is elég gazdag lehet. Nem hiába van az osztjákknak (az orosz eredetű *пиритин*, [l. KT. 725] mellett) még két saját szava is: *šičip’i* [uo. 962] és *kü’p’as* [uo. 458] a „hozomány” megnevezésére (l. még OH. III/2 295 és pl. VNGy. IV/2 115).

9. VÉRTES EDIT az itt szóvá tett ismertetésében kiadványomnak néhány valóban fennálló — szerencsére csak kisebb jelentőségű — hiányosságára hívta fel a figyelmet; ezért köszönet jár neki. Az ő ismertetése azonban a fent tárgyaltakon kívül még néhány más téves megállapítást is tartalmaz; az utóbbiakra más helyen (a FUF.-ban) térek ki. Ismertetése mindenesetre kötelességemmé tette, hogy a fent tárgyalt két osztják rokonsági elnevezést újra megvizsgáljam és jelentésüket lehetőleg tisztázzam. Így az ismertetésnek ezek az itt tárgyalt részletei is hasznosnak bizonyulhattak.

FOKOS DÁVID

Felső-vicsegdai nyelvjárás vagy nyelvjárások?

A felső-vicsegdai zürjén nyelvjárásról hazai finnugrisztikánk szakirodalmában — tudomásom szerint — jobbra az 1950-es évektől kezdve esik szó. Ezt megelőzően Fokos-Fuchs Dávid és Yrjö Wichmann szövegközleményeiben alsó- és közép-vicsegdai népköltészeti anyag szerepelt, felső-vicsegdai azonban nem. „Aus VO . . . finden sich in den Wichmannschen Aufzeichnungen nur vereinzelt Wörter” — írja UOTILA (Kons. XI.); a finn szakirodalomban tehát ez a két kutató vezeti be a *felső-vicsegdai nyelvjárás* megjelölést, de mindössze Wichmann néhány (szó)adata alapján.

1951-ben jelent meg Budapestén FOKOS-FUCHS DÁVID „*Volksdichtung der Komi (Syrjänen)*” című szöveggyűjteménye. A kötet egyik fejezete élén a magyar tudós is bevezeti a zürjén nyelvjárás terminológiába a *felső-vicsegdai nyelvjárás* megjelölést (i. m. 327). A közölt szövegek *Myjeldino* felső-vicsegdai faluból valók. Fokos-Fuchs egyúttal a dialektus rövid jellemzését is nyújtja, amelyből kiderül, hogy a bemutatott tájnyelv fő vonásaiban valóban (felső-) *v i c s e g d a i* jellegű (lásd majd ennek alább következő részletezését!). Ami mehökkenti a tájékozódót, az csupán *e g y e t l e n* nyelvjárás jellegzetesség: a zürjén tájnyelvek tipologizálásának éppen az egyik legsarkalatosabb kritériuma, az özürién szótagzáró *l* fonéma mai képvisellete tekintetében ugyanis a Fokos-Fuchs feljegyezte szövegek nem *v i c s e g d a i*, hanem *i z s m a i* típusúak (tehát *n̄y ~ nylys* típusú nyelvjárásból valók). Ez a perdöntő konzonzantikus jegy tehát éppen nem összeköti a felső-vicsegdait az egyéb vicsegdai nyelvjárásokkal (az alsó-, illetve közép-vicsegdaival), hanem elválasztja tőlük.

Ilyen értelemben használja a felső-vicsegdai megjelölést A. KÖVESI MAGDA is 1965-ben (A permi nyelvek ősi képzői. Budapest, 1965: 181. l.), a nyelvjárást *l ~ ø* (tehát végső soron ún. *i z s m a i*) típusúnak jelezve.

Itt kell megjegyeznünk, hogy Fokos-Fuchs ugyanezen művében vezeti be a *prupi nyelvjárás* dialektológiai megkülönböztetését is (i. m. 73), egy *l ≡ l* típusú, tehát ún. sziszolai jellegű tájnyelvet jelölve meg ekképpen. Erre a terminológiai kérdésre alább térünk majd vissza.

1955-ben V. I. LITKIN a zürjén nyelvjárások tipologizálásában ugyancsak megkülönböztet felső-vicsegdai dialektust. Az egyik legalapvetőbb tipológiai kritériumnak ő is az özürién *l* mai képviselét is ismeri el, s éppen ezen az alapon a vitatott felső-vicsegdai nyelvjárást (az alsó- és közép-vicsegdai mellé állítva) egészében és nagyjában ún. *v i c s e g d a i* típusú, *l ~ v* (*nyv ~ nylys*) tájnyelvnek ítéli. Megjegyzi ugyanakkor, hogy ezen a nyelvjárás területen belül itt-ott egyrészt *l ~ ø*, másrészt *l ≡ l* típusú nyelvjárászigetek akadnak, amiktől eltekintve azonban a tájnyelvterület egészét egy nyelvjárás típus kép-

viselőjének tarthatjuk, és a fenti kritériumok alapján okkal nevezhetjük felső-vicegdaiaknak (vö. Dialektologicseskzaja hresztomatyija po permszkim jazikam, Moszkva, 1955: 19, 33. l.).

1961-ben a zürjén tájszótár¹ V. I. LITKIN alapján írja le a szóban forgó nyelvjárást, pontosan meghatározva nyelv földrajzi területét. Ezek szerint a felső-vicegdai nyelvjárás a Vicegda felső folyása és annak jobb és bal oldali mellékfolyói mentén található; keleti határa a Vicegda forrásvidéke, a Mylva és Nyem torkolatának vidéke, nyugati végpontja pedig *Vizabõž* falva (Sziktivkar városától mintegy húsz kilométerrel keletre). Ezen a területen belül vannak $l \equiv l$ típusú nyelvjárásszigetek (például Kercsomja, Vocsa, Dzsolja, Pozseg falva környékén; a jelzett diaszporák általánosan a Felső-Vicegda bal partján, illetve a balparti mellékfolyók völgyében található), illetőleg másrészt $l \sim \emptyset$ típusú góccok (például a Visera és a bele torkolló Nyivsera medencéjében, Usztykulom, Myjeldino, Don, Usztynyem falu környékén, tehát általában a Felső-Vicegda jobb partján).

Egy-két ponton keveréknyelvjárások is alakultak az $l \sim v$ és $l \equiv l$ típusú dialektusok ütközéséből (például Voldino és Pomozdino falvában).

Ezt a nyelv földrajzi rögzítést minden tekintetben megnyugtatónak tartom. Pontosan beleilleszkedik a FOKOS-FUCHS gyűjteményében bemutatott nyelvjárás-változat is — igaz, nem a vicegdai alapnyelvjárásba, hanem az ettől eltérő nyelvi változatok sorába. Másrészt az is világos, hogy a FOKOS által prupinak nevezett dialektus is — a fenti nyelv földrajzi engedmények alapján — a felső-vicegdai nyelvjárás területéhez tartozik, egyéb $l \equiv l$ típusú nyelvjárásszigetekkel együtt.

Ebbe a képbe beleilleszkedik az az ismeretanyag is, amelyet időközben újabb magyar kutatók szereztek a felső-vicegdai nyelvjárásról. 1957-ben ugyanis RADANOVICS KÁROLY jegyzett föl szövegeket a felső-vicegdai Gyerevjanszk falvából (vö. NyK. LXI, 95), majd 1959—60-ban Kortkerosz, Madzsa, Pezmog, Nyobdin, Vomyn és Sztorozsevszk helységekből VÁSZOLYI ERIK. Az általuk gyűjtött nyelvi anyag feltétlenül a tulajdonképpeni felső-vicegdai alapnyelvjárást tükrözi ($l \sim v$ típusú dialektus).

A fentiek alapján tisztázódott a korábban nem eléggé egyértelmű ezért zavaró, félreértésekre okot adó terminológia (ahogy zavarónak és félreérthetőnek tartom a felső-vicegdai nyelvjárás terminus technicus használatát A. KÖVESI MAGDA művének főntebb idézett helyén). A kialakultnak látszott, szabatosnak ígérkező megjelöléseken viszont újabban éppen a fő rendteremtő, LITKIN professzor változtatott 1964-ben megjelent permi történeti vokalizmus-monográfiájában.² Művében ugyanis (187. l.) a korábbi terminológiából kilépve felső-vicegdai nyelvjárásokról beszél, ami még nem lenne nagy baj, ellenben bevezeti a *kelet-vicegdai nyelvjárások* megjelölést is, utóbbival a Myjeldino és Usztynyem környéki nyelvjárásszigeteket különítve el (i. m. 119). Nem tudom, nélkülözhetetlen-e az eljárás. Aggodalomra két megfontolás ad okot. Először: ha a myjeldino—usztynyemi, $l \sim \emptyset$ típusú nyelvjárásszigeteket külön csoportba sorolva, új címkével ellátva szakítjuk ki a felső-vicegdai nyelvjárás területéből, felmerülhet annak igénye is, hogy viszont a kercsomjai—vocsi $l \equiv l$ típusú nyelvi diaszporákat is külön kategorizáljuk és persze nevezük el. Félő, hogy az efféle csoportosítás már túlmegegy a tipologizálás szük-

¹ Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961.

² Исторический вокализм пермских языков. Москва, 1964.

Hangváltozások szamojéd igetövekben

A szamojéd szótövek, különösen éppen az igetövek nem jelentkeznek olyan világos formákban, mint például a finn igetövek. Történeti szemlélettel három csoportba oszthatjuk a szamojéd igetöveket: vannak eredeti **a*-töví, eredeti **ä*-töví és eredeti **e*-töví igék. Az *o*- és *u*-tövek, valamint a veláris *e*- és *i*-tövek másodlagosak. (A veláris *e*- és *i*-hang az első szótagban is másodlagos.) Az összamojéd kéttagú igetövek rövid vokálisban végződtek; a második szótag hosszú vokálisának quantitása másodlagos. Az egytagú igetövek kéttagú tövekre vezethetők vissza. A többtagú igetövek jól elemezhető derivátumok.

A következőkben három igét tárgyalok. Hangsúlyozni kívánom, hogy nem teoretikus elgondolásokról van szó, hanem csupán megfigyelésekről, amelyek a CASTRÉN, LEHTISALO és KAI DONNER feljegyzéseiből származó nyelvi anyagon alapszanak.¹

1. Az egytagú jurák O. *mi-ls*, Szj., K. *mit's*, N. *miš*; 'geben, verkaufen' ige más szamojéd nyelvekből való megfelelőivel együtt a fi. *myö-*, *myy-* 'verkaufen' ige szócsaládjába tartozik (Beitr. 60; FUV. 37). LEHTISALO az uráli ige első szótagjának vokálisát ósuráli **ē* (? **ĕ*) hangban állapította meg. A szamojéd igék vokálisát összamojéd **i* hangra vezette vissza, és összamojéd **ē* ~ **i* váltakozásra hivatkozva felvetette a kérdést, vajon az *e*-hang, amely egyes szamojéd adatokban megjelenik, nem tekintendő-e másodlagos hangnak (VokJur. 100—103).

CASTRÉN Grammatikája szerint az ige töve a jurákban és a jensiszejiben *mis* (Gr. 381, 420—426, 496; Wb. jen. *mis*), a tavgiban pedig *mije*, *mij* (i. m. 440, 481—482). Az *s* elem azonban nem tartozik a tőhöz, mert kéttagú igék végvokálisa után is felléphet. CASTRÉN erdei jurák adataiban a *mi-* tő mellett feltűnnek teljesebb *mije-*, *miji-*, *mija-*, *mij-* tövek is: [sg. 1.] *mija-dm*, [sg. 2.] *miije-n* od. *miiji-n*, praet. *miiji-nas*, [sg. 3.] *mij-da*, praet. *mij-das*, [dual. 1.] *mij-ni* (p. 314). Megjegyzem, hogy a *mijen* ~ *mijin*, praet. *miijinas* alakok nem egyértelműek: pluralis tárgyra utaló sg. 1. személyű alakok is lehetnek *mi-* tőből; ebben az esetben a *je* ~ *ji* elem a pluralitás jele, és így nem a tőhöz

¹ M. ALEXANDER CASTRÉN's Wörterverzeichnis aus den samojedischen Sprachen Bearbeitet von ANTON SCHIEFNER. St. Petersburg, 1855.

Samojedische Volksdichtung. Gesammelt von M. A. CASTRÉN. Herausgegeben von T. LEHTISALO. MSFOu. LXXXIII.

Samojedische Sprachmaterialien. Gesammelt von M. A. CASTRÉN und T. LEHTISALO. Herausgegeben von T. LEHTISALO. MSFOu. 122. (CASTRÉN erdei jurák és szelkup adatait ebből a műből idézem.)

T. LEHTISALO: Juraksamojedische Volksdichtung. MSFOu. XC.

T. LEHTISALO: Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki, 1956.

KAI DONNER's Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik. Bearbeitet und herausgegeben von A. J. JOKI. Helsinki, 1944.

tartozik. — A LEHTISALO szótárából és szövegeiből való adatokban az igető általában *mī*-, képzős alakokban *mī*- és *mī*’, s a gerundiumi PD. *mūmān*’ (Vd. 58) alakban két *m* között *mū*-. LEHTISALO erdei jurák adataiban a tóalak *mī*’-, *mī*’- és *mī*’-. Egy obdorszki adatban feltűnik a *mē*’-*ji*- tő: *nēri*’ *tāββīdy* *nīsāntp* *nēsāntp* *mējīdy* ’das eben von ihr Gebrachte gab sie dem Vater, der Mutter’ (Vd. 111). A -*dy* személyrag leválasztása után visszamaradó *mējī*- tőben a második szótag *i* vokálisát azzal magyarázhatjuk, hogy egy **meje*- tő végvokálisába beleolvadt a pluralitást jelölő **iε* vagy *i* elem. Ha figyelembe vesszük a tavgi *mīje*-, *mīj*- töveket, valamint a jurák tóváltozatokat, megállapíthatjuk, hogy az ősjurákban a **mēje* ~ *mīje* teljes tóalak a végvokálisát vesztett *mīj*- ~ *mij*- tővel váltakozott.

A tavgi ige ragozási paradigmáiban (Gr. 481—482) a teljes *mīje*- tő az indicativus I. idejének alakjaiban és az imperativus egyes alakjaiban jelenik meg. Az indicativusi alakokban a tő után fellépő gégefőzár valószínűleg egy **t*. vagy **tt*. képző maradványa, s így a tavgi *mīje*’*ema* alak megfelelhet a jeni-szeji Ch. *mī-ti-bo*, B. *mī-te-bo* alaknak (vö. jur. BZ, *mītāβw* ’wir geben’ Vd. 318).

A szelkupban a N., KO. és részben a Cs. dialektusokból való adatokban *me*-, *mē*- tő jelenik meg, a Cs. nyelvjárásban *mē*- (*é = e*), a Cs. és FO. nyelvjárásban *mī*- (= *mī*-), a többi nyelvjárásban *mī*- is. A N., Cs., FO. dialektusban a sg. 1. személyrag előtti a egy **ŋa* képző vokális eleme (vö. AblSuff. 145).

A kamaszban CASTRÉN *mī-lam* adatában *mī*- tő, DONNER adataiban *mē*-, *mā*-, *mī*-, *mū*- tő jelenik meg. Velaris *e* és *i* hangot tartalmazó tóalak — mint láttuk — a szelkupban is van. Említést érdemel, hogy SPROGIS kanini feljegyzéseiben az ige egész ragozási paradigmájában *mī*- tő jelentkezik (ALH. II, 175). A kamasz *mū*- tőben a szókezdő *m*- labializáló hatása érvényesült éppen úgy, mint a jurák PD. *mū*- tőben. — A kihalt koibal-szamojéd nyelvből az ige *me-liam* ’ich gebe’ alakját ismerjük (Beitr. 60).

Bár a szamojéd tóváltozatok nagy részében *i* és *i* van, az *i*- hangot mégis másodlagos hangnak tekintem ebben az igében. A kamasz *mē*- és *me*- stb., a jurák *mējī*-, a szelkup *me*-, *mē*- és a koibal *me*- tövek alapján feltehető, hogy az első szótag vokálisa *e*-hang volt, és pedig — a hosszú *i*-hangot tartalmazó töveket is tekintetbe véve — hosszú *ē*-hang. Az első szótagban végbement *ē* > *i* hangváltozást a szóközépi **-j*- okozta; a szóközépi **-j*- más szavakban is okozott qualitativ hangváltozást. Így pl. a szóközépi **-j*- hatására bekövetkezett *ē* > *i* hangfejlődést mutathatunk ki az uráli ’Eiter, eitem ~ Fäulnis; faulen’ nomen-verbumban. LEHTISALO ebben a szóban is ósszamojéd **ē* ~ **i* váltakozást állapított meg (VokJur. 102). Másodlagosnak tartom az *e* és *i* hangok rövid quantitását a *mīj*-, valamint a *me*-, *mī*- tövekben; utóbbiakban nemcsak a tővégi vokális, hanem a szóközépi **-j*- is elveszett.

A szelkupban és a kamaszban az *e*-hang velárizálódását nem magyarázza meg a szókezdő *m*-hang, mert mind a két nyelvben szép számmal vannak, *me*-, (*mā*-), *mē*-, *me*-, *mī*-, *mī*- szókezdő hangkapcsolatok. Nem magyarázza meg az a feltevés sem, hogy a veláris *e*-hangot tartalmazó tövekben egy szóközépi **-j*- veszett el. Az eredeti palatális *e*-hang velárizálódását megmagyarázza azonban egy eredeti szóközépi palato-velaris mássalhangzó, ebben az esetben egy **ɣ*- spirans velárizáló hatása. Palato-velaris konzonánsok velárizáló hatását, amelyet finnugor nyelvekből is ismerünk, más szamojéd szavakban is megfigyelhetjük.²

² Legújabbán MIKOLA TIBOR mutatta ki meggyőzően palato-velaris mássalhangzók velárizáló hatását az ősmagyarban (Nyelvészeti Dolgozatok 47. Szeged, 1964).

A szamojéd nyelvi adatok alapján arra a meggyőződésre jutottam, hogy a 'geben, verkaufen' ige ósszamojéd alakja **mēye* volt; ebből az alakból fejlődött a **mēje* ~ *mīje* ~ *mīj-* alak. Az ósszamojéd **mēye* alak egyezik azzal a korai ósfinn igetővel, amelyet ERKKI ITKONEN megállapított (FUF. XXX, 6).

2. A 'Blut' jelentésű szóra CASTRÉNNál a következő jurák adatokat találjuk: *xeam*, *hēm*, *hōm*, Knd. *kem*, *kem*. CASTRÉN szövegeiben birtokos személyraggal ellátott alakokban kéttagú *a-*, *o-*, *u-* tövek is megjelennek: *xeava-da*, *xeavo-da*, *hēwu-da* 'sein Blut' (Vd. 11, 21, 30). — LEHTISALO szótárában a szó egytagú tundrai jurák alakjaiban a szó végén gégefőzár jele van. A vokalizmus nagy változatosságot mutat: hosszú és rövid veláris *e*-hang mellett diftongusok tűnnek fel: O., T. *xēm'*, U-Ts. *xeom'*, erdei jurák P. *keom*, *kvm* ~ K. *xvēm*, erdei jurák Sz. *kjēom*, Kisz., Nj. *kjēm*. Néhány tundrai jurák névszói és igei alakban kéttagú *a-* tő jelenik meg: U-C. *xāēββa-n* 'mein Blut (Plur.)', BZ. *xēoββa-ñāβ* 'ich bestrich [die Götzen] mit Blut' (Vd. 285), MZ. *gēββa-ñādā* 'sie trocknete das Blut ab' (i. m. 254). Egyes birtokos személyraggal ellátott névszói, továbbá egyes igei alakokban *u-*, *o-* tő jelenik meg: Kisz. *kēmmy-ty* 'sein Blut', Nj. *kjmmtyā* id. — MZ. *xēββoitmy* 'das Blut begann zu fliessen' (Vd. 253). Feltűnik a szótárban egy njalinai deminutivum: *kjēmñāo-ku* 'Blut [im Innern des Fisches]'. A *ku* képző előtti *o* jel ebben az esetben valószínűleg zöngétlen *i*-hang jele.³ Ha ez így van, a *ku* képző előtt egy **ei* diftongus lehetett.

A 'Blut' szót a tavgiból *kam*, a jeniszejiből Ch. *kī*, B. *ki* alakban ismerjük. Jurák első szótagbeli *ae*, *āei* stb. diftongusnak más szamojéd szóban is van *i* megfelelője: jur. *xāēββy* 'Knochenmark' ~ jen. B. *kia*; jur. *xāēβ* 'Körperseite' ~ jen. B. *kio*. A tavgi *kamu-bala* 'blutig' szóban *u-* tő jelenik meg, vö. erdei jurák (L.) Nj. *kōpatyā kēommūo-tyā* 'rotbäckig' [„bőre vörös = véres"], Lj. *kjmmu-ññā* 'ist rotbäckig', Kisz. *kēmmy'us* 'rotbäckig sein'. Nem világos a jen. *kijae* 'blutig' alak.

A szelkupban a 'Blut' szó egytagú alakváltozatai *a*, *ä*, *e* és veláris *e* vokálist tartalmaznak: N. *kap*, K. *kam*, *kem*, KO. *kam*, *kām*, *kem*, FO., Cs. *kām*, B., Jel., Taz. *kēm* (*ē = e*). Feltűnik a FO. *keām* alak és az NP. *keūwa-* (*i = i*; p. 130) kéttagú alak diftongusa. A kéttagú NP. alakok végén orosz *ə* betűvel jelölt nyílt *e*-hang jelenik meg: *kamə*, *kemə*, (p. 130) *kāmə* (~ *keūwa-*). — A 'Blut' szó a kamaszban is megvan: (C) *khem*, (D.—J.) *kēm*, *kām*, *kām*, *kām*, tehát nyílt, labializált és redukált *e* hanggal. Feltűnik az 'erröten, rot werden' jelentésű igék hosszú labializált *ē* hangja, illetőleg *ō* hangja: *kēm-ñem*, *kōm-ñem*. A 'rot' jelentésű szavak első szótagjában hosszú labializált *ē*, illetőleg *ō* és *ū* hang van: *kēmū*, *kōmū*, *kūmū*.

A diftongust tartalmazó jurák és szelkup adatok alapján gondolhatnánk arra, hogy az ósszamojéd szó első szótagjában diftongus volt, mégpedig — a nem-diftongust tartalmazó alakok vokalizmusát is tekintetbe véve — inter-dialektikusan váltakozó **ei* ~ **ei* diftongus. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt a tényt, hogy a 'rot' jelentésű kamasz szókban hosszú vokális van, még a *kē'm* változatban is, amelyben a gégefőzár **i* hang helyett állhat. A hosszú veláris *ē*-hang jurák igei alakokban is megjelenik. Figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy bizonyos jurák és kamasz adatokban az *m* gemi-

³ LEHTISALO szerint „o und'” in einigen Fällen vor einem stimmlosen Konsonanten bezeichnen im Waldjurakischen, wie im Lappischen, einen dem *h* ähnlichen Laut . . .” (Wb. CXVII). — Egy CASTRÉN szövegeből való mondatban: *siuddubeāh tji nar hāloh jilinjahanda ñamsetida* 'der Riese so viele Fische lebendig isst' (Vd. 174) a *hāloh* 'Fische' plur. accusativusi alak egy **hāloj* < **kāloj* alakra vezethető vissza, s így a *h* (= *o*) jel egy zöngétlen **i*-hang jele is lehet.

náta-, illetőleg félhosszú *m* hangként jelenik meg, és hogy egyes névszói- és igei alakokban *m* ~ *β* váltakozás is megfigyelhető. Mindezek alapján arra kell gondolnunk, hogy a diftongus másodlagos: az **ei* ~ **ei* diftongus az első szótag hosszú **ē* ~ **ē* vokálisának és az eredeti szóközépi **-j-* hangnak kapcsolatából keletkezett. Feltehetjük tehát, hogy az ősszamojédban volt egy 'Blut—bluten' jelentésű *e*- tövű nomen-verbum: **kēje* ~ **kēje*, s ennek a végvokálisát vesztett konzonáns-tövéhez hozzájárult az ősi **m*. ~ **β*. képző. A tárgyalt névszói és igei jelentésű szamojéd szók tehát voltaképpen **m*. ~ **β*. képzős származékszók, és így az egytagú alakok ebben az esetben háromtagú képzős alakból váltak egytagú szókká. Az *m*-hang megnyulását a szóközépi **-j-* hangnak és a képző konzonáns elemének összeolvadása okozta. A jurák *a*- tövekben megőrződött a **ma* képző vokáliseleme, a szelkup NP. alakok *a* hangja pedig a **me* képző vokáliseleme. Az *o*-, *u*- tövek **ma* + **i* képzős származékszók. A jurák *k'ēm̄m̄ə*- tő szintén származékszó: a **-j-* tőhöz **me* + **i* képző járult, s a geminata *m* mouiellierozottságát a szóközépi **-j-* és a képző *i* eleme okozta. — Az egytagúvá vált szó vokalizmusában bekövetkezett mélyreható változások: a másodlagos diftongusok, a monoftongizálódás, a rövidülés, a képző *m* ~ *β* konzonánselemének és részben a szókezdő **k-* hangnak hatására bekövetkezett velárizálódás és labiálizálódás, továbbá a második szótag vokálisában, az eredeti képző vokáliselemében történt hangváltozások mind fonetikai okokkal magyarázható jelenségek.

3. LEHTISALO szótárában önálló címszóként több nyelvjárásból fel van jegyezve a 'zu sprechen anfangen' jelentésű ige: O. *βāχāl's* stb. Ez az ige kétségtelenül összefügg a *βāδv* címszó alatt felsorolt 'Wort — sagen, erzählen' jelentésű szókkal. Az O. *βā-χāl-t's* alakban a *βā-* egytagú tőhöz **k.* + **l.* mom.-inchoat. képző (vö. AblSuff. 355) és az infinitivus jele járul. A *βā-* igező a végvokális és a szóközépi **-t-* > -*δ-* hang elveszésével vált egytagúvá. Egy jurák mondatban (L.) PD. *tikkī βādā-m̄t̄ βādā-l-kkq-ββq̄* 'beim Sagen dieses seines Wortes' (Vd. 190) a 'Wort' és a 'sagen' ige töve azonos alakban jelenik meg. CASTRÉN és LEHTISALO szótárában azonban a névszói és az igei tőalak nem azonos: (C.) *wāda*, *wāda* 'Wort' (L.) O. *βāδv* id., OP. *βādāp*, Lj., Sz., Nj. *βāt̄vā*, P. *βāt̄p* id. ~ (C.) *wadie-* 'sagen, erzählen', (L.) O. *βāđē-*, Nj. *βāđ'səp-*, Lj. *βāđze-* stb. id.

A jurák 'Wort' szónak a jeníszeji-szamojéd Bajicha-nyelvjárársában *bada*, a tavgiban *buadu* szó felel meg. A tavgi 'sprechen' jelentésű igei alakokban *bua-* tő jelenik meg. Az északi szamojéd nyelvek kéttagú 'Wort — sagen' szavának a szelkupban részint egytagú névszói, részint kéttagú névszói és igei megfelelői vannak: (C.) N. *édš*, KO. *ēdš*, *ēdš*, *ēds*, Taz. *ēdš*, B. *ēdš* (*īdš*, *īdš*), Kar. *ūt* (vö. *ūtom* 'mein Wort') (*é = e*, *ī = i*); (D.: Anl. lab. 53), Ty. *ēdz*, N. *ēdz*, Vj. *ēdz*; — (C.) K. *ēdse* (*ēds*), Csl. *iečə*, FO. *ietə*. Egyes származékszókban kéttagú **e-* tő jelenik meg: K. *ēdse-gede* 'Wortkarg', Taz. *ēte-geldšembang*, *ēče-geldšembang* 'ich schweige'. DONNER kéttagú adataiban a végvokális *ə*: ATa., KTa. *ētə*, FO. *ēđžə*. — Az eredeti szókezdő **β-* a szelkupban elveszett. Az első szótag palatális vokálisát megőrizte a KO. *eedšonnang* 'ich sprach' igei alak hosszú *ē* hangja (ha nem sajtóhiba); a többi nyelvjárásban a vokális velárizálódását bizonyára a szókezdő **β-* okozta. Az 'ich sprach' jelentésű alakokban (N. *ēdšonnak*, KO. *ēdšonnang*, K. *ēitšonnang*, *ēitšonnang*, *ēconnanng*, Cs. *iečonnang*, FO. *ietonnang*) a második szótag *o* hangja valószínűleg redukált *a* hangból fejlődött: DONNERnél az igei alak Csa. *ieđžə-ŋ*. — A szelkup NP. *ēđsi*, *ēđsi* alakoknak megfelel a jurák O. *βāđi-ntört's* 'klatschen' igében meg-

jelenő *βādi-* tő ($-i < *e + *i$). A szelkup szóközépi mássalhangzók $-*č*$ folytatói (a többi szamojéd nyelvben $*č > *t$ -hang).

A szelkup adatok első szótagjában a hosszú és rövid vokálisok mellett diftongusok is feltűnnek (Csl, OO. *ie*, Cs. *ie*). A második szótagban az orosz *ə* betűvel jelölt hang eredeti $*ā$ - tőre utal, mint pl. a fi. *pesā, emā, isā, mātās* szavak egyes szelkup megfelelőjében. A második szótagban az *e, ə, ø* is megjelenik az $*ā$ folytatójaként éppen úgy, mint pl. a fi. *pesā* szó egyes szelkup megfelelőiben (vö. *VokJur.* 103). Mégis a 'Wort' jelentésű szóban a redukált *ə*, hang és a végvokálisnak majdnem valamennyi szelkup dialektusban bekövetkezett elveszése elsősorban $*e$ tővéghangzóra utal.

A szelkup és az északi szamojéd adatok vokalizmusának ellentmondásait megmagyarázhatjuk azzal a feltevéssel, hogy az összamojédban interdialektikusan váltakozott egy $*βāičū$ és egy $*βeičē$ nomen-verbum. Mivel az északi szamojéd nyelvekben a szókezdő $*β$ - megőrződött, labiálizáló-velárizáló hatása fokozottabban érvényesült, mint a szelkupban. E kettős hatás következtében a jurák szó első szótagjában $*βāi- \sim *βei- > *βai- \sim *βoi- > βā-$ hangfejlődés ment végbe, majd pedig előreható illeszkedéssel — legalább is egyes jurák dialektusokban (s a jensiszejiben és a tavgiban is) — a Wort jelentésű szó *a-* tővévé vált: $*βāde \sim *βāde > *βāda$. Az O. *βādānno* sg. locativusi alak csak *a-* tőből magyarázható, viszont az O. *βādi* plur. accusativus *ā-* tőből vagy még inkább *e-* tőből. Világosan *ā-* tőre utal a *βādē* igető és igealak: az $*ε$ végvokálisba beleolvadt egy $*iε$ képző, amely egyúttal a szóközépi konzonáns mouiellierozottságát is előidézte: $*βāde + iε > βādē$. Hasonló hangfejlődés történt az *ā-* tővű 'leben' ige jurák alakjában is: ősjurák $*jile + iε > jiltē$. — Az összamojéd $*ā-$ és $*e-$ tővek között lehettek és voltak is ingadozások, de általában a szamojéd nyelvekben is elkülönülnek egymástól az 'uráli és az összamojéd $*ā-$ és $*e-$ tő kategóriák. Nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a szamojéd nyelvek mai egytagú szavai túlnyomó többségükben $*e-$ tővű szavak voltak.

A szamojéd igetővekben végbement hangváltozásokat többféle tényező összehatása idézte elő, és e hatásoknak megvolt természetesen a maga kronológiája. Kétségtelen azonban, hogy a hangváltozásokban igen fontos szerepe volt a semivocalis *i*-vel alakult diftongusoknak, illetőleg azoknak a hangkapcsolatoknak, amelyeket az első szótag vokálisa az elsődleges vagy másodlagos szóközépi $*-j-$ hanggal alkotott. Fontos szerepe volt továbbá a második szótag eredeti véghangzójának egy $*je$ vagy $*i$ képzőelemmel történt egybeolvadásának. Ez a képző, amely a *βādē, jiltē* típusú jurák igékben a második szótag hosszú időmértékét és a szóközépi konzonáns másodlagos mouiellierozottságát is eredményezte, lényeges tényező egyúttal a jurákszamojéd ige-ragozás kialakulásában. Ez a $*je$ vagy $*i$ elem egy összamojéd nomen-verbumhoz járulva a nomen-verbum kettős tartalmát elkülönítette, szétválasztotta azzal a funkciójával, hogy megjelölte, specializálta a cselekvésfogalmat. A mai jurák *jiltē* 'leben' szó azzal vált igévé és különült el a *jil'* 'Lebenszeit' nomentől (amelynek elsődleges jelentése bizonyára 'das Leben' volt), hogy az összamojéd $*elā$, ősjurák $*jilā$ nomen-verbumhoz hozzájárult a $*je$ vagy $*i$ elem.

A szamojéd igetővariánsok megfigyelése közben arra a meggyőződésre jutottam, hogy a szamojéd vokalizmus problémáit nem szükséges összamojéd qualitativ hangváltakozások [Lautwechsel] alapján magyarázni. A szamojéd szótövekben hangváltozások történtek, és ezeknek a hangváltozásoknak fonetikai okai voltak.

N. SEBESTYÉN IRÉN

A nyenyec szóképzlet szerkezeti típusai

E közlemény célja, hogy adalékokat nyújtson egy leendő nyenyec morfológiai áttekintés számára. Feladatunknak azt tekintettük, hogy megvizsgáljuk a nyenyec szótári címszóképzletben a szavak fonematikai struktúráját.¹

Munkánk során megvizsgáltuk a nyenyec nyelvet abból a szempontból, hogy milyen típusú hangsorokat használ, és hogy szóképzlete milyen mértékben használja ki a magán- és mássalhangzók váltakozásából adódó kombinációs lehetőségeket. Összeállításunkat L. V. HOMICS Nyenyecsko-russzkij szlovar című munkájának (Leningrád, 1954.) teljes anyagára (4500 szó) és N. M. TERESCSENKO Nyenyecsko-russzkij szlovar című művének (Leningrád, 1955.) mely kb. 8000 szavas, *T*-s kezdetű szavaira alapoztuk.

A forrásoknak ezt a megválasztását az indokolta, hogy HOMICS kb. 100 lap terjedelmű szótárának statisztikai feldolgozása könnyebben volt megvalósítható, mint TERESCSENKO jóval nagyobb szótáráé. Emellett HOMICS anyagát megfelelőnek tartottuk arra, hogy belőle általánosítsunk. Munkánk ellenőrzése céljából feldolgoztuk TERESCSENKO szótárának *T* betűvel kezdődő szavait is. Az így nyert adatokat a HOMICS szótár *T* betűs szavainak vallomásával egybevetve azt tapasztaltuk, hogy a TERESCSENKO-anyag megerősíti a másik szótár adatainak hitelét.²

A vizsgált anyagból kirekesztettük az idegen (voltagekppen orosz) szavakat, mint *библиотека, глагол, журнал, корова, театр* stb. Ezek a szavak ugyanis egyelőre inkább csak az új nyenyec írásbeliségben léteznek, a beszélt nyelvben feltehetőleg még nem váltak általánossá (hangalakilag sem illeszkedtek a nyenyec nyelvhez). E szavak a nyenyecben ismeretlen hangokat tartalmaznak, illetőleg olyan hanggal kezdődnek, amely a nyenyecben nem állhat szó elején. (Pl. a nyenyecben ismeretlen a magánhangzóval, továbbá a *ɔ, ɛ, κ, ɓ, ʒ, ɥ*, hanggal kezdődő szó, és teljesen idegen e nyelvtől a *ɥ, ɯ, ɰ* és *ɸ* hang.) A nyenyec nyelv hangrendszeréhez idomult orosz jövevényszavakat természetesen figyelembe vettük (pl. *s'aj* 'tea', *s'ajns'* 'teázni', *tol'* 'asztal'). A feldolgozott címszómennyiség e korlátozásokkal 3835-re csökkent (ehhez járult a TERESCSENKO szótár corpusából felhasznált 945 *T* betűs szó).

¹Vö. N. S. TRUBETZKOJ, Gedanken über Morphonologie: Travaux du Cercle Linguistique de Prague 4 (1931): 160–163 p.; GÜLYA J.: NyK LXVI, 89–93.

²Vizsgálatunk szempontjából szóba sem jöhetett LEHTISALO nyelvjárási szótára. Ha ennek címszavait dolgoztuk volna fel, akkor a bokrosított anyagelrendezés következtében feltétlenül hamis eredményt kaptunk volna. TERESCSENKO 1965-ben, számításaink lezárása után megjelent 22 000 szavas nyenyec–orosz szótárát természetesen nem vehettük figyelembe.

A szavakat nem a cirill írás transliterálásával soroltuk szerkezeti típusokba, hanem fonéma-tartalmuk szerint. Pl. a szótár *ваерацца* adatát nem a cirill jelek átbetűzéséből adódó CVVCVCCCV típusba soroltuk (ilyen a nyenyecben nincs is), hanem az íráskép mögötti fonemasort (*wajeraцца*) rögzítettük szerkezeti sémába és így e szó a CVCVCVCCV (09-01) típusba került. A fonematikus átírás tekintetében *HAJDÚ PÉTER* javaslatait követtük. Az azonos alakú szavakat egyszer vettük figyelembe, hiszen — mint fentebb említettük — célunk csak annak vizsgálata volt, hogy a nyenyec nyelv milyen típusú hangsorokat használ. A jelentéstani szempontokat tudatosan mellőztük, pl. a *вано* (*wano*) „*обруч*” és a *вано* (*wano*) „*корень*” a statisztikában egy tételként szerepel. Azokat a szavakat is azonos alakúaknak vettük, tehát külön nem számoltuk, melyek csak a magánhangzó hosszúságában különböznek egymástól, pl. *хадa* (*xada*) „*ноготь*” — *хāda* (*xāda*) „*бабушка*” stb. Erre az eljárásra azért kényszerültünk, mert a magánhangzók hosszúságát az irodalmi nyelv nem jelöli, és nehézkes lett volna a magánhangzó hosszúságokat LEHTISALO szótára alapján ellenőrizni. Az infinitívus képzőjét figyelmen kívül hagytuk abban az esetben, amikor maga a tőalak is lehet aor. sg. 3 és infinitívusi értékű (pl. *мана* ~ *манансь*). Ellenkező esetben (egytagú szavaknál és mássalhangzós tövű igéknél) ezt a képzőt a címszóhoz tartozónak vettük. Pl. *нюць* (*p¹us¹*), *мынзь* (*t¹ins¹*), *малбюрьць* (*talb¹urc¹*). Vagyis az infinitívus képzőjét minden olyan esetben elhagytuk, amikor az a szótárakban zárójelbe van téve.

Vizsgálódásunk eredményét két táblázatban szemléltetjük. Az első — összefoglaló — táblázat azt tünteti fel, hogy a szavak fonéma-száma szerint hány variációt találtunk, és hogy ezek a matematikailag lehetséges variációknak hány százalékát alkotják. Az I. alatt felsoroltak *HOMICS* szótárának teljes anyagából, a II. és a III. rovat pedig a *T* kezdetű anyagból kapott értékeket tünteti fel (II. *HOMICS*, III. *TERESCSENKO*).³

Az első táblázat szemléletesen mutatja, hogy a nyenyec — mint a nyelvek általában — a matematikailag lehetséges variációknak egyre kevesebb százalékát használja ki azzal párhuzamosan, ahogyan nő a fonémák száma. Ez a jelenség természetes, hiszen az elméleti lehetőségek növekedésével együtt emelkedik a kihasználás korlátainak száma is (nem állhat például egy tizenkét fonémás szó csupa mássalhangzóból, de négynél több mássalhangzó sem állhat közvetlenül egymás mellett stb.)⁴

Második táblázatunk a feldolgozott szavak fonémaszerkezetéről ad részletes áttekintést. (A típus-számok divíztól balra levő része azt jelenti, hogy hány fonémából áll a kérdéses típus, a jobbra levő pedig azt, hogy a kérdéses csoportban hány altípus van. A római számok jelentése ugyanaz, mint az első táblázatban.)

³ Itt jegyezzük meg, hogy a *T* betűs anyag voltaképpen két szókezdő fonémát foglal magába (*t-*, *t̄-*), a tipizálás szempontjából ez azonban lényegtelen.

⁴ Feltehető persze az a kérdés, hogy van-e egyáltalában értelme az elméleti lehetőségek figyelembevételének. Az elméleti lehetőségeknek vannak ugyanis általános és nyelvenként változó korlátai. Ha ezek alapján a matematikailag várható variációk jelentkezését feltételekhez kötnénk, végül is csak azok a variációs típusok maradnának meg, amelyeket a nyelv valóban ki is használ. A logikailag lehetséges és a ténylegesen előforduló fonémakombinációk aránya azonban egzakt alapot ad a nyelvek morfológia i ismeretéhez és összehasonlításukhoz.

A nyelvek ilyen irányú vizsgálatát — véleményünk szerint — megfelelő számú (néhány ezer) adat alapján lehet elkezdni. Kétszáz-háromszáz szó feldolgozása még nem adhat megbízható eredményt (vö. *GULYA*, i. m.).

1. táblázat

Fonéma- szám	I.		II.		III.	
	Var.	%	Var.	%	Var.	%
1	0	0	0	0	0	0
2	1	25	1	25	1	25
3	1	12,5	1	12,5	1	12,5
4	2	12,5	2	12,5	2	12,5
5	3	9,375	3	9,375	3	9,375
6	4	6,25	4	6,25	4	6,25
7	6	4,688	5	3,375	7	5,47
8	9	3,516	7	2,734	8	3,125
9	11	2,148	8	1,563	10	1,953
10	17	1,640	11	1,074	9	0,879
11	19	0,928	4	0,195	13	0,634
12	17	0,415	4	0,098	8	0,195
13	7	0,085	2	0,024	4	0,048
14	8	0,048	0	0	1	0,006
15	1	0,003	0	0	0	0
16	2	0,003	0	0	0	0
17	0	0	0	0	0	0
18	1	0,0004	0	0	0	0
19	1	0,0002	0	0	0	0

Var. = a variációk száma

% = ugyanaz a logikailag lehetséges variációk %-ában

Második táblázatunk alapján megállapíthatjuk, hogy a nyenyec nyelv leggyakrabban a négy, öt, hat és a hét fonémából álló szavakat használja. Ezek száma — balról a HOMICS-, jobbról a TERESCSENKO-anyag adatait közölve — a következő (a %-os adat a teljes szóanyagra vonatkozik):

4 fonémás:	488	12,72%	89	9,41%
5 fonémás:	635	16,55%	137	14,49%
6 fonémás:	702	18,30%	158	16,72%
7 fonémás:	705	18,38%	188	19,88%
összesen:	2530	65,95%	572	60,50%, azaz a vizsgált

szókészletnek — mindkét szótár tanúsága szerint — mintegy kétharmada.

Ha a leggyakrabban előforduló szerkezeti altípusokat nézzük, ugyancsak egyértelmű eredményre jutunk:

HOMICS			TERESCSENKO		
05-01	389	10,14%	05-01	83	8,74%
04-01	362	9,41%	07-01	74	7,83%
06-01	317	8,26%	06-01	71	7,51%
07-01	257	6,72%	04-01	66	6,98%
összesen:	1325	34,53%,	illetve	294	31,06%-ban

fordul elő, tehát a szókészletnek körülbelül egyharmadában. Amint látjuk, nemcsak az arányok egyeznek meg, hanem nagyjából a leggyakoribb típusok sorrendje is azonos a HOMICS-, illetve a TERESCSENKO-anyagban.

2. táblázat

A típus száma	Szerkezeti képlet	Példa	Az előfordulás száma		
			I.	II.	III.
02-01	CV	<i>je</i>	35	7	7
03-01	CVC	<i>waj</i>	152	25	29
04-01	CVCV	<i>wada</i>	362	49	66
04-02	CVCC	<i>wan̄k</i>	126	16	23
05-01	CVCCV	<i>wabta</i>	389	62	83
05-02	CVCVC	<i>wad'ec'</i>	221	42	50
05-03	CVCCC	<i>jend̄ʔ</i>	25	5	4
06-01	CVCVCV	<i>wadaba</i>	317	46	71
06-02	CVCVCC	<i>wadalc'</i>	212	34	46
06-03	CVCCVC	<i>wan̄kuc'</i>	113	10	22
06-04	CVCCCV	<i>wan̄kla</i>	60	9	19
07-01	CVCVCCV	<i>wadalta</i>	257	39	74
07-02	CVCCVCV	<i>wandako</i>	203	34	50
07-03	CVCCVCC	<i>wabtums'</i>	158	21	36
07-04	CVCVCVC	<i>war'epas'</i>	61	12	20
07-05	CVCVCCC	<i>wesejms'</i>	19	2	5
07-06	CVCCVC	<i>jens'd'ej</i>	7	—	1
07-07	CVCCCV	<i>tabc̄nka</i>	—	—	2
08-01	CVCCVCCV	<i>wadlamba</i>	151	20	45
08-02	CVCVCVCV	<i>wad'odana</i>	108	21	43
08-03	CVCVCVCC	<i>wadab'urc</i>	95	15	21
08-04	CVCCVCCV	<i>warcawej</i>	25	2	6
08-05	CVCCCVCC	<i>lab̄'nerc'</i>	18	—	2
08-06	CVCVCCVC	<i>wejenkuj</i>	17	2	3
08-07	CVCCVCV	<i>jen̄kl'oko</i>	17	2	2
08-08	CVCCVCCC	<i>jertabc̄ʔ</i>	10	—	4
08-09	CVCVCCCV	<i>madajbt'e</i>	7	1	6
09-01	CVCVCVCCV	<i>wajeran̄ka</i>	71	16	27
09-02	CVCVCCVCV	<i>weroʔlana</i>	61	8	24
09-03	CVCVCCVCC	<i>wijarp'urc'</i>	47	5	5
09-04	CVCCVCCV	<i>jens'itola</i>	40	7	12
09-05	CVCCVCVCC	<i>wan̄kot'ins'</i>	38	6	11
09-06	CVCCVCCCV	<i>lab̄'ejbt'e</i>	14	2	6
09-07	CVCCVCCV	<i>lab̄'nerma</i>	11	—	5
09-08	CVCVCVCCC	<i>jed'elabc̄ʔ</i>	7	—	1
09-09	CVCCVCCVC	<i>matdamd'ej</i>	6	1	1
09-10	CVCVCVCCV	<i>webasawej</i>	4	1	2
09-11	CVCCVCCV	<i>jabenabc̄ʔ</i>	1	—	—
10-01	CVCVCCVCCV	<i>wajertamba</i>	52	9	22
10-02	CVCCVCCVCV	<i>warkabt'oba</i>	40	1	12
10-03	CVCCVCCVCC	<i>jejt'emb'urc'</i>	27	4	2
10-04	CVCCVCVCCV	<i>wan̄kaʒalpa</i>	21	2	13
10-05	CVCVCVCVCV	<i>jileb'ad'oda</i>	14	2	2
10-06	CVCVCVCVCC	<i>webas'alums'</i>	10	—	2
10-07	CVCVCVCCVC	<i>naʒar̄on̄kad</i>	5	1	—
10-08	CVCCVCVCCC	<i>jorkalabc̄ʔ</i>	5	1	—
10-09	CVCVCCVCCV	<i>n'ud'arkadoʔ</i>	4	2	1
10-10	CVCVCCVCCC	<i>sabumdobc̄ʔ</i>	4	1	—
10-11	CVCCVCVCCV	<i>marnasawej</i>	3	1	—
10-12	CVCVCVCCCV	<i>s'anakojb̄t'e</i>	3	—	2
10-13	CVCVCCVCCV	<i>nešejmdawa</i>	2	—	—
10-14	CVCCVCVCCV	<i>nensʒalaba</i>	2	—	—

A típus száma	Szerkezeti képlet	Példa	Az előfordulás száma		
			I.	II.	III.
10-15	CVCCVCVCC	<i>t'ebts'alums'</i>	1	1	1
10-16	CVCCVCCVC	<i>warc'almd'es'</i>	1	—	—
10-17	CVCCVCCCV	<i>n'ensxalŋka</i>	1	—	—
11-01	CVCCVCCVCCV	<i>jole'enkanda</i>	25	3	10
11-02	CVCVCVCCVCV	<i>wan'erabt'owa</i>	17	4	6
11-03	CVCVCVCCVCC	<i>jid'it'emb'urc'</i>	9	3	2
11-04	CVCVCVCCVCCV	<i>pojolaramba</i>	6	—	2
11-05	CVCVCVCCVCV	<i>jewansadako</i>	5	—	1
11-06	CVCCVCCVCC	<i>limbramb'urc'</i>	4	—	1
11-07	CVCCVCCVCCV	<i>mirc'almdana</i>	3	—	2
11-08	CVCVCVCCVC	<i>la'amdarc'əʔ</i>	3	—	—
11-09	CVCVCVCCCV	<i>labibtajt'e</i>	3	—	—
11-10	CVCCVCCVCCV	<i>jins'el'ejbt'e</i>	2	1	1
11-11	CVCVCVCCVCV	<i>pedarasawej</i>	2	—	2
11-12	CVCCVCCVCCV	<i>sabŋn'imdawa</i>	2	—	1
11-13	CVCCVCCVCC	<i>s'ur'xal'eb'urc'</i>	2	—	—
11-14	CVCVCCVCCV	<i>madajbt'emba</i>	1	—	1
11-15	CVCVCVCCVCC	<i>p'is'ed'etabc'ʔ</i>	1	—	—
11-16	CVCVCVCCCV	<i>n'a'xarama'ma</i>	1	—	—
11-17	CVCVCVCCVCC	<i>n'ud'arkajum'ʔ</i>	1	—	—
11-18	CVCCVCCVCCV	<i>na'ʔwolarawa</i>	1	—	—
11-19	CVCCVCCVCCV	<i>xan'lara'ma</i>	1	—	—
11-20	CVCVCVCCVCCV	<i>todalambawa</i>	—	—	1
11-21	CVCCVCCVCC	<i>tondambabc'ʔ</i>	—	—	1
12-01	CVCVCVCCVCC	<i>wajertamb'urc'</i>	20	4	—
12-02	CVCVCVCCVCCV	<i>la'amdarc'ada</i>	8	—	5
12-03	CVCVCVCCVCCV	<i>mecejemdamba</i>	5	—	2
12-04	CVCCVCCVCCV	<i>labc'ejbt'emba</i>	3	—	2
12-05	CVCVCVCCVCCV	<i>ŋewadalabawa</i>	2	1	1
12-06	CVCCVCCVCC	<i>s'ur'xal'emb'urc'</i>	2	1	—
12-07	CVCVCVCCVCCV	<i>mandalabtaba</i>	2	—	3
12-08	CVCVCVCCVCC	<i>wewara'xaworc'</i>	2	—	—
12-09	CVCCVCCVCCV	<i>pews'umd'o'xona</i>	2	—	—
12-10	CVCCVCCVCC	<i>hens'xalab'urc'</i>	2	—	—
12-11	CVCVCVCCVCCV	<i>t'an'omd'e'xeja'ʔ</i>	1	1	1
12-12	CVCVCVCCVCCV	<i>xasujud'imd'ej</i>	1	—	—
12-13	CVCVCVCCVCCV	<i>manesarajbte</i>	1	—	—
12-14	CVCVCVCCVCCV	<i>janambokowna</i>	1	—	—
12-15	CVCCVCCVCCV	<i>na'ʔwolaranŋka</i>	1	—	—
12-16	CVCCVCCVCCV	<i>jundaltab'urc'</i>	1	—	—
12-17	CVCCVCCVCCV	<i>s'idnt'et'imd'ej</i>	1	—	—
12-18	CVCVCVCCVCCV	<i>tas'e'xejmdana</i>	—	—	2
12-19	CVCCVCCVCCV	<i>t'ebts'almdana</i>	—	—	1
13-01	CVCCVCCVCCVCC	<i>l'anŋkabtamb'urc'</i>	9	3	—
13-02	CVCVCVCCVCCV	<i>pojolarambac'ʔ</i>	2	—	—
13-03	CVCCVCCVCCVCCV	<i>tans'en'eltamba</i>	1	1	1
13-04	CVCCVCCVCCVCCV	<i>n'en's'imdani'koda</i>	1	—	1
13-05	CVCVCVCCVCCV	<i>po'xataltabawa</i>	1	—	—
13-06	CVCVCVCCVCCV	<i>m'adolabtab'urc'</i>	1	—	—
13-07	CVCVCVCCVCCV	<i>mato'labtamba</i>	1	—	—
13-08	CVCVCVCCVCCV	<i>tolatatambawa</i>	—	—	1
13-09	CVCVCVCCVCCV	<i>taros'almd'emba</i>	—	—	1
14-01	CVCVCVCCVCCVCC	<i>mecejemdamb'urc'</i>	2	—	—
14-02	CVCCVCCVCCVCC	<i>mandalabtab'urc'</i>	2	—	—
14-03	CVCVCVCCVCCVCCV	<i>wewara'xamdamba</i>	1	—	—

A típus száma	Szerkezeti képlet	Példa	Az előfordulás száma		
			I.	II.	III.
14-04	CVCVCCVCCVCCV	<i>χajebtarankana</i>	1	—	—
14-05	CVCVCCVCCCVCV	<i>labibitajbt'emba</i>	1	—	—
14-06	CVCCVCCVCCVCCV	<i>naʔwolarankana</i>	1	—	—
14-07	CVCCVCCVCCVCCV	<i>ηamkeχertas'awa</i>	1	—	—
14-08	CVCCVCCVCCVCCC	<i>n'ens'imbankobcʔ</i>	1	—	—
14-09	CVCVCCVCCVCCV	<i>tas'eχejmdanalc'</i>	—	—	1
15-01	CVCCVCCVCCVCCV	<i>n'ermtabadambada</i>	1	—	—
16-01	CVCCVCCVCCVCCV	<i>ηamkeχertas'alums'</i>	1	—	—
16-02	CVCCVCCVCCVCCV	<i>ηamkeχertas'almd'e</i>	1	—	—
18-01	CVCCVCCVCCVCCV	<i>ηamkeχertas'aluworc'</i>	1	—	—
19-01	CVCCVCCVCCVCCV	<i>ηamkeχertas'almd'emba</i>	1	—	—

A táblázatok és a vizsgált szóanyag alapján a következő feltűnőbb jelenségeket tapasztaltuk:

1. A magasabb fonémaszámú típusokba többnyire képzett szavak tartoznak. Pl. *ḗpka labibʔ* (*jorkalabc'*) <: *ḗpka* (*jorkala*) <: *ḗpka* (*jorka*). A tizenhat, tizennyolc és tizenkilenc fonémából álló négy szélsőséges eset is az öt fonémás *ηamze* (*ηamke*) szóból származik.

2. Az előforduló mássalhangzó-kapcsolatokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy mindössze tizenegy olyan típus van, amely nem tartalmaz egymás mellett két vagy több mássalhangzót. Igaz ugyan, hogy ezek gyakorisága száma meglehetősen magas, és így a szókészletnek eléggé nagy hányadát, körülbelül egyharmad részét jelentik. Mégis úgy látszik azonban, hogy a nyenyec nyelv szívesen használja a szóbelseji és szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokat.

3. Ha összehasonlítjuk a szó belsejében és a szó végén előforduló mássalhangzó-kapcsolatokat, azt látjuk, hogy az előbbi a gyakoribb. Szóbelseji két mássalhangzóból álló kapcsolat hetvennyolc, háromból álló harminchárom, négyből alakuló pedig mindössze két típusban fordul elő (07-07, 11-16). Szó végén két mássalhangzó kapcsolata huszonhat, három mássalhangzó kapcsolata tíz típusban található. Négy mássalhangzó szó végén egyetlen típusban sem fordul elő. A szóbelseji és a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok aránya a két, illetve három tagból állók esetében körülbelül 3 : 1.

4. Áttekintésünk alapján úgy láttuk, hogy a szó belsejében előforduló mássalhangzó-kapcsolatok legnagyobb része *mb*, *bt*, *ηk*, illetve valamivel kisebb számban *rk*, *rt*, *lt*, *nd*, *md*. A szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok közül leggyakoribb az *lc'*, *rc'*, *nc'*. A palatális *c'* ez utóbbiakban az infinitivus képzője, vagyis a legsűrűbben előforduló szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokat mutató szavak igék.

5. Ahol három mássalhangzó torlódik a szó végén, ott az utolsó fonéma legtöbbször glottis-zárhang. Ebből következően ezek a szavak, illetőleg a szó végén három mássalhangzót mutató szavak többsége nem ige.

6. Azokban az esetekben, amikor három, illetve négy mássalhangzó van a szó belsejében, az egyik fonéma általában nazális, glottis-zárhang vagy *j*. Számításaink szótári címszókészleten alapulnak, érdemesnek gondolnánk azonban hasonló vizsgálatot végezni néhány ezer szavas *s z ö v e g* alapján is.

Etimológiai megjegyzések

37. Magyar *kúszik* 'klettern, kriechen'

A magyar *kúszik* igének két rokon nyelvben vannak megfelelői. Ezek a cser. *kuz-* 'fölhág, emelkedik', *küz-, küz-* 'fölhág, kúszik' és a mord. *kuze-, kutsə-* '(fö)l)mászik, (fö)lkúszik, fölhág' (NyH.⁷ 151).

A magyar szóval kapcsolatosan elég elterjedt az a felfogás, hogy az eredetileg palatális hangrendű volt, s ezért őrződött meg benne a szókezdő *k* (l. TOIVONEN: FUF. XXII, 138—9; E. ITKONEN: FUF. XXXII, 71).

TOIVONEN (i. h.) a következő adatokat idézi a cseremisiz szóra: KH. *kuzem*, J. *kü · zem*, JU. *kuzem*, U. *küze · m*, *kü tšə · m*, M. *küze · m*, B. *küze · m* 'klettern, hinaufsteigen, steigen'. A továbbiakban TOIVONEN így ír: „Die tscher. Formen deuten darauf, dass das Wort ursprünglich vordervokalisch gewesen ist und gerade ein *ü in der ersten Silbe enthalten hat.”

Ez az első pillanatra meggyőzőnek látszik. Ha azonban közelebről megvizsgáljuk azokat a cseremisiz szavakat, amelyekben a nyugati nyelvjárásokban *u* (vagy *u*-ből fejlődött *ə*, *o*), a keletiekben pedig *ü* van, azt találjuk, hogy, az újabb orosz kölcsönzéseket figyelmen kívül hagyva, minden esetben a nyugati nyelvjárások őrzik az eredeti hangot.

A jelenségre hozható több tucatnyi példából álljon itt mutatóban néhány: cser. (WICHM.) KH. *jož* ~ U. *dž* 'kalter Wind' (vö. votj. [MUNK.] Sz. *juz* 'hűvösség, hűvös'); (WICHM.) KH. *ku · kü* ~ U. *kükə* 'der Kukuck'; (MARRSzl.) KH. *кучо* (VASZ.) E. *күчө* 'ГЛИСТЫ' (vö. vog. T. *khös*, KL. *khünš* stb.; osztj. (KARJ.) FD. *хүржэ* stb. 'ua. '); (WICHM.) KH. *pü · jər* ~ U. T. *pü · rə* 'mit Honig versetztes Bier' (vö. mord. E. *puré*, M. *puré* 'Met, Honigbier'); (BEKE) KH. *pəškəlam* ~ UJ. *püşkəlan* 'stechen (von Insekten)' (vö. fi. *puskea* 'stossen'); (WICHM.) KH. *pü · tšə* ~ U. T. *pü · tšə* 'Renntier' (vö. votj. *pužej*; lp. *boago* 'ua. '); (WICHM.) KH. *šəžar* ~ U. *šüžar* 'jüngere Schwester' (vö. mord. M. *sazər*, *sazərə*; votj. *suzer* 'ua. '); (WICHM.) KH. *soas*, JU. *suas* ~ U. *süas* 'Tatare' (vö. csuv. PAAS. *tšəvas* 'Tschuwasse') stb.

A cseremisiz szó többeli magánhangzójának eredeti veláris voltában ezek után aligha kételkedhetünk. A mordvin alakok egykori palatális hangrendűségét TOIVONEN semmivel sem bizonyítja, csak arra idéz példákat, hogy a finn *ü* hangnak lehet néha a mordvinban *u* megfelelése.

Arra, hogy a magyar megfelelő eredetileg palatális lett volna, szintén nem utal semmi, sőt amint ezt MOÓR ELEMÉR is megállapítja (ALH. II, 400), igen problematikus ilyen hangfejlődés feltevése, mert ennek éppen ellenkezője szokott történni.

Mindez együttvéve azt bizonyítja, hogy a *k* a magyar szóban veláris hang előtt őrződött meg.

38. Magyar szárad 'trocknen'

A magyar száraz, szárad szónak a FUV. a következő megfeleléseit ismeri: cser. *sarək* 'dry, parched'; votj. *čyrs, čirs, čörös* 'sour, bitter'; zürj. *čir-* 'become sour, bitter, rancid', *čiröm* 'sun-dried (of flesh, fish); rancid (of fat)'; vog. *šurr-, sur-* 'become dry or parched'; osztj. *sar-*, Trj. *sār- ~ sur-* 'become dry'.

Az obi-ugor alakok valóban jól egyeztethetők a magyar szóval, a csere-misz és permi szók viszont nem tartoznak ide. (Vö. E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 76). A magyar szóval egyeztethető egyéb permi szavakról I. RÉDEI (RADANOVICS): NytudÉrt. 38: 17.

A csere-misz szó a csuv. (CsuVRszl.) *čepək* 'гниль, прель; гнилой, прелый, затхлый, тухлый, испорченный' viszonylag kései átvétele. A csere-misz szó ősi voltát a szókezdő *s* már eleve erősen kétessé teszi. A csuvas szónak a török nyelvekben számos megfelelése van. Összetartozik vele a tel., oszm. (RADL.) *čirik* 'faul, verfault'; tat. Kaz. *чепек* 'гнилой'¹ bask. (Bask-Rszl.) *сепек* 'гниль, гнилая масса, гнилой.'²

A zürjén és votják alakok ugyancsak csuvas kölcsönzések. Ezek a csuv. (CsuVRszl.) *čep* 'гнить, преть' igéből származnak, amely az előbb tárgyalt *čepək* szó töve.

A csuvas *s* korábbi *č*-re megy vissza, amiről a csuvas szó törökségi megfelelei is tanúskodnak. A csuvas *ə* (irod. *ě*) hangnak is teljesen szabályos képviseleteit találjuk a zürjénben és votjékban (vö. WICHMANN: SUSToim. XXI, 33).

39. Cseremisz *čs'aryž-*, *čs'aryž-*, *čs'oryž-* 'ordít, visít'

Az idézett cseremisz szót SZINNYEI (NyH.⁷ 29) a magy. *sír*; vog. *šarr-* 'sívalkodik'; votj. *čs'erekjal-*, *čs'erekjal-* 'kiabál, ordít'; zürj. *čs'iryšt-* 'sikolt, visít'; mord. *šejere-* 'kiabál, ordít'; lp. N. *čsierru-* rokon nyelvi alakokkal veti egybe.

A felsorolt adatok hangutánzó jellegéhez aligha férhet kétség, és hangalaki hasonlóságuk is jórészt ezen alapul. Hangtani megfelelésük viszont — különösen a magánhangzók tekintetében — több esetben nem kielégítő.

A cseremisz szónak a zürjénben és votjékban találunk más megfeleléseket, amelyekkel mind hangtani, mind pedig jelentéstani szempontból kifogás-talanul egyeztethető.

Ezek a szavaj a zürj. Ja. *ч'аргунə* 'трещать трещоткой с целью пугать лошадей'³, (SzsZlKomi) Ud. *чшаргыны* 'визжать, скрипеть (напр. о пиле, голосе)'; *чарк* 'звукотражение треску разрываемой крепкой материи, шороху сухих листьев под ногами'; votj. (UdmRSzl.) *чар* 'звукотражение треску разрываемой материи'. Ez utóbbi szavakkal kapcsolatban idézhetjük még pótlólag a cser. (Ps.) *čs'arya* 'fein, grell (Stimme)' alakot is.

Hangtani szempontból csak a zürj. Ud. *чшаргыны* alak *č*-je szabálytalan, mert a többi adat mind jésített affrikátára utal. Joggal feltételezhetjük, hogy az udorai szó *č*-je *é*-ből fejlődött, s a jazvai nyelvjárásból idézett adat

¹ Русско-татарский словарь. Казань, 1955.

² Башкирско-русский словарь. Москва, 1958.

³ В. И. Лыткин, Коми-язвинский диалект. Москва, 1961.

őrzi az eredetibb hangállapotot. UOTILA (SUSToim. LXV, 31) csak a votjából hoz hasonló hangváltozásra példát.

A cseremiszi igében a *ž* képző, amelynek inchoativ és gyakorító funkciója van, s elsősorban hangfestő, hangutánzó tövekhez járul.

Valószínűleg összetartoznak a fentebb tárgyalt szavak a csuv. (CsuvRSzl.) *цару* 'подражание пронзительному крику' alakkal (csuv. *š < č*), de az átadó nyelv ebben az esetben bizonyára a votják vagy a cseremiszi volt, mert alig képzelhető el, hogy a zürjén nyelv néhány tucatnyi bolgár–török jövevényszava közé ilyen természetű szó is került volna.

40. Mordvin *šerəms, širəms* 'kiáltani'

A moksa-mordvin szónak, amelyet a JUHÁSZ—ERDÉLYI szótár a C., V., A. nyelvjárásokból idéz, van még 'hangosan sírni, hívni' jelentése is. Ide tartoznak a fenti alakokból képzett C., V., G. *šerǵedəms*, A. *širǵedəms* hívni jelentésű adatok is. Az erzä nyelvjárásból az előző szócikkben a magyar *sír* ige állítólagos megfelelőjeként idézett *šejere-* 'kiabál, ordít' alakokra hivatkozhatunk, továbbá az ErzRSzl. *ceperemc* 'кричать' adatára.

A mordvin szónak a cseremiszi nyelvben nem a fentebb tárgyalt *šarǵiž-* ige felel meg, hanem a (SZIL.) *šerǵaldar* 'tele, végig kiabál'; (VASZ.) *шəргылдəш* 'раздается (эхо, гул и т. п.; (MARRSzl.) *шəргылташ* 'гремять, грохотать, звучать, раздаваться, оглашаться, славиться'; *шəргылтмаш* 'гром, гул, грохот, звучание'.

A mordvin alapján a cseremiszi nyelvben is eredeti szókezdő *š*-t kell feltennünk, aminek szabályos folytatása az *š*.

SZILASI csuvas eredetűnek tartja a cseremiszi szót, de mint annyi más esetben — úgy látszik — ezúttal is téved. Van ugyan a csuvasban egy hasonló hangalakú és jelentésű szó, a (CsuvRSzl.) *čəрле* 'жужожать, гудеть, шуметь (о толпе)' de ennek a cseremiszi nyelvben a (MARRSzl.) *шүрдаш* 'кричать' alak felel meg.

41. Cseremiszi *šərdəm* 'fogát csikorgatja'

A cseremiszi szót SZILASI szótárában találjuk ilyen alakban. A cseremiszi nyelvben még a következő adatokat idézhetjük a szóra: (PS.) *šərdem: pūjətm šərdəš* 'die Zähne entblößen, grinsen' (*pūi* = fog); (VASZ.) *шыргыжсам* 'улыбаюсь' (MARRSzl.) *шыраш: пūйым шыраш* 'скалить (оскалить) зубы'; *шыргыжаш* 'улыбаться, посмеиваться, усмехаться'; *шырге* 'приветливо (улыбаться)'

Jól egyeztethető a cseremiszi szóval a zürj. (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) *žer:ž. vidžni* 'lachen, lächeln, offen stehen (der Mund, eine Wunde); die Zähne zeigen, fletschen, grinsen'; V. *žergədnj*, FV. *žərgədnj* 'die Zähne fletschen (der Hund, ein Mensch)' stb., Le. *žergini* 'die Zähne fletschen'; V. *žerjavni* 'lachen'. A WICHMANN—UOTILA szótár és a SzrSzlKomi adatai is lényegében meg-egyeznek az eddig felsorolt alakokkal.

A szókezdetre **š* hangot kell feltennünk, amely a zürjénben a rákövetkező *r* hatására zöngésült. Az eredeti magánhangzó **e* lehetett, amely a cseremiszi nyelvben **i*-n keresztül vált *ə*-vé. Párhuzamos hangfejlődést látunk pl. a zürj. *pəl* ~ cser. *pəlš* 'fül' szavak esetében.

A jelentést tekintve meglepő egyezést találunk. Mindkét nyelvben egyaránt megvan a szónak a 'fogat csikorgatni, vicsorogni, vigyorogni, mosolyogni' és 'nevetni' jelentése.

42. Mordvin E. *išems*, M. *išoms* 'kneten'

TOIVONEN a címben idézett, PAASONEN által lejegyzett mordvin alakoknak a következő megfeleléseit ismeri a rokon nyelvekben: cser. (WICHM.) JU. *jāšem*, U., T. *išem* 'drücken (z. B. gegen die Wand); bedrängen, gegen etw. drücken', B. *išem* 'drücken, klemmen'; osztj. (PAAS.) KO. *išəm* 'drücken, klemmen' stb. (FUF. XIX, 56—7). A FUV. szintén ezt az egyeztetést fogadja el.

Igen valószínű, hogy összetartozik a fenti szavakkal a votj. (UdmRSzl.) *ишкыны* '1. терebить (лѐн), рвать (цвeты); 2. щипать; 3. выдѣривать (зубы, гвозди)'

A *k* a votják szóban nyilván gyakorító igeképző (I. KÖVESI, Pképz. 70),⁴ amely előtt az eredeti *č-ből š lett, ami igen gyakori jelenség.

A jelentéskülönbség magyarázatához idézzük a MarRSzl.-nak a cser. *ишаш* szónál közölt jelentéseit: жать, прижимать, прижать, сжимать, зажимать, стискивать, зацемять stb. Tehát a cseremis szó jelentése 'szorít meg, szorít, összeszorít, becsíp.' Ezekből a jelentésekből könnyen fejlődhetett a gyakorító képzős votják igének 'nyű (lent), tép (virágot)' jelentése.

43. Votják *nirk-* 'drücken, zusammenpressen, kneten'

A votj. (MUNK.) *nirk-* igét TOIVONEN a zürj. (WICHM.) V., Sz., Lk., P. *nirni* 'pressen', V., P. 'drücken', (Sz., Lk.) 'reiben, kneten' és a lp. S. (LIND.—ÖHRL.) *närret* 'catervatim magnoque numero in unum locum congregari' stb., N. (NIELS.) *norrát* 'press, cream, stuff', (LÖNNR.) I. *nuurred*, (AND.) *nurräd* 'sammeln' szavakkal kapcsolja egybe (FUF. XXX, 351).

TOIVONEN a votják szó *k*-ját képzőnek tartja. Megjegyezhetjük, hogy a zürjében is megvan a votják szóhoz közelebb álló (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *nirkini* 'drücken, pressen, zerreiben' alak is.

A felsorolt egyeztetéseknek megfelel a mord. M. (JUHÁSZ—ERDÉLYI) C., V., G., A. *norgāms* 'elszakítani, eltépni'; E. (ErzRSzl.) *норгомс* 'ударить, стегнуть'.

A mordvin szó mind a mássalhangzókat, mind pedig a magánhangzóját (**u*) tekintve, pontosan megfelel a rokon nyelvi alakoknak. A jelentése némileg eltér ugyan azokétól, de a 'nyomni, összenyomni, szétnyomni' jelentésből könnyen fejlődhetett az 'elszakítani, eltépni' jelentés. Az erzä 'üt, csapni' jelentésekkel kapcsolatban megemlíthetjük, hogy a votj. (UdmRSzl.) *ныркыны* szónak is van másodlagos 'бить, отколотить', tehát 'üt, megver, elpáhol' jelentése.

⁴ KÖVESI M., A permi nyelvek ősi képzői. Budapest, 1965.

44. Cseremisiz *botkem* 'entrinden (Birke od. Weide)'

A címben szereplő cseremisiz szót PAASONENTÓL idézem. RAMSTEDTNÁL a *βa:ktāš* 'schälen, die Rinde von den Bäumen nehmen, schinden (fig.)'; *karyā-žēm βaktaš* 'die Rinde abschälen'; *βa:ktām māj tihām* 'ich werde dir welche geben (Prügel!)' kifejezéseket találjuk. BEKE az alábbi adatokat sorolja fel a cseremisiz szóra vonatkozólag: K. *βaktam*, CK., CsN. *βokta-m*, UJ. *βotke-m* 'a fa kérégét lehántani, lehúzni (K., UJ.), a fa héját fejszével lefaragni (CK.)'. (NyK. XLV, 340.)

A cseremisiz szót BEKE a mord. *vatkams* 'schinden, (ab)schälen, prügeln' igével veti egybe. A FUV. a lp. I. *vuotke-* 'peel off the bark, along with the sap, from the fir tree' alakkal toldja meg az egyeztetést. (A cser. *βotkem* alak nyilván metatézis eredményeképpen keletkezett, amire BEKE is utal.)

Az egyezések sorát még eggyel gyarapíthatjuk. Összetartozik a fenti szavakkal a zürj. Ja. *ваткално* 'бить, колотить, отбивать (косу); *ваткала л'он нўшон* 'бью лён колотушкой' (ЛИТКИН: i. h. 94).

A hangtani megfelelés annyira nyilvánvaló, hogy erről nem szükséges külön szólnunk. A zürjén szó jelentése némileg eltér a rokon nyelvi megfelelők elsődleges jelentésétől, de második jelentésként a mordvin, sőt a cseremisiz szónak is megvan az 'ütni' jelentése.

BERECZKI GÁBOR

Szófejtések

75. Magyar *fázik* 'frieren'

Fázik 'frieren, es ist ihm kalt' szavunknak biztos etimológiai megfelelője csak az osztjában van: (KT. 769–70) DN. *potta*, V. Vj. *patta* 'frieren (DN., V., Vj.), gefrieren, zufrieren (DN., V.), kalt werden (DN.), erfrieren (V.)' stb. (FÁBIÁN: MNyszet. VI, 107; SETÄLÄ: Nyr. XXVI, 6; FUFA. XII, 45; SUSAIK. XXX/5: 71; NyH.?⁷; EtSz.). A kérdéses szamojéd megfelelőkre vonatkozóan l. SETÄLÄ: i. h.; Beitr. 82; K. DONNER: SUSToim. XLIX, 150; LEHTISALO: SUSToim. LVIII, 131. A *fázik* családjába vonható még az osztj. (KT. 760–1) DN. *pot* 'Schneerinde, Harsch', Ni. *put*, Kaz. *pot* 'hohe Eisschicht, die vom Schnee und Wasser auf Waldbächen zurückgeblieben ist (oft im Niveau der Ufer)' és talán a vog. (MSz.) É. *put* 'jégburok fölötti víz; das Wasser über dem Eis', (STEIN., WogVok. 32) Szo. *put* 'Eisrinde' szó is. A *fázik* és az obi-ugor főnévi alakok jelentésviszonyára vö. m. *fagy* 1. 'Frost', 2. 'frieren, gefrieren' ~ osztj. DN. *päi* stb. 'dicke Eiskruste' (Beitr. 45; NyH.?⁷; EtSz.; SzófSz.; FUV.; SKES.). A vogul szó, minthogy csak az északi nyelvjárásokból ismerjük, osztjából való kölcsönzés is lehet.

76. Magyar *fekély* 'Geschwür, Abszess'

Fekély 'Geschwür, Abszess' [1488 k.: Ew hasath *felcel* war fogta (OkI Sz.); 1508: *fekellekkel* teljes (DöbrK. 347); N. *feke*, *fekejj*, *fökény*, *fököny*, *fököny* 'Warze']. Egyeztethető a következő szóval: vog. (MSz.) P. *päkmänti*: *jü pal-päkmänti* 'a fa megreped a fagytól'; (MTr.) É. *pokmati* 'fölpukkad'; (KANN., közli LIIM.: FUF. XXX, 264) AK. *päkap*-, FK. *päkap*-, Szo. *pokap*- 'aufbrechen, zu strömen anfangen (Bach, Fluß im Frühling); hervorbrechen (Sonne); einen Riß bekommen (Szo.)', AK. *päxl*-, FK. *päxl*-, Szo. *pokl*- 'bersten, aufbrechen, zu strömen anfangen'.

A magyar szó eredeti hangutánzó jellegét a **p* > *f* változás következtében elvesztette. A *fekély* -(é)ly eleme deverbális névszóképző. A vog. -*mänt*, -*mat*, -*ap*, -*l* deverbális igeképzők. A szócsaládnak a magyarban és több rokon nyelvben veláris változata is van: m. *fakad* stb. (l. MUSz. 489; Beitr. 62; NyH.?⁷; EtSz.; SzófSz.; FUV.; SKES.). — A vogul szót sokáig a *fakad* megfelelőjének tekintették (NyH.?⁷; EtSz.; SzófSz.; FUV.; SKES.). Ez azonban a vogul első szótagbeli eredeti palatális magánhangzó miatt (ősvog. **ě*) nem fogadható el.

77. Magyar *foszlik* 'sich fasern'

A hangfestő jellegű m. *foszlik* 'sich fasern, sich schleifen, sich auftrennen', *foszt* I. '(Feder) schleifen', 2. 'schälen, (Mais) abschälen' igével WICHMANN (FUF. XI, 228) és KANNISTO (FUF. XVII, 156) az ugyancsak hangfestő vog. (MSz.) É. *pásli* 'elkopik (a cipő); sich abwetzen', (KANN.: i. h.) FL. Szó. *pasli* 'nutzt sich zu einem Loch ab (Hemd, Schuhzeug, metallenes Gefäß)' szót egyeztette. A vogul szó csak akkor kapcsolható össze a magyarral, ha első szótagbeli magánhangzója ősvogul veláris magánhangzóra megy vissza. A magyar (és a vogul) szóval egybevetethők még a következő rokon nyelvi alakok is: o s z t j. (KT. 741) VK, Vart. *pus* : *łopi p.* 'abgenutztes (Ober-)kleid', Likr. *pus*, *łopi p.* 'schlechtes Kleid, Lumpen' (*łopi* stb. 'Kleidung, Kleidungsstück') | ? v o t j. (MUNK.) Sz. *pošt-* 'nyúni, elnyúni, elviselődni, elrongyolódni, elernyedni: abgetragen, abgenutzt werden, sich zerfetzen, lumpig werden'. Az osztj. *pus* jelentése: 'rongy'. A votják szó csak akkor lehet az ugor szók megfelelője, ha o-ja őspirmi *i > *ó > votj. o hangváltozás eredménye (vö. RÉDEI: NyK. LXV, 371–3). A votj. -t- igeképző. Az osztják főnévi alak arra vall, hogy a szócsalád eredetileg nomen-verbum volt.

78. Magyar R. *fül* 'antreiben, stacheln'

A címben jelzett R. *fül* 'antreiben, stacheln mit dem Treibstachel oder mit der Spießrute (den Ochsen)' rokon nyelvi megfelelőjét csak az osztjából mutatták ki: (KT. 786) V., Vj. *pulta* 'in etw. stecken, stoßen, schieben, auf etw. fädeln (V.), stechen, beschlafen (eine Frau) (Vj.)' stb., (uo. 784) DN. *putap* 'Pfropfen (der Flasche); Heubündel zum Verstopfen des Schornsteins am Tschuwal; Pinsel, Wisch; Seele des Knäuels; Trj. *пулап* 'Pfropfen, Kork (der Flasche)' stb. (MUSz. 542; K. SAL ÉVA: NyK. LXVII, 341). Véleményem szerint megvan a szó a vogulban is: (MSz.) É. *pulep* 'dugó; Stöpsel'; (MK. III, 194, 399) FL. *pulp* 'dugó, amivel vmit betömnek'; (MK. IV, 205, 296) K. *pülep* 'dugasz'. A vog. és az osztj. -p deverbális névszóképző.

79. Zürjén *тудлэдлыны* 'обманывать, врать'

A zürj. (SzsZsIKomi) I. (Ob) *тудлэдлыны* 'обманывать, врать' a (WUo.) V. Sz. Pecs. Lu. P. *tedni*, I. *tedni*, Ud. *tednis*, AV. *ted* 'wissen, (V. Sz. Lu. P. I. Ud. auch) kennen, erkennen, erfahren' ige -*ledli-* (-*лэдлы-*) képzős **tedledli-* származékának vagy a titkosság kifejezésére szolgáló, vagy pedig eufémisztikus okokból keletkezett változata. Ebből a célból az első szótagbeli *g-t u-ra* változtatták. A szóban 'tudat, tudomására hoz' → 'becsap, hazudik' ellentétes jelentésváltozás történt.

80. Cseremis *püktem* 'brüten'

A cser. (RAMST.) H. *püktäs* 'bebrüten (Eier)', (PS.) K. *püktem* 'brüten' (MRSzl.) *пүктам* 'у 'высиживать птенцов, сидеть на яйцах' igét többen a m. *fekszik* 'liegen, sich legen' szóval vetették egybe (MUSz. 506; WICHMANN:

FUF. XXI, 150, EtSz.; SzófSz.; FUV. ?-lcl). A magyar szóval egyeztethető permi igéknek 'sitzen' a jelentése (l. az idézett irodalmat), a cser. *pükt-* azonban speciális jelentésben használatos. Ezért feltehető, hogy a cseremisiz szó a votj. (MUNK.) Sz. *pükt-* 'ültetni', K. *kuräk püktêně* 'tyúkot ültetni; eine Henne brüten lassen' átvétele. A szó a keleti (réti, ufai) cseremiszen keresztül jutott be a nyugati (hegyi) nyelvjárásba. — A malmizsi, urzsumi és ufai cseremiszek a votjások szomszédságában laknak. A cseremisiz—votják nyelvi érintkezés kérdését tüzetesebben még senki sem vizsgálta meg, pedig könnyen lehetséges, hogy mindkét nyelvben — különösen az érintkező nyelvjárásokban — szép számmal lehetne találni votják, illetőleg cseremisiz jövevényszókat. Tudomás szerint eddig csak BEREZCKI GÁBOR (NyK. LXVI, 120) mutatott ki egyetlen votják jövevényszót a cseremiszből. Az általa tárgyalt szó keleti közvetítéssel szintén bekerült a nyugati cseremisiz nyelvjárásba is.

RÉDEI KÁROLY

A nyomaték jelentésmeghatározó szerepe határozós szerkezetekben

1. Alig akad újabb keletű beszédsajátság, mely olyan erős ellenkezést váltana ki, mint a „pesties” hangsúly. Amikor egy spontán beszélgetésvétel néhány nyelvész kollégánkkal meghallgattunk, a legtöbben az ilyenfajta szólamhangsúlyt kifogásolták: „nagyon *peches*”, „szó sincs róla”, „ne bánt-satok”, „sérthetetlen *vagyok*”, „teljesen *letörtek*”, é. í. t. A kifogásolt szólamok zömében a nyomatékeloszlás tért el a megszokottól. A nyomaték a szerkezetek második (harmadik) tagjára esett, és nem az elsőre. Különösen gyakori az ilyen eltolódás határozós és jelzős szerkezetekben.

A nyomatékeloszlás esztétikai hatása nem független a szólamok hang-lejtésétől. Akkor bizonyult különösen bántónak az eltolt nyomaték, amikor a nyomatékos szótagban mintegy terecel emelkedett a hang, és ezt a jelentékeny emelkedést kvartnyi esés követte:

... sérthetetlen ^{va-}
gyok.

Sokkal kevésbé vagy egyáltalában nem volt zavaró a nyomatékeltolódás a szólamok egy részében, amikor a dallam egy hangnyit emelkedett a nyomatékos szótaggal, és ezután enyhén, félhangonként ereszkedett:

... nagyon ^{pe-}ches volt.

Kevésbé bántó a nyomatékeltolódás akkor is, ha a hang lelépésével párosul:

... nagyon *peches*.

Más esetekben (pl. „sérthetetlen *vagyok*”) nem enyhítette a hanglejtés a nyomatékeltolódás kellemetlen hatását.

Nyelvművelőink, nyelvészeink többnyire a német nyelv hatására vették vissza a nyomatékeltolódást (BULÁNYI GYÖRGY, A magyar hangsúly romlása: MNy. XI. (1944), 330–348; JACOBI LÁNYI ERNŐ, Hangsúly és hang-

lejtés: XXXV (1939), 102—111). Kétségtelen, hogy a német és a magyar mondat nyomatékeloszlása merőben eltér egymástól ezen a ponton: a német köznyelvben a nyomaték többnyire a szó szerkezetek második tagjára esik „In einer Wortgruppe, in der sich eine oder mehrere Beifügungen mit einem Beziehungsworte verbinden, erhält das *letzte* sinnstarke Glied den vergleichsweise stärksten Ton, ohne Rücksicht darauf, ob es auch das sinnwichtigste der ganzen Gruppe ist” írja F. TROJAN (Deutsche Satzbetonung, Wien—Stuttgart 1961, 3), a magyarban pedig többnyire a szerkezet első tagjára, legalábbis a határozós és jelzős szó szerkezetek esetében.

2. Az is nyilvánvaló, hogy ez az általános „szabály” éppen csak megközelelti az igazságot (vö. DEME LÁSZLÓ, Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet: A mai magyar nyelv rendszere. Budapest 1962, II, 458 és k.). A fokozó *nagyon hegyes* szerkezetben a nyomaték rendszerint az első tagra, a határozóra esik. A csökkentő jellegű *kissé hegyes* szerkezetben viszont többnyire a második tagra. S ez a kettősség nemcsak a mértékhatározós szerkezetben tapasztalható:

Messzire mentek.
Bármikor eljöhetsz.
Gyorsan dolgozik.

Valahol sétálnak.
Néha meglátogatták.
Lassanként rendbejöttek.

é. í. t.

Egyes határozófajtákról könnyebben siklik át a nyomaték az állítmányra. A tekintethatározó („szemre *impozáns*”) a megengedő határozó („gyermek léte *kiállt* vele”) nyomatéka kevésbé stabil, mint például az eredményhatározó vagy az állapothatározóé („*darabokra vágta*,” „*vadként üldözték*”). A határozatlan névmási határozó nyomatéka lényegesen bizonytalanabb, mint a kérdő névmási határozóé, mely ritkán veszíti el nyomatékát (vö. DEME, MNyR. II, 459): „valamennyire *megtanulta*”, „*Mennyire tudja?*” Az esetek többségében nyomaték-talan a *bizonyára*, *remélhetőleg*, *alighanem* típusú „határozó” („*bizonyára elfelejtették*, *remélhetőleg megadja*”, „*alighanem nagyobbak*”).

A mondatrészek nyomatékosságával kapcsolatban csak statisztikai jellegű szabályok állíthatók fel. Egyik sem kizárólagos érvényű (DEME, MNyR. II, 460).

Az adott helyzetnek megfelelően ugyanaz a határozó hol nyomatékosabb, hol kevésbé nyomatékos, mint a meghatározott mondatrész.

Amott kerekedik egy fekete felleg.
Vasárnap érkezett.
Ijedtében esett el.
Cserében adta.
A disznóknak vetették oda.
Kétszer jött el.
Fejhosszal vezet.
é. í. t.

Amott tüzet gyújtottak.
Vasárnap meglátogatták.
Ijedtében elesett.
Cserében odaadta.
A mesternek megengedték.
Kétszer átjöhet, de...
Fejhosszal harmadik (lett).
é. í. t.

Gyakran a nyomaték helye jelzi csak, hogy a mondat milyen körülmények között hangzott el, s hogy mi állt éppen az érdeklődés előterében (BALASSA JÓZSEF, Hangsúly a magyar nyelvben: NyK. XXI, 401—434).

Ott futottak.
Sokan úsztak.
Vasárnap kirándulnak.
Percekig hallgattak.
Azután énekelt.
Kicsit késett.
é. í. t.

Ott futottak.
Sokan úsztak.
Vasárnap kirándulnak.
Percekig hallgattak.
Azután énekelt.
Kicsit késett.
é. í. t.

Ezekben az esetekben a nyomaték módosítja (az egyébként homonim) mondatok szerepét, értelmét, anélkül, hogy a határozó jelentése érzékelhetően megváltoznék. A hangsúly eltolódása a két mondatrésznek aktuális szemantikai súlyát módosítja csak. Kiemelésről szoktunk beszélni ilyenkor.

Az „Ott futottak” mondat egy (valóban feltett vagy hallgatólago) „Hol futottak?” kérdésre felel. A hallgató tudja, hogy futottak, csak azt szeretné tudni most, hogy hol. Más körülmények között hangzik el az „Ott futottak”. Az elbeszélő nyomon követte a kis csoportot, akik mindeddig lépésben haladtak. Ahhoz a bizonyos (említett vagy ismert) ponthoz érve futni kezdtek. Ezúttal ennek a ténynek van nagyobb informatív értéke.

Ha a klasszikus logika hagyományaival ellentétben a kérdésből kiindulva értelmezzük a kijelentést, akkor azt mondhatjuk, hogy minden kijelentés egy ténylegesen feltett vagy virtuális kérdésre adott válasz. A közlés egészére irányuló kérdésre (Mi történt?) adott válasz a kiemelésből mentes kijelentés, a valamelyik meghatározott, megnevezett részletre irányuló kérdésre (Péter törte el a vázát? A vázát törte el Péter?) az egyik vagy másik mondatrész kiemelésével felelünk (vö. H. REICHENBACH, *Elements of Symbolic Logic*. New York 1947, 340—3; LADÁNYI P., A kérdőmondatok logikai analizéséhez: NyK. LXIV (1962), 187—207).

3. Igen sok esetben a nyomaték helyének változtatásával a határozó jelentését módosítjuk, és ezáltal módosul a mondat értelme. Az „Egyfelől hallottam a két hangot” mondatban más a határozó jelentése, mint az „Egyfelől hallottam a két hangot...” szócsoporthoz. A nyomatékos határozó helyett azt is mondhatnánk, hogy „ugyanabból az irányból”, a hangsúlytalannak viszont az „egyrészt” felelne meg. A „tetejében sétáltak” valamilyen épület tetejére utal, a szerkezet értelmezésénél a *tető* szó eredeti jelentéséből kell kiindulnunk; a „tetejében sétáltak” szerkezetben ellenben a határozó a „ráadásul még”-gel helyettesíthető.

Máskor kisebb a jelentéseltérés. Az „Addig tanulok” és az „Addig tanulok” esetében talán el is siklanánk felette. Ha azonban a két mondatot idegen nyelvre fordítjuk, kitűnik, hogy a nyomatéknek ezekben a mondatokban is jelentésmódosító — s nemcsak kiemelő — szerepe lehet.

(a) Addig tanulok.

Bis dahin werde ich lernen.
I am going to study up to the
time.
J'apprendrai jusqu'à tel moment.

(b) Addig tanulok.

Inzwischen werde ich lernen.
In the meantime I am going to
study.
J'apprendrai pendant ce temps.

Az (a) mondatban az *addig* a cselekvés végpontjára utal, a (b) mondatban pedig egy másik cselekvéshez szabja a tanulás időtartamát. „Amíg ez és ez történik (resp. meg nem történik), tanulni fogok.”

Az idegen nyelvre való fordítás során a nyomatékkaal jelzett tartalmi eltérés morfémikus formát ölt, megragadhatóvá válik. Három bilingvis ismerősünket kértük meg arra, hogy fordítsák le az itt következő homonim szerkezeteket németre, franciára, illetőleg angolra. Az áttekinthetőség kedvéért betűrendben közöljük a fordítási kísérletek eredményét.

(a) <i>Addig</i> tanulok.
<i>Bis dahin</i> werde ich lernen.
I am going to study <i>up to that time</i> .
J'écirai <i>jusqu'à tel moment</i> .	(b) <i>Addig</i> tanulok.
<i>Inzwischen</i> werde ich lernen.
In the meantime I am going to study.
J'écirai <i>pendant ce temps</i> .
(a) Alapjában elhibázott.
Es ist <i>im Grunde</i> verfehlt (vagy: grundverfehlt).
It's <i>radically</i> false.
Cela pêche <i>par la base</i> .	(b) Alapjában elhibázott.
<i>Im Grunde</i> genommen (vagy: Eigentlich) ist es verfehlt.
It's a false step <i>after all</i> .
<i>Au fond</i> (vagy: A proprement parler) c'est une affaire manquée.
(a) Alig várta.
Das hat er (vagy: Sie) <i>kaum</i> erwartet.
He <i>hardly</i> expected it.
Il <i>ne l'attendait guère</i> .	(b) Alig várta...
Er konnte es <i>kaum</i> abwarten.
He <i>could hardly</i> wait until...
Il attendait <i>impatiemment</i> que...
(a) Általában beszéltek róla.
Man sprach davon <i>im allgemeinen</i> .
They spoke about it <i>in a general way</i> .
On en parlait <i>dans les grandes lignes</i> .	(b) Általában beszéltek róla.
<i>Im allgemeinen</i> sprach man davon.
They <i>generally</i> spoke about it.
<i>En général</i> on en parlait.
(a) Attól kérhette.
<i>Von ihm</i> hat er es wahrscheinlich gebeten.
He probably asked <i>her</i> for this.
<i>C'est à lui</i> qu'il a du le demander.	(b) Attól kérhette.
<i>Nä, den</i> hat er darum bitten können.
<i>A lot of good</i> it would have done <i>him</i> to ask her for.
<i>Il avait beau</i> le lui demander.
(a) Azalatt aludt.
<i>Darunter</i> schlief er.
He slept <i>under this</i> (tree).
Il dormait <i>endessous</i> .	(b) Azalatt aludt.
<i>Inzwischen</i> schlief er.
<i>Meanwhile</i> he slept.
<i>Pendant ce temps</i> , il dormait.
(a) Azért dolgozik.
Er arbeitet <i>dafür</i> .
<i>That's why</i> he works.
<i>C'est pour cela</i> qu'il travaille.	(b) Azért dolgozik.
<i>Trotzdem</i> arbeitet er.
<i>Nevertheless</i> he works.
Il <i>n'en</i> travaille <i>pas moins</i> .

- (a) Azon felül építkeztek.
Darüber wurde gebaut.
 They build it *over that* (line).
 On faisait des constructions *au-dessus de* (cette ligne).
- (b) Azonfelül építkeztek.
Überdies wurde gebaut.
 And *moreover* they built.
Outre cela on faisait des constructions.
- (a) Azontúl építkeztek.
Dahinter ließen sie bauen.
 They built even *further out than that*.
 On faisait des constructions *au-delà*.
- (b) Azontúl építkeztek.
Außerdem ließen sie bauen.
After that they started building.
En outre on faisait des constructions.
- (a) Biztosan futott.
 Sein Lauf war *sicher*.
 He ran *steadily*.
 Il courrait *en assurance*.
- (b) Biztosan futott.
Sicherlich lief er.
 He *must have* run.
 Il a couru *probablement*.
- (a) Csak kiabált.
 Der *aber* brüllt und brüllt.
 He *keeps* on shouting.
 Il cri *sans cesse*.
- (b) Csak kiabált.
 Er brüllt *ja nur*.
 He is *only* shouting.
 Il *ne fait simplement que* crier.
- (a) Csakhogy elfelejtette.
Endlich hat er es vergessen.
Fortunately he forgot about it.
Heureusement qu'il l'a oublié.
- (b) Csakhogy elfelejtette.
Nur daß er es vergessen hat.
The only thing is he forgot about it.
Oui, mais il l'a oublié.
- (a) De fázom!
 Wie mir kalt ist!
 How cold I am!
 Comme j'ai froid!
- (b) De fázom.
Aber mir ist kalt.
But I am cold.
Mais j'ai froid.
- (a) Egészen tönkrement.
 Er hat *völlig verkracht*.
 He has gone under completely.
 Il est *tout à fait* ruiné.
- (b) Egészen tönkrement.
 Er ist ganz *heruntergekommen*
 (vagy: *zusammengebrochen*).
But really, he has gone under.
Il en est malade cet homme.
- (a) Egyben kérte.
 Er bat (vagy: wünschte) es *in einem Stück*.
 He asked for it *in one piece*.
 Il le voulait *en un morceau*.
- (b) Egyben kérte...
Zugleich bat er...
 At the same time he asked...
En même temps il le priait...
- (a) Egyből elbukatta.
 Sie ließen ihn *glatt* durchfallen.
 He failed *immediately*.
 On l'a fait échouer *d'un coup*.
- (b) Egyből elbukatta.
Aus einem Gegenstand fiel er durch.
 He failed *in one subject*.
 On l'a fait échouer *en telle manière*.

- (a) *Egyenesen rohant.*
Er rannte *gerade aus*.
He ran *straight ahead*.
Il courait *droit devant lui*.
- (a) *Egyfelől hallottam.*
Ich hörte es *aus der gleichen Richtung*.
I heard it *from one direction*.
Je les ai entendus *d'une même direction*.
- (a) *Egykor találkoztak.*
Sie trafen sich *um eins*.
They met *at one*.
Ils se sont rencontrés *à une heure*.
- (a) *Egyre vár.*
Er wartet *auf eins*.
He is waiting *for one thing*.
Il t'attend *pour une heure*.
- (a) *Egyszer meglátogatom.*
Einnmal will ich ihn (gerne) besuchen.
I will go to see her *at one occasion*.
Pour une fois j'irai le voir.
- (a) *Egyszerre csengettek.*
Sie lauteten *zu gleicher Zeit*.
They rang the bell *simultaneously*.
Ils ont sonné *en même temps*.
- (a) *Egyszerűen írt.*
Er hat *einfach (schlicht)* geschrieben.
He wrote *in a simple style*.
Il a écrit *très simplement*.
- (a) *Elég ostoba (ahhoz).*
Er ist schon *so dumm* (um . . .)
Stupid *enough* . . .
Tu es *assez bête* (pour le faire).
- (a) *Előbb felderítem a dolgot.*
Ich werde die Sache *als erster* klären.
I shall *sooner* clear up the matter (than you).
Je l'aurai découvert *avant lui*.
- (b) *Egyenesen rohant.*
Er ist *geradezu* gerannt.
In fact he ran.
Et je vous assure qu'il courait.
- (b) *Egyfelől hallottam . . .*
Einerseits hörte ich . . .
On the one hand I heard it.
J'ai entendu dire *d'une part* . . .
- (b) *Egykor találkoztak.*
Sie trafen sich *einst*.
At one time they used to meet.
Ils se sont rencontrés *jadis*.
- (b) *Egyre vár.*
Er wartet *immer fort*.
He keeps waiting *all the time*.
Il ne fait qu'attendre *sans cesse*.
- (b) *Egyszer meglátogatom.*
Einnmal werde ich ihn besuchen.
Some day I will go to see her.
Un jour j'irai le voir.
- (b) *Egyszerre csengettek.*
Plötzlich hörten sie läuten.
All at once the bell rang.
Tout à coup on sonnait.
- (b) *Egyszerűen írt.*
Er hat *einfach* geschrieben.
He *simply* wrote.
Il a *simplement* écrit.
- (b) *Elég ostoba (Így mondta?)*
Dann ist er *hald* ein Dummkopf.
Rather stupid.
Faut-il être bête!
- (b) *Előbb felderítem a dolgot.*
Zuerst werde ich die Sache klären.
First I will clear up the matter.
D'abord je vais le découvrir.

- (a) Először evett.
Er aß *zum ersten mal*.
He ate *for the first time*.
C'était *la première fois* qu'il mangeait.
- (b) Először evett...
Zuerst aß er...
First he ate...
D'abord il a mangé...
- (a) Előtte pihent.
Davor pflegte er zu ruhen.
He rested *in front of it*.
Il se reposait *devant* (cet arbre).
- (b) Előtte pihent.
Vorher ruhte er sich aus.
First he rested.
Avant il s'est reposé.
- (a) Első sorban ült.
Er saß *in der ersten Reihe*.
He was sitting *in the first row*.
Il était assis *au premier rang*.
- (b) Elsősorban ült.
Er saß *vor allem* (vagy: *in erster Linie*).
First of all he was sitting.
Tout d'abord il était assis.
- (a) Emellett evezett.
Daneben ruderte er.
He rowed *alongside it*.
Il ramait *à côté de* (file).
- (b) Emellett evezett.
Dabei ruderte er.
And besides he rowed.
En outre, il ramait.
- (a) Ennél fogva húzta.
Er hat es *dabei* gezogen.
He drew it *by this*.
Il le trainait *par* (la manche).
- (b) Ennélfogva húzta.
Er hat es *daher* gezogen.
And consequently he drew it.
Par conséquent il le trainait.
- (a) Erre tüsszentett.
Darauf hat er *genießt*.
He sneezed *upon this*.
Il a éternué *par-là*.
- (b) Erre tüsszentett.
Hierauf hat er *genießt*.
And then he sneezed.
Là-dessus il a éternué.
- (a) Érthetően megmondta.
Er hat es *verständlich* gesagt.
He told us *understandably*.
Il l'a raconté *très clairement*.
- (b) Érthetően megmondta.
Es ist *verständlich*, daß er
Understandably enough he told us.
Il l'a raconté, *et c'est bien normal*.
- (a) Ezenkívül játszott.
Er spielte *außerhalb* (des Gartens).
He played *outside of it*.
Il jouait *ailleurs*.
- (b) Ezenkívül játszott.
Außerdem spielte er.
And what's more he played.
En outre, il jouait.
- (a) Ezen túl dolgozik.
Dahinter wird er arbeiten.
He works *further out than that*.
Il travaille *au-delà de tel endroit*.
- (b) Ezentúl dolgozik.
Von nun an wird er arbeiten.
From now on he works.
A partir de maintenant il travaillera.

- (a) *Ezzel lépett egyet.*
Mit dieser (Figur) schritt er aus.
 He made a move *with that.*
 Il a fait un pas *avec cela.*
- (b) *Ezzel lépett egyet.*
Damit tat er einen Schritt vorwärts.
And after that he made a move.
Là-dessus il a fait un pas.
- (a) *Ezzel szemben építkeztek.*
Dem gegenüber wurde gebaut.
 They were building *in front of this* (garden).
 Ils construisaient *en face de* (ce lieu).
- (b) *Ezzel szemben építkeztek.*
Im Gegenteil, es wurde gebaut.
On the other hand they were building.
En revanche (vagy: *Par contre*) ils faisaient des constructions.
- (a) *Felőlem jöhetett.*
 Er kam wahrscheinlich *aus der Richtung, wo ich stand.*
 He could have come *from my direction.*
 Il venait probablement *du lieu où j'étais.*
- (b) *Felőlem jöhetett.*
Von mir aus konnte er kommen.
For all of me he could have come.
Quant à moi il pouvait venir tout *à son aise.*
- (a) *Gyorsan írok.*
 Ich schreibe *schnell.*
 I write *rapidly.*
 Je l'écris *à la hâte.*
- (b) *Gyorsan írok . . .*
 Ich schreibe *schnell ein Paar Zeilen . . .*
I am going to write soon . . .
 Je vais vite l'écrire . . .
- (a) *Hamar megjöttök.*
 Sie kamen *rasch.*
 They came *quickly.*
 Ils sont venus *rapidement.*
- (b) *Hamar megjöttök . . .*
Plötzlich kamen sie . . .
 They *just* came . . .
 Alors ils sont venus . . .
- (a) *Helyette dolgozott.*
Statt seiner hat er gearbeitet.
 He worked *on her place.*
 Il travaillait *à sa place.*
- (b) *Helyette dolgozott.*
Statt dessen hat er gearbeitet.
 He worked *instead.*
 Il travaillait *au-lieu de . . .*
- (a) *Hogy fázom!*
 Wie mir kalt ist!
 How cold I am!
 Comme j'ai froid!
- (b) *Hogy fázom.*
 Daß mir kalt ist.
 That I am cold.
 Que j'ai froid.
- (a) *Igazán megtehetnéd.*
 Du solltest es *wirklich* tun.
 You could *really* do it.
 Tu pourrais le faire *de bon.*
- (b) *Igazán megtehetnéd.*
Wirklich (vagy: *Im Ernst*) du solltest es tun.
Really you could do it.
 Tu pourrais *vraiment* le faire.

- (a) Kivételesen jó.
Es ist *unvergleichbar* gut.
It is *uncommonly* good.
C'est *hors de pair*.
- (b) Kivételesen jó.
Es ist *ausnahmsweise* gut.
It is good, *exceptionally*.
Par exception c'est bon.
- (a) Közben aludt.
Er hat *inzwischen* geschlafen.
He slept *while it was going on*.
Il a dormi *entre temps*.
- (b) Közben aludt.
Dabei hat er geschlafen.
In the meantime he slept.
Cependant il a eu le front de dor-
mir.
- (a) Különben élünk.
Wir leben *besser*.
We live *better*.
Nous vivons *mieux* (ici qu'ail-
leurs).
- (b) Különben élünk.
Sonst leben wir.
After all we live.
D'ailleurs nous vivons bien ici.
- (a) Különös módon felelt.
Er hat *in einer sonderbaren Weise*
geantwortet.
He answered *strangely*.
Il a répondu *singulièrement*.
- (b) Különös módon felelt.
Merkwürdigerweise hat er geant-
wortet.
Strangely enough he answered.
Par extraordinaire il a répondu.
- (a) Lassan ébred.
Es dauert stets eine Weile bis er
erwacht.
He wakes *slowly*.
Il met du temps à s'éveiller.
- (b) Lassan ébred.
Allmählich erwacht er aus seinem
Schlaf.
He is just coming out of his sleep.
Il commence à s'éveiller.
- (a) Láthatóan égett.
Es brannte *sichtbar*.
It burnt *visibly*.
On voyait qu'il brûlait.
- (b) Láthatóan égett.
Sichtlich brannte es.
It seemed to burn.
Il semblait qu'il brûlait.
- (a) Látszólag nyugodt.
Er ist nur *scheinbar* ruhig.
He is quiet *only on the face of it*.
Il n'est tranquille *qu'en apparence*.
- (b) Látszólag nyugodt.
Er *scheint* ruhig zu sein.
He *seems* to be quiet.
Il est tranquille *à ce qu'il semble*.
- (a) Legalább ketten lesznek.
Es werden *mindestens zwei* sein.
They will be two *at the very least*.
Ils seront *au moins deux*.
- (b) Legalább ketten lesznek.
Wenigstens wird er nicht allein
sein.
So much the better, there will be
two.
Au moins ils ne seront pas seuls.

- (a) Lehetőség szerint kezeli.
Er behandelt ihn *nach Möglichkeit*.
He treats her *whatever way possible*.
Il le traite *comme il peut*.
- (b) Lehetőség szerint kezeli.
Wenn es möglich ist, behandelt er ihn.
If possible he will treat her.
Si c'est possible, il le traitera.
- (a) Másképpen jelenti.
Er meldete es *anders*.
He reports it *differently*.
Il l'annonce *d'une manière différente*.
- (b) Másképpen jelenti.
Ansonsten meldet er es.
Otherwise he will report it.
Sinon, il l'annonce.
- (a) Mellesleg említette.
Er hat es *nur nebenbei* erwähnt.
He mentioned it *among other things*.
Il l'a mentionné *en passant*.
- (b) Mellesleg említette.
Nebenbei, er hat es erwähnt.
By the way he mentioned it.
D'ailleurs il en a parlé.
- (a) Mellette dolgozik.
Er arbeitet *neben ihm*.
He is working *with him*.
Il travaille *auprès de lui*.
- (b) Mellette dolgozik.
Dabei arbeitet er.
Besides this he also works.
En outre, il travaille.
- (a) Miattam késheet.
Das ist wohl meine Schuld, wenn er sich verspätet.
He may be late *because of me*.
C'est à cause de moi qu'il a du arriver en retard.
- (b) Miattam késheet.
Meinetwegen kann er sich verspäten.
For all I care he may be late.
* *Pour ce qui est de moi*, il a pu arriver en retard.
- (a) Nagyban vásárolt.
Er kaufte *im großen* (vagy: *en gros*).
He has bought *whole sale*.
Il achetait *en gros*.
- (b) Nagyban vásárolt...
Er war eben mitten im Kaufen...
He was in the thick of shopping...
Il était juste en train de faire ses achats...
- (a) Nekem fizethet.
Mir kann er zahlen.
He can pay *to me*.
Il peut payer *à moi*.
- (b) Nekem fizethet.
Mir kann er zahlen
As *to me* he can pay.
A ce qui me concerne, il a beau payer.
- (a) Például állította.
Er hat ihn *als Vorbild* (vor Augen) gestellt.
He mentioned it *as an model*.
Il a parlé de lui *comme d'un cas modèle*.
- (b) Például állította.
Er hat *zum Beispiel* behauptet...
For example he declared...
Il prétendait *par exemple*...

4. Az eljárás formális egyöntetűségével sajátos ellentétben áll az ellentétpárok szemantikai sokfélesége.

Néhány esetben a nyomaték az indulatszót különbözteti meg a kötőszótól (*csak, csakhogy, de, hogy*).

Máskor különböző határozófajtákat jelöl. A nyomaték jelzi, hogy az *azalatt, előtte, erre* helyhatározó, a *lassan* módhatározó, az *egyre* célhatározó, az *egyszer* számhatározó — és nem időhatározó. Ugyancsak a nyomaték különbözteti meg a határozott (abszolút vagy relatív) időpontot jelölő *egykor-t, először-t* a 'hajdan, valamikor' jelentésű *egykor-tól* és a pusztá előidejűséget jelző *először-től*, a cselekvés végpontját megjelölő *addig-ot* az egyidejűséget jelző *addig-tól*. Az *emellett, ezen kívül, ezen túl* nyomatékos, ha valóságos helyre utal, hangsúlytalan mint képes helyhatározó. Az *azért* nyomatékos, amikor okhatározó, és hangsúlytalan mint megengedő határozó. A *lehetőség szerint* hangsúlytalan mint feltételhatározó, nyomatékos mint módhatározó. Az *egyszerre, az éppen* nyomatékos mint idő-, ill. módhatározó. A cselekvés hirtelen beálltát jelző *egyszerre, éppen* viszont hangsúlytalan. A cselekvés hirtelen beállását jelző *egyből* erős nyomatékot kap, mely az állítmány nyomatékát is abszorbeálja. Amikor az *egyből* állandó határozó, az állítmány is nyomatékos.

A kisebb vagy nagyobb nyomaték alapján ismerjük fel tehát, hogy a kisebb vagy nagyobb szemantikai súllyal (hírértékkel) bíró szófajjal vagy mondatrészszel van-e dolgunk. Bajos lenne azonban ezekből az esetekből kiindulva valamiféle általános szemantikai szabályt felállítani.

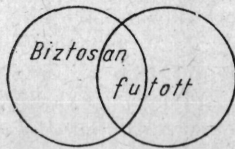
Az „Alig várom” mondat jelentését, sajátos módon, ellentétére fordítja a nyomaték eltolódása. „Alig várom!” azaz: 'Nagyon várom', hiszen: 'Alig győzőm kivárni!' Mintha a háttérben rejlő felkiáltást tükrözné ilyenkor a hanglejtés is (vö. 00. ábra). A két hangsúlytalan szótag a visszafojtott várakozást is érzékeltetheti. Belejártszhat az „Egyre (csak) vár” is, mint analóg szerkezet. Lehetséges, hogy részben a német „Ich kann es kaum abwarten”-től kölcsönözte jelentését a mondat, a németes nyomatékéloszlással együtt. Alighanem megfelelő német mondatok tükörképe az „Egyben kérte” („Zugleich bat er ihn”), az „Egészen tönkrement” („Er ist ganz zu grunde gegangen”), az „Elég ostoba” („Genug dumm”).

5. Kialakíthatók a mondatpárokból ennél homogénebb csoportok is. Az esetek nem kis részében módhatározóval áll szemben egy — első pillantásra — ugyancsak módhatározónak látszó (vö. SIMONYI Zs., Magyar nyelvtan 1879, 168) mondatrész: (a) „Biztosan (= nagy biztonsággal 'steadily') futott.” (b) „Biztosan (= bizonyára, alighanem) futott ('he must have run').”

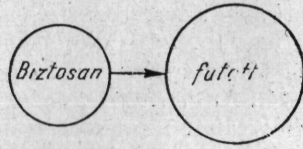
A két szerkezet homonimiája mélyenjáró szintaktikai és logikai különbséget takar. H. MOLNÁR ILONA behatóan elemezte a két szerkezet közötti különbséget (MNY. LV-1959, 357—361; Nyelvtani tanulmányok 1961, 143—154. A továbbiakban erre az utóbbi tanulmányára utalunk.) Határozott különbséget tesz a valóságos határozók és a belük olykor homonim módosító szók között a Mai Magyar Nyelv Rendszerében DEME LÁSZLÓ (II, 480).

Az első (a) mondatban a *biztosan* valóban módhatározó, az állítmány determinánása és vele szoros egységet képez. Sokkal lazább a szerkezet két tagja közötti kapcsolat a második (b) mondatban. A szintagma második tagja, az állítmány alanyi mellékmondatként rendelhető alá a szerkezet első tagjának kifejtéséből adódó főmondatnak: „Szinte biztosra vehető (vagy valószínű), hogy futott.” (Vö. H. MOLNÁR ILONA Nyt. 147.)

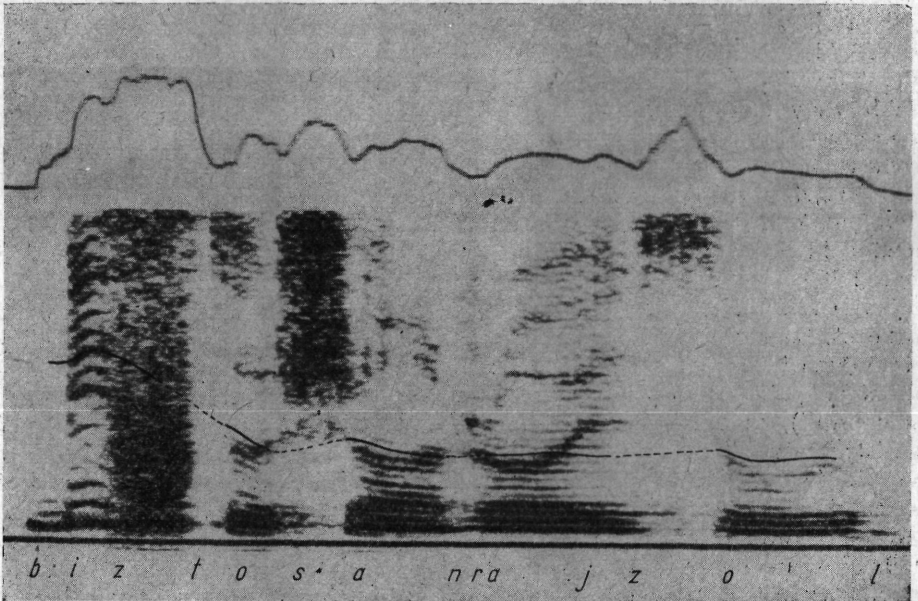
Az első mondatban (a) a *biztosan* leszűkíti a *futott* fogalomkörét, mivel új fogalmi jegyekkel egészíti ki. (Kevesebben futnak biztosan, mint ahányan futnak.) A két mondatrész viszonyát két egymást metsző körrel ábrázolhatjuk, ahol az első kör a *biztosan*-nak a második kör *futott*-nak, a két kör közös területe pedig a teljes szerkezet fogalmi területének felel meg (vö. 1a és 2. ábra).

a)

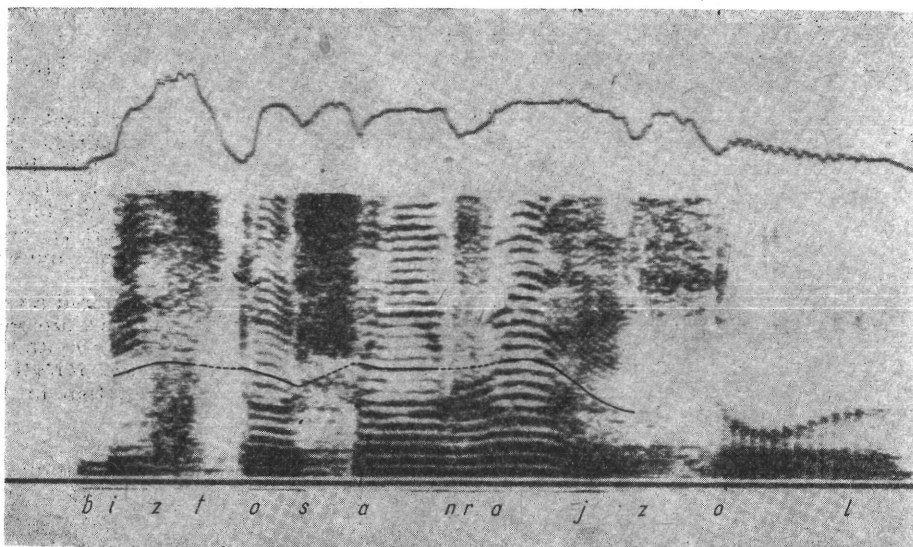
b)

A második mondatban (b) nem ez a helyzet. A *biztosan* ezúttal nem leszűkíti le a *futott* fogalomkörét. Nem is érinti egymást a két kör. Nem azt állítjuk, hogy ilyen vagy amolyan módon futott. A *biztosan* nem az állítmány determinánsa. Azt a körülményt fejezi ki, hogy a beszélő valószínűnek tartja, hogy az illető futott. Ez a körülmény nem tartozik hozzá a mondat állítmányának tartalmához, hanem a beszélőnek saját kijelentéséhez való viszonyát határozza meg. Modális, pragmatikus funkciója van. Úgy is mondhatnánk, hogy az (a) mondatban a *biztosan* belső körülményt, a (b) mondatban pedig külső körülményt jelez. „Az állításnak a módját jelzik, nem a cselekvését” írja BALOGH PÉTER (A határozók osztályozása: Nyr. XXVI-1897, 351). H. MOLNÁR ILONA szerint a (b) típusú „határozók”: „nem a cselekvés, történet

módját határozzák meg, hanem a cselekvés, történés tényéről állítanak valamit” (Nytt. 145). Ha az (a) szerkezetet két egymást metsző körrel ábrázoljuk, akkor a (b) szerkezetet két egymással összekötött körrel ábrázolhatjuk (vö. 1b és 3. ábra).

A nyomatékos *biztosan* általában a nyomatékotlan *bizonyosan*-nal áll szemben a köznyelvben. A nyomatékotlan *biztosan* voltaképpen ennek helyére lépett. Másfelől a *bizonyosan* is szerepelhet vagy szerepelhetett még nemrégén, módhatározóként. „Bizonyosan tudja, hogy jó úton vagyunk?” (MIKSZÁTH, ÖM. XXI, 177.) Itt a *bizonyosan* az állítmány determinánsa, leszűkíti az állítmány fogalomkörét. Az a kérdés éppen, hogy az illető bizonyosan tudja-e vagy csak sejtí, hogy jó úton járnak. A „Mai magyar nyelv rendszere”, melyből a példát idézzük, helytelenül jár el, amikor módosítószóként idézi, hiszen saját meghatározása szerint a módosítószó a beszélőnek a mondat tartalmára vonatkozó egyéni állásfoglalása (260). Ez a nyomatékos *bizonyosan* semmiképpen sem állítható a *persze*, a *nyilván* vagy a nyomatékotlan *bizonyosan* módosító szókkal egy sorba.

Az idézett mondatpárok közül jó néhány idesorolható, mivel ugyanaz áll rájuk, amit a *biztosan* (*bizonyosan*) határozószóval kapcsolatban mondtunk, a nyomatékotlan (ál-)határozókra pedig nagyobbára mindaz, amit H. MOLNÁR ILONA a (meg nem nevezett) határozó alakú mondatrészről megállapított. A (b) típusú mondat felbontásakor az ál-határozóból főmondat lesz, az állítmányból többnyire tárgyi vagy alanyi alárendelt mondat.

- (a) Általában beszéltek róla (= Nem mentek bele a részletekbe.)
- (b) Általában *beszéltek* róla (= Többnyire beszéltek róla.)
- (a) Érthetően megmondta (= Mindenki megérthette).
- (b) Érthetően *megmondta*. → Érthető, hogy megmondta.

- (a) *Különös módon felelt* ('in einer sonderbaren Weise').
 (b) *Különös módon felelt.* → *Különös, hogy felelt.* ('Par extraordinaire, il a répondu.')
- (a) *Láthatóan égett* (= Látszott a tűz).
 (b) *Láthatóan égett.* → *Úgy látszott, hogy égett.*
- (a) *Látszólag nyugodt* (= Csak látszatra).
 (b) *Látszólag nyugodt.* → *Úgy látszik, hogy nyugodt.*
- (a) *Mellesleg említette* (= mellékesen).
 (b) *Mellesleg említette.* → *Mellesleg megjegyzem, hogy említette.*
- (a) *Például állította* (= példaképül).
 (b) *Például állította...* → *Például felhozhatjuk, hogy állította...*
- (a) *Röviden* (= néhány szóval) *válaszolt.*
 (b) *Röviden, válaszolt.* → *Röviden azt mondhatnánk, hogy válaszolt.*
- (a) *Tudtommal távozott* (= engedéllyel, legálisan).
 (b) *Tudtommal távozott.* → *Úgy tudom, hogy távozott.*
- (a) *Természetesen* (= természetes módon) *beszél angolul.*
 (b) *Természetesen beszél angolul.* → *Természetes dolog, hogy beszél angolul.*

Tudjuk, hogy „a nem egyszerű állítmány a főhangsúlyos alany vagy bővítmény mögött” fordított szórendű (MNYR II 491). Ennek megfelelően az (a) csoportban szereplő nyomatékos határozók után fordított szórend áll az esetek többségében, így a helyhatározó *általán, előtte, erre, a célhatározó egyre, a számhatározó egyszer, a módhatározó általában, biztosan, különös módon* stb. után. Egyenes a szórend az „összefoglaló”, fokozó jellegű *egészen, igazán* [= nagyon] után (vö. MNYR II 492 és k.). A (b) csoport viszonylag nyomatéktalan határozó-féléi után viszont egyenes szórend következik minden esetben. Pl. „*Tudtommal utazott el*”, de: „*Tudtommal elutazott*”.

Az (a) csoportban szereplő nyomatékos indulatszavak után egyenes marad a szórend („*Csakhogyan elfelejtette!*”). Az (a) csoportbeli határozók után is egyenes a szórend, ha nyomatékuk nem erősebb az igéénél: „*Egyből elbuktatta*”, „*Egykor összejöttek*”, „*Egyszer meglátogatom*”, „*Érthetően megmondta*”, „*Hamar megjöttek*” (vö. MNYR II 488), de: „*Egyből buktatta el*”, „*Egykor jöttek össze*”, „*Egyszer látogattam meg*”, „*Hamar jöttek meg*”.

Néhányszor a fordítás során is főmondattá és alanyi vagy tárgyi mellékmondattá bomlott fel a (b)-típusú mondat. Az esetek többségében az átalakulási folyamat megrekedt egy közbülső fokon: az ál-határozóból embrionális mondat-féle szerkezet alakul, melyet szünet (vagy szünetet jelző hanglejtés) választ el, az ütemelőzővel jelzett, második tagmondattól. A két mondatot a hanglejtés alapján és a (többnyire realizált) szünetre való tekintettel kettősponttal jelölhetnénk:

- En général: on en parlait (*általában*).
 By the way: he mentioned it (*mellesleg*).
 Par extraordinaire: il a répondu (*különös módon*).
 For example: he declared... (*például*).
 To my knowledge: he has left (*tudtommal*).

Változatában már igei állítmány jelenik meg:

- As far as I know, he has left (vö. a francia és német fordítással).

A fordítások jelzik tehát az ál-határozóban rejlő virtuális mondatot, s többnyire az is kifejezésre jut, hogy ez az alakulóban levő mondat nem egyenértékű a kifejtett tagmondattal. Némely esetben különösen nehézkesen hat az implicit (kettősponttal jelezhető) szintaktikus kapcsolat kifejtése, explicitálása:

Pontosan jöttek. → Pontosán meghatározva: jöttek. → Ha pontosan meg akarnánk határozni a dolgot, azt kellene mondanunk, hogy jöttek.

Alapjában elhibázott. → Alapjában véve: elhibázott. →
→ Ha alapjában nézzük a dolgot, azt kell mondanunk, hogy elhibázták.

Az utóbbi esetben a minősítést tartalmazó főmondatához egy feltételes alárendelt mondat is tartozik. Máskor a főmondat egészül ki új tartalmi elemekkel:

Legalább ketten lesznek. → Annyi előnye volt legalább a dolognak, hogy ketten lesznek.

Új elemekről kell ezúttal beszélnünk, mivel a minősítő jellegű mondatrészek átalakítására nem tudnánk olyan általános szabályt adni, melynek alapján a legalább-ból a fenti tagmondat keletkeznék.

A kivételesen átalakításakor megengedő mellékmondatot kapunk, az állítmány pedig ellentétes kötőszóval kapcsolódik.

Kivételesen jó. → Bár ez kivételes dolog, ezúttal azonban jó volt.

Az automatikus transzformálás néha szemantikai szempontból többé-kevésbé téves eredményhez vezethet:

Igazán megtehetnéd. → *Igazán úgy gondolom, hogy megtehetnéd. (Ehelyett: „Igazán nem lenne olyan nagy dolog a számodra, ha megtennéd.”)

Vagy akár a prototípusként idézett mondathoz visszatérve:

Biztosan futott. → *Biztosan tudom, hogy futott. (Holott: „Valószínű, hogy futott.”)

Az eredeti modális, bevezető jellegű határozó néha nyomtalanul feloldódik a belőle kialakult mondatban:

Egészen tönkrement. → Szinte azt mondhatjuk, hogy tönkrement.

Egyenesen rohant. → Szinte azt mondhatjuk, hogy rohant.

Elég ostoba. → Ez bizony szerintem ostobaság. → Nekem az a véleményem, hogy ostoba (, ha ezt tette).

Véletlenül várt rá. → Most az egyszer tévedsz: várt rá.

A minősítést tartalmazó egyszerű mondat átalakítására tehát bajos lenne gépiesen alkalmazható szabályt adni. Az általános szabály talán ez lehetne: „(1) Keresd meg a minősítőnek megfelelő melléknevet vagy igét

a szótárban (pl. érthetően → érthető; állítólag → állít); (2) alakítsál belőle névszói, ill. megfelelő számú és személyű igei állítmányt (Érthető, . . .; [Azt] állítják, . . .); (3) Az egyszerű mondat állítmánya elé tedd ki a *hogya* kötőszót (Érthető, *hogya* megmondta. [Azt] állítják, *hogya* beteg.)” A szabály alkalmazása azonban ritkán vezetne kielégítő eredményre. Ez annyit jelent, hogy a bevezető jellegű modális határozó jelentése többnyire nem vezethető le a szó alapjelentéséből mondatbeli szerepének ismeretében.

Ha nem is tudunk automatikusan módhatározóból minősítőt előállítani, az utóbinak mondatbeli funkciója világos. Minden esetben modális kijelentést tartalmaz, mely az állítmányban foglalt kijelentést bevezeti, minősíti, azaz előre jelzi, hogyan vélekedik a beszélő erről a kijelentésről.

A minősítő kategóriája szűkebb, mint a módosító szóé, mely a „Mai magyar nyelv rendszere” szerint (I, 260 és kk.) a kérdőszót (*vajon -e*), tagadőszót (*nem, se—se, úgyse*), az *igen-t*, a felkiáltószót (*de, be*) is magában foglalja. Mint a módosító szók általában a minősítő is pragmatikus funkcióval bíró logikai terminus („logical term in a pragmatic capacity”, vö. H. REICHENBACH, *Elements of Symbolic Logic* 336 és kk.).

Egyébként, úgy hisszük, hogy a *módosító szó* elnevezés nem szerencsés. A határozó is módosítja az állítmány jelentését. Sőt: éppen a determináns módosítja közvetlenül a determinált mondatrészt. A modern logikai irodalomban használatos *funkcionális módosító* terminus a nyelvi kategóriák közül éppen a határozóhoz áll legközelebb (REICHENBACH, *Elements* 301 és kk.). A módosító szók pragmatikus jellegét jobban tükrözi a minősítő szó. Mivel nem az állítmányra, hanem az egész mondatra, kijelentés egészére vonatkozik és voltaképpen mondatértékű kifejezés, indokolt lenne a *mondathatározó* terminus is, melyet Elekfi László javasolt lektori véleményében. Az alapjában, bizonyosan, természetesen típusú szókat bevezető minősítőkként tarthatnánk nyilván.

Szűkebb a bevezető jellegű minősítő szó fogalomköre H. MOLNÁR ILONA *x*-kategóriájánál is, melybe nemcsak modális szerepű mondatrészek tartoznak, — a szerző határozottan kiemeli a vizsgált szófaj (vagy mondatrész?) objektív jellegét („sokkal gyakrabban adják objektív vagy annak szánt értékelését a cselekvés, történes tényének, s e tekintetben közelebb állnak a valóságos határozókhoz” 146) — hanem például a nyomatékos *véletlenül* is a „Véletlenül maradt el” mondatban. A nyomatékos *véletlenül* az „okkal maradt el” ellentéte, az elmaradás okának hiányát jelzi, hozzátartozik a kijelentéshez. A mi kategóriánkba csak a bevezető-minősítő funkciót betöltő nyomatékalan *véletlenül* tartozik:

Véletlenül elmaradt. → Nagyon tévedsz: elmaradt.

Más kérdés, hogy a beszélő értékelését objektívnek szánja-e vagy sem. A cselekmény értékelése mindenképpen pragmatikus jellegű: kívül áll magán az értékelt kijelentésen, melyre vonatkozik. A határozóval ellentétben a modalitást jelző minősítő nem módosítja közvetlenül a kijelentést tartalmazó állítmányt. A kijelentés objektív értéke szempontjából természetesen nem közömbös, hogy valakiről azt állítjuk-e, hogy „elkábult” vagy pedig azt, hogy „egészen elkábult”; azt, hogy „rohant” vagy pedig azt, hogy „egyesen rohant”. Nyilvánvaló, hogy az *egészen*, az *egyesen* csökkenti a kijelentés értékét. Lényegesen lassabb futásia, kisebb mérvű kábulásra vonatkozik ez a módó-

sított ítélet. A beszélő „egyenesen rohant” helyett azt is mondhatta volna, hogy „futott”, s „egészen elkábult” helyett, hogy „kissé elkábult”. Az ábrázolt tény szempontjából a két kifejezés esetleg egyenértékűnek tekinthető. A nyelvi ábrázolást tekintve azonban gyökeresen eltér a kettő. Az egyik esetben szemantikus síkon, közvetlenül ábrázoltuk az enyhe kábulást (helyesebben talán: a nagyfokú meglepetést, csodálkozást) és a futás tempóját. A másik esetben kerülő úton. Kijelentésünkkel mintegy túllóttünk a célon („elkábult”, „rohant”) és ezért jelezniünk kellett, hogy ezt a kijelentést nem kell egészen szó szerint venni. A két kifejezés ugyanarra a jelenségre („thing meant”) vonatkozik, de más-más lelki folyamatot tükröz.

Ha betűjelekkel ábrázoljuk az (a)-típusú („Péter biztosan futott”) és a (b)-típusú („Péter biztosan futott”) mondatok logikai szerkezetét, az (a)-típusú szerkezeteket talán így jelölhetnénk:

$$f[m(x)]$$

ahol x a cselekvő személyt (vagy tárgyat) jelöli (a jelen esetben Pétert), az f a személy (vagy tárgy) tulajdonságát, cselekvését (példánkban a futás tényét), az m pedig a tulajdonság (a cselekvés) minőségét pontosabban meghatározó, az f körét leszűkíti módosítót.

REICHENBACH az állítmánynak határozóval történő módosítását felsőbb fokú logikai függvények segítségével ábrázolja. A „Péter egyenesen rohant” kijelentést a következőképpen határozná meg:

$$er(x_1) = D_f(\exists f) \quad f(x_1) \cdot \varrho(f) \cdot \varepsilon(f),$$

ahol x_1 a cselekvő személyt (Pétert) jelzi, er az „egyenesen rohant” betűjele, az f az alánynak közelebről meg nem határozott cselekvését jelöli, a $\varrho(f)$ a cselekvést specifikálja (a cselekvés rohanás), az $\varepsilon(f)$ pedig még szűkebbre vonja a kört (az f egyenes irányban történt). A D_f a definíció, az \exists az egzisztenciális kijelentés jele. Szavakkal elmondva: egy meghatározott x -nek tulajdonsága a biztos futás, ami annyit tesz, hogy van olyan cselekvés, mely ennek a bizonyos x_1 -nek a tulajdonsága és ez a cselekvés rohanás, méghozzá egyenes irányú.

A (b)-típusú szerkezetek képlete talán ez lehetne:

$$M[f(x)],$$

ahol az M a modalitás jele. (A logikai struktúra sematikus ábrája természetesen nem matematikai képlet.)

6. A határozós szó szerkezetben tehát gyakran esik a második tagra a súlyosabb nyomaték: $h + \acute{a}$. Ennek a képletnek felel meg a:

- (1) Sérthetetlen *vagyok*. (2) Sokan *úsztak*. (1) Biztosan *futott*.

mondat. Mégis: különféleképpen ítéljük meg mind a hármat. A (2) mondatot a „semleges” alapváltozattal, a „Sokan úsztak” mintával vetjük egybe, megállapítjuk, hogy az állítmány a vártnál erősebb nyomatékot kapott, és ebből arra következtetünk, hogy a beszélő az adott helyzetben ennek az elemnek tulajdonít nagyobb fontosságot: ezt emeli ki. A (3) mondat esetében a nyomaték hiánya a *biztosan* mondatbeli szerepét határozza meg: jelzi, hogy nem módhatározóval van dolgunk, hanem modalitást jelző, mondatértékű bevezető

Időtartam és hangosság

1. A hangerő „önvezérlését” tanulmányozva Herman Imrével arra az eredményre jutottunk, hogy a beszélő önkéntelenül a mindenkori zajszinthez illeszti beszédét, s a zajszint hirtelen megemelkedését a hangnyomásszint ugrásszerű növekedése követi. Megnövekedett a kísérletek folyamán egyúttal a magánhangzók időtartama is. Mivel a kísérletek folyamán (részben szklerotikus kísérleti alanyainkra való tekintettel) az első tíz tőszámnév ismételtetésére szorítkoztunk, futólag érinthettük csak a hangnyomás és a beszédhangok időtartamának kapcsolatát (FÓNAGY & HERMANN 1961). BÉKÉSY kísérletei alapján tudjuk, hogy a hangosság-élmény nem független a hallott hang időtartamától. Az időtartam növekedésével növekszik a hang érzékelt hangossága (BÉKÉSY 1960, p. 745). Nem tudjuk azonban, módosul-e az objektív intenzitás (vagy a szubjektív hangosság) növekedésével a fonémák időtartama. Nő-e vagy csökken, azonos arányban, azonos irányban változik-e?

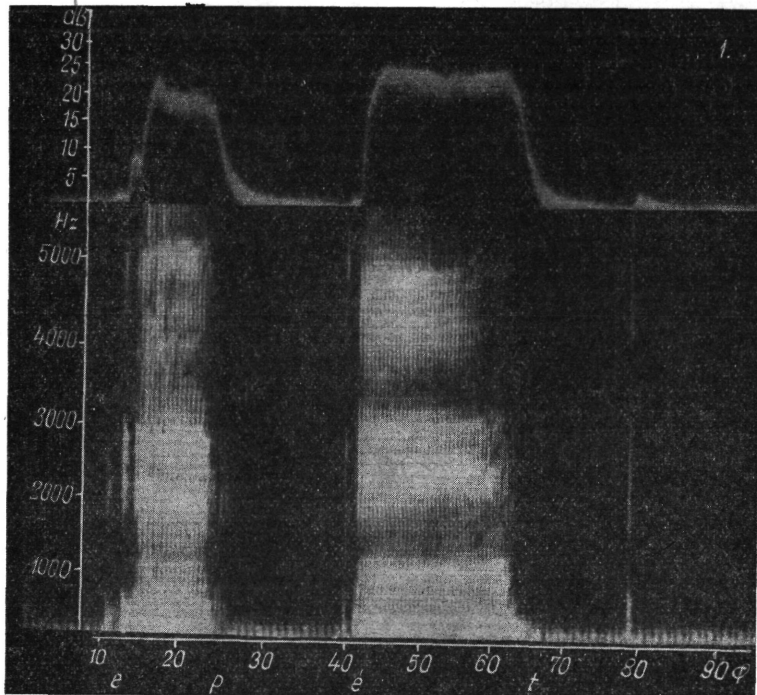
2. Hat különböző korú főiskolát végzett budapesti születésű férfi és nő olvasott fel egy 135 szóból álló szöveget, előbb halkán, azután hangosan. A beszélő és a mikrofon közötti távolság nem változott a felolvasás folyamán, és nem módosítottuk az erősítést sem. A fonémák gyakorisági eloszlása eltért szövegünkben a köznyelvi átlagtól. Szándékosan megnöveltük a legkevésbé hangzós fonémáknak, a zöngétlen zárhangoknak és zöngétlen réshangoknak viszonylagos gyakoriságát.

Minden hangfelvételről, mondatról hangnyomásszint-mérés és sonogram készült (széles sávú és szükség esetén keskeny sávú szűrővel, amplitúdó-görbével). A mérések együttes felhasználásával az esetek túlnyomó többségében jól (1–2% bizonytalansággal) el lehetett határolni a hangokat. Az intervokális zöngétlen zárhangok elhatárolása nem okoz nehézséget. A hangnyomásszint hirtelen esése és a zöngé kimaradása világosan jelzi a határt. Jelentékenyen esik a hangnyomásszint a zöngés zárhangokban is. A réshangok — többé-kevésbé fehér zajra emlékeztető, „elkenődött” —, spektruma jól felismerhető a sonogramokon (vö. 9–10. ábra). Megkönnyíti az elhatárolást intervokális réshangok esetében a réshang és a vokális között gyakran megjelenő energia-völgy (a hangnyomás hirtelen esése [vö. 9. ábra]). A *magánhangzó-réshang-magánhangzó-réshang* kapcsolat nem egyszer négy szótagúnak tűnik (FÓNAGY 1957). A szóvégi zárhangok határát többnyire a zár felpattanásának zöreje jelzi. Zöngés zárhang esetében pedig a zöngé folytatódása és a hangnyomás csökkenése. A zár felpattanása többnyire jól kivehető két zárhang találkozásakor is, pl. a *-kt-* hangcsoportban. A szóeleji zárhangok időtartama nem határozható meg hangfelvétel alapján. Ezekről a hangoktól el kell tekintenünk. Mint ismeretes, a nazális mássalhangzók igen jól elhatárol-

hatók a sonagramokon. A nazális hangokat a formánsok hirtelen energia-csökkenése, elhalványulása jelzi. A formáns-szerkezet változása határolja el a *j* és *r* hangot. A legtöbb nehézséget az *l* határainak megállapítása okozza. Hangzós magánhangzó szomszédságában a hangnyomásszint enyhe esése könnyíti meg az elhatárolást. A formánsok gyakran fokozatosan módosulnak. A szóeleji *l* hangok esetében a felhangokat tükröző szűk csatornás spektrogram nyújthat segítséget. A magánhangzó kezdetét a felhangok mozgása, emelkedése vagy ereszkedése, jelzi (vö. LEHISTE & PETERSON 1960, p. 15). Nem egyszer le kellett mondanunk a nehezen elhatárolható *l*-ről és szomszédjáról.

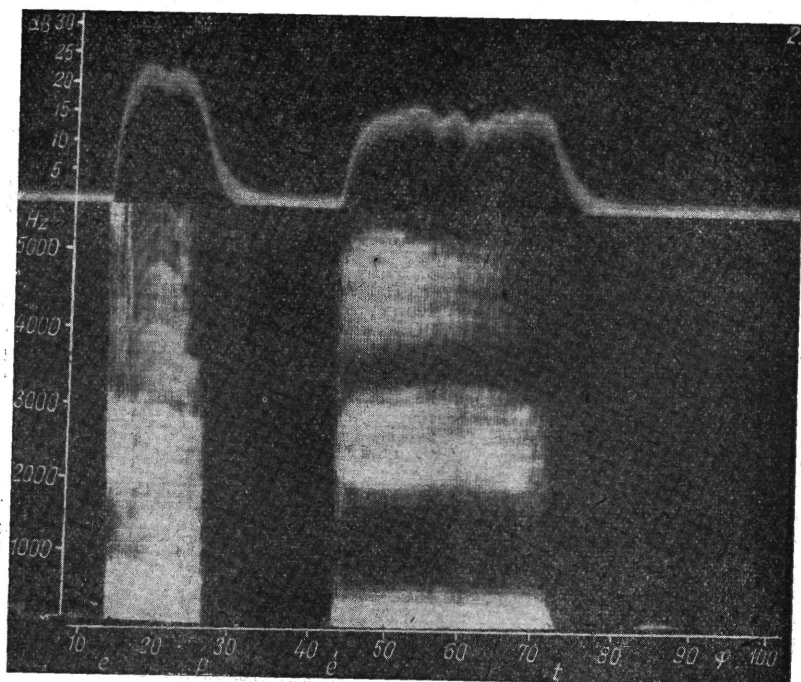
A réshangok és magánhangzók közötti „energia-völgy” megkönnyíti, de egyúttal meg is nehezíti az elhatárolást. Tudjuk, hogy két hang találkozik itt. De melyik hanghoz számítuk (a néha 3–4 századmásodperces) szünetet? A réshanghoz vagy a magánhangzóhoz tartozik a senki-földje? Önkényesen, de következetesen, a két hangot elválasztó szünetet mindig az első hanghoz számítottuk.¹ Nem vettük tekintetbe a szókezdő magánhangzót olykor megelőző glottális zárat.

3. A magánhangzók időtartama csaknem minden esetben jelentékeny mértékben megnövekedett a hangos felolvasásban (1–12. ábra).

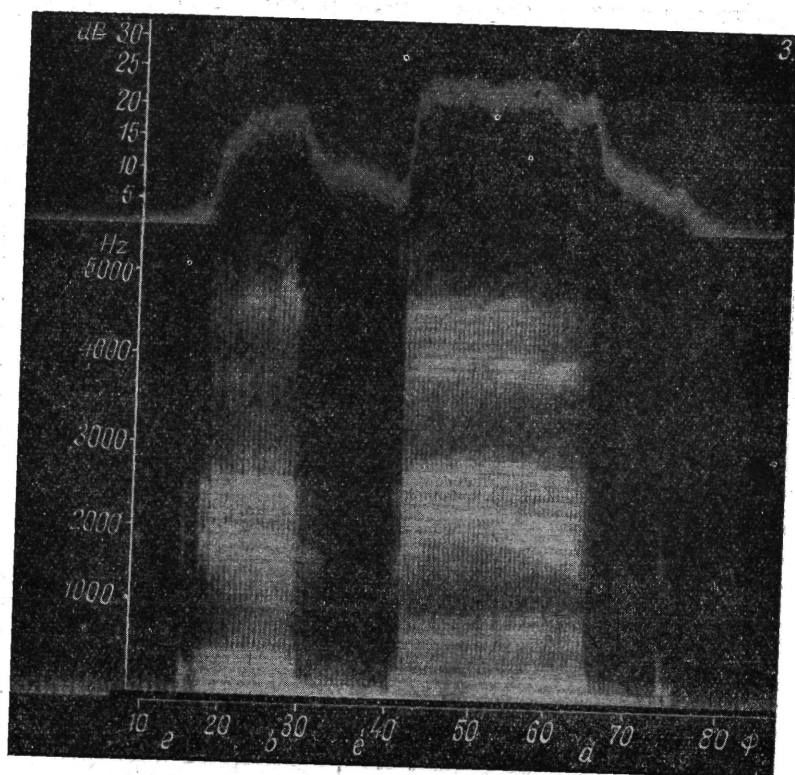

1. ábra. Az *epét* szó (széles savú szűrővel készült) sonagramja és amplitúdó-görbéje (fent).
Halk felolvasásban

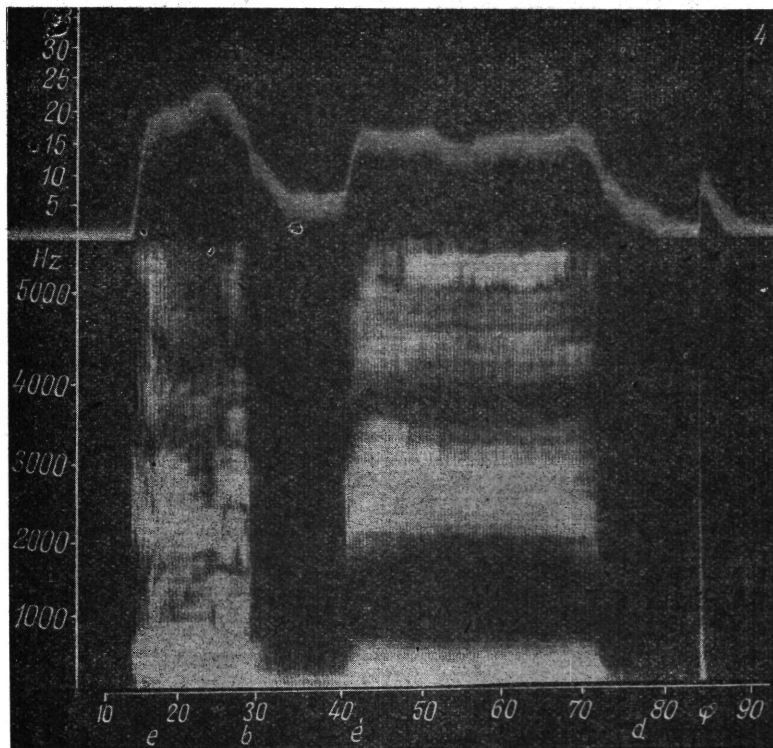
¹ Az egyes beszédhangokat elválasztó néma periódusokkal, tudomásunk szerint, eddig nem foglalkoztak a kutatók. Ha az egyes szüneteket nem is érzékeljük, valószínűleg szerepet játszanak a beszéd hangminőségének kialakításában, és alighanem érdemes lenne tekintetbe venni őket a beszéd szintetizálásakor.

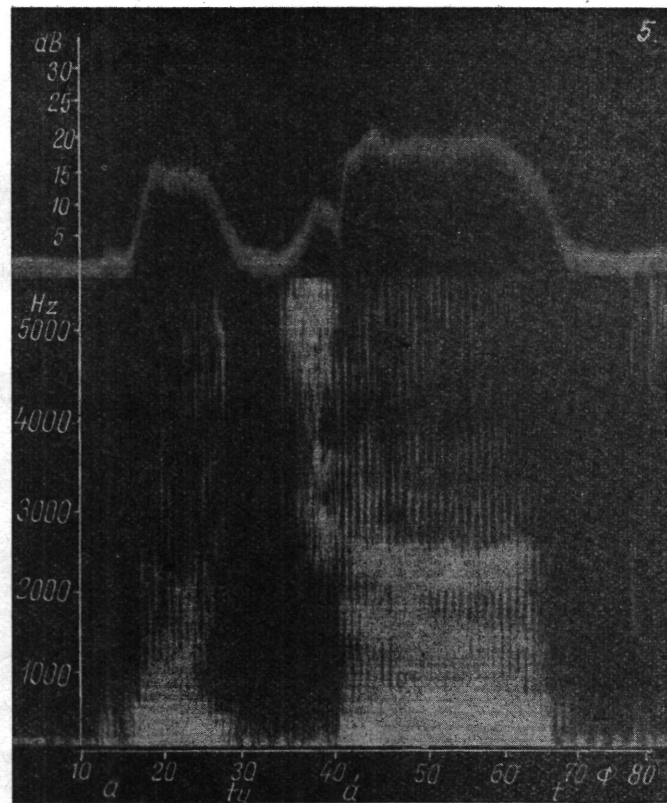
2. ábra. Az *epét* szó hangos felolvasásában

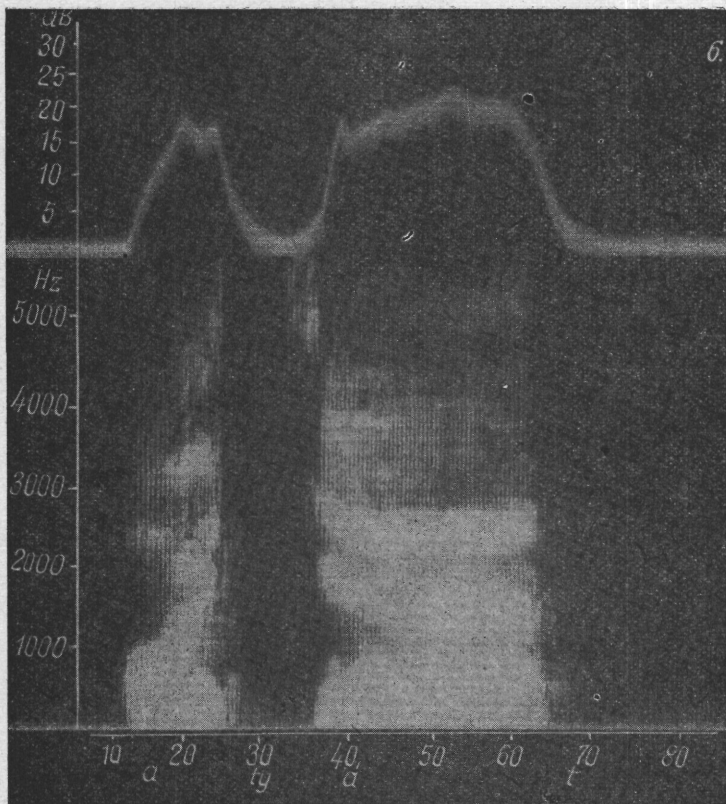
3. ábra. Az *ebéd* szó halk felolvasásában

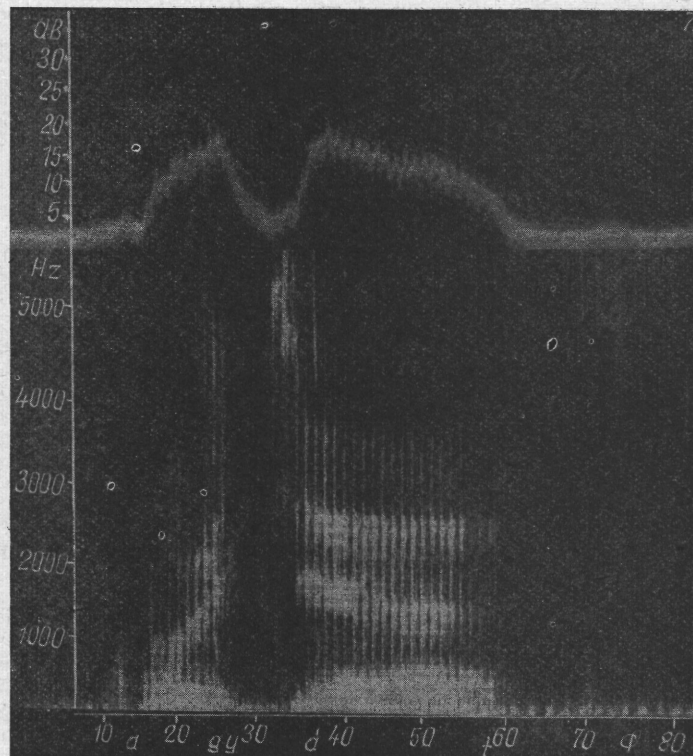
4. ábra. Az *ebéd* szó hangos felolvasásában

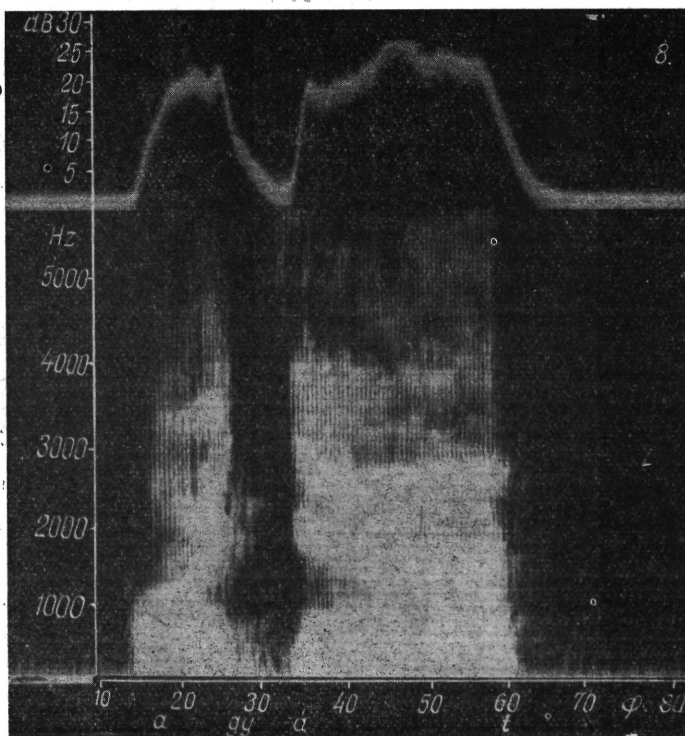
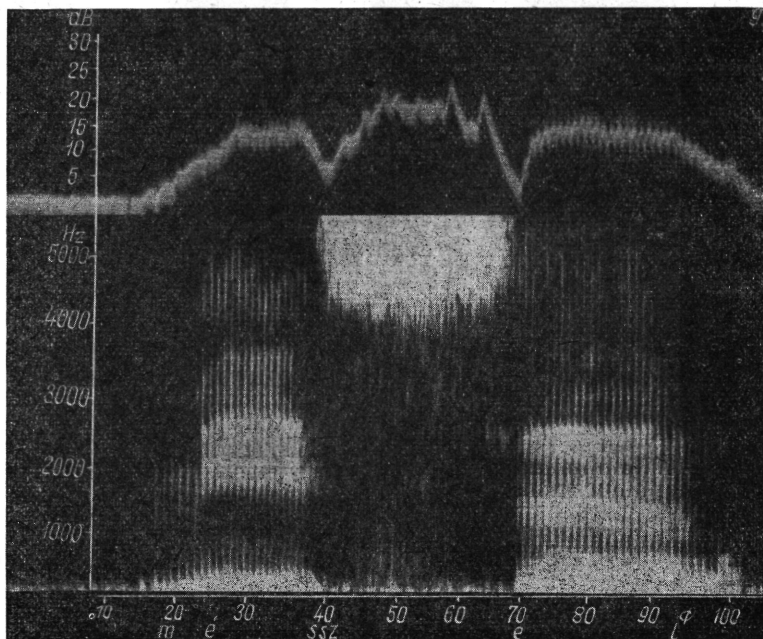
5. ábra. Az *atyát* szó halk felolvasásában

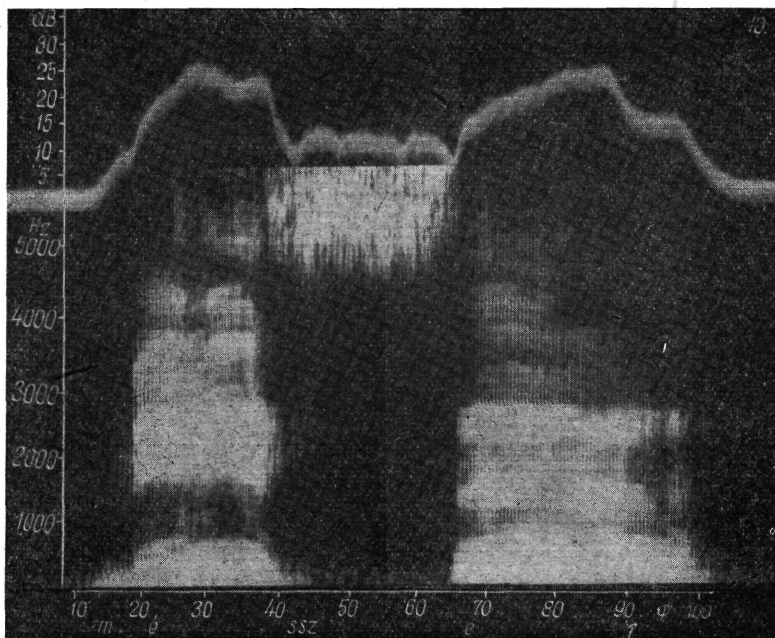
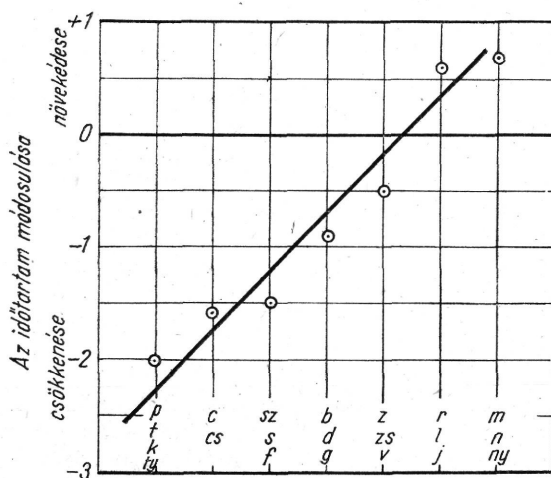

6. ábra. Az *atyát* szó hangos felolvasásában

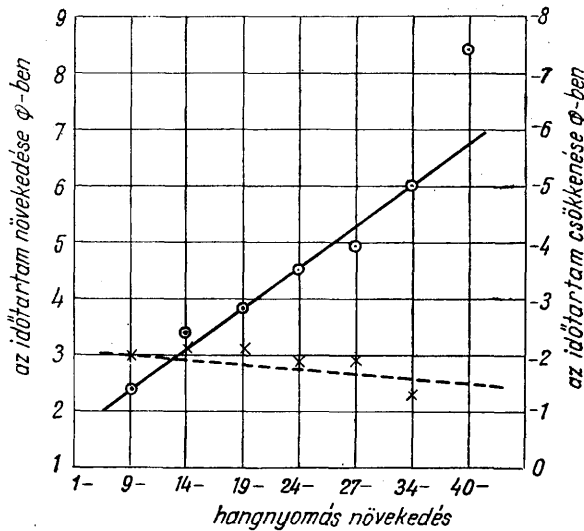

7. ábra. Az *agyát* szó halk felolvasásában

8. ábra. Az *agyát* szó hangos felolvasásában9. ábra. A *mészél* szó halk felolvasásában

10. ábra. A *mész* szó hangos felolvasásában

11. ábra. Az egyes mássalhangzó csoportok időtartamának változása (növekedése vagy csökkenése) a hangos felolvasás folyamán

12. ábra. A magánhangzók és zöngétlen zárhangok időtartamának módosulása a hangnyomás-szint emelkedésének függvényében, az o-k a magánhangzók az x-ek a zárhangok értékeit jelzik. A bal oldali skála a magánhangzókra, a jobb oldali a mássalhangzókra vonatkozik

A hosszú magánhangzók időtartama átlagosan 4,4 századmásodperccel, a rövideké 4,0 századmásodperccel. A hosszú magánhangzók időtartama 29,4%-kal a rövideké 42,9%-kal nőtt. A hangnyomásszint a hangos felolvasásban, 19,7 dB-lel, ill. 19,1 dB-lel növekedett a hosszú, ill. rövid magánhangzók esetében (1. táblázat).

1. táblázat

A magánhangzók hangnyomásának (dB) és időtartamának (φ = századmásodperc) növekedése (Δ) a hangos felolvasás folyamán. Zárójelben a felhasznált adatok száma szerepel

Hosszú		Rövid		Hangsúlyos		Hangsúlytalan	
Δ dB	$\Delta \varphi$	Δ dB	$\Delta \varphi$	Δ dB	$\Delta \varphi$	Δ dB	$\Delta \varphi$
19,7	4,5	19,1	4,0	19,1	4,1	19,2	4,1
(292)	(292)	(888)	(887)	(370)	(372)	(810)	(807)

A mássalhangzó fonémák időtartama különböző mértékben és különböző előjellel módosult. A nazális mássalhangzókat, az l, a j és az r fonémát a hangos felolvasásban hosszabban, a többi mássalhangzót rövidebben ejtették a felolvasók. A 11. ábrára pillantva szembe ötlük, hogy az időtartam módosulása összefügg az egyes mássalhangzó-típusok intenzitásával, hangzóságával. A leghangzósból mássalhangzók időtartama jelentékeny mértékben megnö-

vekedett, bár lényegesen kevésbé, 0,6 sec-mal, hosszabbodtak meg, mint a még hangzósabb magánhangzók. A legkevésbé hangzós zöngétlen zárhangok erősen 2,0 sec-mal, megrövidültek. Közbülső helyet foglalnak el az affrikáták, a zöngés zárhangok, a zöngétlen és zöngés réshangok (vö. még 2. táblázat).

2. táblázat

Mássalhangzók időtartamának változása ($\Delta\varphi$) a hangos felolvasás folyamán. A pozitív számok a növekedés átlagát, a negatív számok a csökkenés átlagát jelzik

Zárhangok		Affrikáták	Réshangok		r, l, j	m, n, ny
Zöngétlen	Zöngés	Zöngétlen	Zöngétlen	Zöngés		
-2,0	-0,9	-1,6	-1,5	-0,5	+0,6	+0,7
(371)	(185)	(53)	(258)	(112)	(209)	(154)

A magánhangzók időtartama növekszik a hangnyomásszint emelkedésével. A zöngétlen zárhangok és réshangok kevésbé érzékenyen reagáltak a hangnyomásszint emelkedésére. (A zöngétlen zárhangot vagy réshangot megelőző magánhangzó hangnyomását vettük alapul. Szókezdő réshangok esetében az ezt követő magánhangzót.) A réshangok időtartam-módosulása semmiféle tendenciát sem árul el.

A zárhangok időtartama valamivel kevésbé csökken, ha a hangnyomásszint-emelkedés meghaladja a 20 dB-t (3. táblázat, 12. ábra).

3. táblázat

Az időtartam módosulása századmásodpercekben a hangnyomás növekedésének függvényében. A pozitív számok az időtartam növekedésének átlagát, a negatív számok az időtartam csökkenésének átlagát jelzik

A hangnyomás növekedése dB-ben	Időtartam-módosulás	
	Magánhangzók	Zöngétlen zárhangok
0—9	2,4 (61)	-2,0 (25)
10—14	3,3 (201)	-2,1 (76)
15—19	3,8 (333)	-2,1 (115)
20—24	4,5 (359)	-1,9 (100)
25—29	4,9 (164)	-1,9 (35)
30—34	6,0 (48)	-1,3 (20)
35—40	8,4 (13)	

4. Bajos lenne a magánhangzók és mássalhangzók, a hangzós és kevésbé hangzós beszédhangok eltérő viselkedését elemi fizikai, fiziológiai törvényekre visszavezetni. A nyugalmi helyzetéből nagyobb mértékben kitérített húr tovább rezeg. A magánhangzók időtartamának megnövekedése ennek alapján összefüggésbe hozható — gondolhatnánk — a gége alatti légnyomás megnövekedésével. Valójában azonban nem a hangszalag utórezgése, hanem a

hangszalagok zöngéállásban tartása határozza meg a zöngé időtartamát. Még nehezebb lenne a zöngétlen hangok, például a zöngétlen réshangok időtartamának (abszolút) csökkenését mechanikai okokra visszavezetni.

A magyarázatot alighanem magasabb szinten kell keresnünk. A hangunkat — érzelmek hatásától eltekintve most —, akkor emeljük meg, amikor a zajszint emelkedése vagy ami ezzel egyértelmű, a távolság növekedése akadályozza, veszélyezteti a közlést. A magánhangzók ellenállóbbak a zajjal szemben, kevésbé nyeli el őket a nagy távolság. Az első vizsgálatok során méterekben határozták meg a beszédhangok hangzóságát, vö. ROUSSELOT II, 1032). Mindezeket a körülményeket akaratlanul is, öntudatlanul számításba vesszük a beszéd folyamán. Öntudatlan, de célszerű tevékenység határozza meg a beszédhangok időtartamának módosulását a hangos beszédben. A zajból kiemelkedő magánhangzókat nyújtjuk meg elsősorban, amikor hangosan beszélünk. A zajban elvesző, nagyobb távolságból nem hallható hangokat, főként a zöngétlen zárhangok néma szakaszát pedig megrövidítjük. A beszélő önkéntelenül azzal is számot vet, hogy kis távolságban a magas frekvenciák több energiát veszítenek a távolság növekedésével, mint a mélyebbek. Fél méteres távolságban igen jól érvényesülnek a magas frekvenciájú formánsokkal rendelkező réshangok. Amikor suttogunk, az információt magas frekvenciájú zörejek segítségével továbbítjuk. Bajos lenne azonban 50 méteres távolságból suttogni. Ilyenkor hangzós vokálisokból, hangzós mássalhangzókból álló jeleket használnak a hegyilakók. Hasonló, de öntudatlan mérlegelés alapján növeljük a zöngétlen réshangok időtartamát a halk beszédben és megrövidítjük őket, amikor hangosan beszélünk (2. ábra).

Az időtartam-mérések tanúsága szerint a közlés céljai határozzák meg a beszédben a legelemibb mozzanatokat is.

Irodalom

- BÉKÉSY, G. VON, Experiments in Hearing. New York 1960
 FÓNAGY I., Kleiner Beitrag zur Silbenfrage: Z. Phonetik X (1957) 269—278
 FÓNAGY I.—HERMANN I., A hangerő önzérlése: Magyar hangtani dolgozatok. Budapest 1958, 22—30
 LEHISTE, I.—PETERSON, G. E., Studies of syllable nuclei 2. Ann. Arbor 1960
 ROUSSELOT, P. J., Principes de Phonétique expérimentale. Paris—Toulouse 1901—1908

FÓNAGY IVÁN—BARÁTH JUDIT

A magyar beszédhangok időtartama

E. A. MEYER és GOMBOCZ ZOLTÁN közöltek első ízben méréseredményeket a magyar beszédhangok időtartamára vonatkozóan „Zur Phonetik der ungarischen Sprache” (Uppsala 1909) című közös munkájukban. Ezeket az eredményeket foglalta össze és értékelte LAZICZIUS GYULA Fonétikájában (1944. 146–71; 1963. 107–26). FÓNAGY IVÁN (Über den Verlauf des Lautwandels, ALH. VI. 1–3) — a témát érintő részletkérdésként — a magyar köznyelv egyes hangsúlytalan helyzetű magánhangzójának rövidülésével és a rövidülés életkor szerinti sajátosságaival foglalkozott; ezt a jelenséget MAGDICS KLÁRA (A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben, NyK. 1960. 301–22) nagyobb anyag alapján vizsgálta és közölte a kérdéses magánhangzók időtartam-középtékeit is, a mondatban elfoglalt különböző helyzeteikben (316–22). SALLAI JÁNOS kimogram-anyag alapján vizsgálta magyar beszédhangok időtartamát.

A jelen dolgozat célja az egyes magyar magánhangzók és mássalhangzók átlagos időtartam-értékeinek megállapítása, valamint ezen értékek módosulásának vizsgálata a hangkörnyezet és a mondatban elfoglalt helyzet hatására. A mérések ötször 350 (tehát összesen 1750) rövid mondat szonagramjai alapján történtek. (A mondatanyagot lásd: MAGDICS KLÁRA, A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete, NytudÉrt. 49. sz. függelékében.) A ritka, illetőleg nyelvünkben elő nem forduló hangkapcsolatokat — a teljesség kedvéért — a saját kiejtésében rögzített szalagról pótolta szerző. Az ezekre vonatkozó mérésadatokat csillag (*) jelöli. Egy-egy magánhangzóra általában 450–520, egy-egy mássalhangzóra 150–210 mérés esett. (Az *i* :-re 452, az *i*-re 465, az *e* :-re 470, az *ε*-re 489, az *a*-ra 520, az *a*-ra 518, az *o*-ra 480, az *o* :-ra 475, az *u*-ra 470, az *u* :-ra 450, az *y* :-re 451, az *y*-ra 454, az *ø*-re 452, az *ø* :-re 450; a *b*-re 184, a *d*-re 190, a *g*-re 191, a *p*-re 150, a *t*-re 151, a *k*-ra 152, a *dz*-re 156, a *dz*-re 158, a *j*-re 156, a *ts*-re 156, a *tj*-re 155, a *c*-re 156, a *v*-re 160, a *z*-re 171, a *z*-re 152, a *j*-re 153, az *f*-re 165, az *s*-re 194, az *f*-re 200, a *h*-ra 158, az *l*-re 208, az *r*-re 204, az *m*-re 210, az *n*-re 203, az *η*-re 150, az *η*-re 153.) Az egy-egy hangra vonatkozó mérésadatok mindegyike, mindeneszét részletmérés tekintetbevétele fontos ahhoz, hogy a hangok reális időtartam-átlagait kapjuk. (vö. H.-W. WODARZ, Satzphonetik der Westlachsichen, Köln 1963. 60). Mivel a hangok abszolút időtartama (a hang képzése kezdetétől a végéig eltelt időtartam) igen sok tényezőnek (így a beszédsebességnek, a beszélő egész vérmérsékletének, az érzelmeknek, a beszédhelyzetnek, a mondat hosszának, a hangsúlyviszonyoknak) a függvénye (vö. LAZICZIUS, i. m. 1944. 147; O. VON ESSEN, Überlange Vokale und gedehnte Konsonanten des Hochdeutschen. ZPhon. 10: 1957. 240; J. C. WELLS, A Study of the Formants of the

Pure Vowels of British English, Manuscript, M. A. thesis, University London 1962; WODARZ, i. m. 60), azért végső soron a hangok relatív időtartamának (az az időmennyiség, amellyel egy megadott hang, a többihez képest bír) megállapítása a főcél.

A szonagramokon a hangok általában elég jól elhatárolhatók. A mondatvégi zárhangok határát a zár felpattanási zöreje jelzi; zöngés zárhangok esetében emellett még a zöngé folytatódása is tájékoztató. A mondatlejei zöngés zárhangok időtartama a zöngésáv alapján jól mérhető, a zöngétlen pároké azonban nem határozható meg. A nazálisok színeképét a formánsok hirtelen elhálványulása (energiacsökkenése) határolja el környezetétől. A *j*, *r* és *l* hangok formánsszerkezetének változása hívja fel a figyelmet a hangok határára; a mondatlejei *l* esetében mutatkoznak elhatárolási nehézségek (ez nem minden esetben sikerült). A beszédhangokat olykor megszakító néma periódusokat mindig az első hanghoz számítottam. A mondatlejei magánhangzó színeképén gyakori glottális zárat nem számítottam a hangok időtartamába.

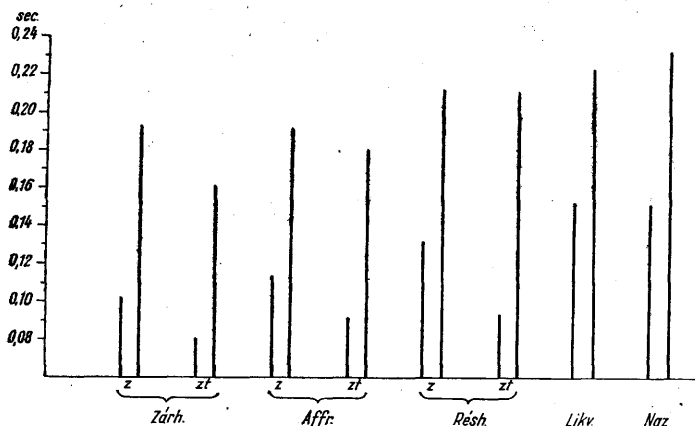
Magánhangzók

Minden magánhangzó a mondat élén (VC), két mássalhangzó között (CVC) és a mondat végén (CV) fordult elő az analízisre szánt anyagban; minden magánhangzó lehetőleg mindhárom helyzetben minden mássalhangzóval kapcsolatban szerepelt. A CVC típusú esetek mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan állapotban jelen voltak.

Az 1. táblázat az egyes hangsúlyos helyzetű magánhangzókra vonatkozó időtartam-középértékeket tünteti fel zöngés, illetőleg zöngétlen zárhangok, zöngés, illetőleg zöngétlen affrikáták, zöngés, illetőleg zöngétlen réshangok, likvidák és nazálisok előtt, között és után, és megadja az egyes magánhangzókra vonatkozó mérés adatok átlagát.¹ Az átlagértékeket áttekintve azt látjuk, hogy azok a magánhangzó nyelvválásának emelkedésével csökkennek (vö. E. A. MAYER, *Englische Lautdauer*, Uppsala—Leipzig 1903; LAZICZIUS, i. m. 1944. 156; WODARZ, i. m. 60): leghosszabbnak bizonyult tehát az *a*, illetőleg az *a*: hang, és legrövidebbnek az *i*, *y*, illetőleg az *i*: hang. A rövid magánhangzók átlagos időtartama 0,121 sec., a hosszúaké, 0,205 sec., s ha az utóbbit egységnek tekintjük, akkor a hosszú és rövid magánhangzók időtartamának aránya: 1 : 0,59. [E. BRÜCKE — *Die physiologischen Grundlagen der neuhochdeutschen Verskunst*, Wien 1871. 67 — szerint a német hosszú és rövid magánhangzók időtartamviszonya 5 : 3; S. EINARSSON — *Phonetik der isländischen Sprache*, Oslo 1927. 92 — vizsgálati alapján az izlandi nyelv hosszú és rövid magánhangzóinak időtartamaránya 1,89 : 1; E. ZWIRNER — *L'opposition phonologique et la variation des phonèmes*, *Archiv f. vergl. Phonetik* II, 1938. 138 — nem lát határt, amely időtartam szempontjából határozott vonalat húzna a rövid és hosszú magánhangzók között. A. MAACK — *Lautdaueranalyse nach den Methoden der Grosszahlforschung*, *ZPhon.* 1948. 138 — mérései szerint a német hosszú magánhangzók időtartamának középértéke

¹ Az átlagértékek itt és a továbbiakban az illető fonémákra vonatkozó mérés adatok összességének középértékét jelentik. (Az átlagolás technikájára vonatkozóan vö. VÉRTES O. ANDRÁS, A magyar hangok időtartamvizsgálatának néhány adatáról. *NyK. LIX*: 1957. 170—72.)

0,125 sec., a rövideké 0,055 sec.] Az egyes magánhangzók időtartama függ a vele kapcsolódó mássalhangzó(k) minőségétől. Általában a legrövidebbek a magánhangzók a zárhangok — s a zárhangok közül is a zöngétlenek — szomszédságában: a rövid magánhangzók középértéke 0,08 sec. (VC: 0,07 sec., CVC: 0,08 sec., CV: 0,10 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,16 sec. (VC: 0,15 sec., CVC: 0,16 sec., CV: 0,18 sec.); a középértékek a zöngés zárhangok hatására kissé nagyobbak: rövid magánhangzóknál 0,10 sec. (VC: 0,09 sec., CVC: 0,10 sec., CV: 0,11 sec.), hosszú magánhangzóknál 0,19 sec. (VC: 0,18 sec., CVC: 0,19 sec., CV: 0,21 sec.). Zöngétlen affrikátákkal kapcsolódva a rövid magánhangzók középértéke 0,09 sec., (VC: 0,08 sec., CVC: 0,09 sec., CV: 0,10 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,18 sec. (VC: 0,17 sec.,

1. ábra. A rövid (balra) és hosszú (jobbra) magánhangzók időtartam-középértékei különféle típusú mássalhangzók (zárhangok, affrikáták, réshangok, likvidák, nazálisok) környezetében (z = zöngés, zt = zöngétlen)

CVC: 0,18 sec., CV: 0,19 sec.); zöngés affrikáták kapcsolatában kissé hosszabbak a magánhangzók: a rövid magánhangzók középértéke 0,11 sec. (VC: 0,10 sec., CVC: 0,12 sec., CV: 0,13 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,19 sec. (VC: 0,18 sec., CVC: 0,20 sec., CV: 0,21 sec.). Zöngétlen réshangokkal kapcsolatban a rövid magánhangzók középértéke 0,11 sec. (VC: 0,10 sec., CVC: 0,12 sec., CV: 0,13 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,21 sec. (VC: 0,20 sec., CVC: 0,21 sec., CV: 0,22 sec.); zöngés réshangok hatására hosszabb a magánhangzók időtartama: a rövid magánhangzók középértéke 0,13 sec. (VC: 0,12 sec., CVC: 0,14 sec., CV: 0,15 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,21 sec. (VC: 0,20 sec., CVC: 0,22 sec., CV: 0,23 sec.). Leghosszabbak a magánhangzók a likvidák és a nazálisok környezetében. Likvidákkal kapcsolódva a rövid magánhangzók középértéke 0,15 sec. (VC: 0,14 sec., CVC: 0,15 sec., CV: 0,16 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,22 sec. (VC: 0,21 sec., CVC: 0,23 sec., CV: 0,24 sec.). Nazálisok szomszédságában a rövid magánhangzók középértéke 0,15 sec. VC: 0,13 sec., CVC: 0,15 sec., CV: 0,18 sec.), a hosszú magánhangzóké 0,23 sec. VC: 0,21 sec., CVC: 0,23 sec., CV: 0,25 sec.). Azt látjuk tehát, hogy a magánhangzók időtartama zárhangok kapcsolatában a legkisebb, kissé növekedik affrikáták szomszédságában, további értékelkedés mutatkozik

réshangok környezetében, s a leghosszabbak likvidák, illetőleg nazálisok mellett (vö. 1. ábra). A zöngétlen mássalhangzók mellett általában rövidebb időtartamot mutatnak a magánhangzók, mint zöngés párjuk szomszédságában. Mondat elején általában rövidebbek a magánhangzók, mint mondatközi (interkonszonantális) helyzetben, illetőleg a mondat végén, az utóbbi helyzetben mutatkoznak a leghosszabbnak. (Hasonlóan vélekedik: E. A. MEYER i. m.

1.

Mgh.	Átl. ért.	Magánhangzó-											
		b, d, g			p, t, k			$\widehat{dz}, \widehat{dʒ}, j$			$\widehat{ts}, \widehat{tʃ}, c$		
		VC	CVC	CV	VC	CVC	CV	VC	CVC	CV	VC	CVC	CV
i:	0,180	0,15*	0,16*	0,18*	0,14*	0,15*	0,16*	0,15*	0,17*	0,17*	0,14*	0,16*	0,17*
i	0,102	0,07	0,08	0,10	0,06	0,08	0,09	0,09*	0,10*	0,12	0,06*	0,07	0,08*
e:	0,190	0,16	0,18	0,19	0,15	0,17	0,17	0,16*	0,18*	0,19	0,15	0,17	0,18
ε	0,117	0,09	0,10	0,12	0,09	0,09	0,11	0,10	0,12*	0,14*	0,08	0,09	0,10
a:	0,231	0,22	0,23	0,24*	0,19	0,20	0,23	0,22*	0,23*	0,25*	0,19*	0,20*	0,21*
a	0,144	0,10	0,10	0,12	0,09	0,10	0,12	0,11*	0,12*	0,13	0,11	0,12*	0,13
o	0,139	0,10	0,12	0,13*	0,09	0,10	0,11*	0,12*	0,14*	0,15*	0,09*	0,10*	0,11*
o:	0,230	0,21	0,24	0,25	0,17	0,18	0,20	0,22	0,25	0,26	0,20	0,20	0,22
u	0,132	0,10	0,11	0,13*	0,08	0,08	0,10	0,12*	0,14*	0,15*	0,09	0,10	0,11
u:	0,220	0,20	0,23	0,24*	0,16	0,17	0,20	0,21*	0,24*	0,25*	0,20*	0,20	0,21
y:	0,182	0,15*	0,16*	0,18*	0,14*	0,14*	0,16	0,16*	0,16*	0,18*	0,15*	0,16*	0,17
y	0,100	0,08	0,08*	0,09*	0,05	0,07	0,09*	0,08*	0,10*	0,11*	0,05	0,06*	0,08
ø:	0,196	0,17	0,18	0,20	0,15	0,17	0,18	0,17*	0,18*	0,20*	0,17*	0,18*	0,20
ø	0,117	0,10	0,10	0,12*	0,09	0,09	0,12*	0,11*	0,13*	0,14*	0,09	0,09*	0,11*

A hangsúlyos helyzetű magánhangzók időtartam-közéértékei a különböző típusú mássalhangzócsoportok környezetében (VC = mondat elején, CVC = interkonszonantális helyzetben, CV = mondat végén előforduló magánhangzó)

és Zur Vokaldauer im Deutschen, Nordiska studier tillegnade Noreen, 1904. 354; A. GREGOIRE, Influence des consonnes occlusives sur la durée des syllabes précédentes, *Révue de Phonétique* I, 1911. 260—92; F. AIMÄ, *Phonetik und Lautlehre des Inarilappischen*, Helsinki 1914. 201; O. JESPERSEN, *Lehrbuch der Phonetik*, Berlin 1926. 182; D. JONES, *English Phonetics*, Leipzig 1934. 216; M. DURAND, *Étude expérimentale sur la durée des consonnes parisiennes*, Paris 1936. 101; LAZICZIUS i. m. 156; B. MALMBERG, Die Quantität als phonetisch-phonologischer Begriff, Lund 1944; I. MAHNKEN—M. BRAUN, Zur Vokalquantität im Russischen, *ZPhon.* 1951. 269; A. MAACK, Die Beeinflussung der Sonantendauer durch die Nachbarkonsonanten, *ZPhon.* 1955. 104; D. J. SHARF, Duration of Post-Stress Intervocalic Stops and Preceding Vowels, *Language and Speech* 1962. 26—30; WODARZ i. m. 60.)

A 2. táblázat a CVC helyzetű hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók időtartam-középvértékét tünteti fel különböző minőségű mássalhangzók kapcsolatában, valamint megadja az értékek átlagát. Ha a hangsúlyos helyzetű magánhangzók időtartamát 1-nek tekintjük, akkor a hangsúlyos : hangsúlytalan helyzetű magánhangzók átlagos aránya 1 : 0,8; az arány-határértékek 1 : 0,8 és 1 : 1 voltak. (A. MAACK, i. m. 144 és Die Lautnormen als Grund-

táblázat

középvértékek (sec.)											
v, z, ž, j			f, s, š, h			l, r,			m, n, ŋ, ŋ		
VC	CVC	CV	VC	CVC	CV	VC	CVC	CV	VC	CVC	CV
0,18	0,20	0,22*	0,17*	0,19*	0,20*	0,19	0,22	0,23	0,20	0,21	0,21*
0,11	0,13	0,14	0,09	0,10	0,12	0,12	0,13	0,15	0,10	0,12	0,14
0,18	0,21	0,22	0,19	0,20	0,21	0,20	0,22	0,23	0,21	0,22	0,23
0,13	0,14	0,15	0,11	0,11	0,13	0,14	0,14	0,15	0,12	0,13	0,15
0,25	0,26	0,28	0,23	0,25	0,26	0,24	0,26	0,27	0,25	0,26	0,28
0,16	0,17	0,18	0,14	0,15	0,16	0,17	0,19	0,20	0,18	0,20	0,22
0,15	0,16	0,17	0,13	0,14	0,15*	0,16	0,18	0,19*	0,17	0,18	0,20*
0,24	0,25	0,26	0,22*	0,22	0,24	0,23	0,24	0,26	0,22	0,24	0,30
0,14	0,15	0,16	0,12	0,13	0,14*	0,15	0,16	0,18*	0,16	0,17	0,20*
0,23	0,24	0,25*	0,21*	0,21*	0,23	0,22	0,23	0,25	0,21	0,23	0,28
0,17	0,19*	0,21	0,17	0,20*	0,21	0,19*	0,22*	0,24	0,21*	0,22	0,23
0,10	0,14	0,15	0,08	0,11	0,12*	0,12	0,13	0,15*	0,11	0,12	0,13*
0,19	0,20	0,21	0,19	0,20	0,22	0,20	0,22	0,24	0,22*	0,23	0,25
0,11	0,14	0,15*	0,09	0,12	0,13*	0,12	0,13	0,15*	0,12	0,13	0,14*

lage der Sprachvergleichung und ihre Methodik, ZPhon. 1948. 267. — vitathatatlannak tartja a hangsúly időtartamnövelő hatását, a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű magánhangzók időtartam-értékeiben azonban olyan ingadozást tapasztal, amely mellett — úgy látja — nem lehetséges a két kategória időtartam-értékeit elhatárolni. O. VON ESSEN — Allgemeine und angewandte Phonetik, Berlin 1953. — vizsgálatai is rámutatnak a hangsúlytól származó időtartam-növekedésre: „Die Ergebnisse zeigen, dass Akzentziehung einen Dauerverlust, Akzenterteilung eine Dauerzunahme zur Folge hat” (111) — írja. L. ZWIRNER—A. MAACK—W. BETHGE — Vergleichende Untersuchungen über konstitutive Faktoren deutscher Mundarten, ZPhon. 1956. 18 — német nyelvjárási hangokon végzett mérései is azt bizonyítják, hogy a hangsúlyos helyzetű magánhangzók időtartam-értékei meghaladják a hangsúlytalan helyzetűekét. A felsőszász — „Obersächsisch” — nyelvjárásban a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű magánhangzók aránya 2,13 : 1. MAGDICS, i. m. 1960. 317 — kis anyagon régebben végzett mérései megegyez-

nek a fenti eredménnyel. WODARZnak — i. m. 84 — a cseh nyelv nyugati lach nyelvjárásában végzett mérései szerint a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű magánhangzók időtartam-aránya 1,2 : 1 és 1,7 : 1 határok között mozog.)

Mássalhangzók

Minden mássalhangzó a mondat élén (CV), két magánhangzó között (VCV) és a mondat végén (VC) fordult elő az analizált mondatokban, s lehetőleg minden mássalhangzó mindhárom helyzetben minden magánhangzóval kapcsolatban szerepelt. (A mondateleji zöngétlen zárhangokat nem tudtam mérni.)

2.

Mgh.	Átl. ért.		Magánhangzó-					
			b, d, g		p, t, k		$\widehat{dz}, \widehat{d_3}, j$	
	Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.
í:	0,180	0,163	0,16*	0,14*	0,15*	0,13*	0,17*	0,16*
i	0,102	0,083	0,08	0,07	0,08	0,06	0,10*	0,08*
e:	0,190	0,176	0,18	0,16	0,17	0,15	0,18*	0,17*
ε	0,117	0,100	0,10	0,08	0,09	0,07	0,12*	0,10*
a:	0,237	0,211	0,23	0,22	0,20	0,17	0,23*	0,22*
α	0,144	0,125	0,10	0,10	0,10	0,09	0,12*	0,13*
o	0,139	0,130	0,10	0,09	0,10	0,08	0,14*	0,11*
o:	0,230	0,221	0,24	0,21	0,18	0,19	0,25	0,22
u	0,132	0,125	0,11	0,10	0,08	0,07	0,14*	0,12*
u:	0,220	0,205	0,23	0,22	0,17	0,16	0,24*	0,22*
y:	0,182	0,167	0,16*	0,14*	0,14*	0,13*	0,16*	0,15*
y	0,100	0,086	0,08*	0,06*	0,07	0,05	0,10*	0,08*
ø:	0,196	0,182	0,18	0,17	0,17	0,16	0,18*	0,16*
ø	0,117	0,105	0,10	0,09	0,09	0,08	0,13*	0,11*

A CVC (interkonszonantális) helyzetű hangsúlyos (Hgs.) és hangsúlytalan (Hgst.) magánhangzók időtartam-középértékei a különböző típusú mássalhangzócsoportok környezetében

A 3. táblázat a mássalhangzók időtartam-középértékeit tünteti fel az egyes magánhangzók előtt, között és után, és megadja az egyes mássalhangzókra vonatkozó mérésadatok átlagát. Az átlagértékek vallomásai szerint a legrövidebbek a likvidák és a zöngétlen zárhangok (0,088, illetőleg 0,089 sec. átlagértékekkel), ezeket hosszúsági sorrendben a zöngés affrikáták (0,092 sec. átlagértékekkel), a nazálisok (0,093 sec. átlagértékekkel), a zöngétlen zárhangok (0,098 sec. átlagértékekkel), a zöngés réshangok (0,102 sec. átlagértékekkel) és

a zöngétlen affrikáták (0,103 sec. átlagértékkel) követik; a leghosszabbaknak a zöngétlen réshangok bizonyultak (0,110 sec. átlagértékkel). A zöngétlen mássalhangzók rendszerint hosszabbak, mint zöngés párjuk (vö. LAZICZIUS i. m. 1944. 156). Arányuk — a zárhangok, réshangok és affrikáták esetében — 1 : 0,9. A zöngés zárhangok csoportján belül a *g* mutatja a legrövidebb időtartam-értéket (0,083 sec.), hosszabb nála a *d* (0,088 sec.), és a leghosszabb a *b* (0,098 sec.). A zárhangok zöngétlen csoportján belül is hasonlóképpen alakulnak az időtartam-viszonyok: legrövidebb a *k* (0,090 sec.), hosszabb a *t* (0,096 sec.), leghosszabb a *p* (0,110 sec.). A zöngés affrikáták közül a *j* a legrövidebb (0,089 sec.), hosszabb a *dz̃* (0,092 sec.) és leghosszabb a *dz̃* (0,095 sec.); a zöngétlen affrikáták közül szintén a *c* mutatkozott a legrövidebbnek (0,097 sec.), a *ts̃* és *tf̃* pedig egyforma átlagértékeket mutat (0,106—0,106 sec.).

táblázat

középvértékek (sec.)									
$\widehat{ts}, \widehat{tf}, c$		v, z, ζ, j		f, s		l, r		m, n, η, η'	
Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.	Hgs.	Hgst.
0,16*	0,14*	0,20	0,18	0,19*	0,17*	0,22	0,20	0,21	0,19
0,07	0,05	0,13	0,11	0,10	0,09	0,13	0,10	0,12	0,11
0,17	0,16	0,21	0,19	0,20	0,18	0,22	0,20	0,22	0,20
0,09	0,08	0,14	0,13	0,11	0,10	0,14	0,12	0,13	0,12
0,20*	0,18*	0,26	0,23	0,25	0,21	0,26	0,23	0,26	0,23
0,12*	0,08*	0,17	0,15	0,15	0,12	0,19	0,16	0,20	0,17
0,10*	0,10*	0,16	0,16	0,14	0,14	0,18	0,17	0,18	0,19
0,20	0,18	0,25	0,24	0,22	0,23	0,24	0,25	0,24	0,25
0,10	0,11	0,15	0,17	0,13	0,16	0,16	0,18	0,17	0,19
0,20	0,20	0,24	0,22	0,21*	0,20*	0,23	0,21	0,23	0,21
0,16*	0,15*	0,19*	0,17*	0,20*	0,19*	0,22*	0,20*	0,22	0,21
0,06*	0,05*	0,14	0,12	0,11	0,10	0,13	0,12	0,12	0,11
0,18*	0,17*	0,20	0,19	0,20	0,19	0,22	0,20	0,23	0,22
0,09*	0,08*	0,14	0,13	0,12	0,11	0,13	0,12	0,13	0,12

A zöngés réshangok közül a *j* bizonyul a legrövidebbnek (0,090 sec.), s ezt hosszúsági sorrendben a *v, z, ζ* követi (0,102, 0,106, 0,110 sec. átlagértékekkel) a zöngétlen réshangok közül a *h²* mutatja a legrövidebb időtartam-átlagot (0,088 sec.), utána az *f* (0,116 sec.), *f* (0,117 sec.) és *s* (0,119 sec.) következik hosszúsági sorrendben. A likvidák csoportjában az *r* (0,086 sec.) rövidebb, mint az *l* (0,091 sec.). A nazálisok közül a *n* a legrövidebb (0,083 sec.), hosszabbak az *n* és *η³* (0,094—0,094 sec.), és a leghosszabb az *m* (0,103 sec.).

² A *h* nem egyértelműen zöngétlen, bizonyos esetekben zöngés is lehet.

³ Bár az *η* nem fonéma, csak variáns, gyakori előfordulása miatt foglalkozunk vele a fonémák mellett.

Mgh. körny.	Mássalhangzó-												
	b	d	g	p	t	k	\widehat{dz}	$\widehat{d\check{z}}$	j	\widehat{ts}	\widehat{tj}	c	
á:	-CV	0,09*	0,08*	0,07*	—	—	—	0,08*	0,09*	0,08*	0,10*	0,09	0,09*
	VCV	0,09*	0,09*	0,08*	0,09*	0,08*	0,08*	0,08*	0,09*	0,09*	0,10*	0,10*	0,09*
	VC-	0,11*	0,10*	0,09*	0,11	0,09	0,09	0,09	0,10*	0,10	0,11*	0,10*	0,10*
ä:	-CV	0,09	0,07	0,07	—	—	—	0,08*	0,08*	0,07	0,09	0,09	0,08*
	VCV	0,09	0,09	0,08	0,09	0,09	0,08	0,09*	0,09*	0,08	0,10	0,10	0,09*
	VC-	0,10	0,09	0,09	0,11	0,10	0,10	0,10*	0,10*	0,09	0,11	0,12	0,10*
e:	-CV	0,10	0,08	0,08	—	—	—	0,09	0,09	0,08	0,11	0,10	0,09
	VCV	0,10	0,09	0,09	0,11	0,11	0,09	0,09*	0,09*	0,09*	0,11*	0,11*	0,10*
	VC-	0,11	0,10	0,09	0,12	0,12	0,10	0,10*	0,10*	0,10*	0,12	0,12*	0,11*
ε:	-CV	0,09	0,08	0,07	—	—	—	0,09*	0,09	0,08	0,10	0,10	0,09*
	VCV	0,10	0,09	0,08	0,11	0,10	0,09	0,09*	0,09*	0,09*	0,11	0,10	0,10*
	VC-	0,11	0,10	0,09	0,12	0,11	0,10	0,10	0,10	0,10	0,12	0,11	0,11
a:	-CV	0,11	0,09	0,08	—	—	—	0,09*	0,10	0,09	0,11	0,11	0,10*
	VCV	0,11	0,09	0,08	0,12	0,10	0,10	0,10*	0,10*	0,09*	0,12*	0,12	0,10*
	VC-	0,12	0,10*	0,09*	0,13	0,11	0,10	0,11*	0,11*	0,10	0,13	0,13	0,11
a	-CV	0,09	0,09	0,08	—	—	—	0,10*	0,09	0,09	0,10	0,10	0,10
	VCV	0,10	0,10	0,09	0,11	0,10	0,10	0,10*	0,10*	0,09	0,11*	0,11	0,10*
	VC-	0,11	0,10	0,10	0,12	0,10	0,11	0,11*	0,11*	0,10	0,12	0,12	0,11
o	-CV	0,10*	0,09*	0,08*	—	—	—	0,09*	0,09	0,08	0,10	0,10	0,09
	VCV	0,10	0,09	0,09	0,10	0,09	0,10	0,09*	0,10*	0,08*	0,10	0,10	0,09*
	VC-	0,11	0,10	0,11	0,11	0,10	0,11	0,10*	0,11*	0,09	0,11*	0,12	0,10*
o:	-CV	0,10	0,09	0,08	—	—	—	0,09*	0,10	0,09	0,10	0,10	0,10*
	VCV	0,11	0,10	0,08	0,12	0,10	0,10	0,10*	0,10*	0,10	0,11*	0,11*	0,10*
	VC-	0,11	0,11	0,09	0,13	0,11	0,11	0,11	0,11*	0,10*	0,12*	0,12*	0,11*
u	-CV	0,09*	0,09*	0,08*	—	—	—	0,08*	0,09	0,08	0,09	0,09	0,08
	VCV	0,10	0,09	0,08	0,10	0,09	0,09	0,09*	0,10*	0,09	0,10	0,10	0,09
	VC-	0,11	0,10	0,09	0,11	0,10	0,10	0,10*	0,11*	0,10	0,10	0,12	0,10
u:	-CV	0,10*	0,09*	0,08*	—	—	—	0,08*	0,09*	0,08	0,10	0,10	0,09
	VCV	0,10	0,09*	0,08*	0,11	0,09*	0,09	0,09*	0,10*	0,09*	0,10*	0,10	0,09*
	VC-	0,11	0,10	0,09	0,12*	0,10	0,10	0,10*	0,10*	0,10	0,11*	0,11*	0,10*
y:	-CV	0,09*	0,08*	0,08*	—	—	—	0,08*	0,09*	0,08*	0,09*	0,10*	0,09
	VCV	0,09*	0,09*	0,08*	0,11*	0,10*	0,09	0,08*	0,09*	0,09*	0,10*	0,10*	0,10*
	VC-	0,10*	0,10*	0,09*	0,12*	0,11*	0,10*	0,09*	0,10*	0,10*	0,10*	0,11*	0,11*
y	-CV	0,09*	0,07*	0,08*	—	—	—	0,08*	0,08*	0,07	0,09*	0,09	0,08*
	VCV	0,10*	0,07*	0,08*	0,10*	0,08	0,10	0,09*	0,09*	0,08	0,10*	0,09	0,09*
	VC-	0,11*	0,08*	0,09	0,11*	0,09	0,11	0,10*	0,10*	0,09	0,10*	0,11*	0,10*
ø:	-CV	0,09	0,08	0,08	—	—	—	0,09	0,09*	0,08	0,10*	0,10	0,10*
	VCV	0,10*	0,08	0,08	0,12*	0,10	0,09	0,10*	0,09*	0,09*	0,11	0,11*	0,10
	VC-	0,11*	0,09	0,09	0,13*	0,11	0,10	0,11*	0,10*	0,10	0,12	0,12	0,11*
ø	-CV	0,09*	0,07*	0,07*	—	—	—	0,08*	0,09*	0,08	0,10	0,10	0,09*
	VCV	0,09	0,07	0,08	0,12*	0,09	0,09	0,09*	0,09*	0,09*	0,11	0,11*	0,10*
	VC-	0,10	0,08	0,08	0,13	0,10*	0,10	0,10*	0,10*	0,10*	0,12*	0,12	0,11*
Átl. ért.	0,098			0,096			0,092			0,106			0,097
	0,089			0,098			0,092			0,103			

A mássalhangzók időtartam-középtértékei a különböző magánhangzók környezetében

táblázat

középtértékek (sec.)

v	z	z̃	j	f	s	f	h	l	r	m	n	ŋ	ɲ	
0,09*	0,09*	0,09*	0,08*	0,10*	0,10	0,10	0,07	0,08	0,07	0,09*	0,08	0,08*	0,07	
0,09*	0,10*	0,10*	0,08*	0,11*	0,11*	0,11*	0,08*	0,09*	0,08	0,10*	0,09*	0,09*	0,08*	
0,10	0,10	0,11*	0,09*	0,12*	0,12*	0,12*	0,09*	0,10*	0,09	0,12*	0,11*	0,10*	0,09	
0,09	0,09	0,10	0,08*	0,11	0,10	0,10	0,07*	0,08	0,07	0,08	0,08	0,08*	0,07	
0,09	0,09	0,10*	0,08*	0,11	0,11	0,11*	0,08*	0,08	0,08	0,09	0,08	0,09*	0,07	
0,10*	0,10	0,11	0,09	0,12*	0,12	0,12	0,09*	0,09*	0,09	0,10	0,10	0,11*	0,08*	
0,09	0,10	0,10	0,08	0,12	0,11	0,12	0,08	0,09	0,08	0,10	0,09	0,08*	0,08	
0,09	0,10	0,11*	0,08*	0,13*	0,12	0,12*	0,09	0,10	0,08	0,11*	0,10	0,09*	0,08	
0,11	0,11	0,12*	0,09*	0,14*	0,13	0,13	0,09	0,11	0,09	0,12	0,11	0,10*	0,09	
0,09	0,09*	0,10*	0,09	0,11*	0,11	0,11	0,08*	0,08	0,08	0,10	0,08	0,09*	0,09	
0,10	0,10	0,10*	0,09	0,11	0,12	0,11	0,09*	0,08	0,09	0,11	0,09	0,10*	0,10	
0,11	0,11	0,11*	0,10	0,12	0,13	0,12	0,10	0,10	0,10	0,12	0,11	0,11	0,11	
0,10	0,11*	0,12*	0,09*	0,13*	0,14*	0,13	0,10	0,10	0,09	0,11	0,10*	0,10*	0,09*	
0,11	0,12	0,13	0,10	0,14*	0,15	0,14	0,10	0,11	0,10	0,12	0,11	0,11*	0,10	
0,12	0,13*	0,14*	0,11	0,15*	0,16	0,15	0,11*	0,12	0,11	0,13	0,12	0,12*	0,12	
0,10	0,11	0,12	0,09	0,11	0,12	0,12	0,09	0,09	0,09	0,10	0,10	0,10*	0,09	
0,11	0,11	0,12*	0,09	0,12*	0,13	0,12	0,10	0,10	0,09	0,11	0,10	0,10*	0,09	
0,12	0,12	0,13*	0,10	0,13*	0,14*	0,13	0,11	0,11	0,10	0,12	0,11*	0,11	0,11	
0,10	0,10	0,11	0,08	0,10	0,11	0,11	0,08	0,08	0,08	0,10	0,09	0,09*	0,08*	
0,10	0,10	0,11*	0,08*	0,11*	0,12	0,11	0,09	0,09	0,08	0,10	0,10	0,10*	0,09*	
0,11	0,11	0,12*	0,09	0,12*	0,13	0,12	0,10*	0,10	0,09	0,11	0,11	0,11	0,10	
0,10	0,10	0,11	0,09	0,12	0,12	0,12	0,09	0,08	0,08	0,10	0,09	0,09*	0,08*	
0,10	0,11	0,11*	0,09	0,13*	0,13*	0,13*	0,09*	0,09	0,08*	0,11*	0,09*	0,10*	0,09*	
0,11	0,12*	0,12*	0,10*	0,14*	0,14*	0,14*	0,10*	0,10	0,09*	0,12*	0,10*	0,11*	0,10	
0,09	0,10	0,10	0,08	0,09*	0,10	0,10*	0,08	0,08*	0,07*	0,09	0,08*	0,08*	0,08	
0,10	0,10	0,10*	0,08	0,10*	0,11	0,10	0,08	0,09	0,08	0,10*	0,09*	0,09*	0,08	
0,11*	0,11*	0,11	0,09	0,11*	0,12*	0,12*	0,09*	0,10	0,09	0,11*	0,10*	0,10*	0,09	
0,09	0,09*	0,10*	0,08*	0,11	0,12*	0,12	0,08*	0,08	0,08	0,10	0,08*	0,09	0,08	
0,10	0,10	0,10	0,08	0,12	0,12	0,12	0,09	0,09	0,08	0,10	0,09	0,09	0,08*	
0,10*	0,10	0,11	0,09*	0,13*	0,13*	0,13	0,10*	0,10	0,09	0,11*	0,10*	0,11*	0,09	
0,09*	0,09*	0,10*	0,08*	0,10	0,10*	0,10*	0,07	0,09*	0,08*	0,08	0,08*	0,07*	0,08	
0,10	0,10*	0,10*	0,09*	0,10*	0,11	0,10	0,08*	0,09*	0,08	0,09*	0,09*	0,08*	0,09*	
0,11*	0,11	0,11*	0,10*	0,11*	0,12*	0,11	0,09*	0,10*	0,09	0,10*	0,10*	0,09*	0,09*	
0,09*	0,09	0,09*	0,08*	0,10	0,10	0,10	0,07	0,08*	0,07*	0,08*	0,08	0,07*	0,07*	
0,10*	0,10	0,10	0,09	0,11*	0,10*	0,10	0,08	0,09	0,08	0,09*	0,08	0,08*	0,07	
0,11*	0,11*	0,11*	0,10*	0,12*	0,11*	0,11*	0,09*	0,10	0,09	0,10*	0,09*	0,09*	0,08*	
0,11	0,12*	0,12*	0,10	0,10	0,11	0,11	0,08	0,09	0,09	0,09*	0,09	0,09*	0,08	
0,11*	0,12	0,13*	0,10	0,11	0,12*	0,12*	0,09*	0,10*	0,10*	0,10*	0,10	0,10*	0,09*	
0,12*	0,13	0,14*	0,11*	0,12*	0,13	0,13	0,10*	0,12*	0,11	0,11	0,11	0,11*	0,09	
0,10	0,12	0,12	0,10	0,11	0,11	0,12	0,08	0,09*	0,08	0,09*	0,08*	0,08*	0,08	
0,11*	0,12	0,12*	0,10	0,12*	0,12	0,12	0,09	0,10	0,09	0,10	0,09	0,09	0,09	
0,12	0,13	0,13*	0,11	0,13	0,13*	0,13	0,10*	0,11	0,11	0,11	0,10	0,10	0,09*	
0,102	0,106	0,110	0,090	0,116	0,119	0,117	0,088	0,091	0,086	0,103	0,094	0,094	0,083	
0,102				0,110				0,088			0,093			

a mondat elején (CV), intervokális helyzetben (VCV) és a mondat végén (VC)

Egyes hangsoportokon belül a hangok időtartam-átlagai a levegő útjában álló akadállynak a szájüregben való hátrafelé tolódásával növekednek. Ez a tendencia a zárhangok, a nazálisok és a likvidák csoportján belül teljes mértékben, az affrikáták csoportján belül részlegesen érvényesül. A réshangok esetében ez a tendencia nem tapasztalható, sőt — különösen a zöngés réshangoknál — a tendencia fordítottja mutatkozik (vö. 3. táblázat). A mássalhangzók hosszúságát a hozzájuk kapcsolódó magánhangzók is befolyásolják. Rövid magánhangzók környezetében általában rövidebb a mássalhangzók időtartama, mint hosszú magánhangzók társaságában; a hosszú magánhangzók környezetében álló mássalhangzók időtartamának viszonya a rövid magánhangzók környezetében előforduló mássalhangzók időtartamához 1 : 0,89 és 1 : 0,99 között van (vö. 4. táblázat). A mássalhangzók időtartama általában kisebb a magas nyelvvállású magánhangzók mellett és valamivel nagyobb az

4. táblázat

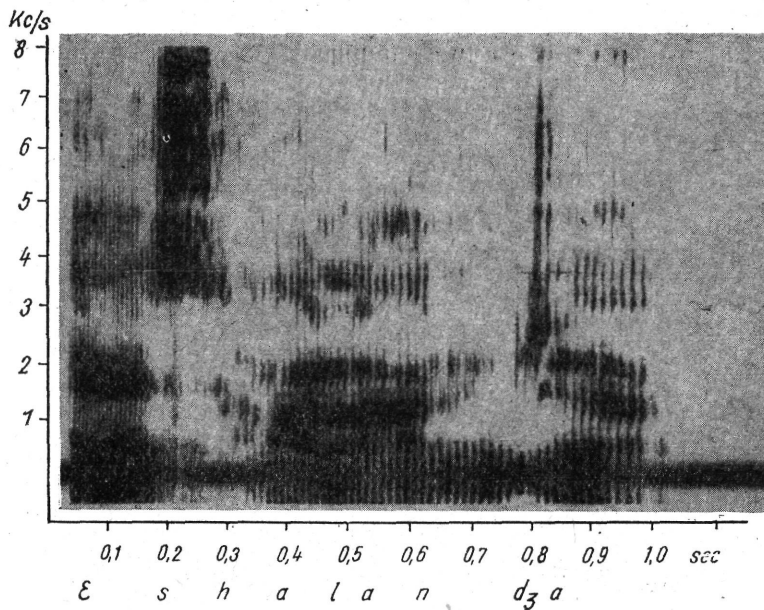
Hangkörny.	Mássalhangzó-középtértékek (sec.)								
	<i>b, d, g</i>	<i>p, t, k</i>	$\widehat{dz}, \widehat{d\check{z}}$	$\widehat{ts}, \widehat{t\check{s}}$, <i>c</i>	<i>v, z, \check{z}, j</i>	<i>f, s, \check{s}, h</i>	<i>l, r</i>	<i>m, n, \eta, \gamma</i>	
Hosszú V	0,091	0,101	0,093	0,105	0,103	0,113	0,092	0,095	
Rövid V	0,088	0,098	0,091	0,101	0,102	0,110	0,088	0,093	
Hosszú V : Rövid V	1 : 0,96	1 : 0,89	1 : 0,97	1 : 0,96	1 : 0,99	1 : 0,97	1 : 0,95	1 : 0,97	

A hosszú és rövid magánhangzók (V) környezetében álló mássalhangzó-típusok időtartam-középtértékeit és aránya

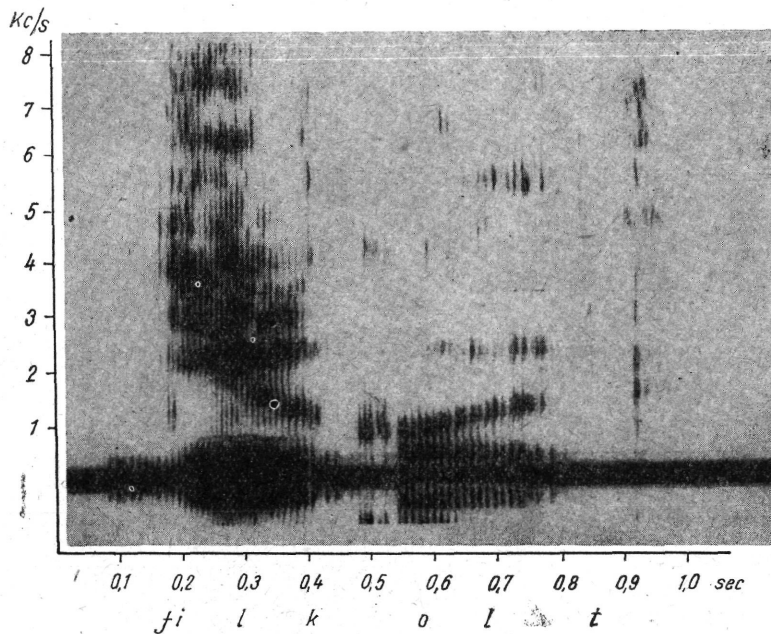
alacsony nyelvvállású magánhangzók szomszédságában. A mondatban elfoglalt helyzet szerint is változik a mássalhangzók időtartama: a mondat elején rövidebb, mint mondatközi (intervokális) helyzetben vagy a mondat végén; a mondat végén álló mássalhangzó viszonylag a leghosszabb.

Míg a rövid mássalhangzók átlagos időtartama 0,096 sec., addig a hosszú mássalhangzóké 0,147 sec., a kettő aránya 0,65 : 1 (minimális határ: 0,52 : 1, maximális határ: 0,90 : 1).

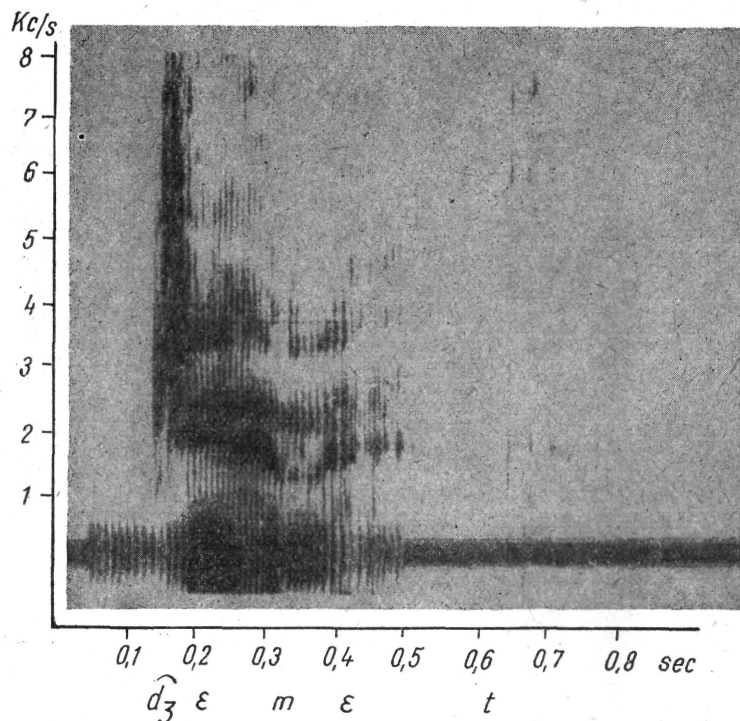
Az affrikáták hangszínképén néha elhatárolódik a zár- és réselem. (Ez a tény természetesen nincs ellentétben az affrikáták egyeshang-jellegével, vö. KÁZMÉR MIKLÓS, A magyar affrikátaszemlélet, NytudÉrt. 27. sz.; MAGDICS, i. m. (1965) 69.) A spektogramok vallomásai szerint a zöngés affrikátáknál a réselem időtartama a zárelem időtartamához viszonyítva általában kisebb, mint a zöngétlen affrikátáknál. Mind a zöngés, mind a zöngétlen affrikáták esetében megfigyelhető, hogy a réselem időtartama annál kisebb, minél hátrább képződik a hang, és megfordítva: annál nagyobb, minél előbbre tolódik a képzés helye. A *j* spektogramjain a zár teszi a hang időtartamának túlnyomó részét és viszonylag rövid időtartamot tölt ki a réselem (vö. 2. ábra). A *j* átlagos időtartama 0,089 sec., ebből a rés átlagidőtartama 0,015 sec. (határértékek: 0,008 és 0,03 sec.). A $\widehat{d\check{z}}$ esetében hosszabbnak mutatkozik a réselem, de még

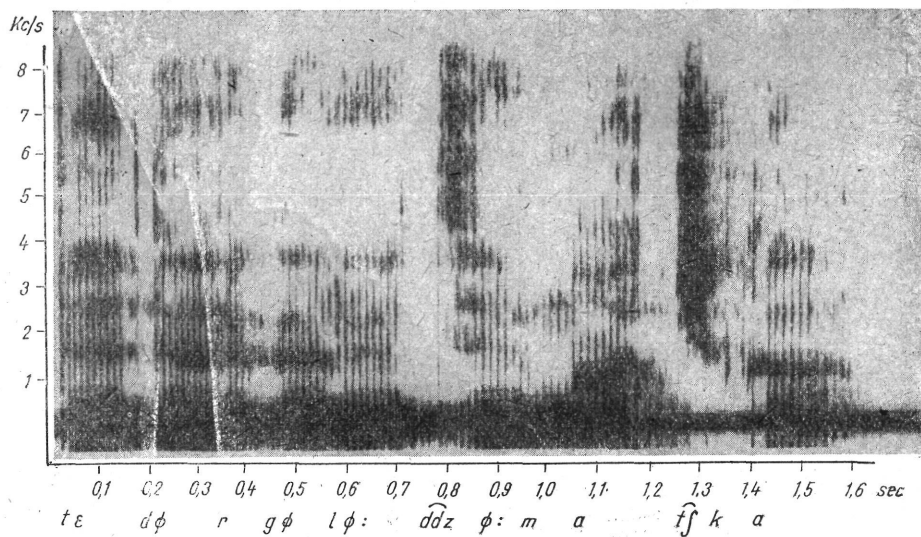
2. ábra. A „Gyilkolt.” mondat szonagramja Bözsöny Ferenc kiejtésében

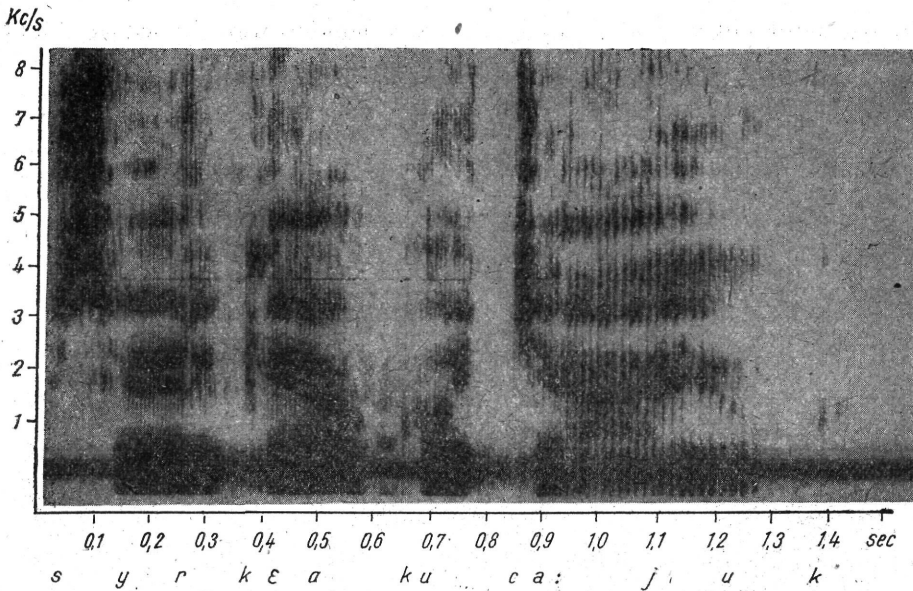
3. ábra. Az „Ez halandzsa.” mondat szonagramja Körömdi László ejtésében

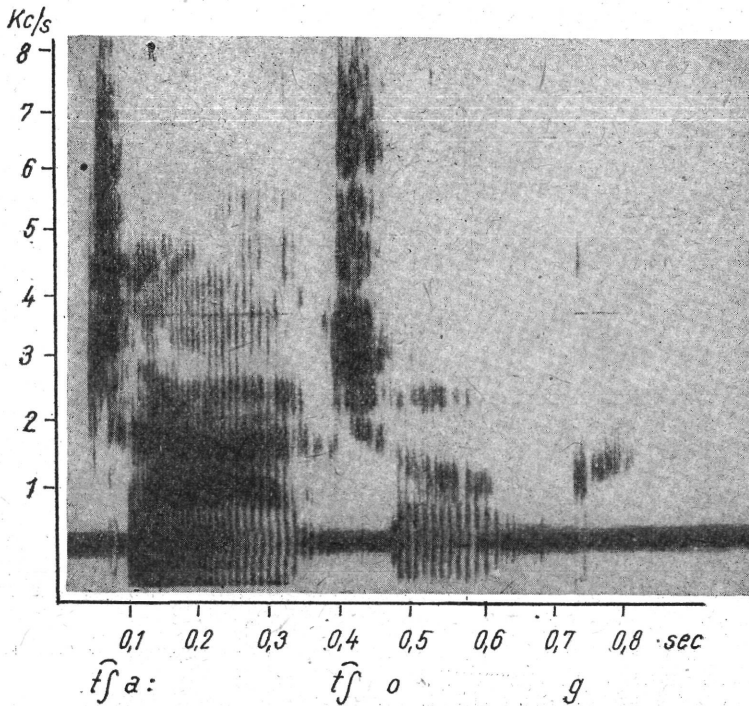
4. ábra. A „Dzsemet.” mondat szonogramja Bözsöny Ferenc ejtésében

5. ábra. A „Te dörgölődző macska.” mondat szonogramja Csók Pál ejtésében

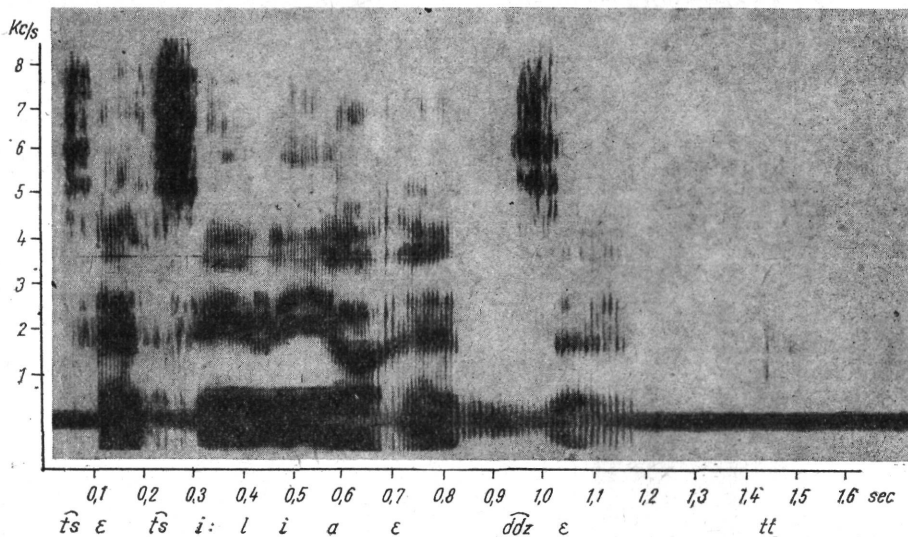

6. ábra. A „Sűrke a kutyájuk.” mondat szonogramja Körömdi László ejtésében

7. ábra. A „Csásog.” mondat szonogramja Bözsöny Ferenc ejtésében

a zárelem uralkodik (vö. 3., 4. ábra). A hang átlagidőtartama 0,095 sec., ebből a réselemre átlagosan 0,028 sec. esik (határértékek: 0,01 és 0,04 sec.). A \underline{dz} spektogramjain a zár- és réselem időtartama körülbelül egyforma (vö. 5., 6. ábra). A hang átlagidőtartama 0,092 sec., ebből a réselem átlagosan 0,045 sec.-ot tesz ki (határértékek: 0,03 és 0,05 sec.). A c -nél — 0,097 sec.-os átlagidőtartam mellett — a réselem átlagos időtartama 0,025 sec. (határértékek: 0,01 és 0,04 sec.; vö. 6. ábra). A \underline{t} hangszínképén a zár- és réselem időtartama körülbelül egyforma (vö. 7. ábra). A \underline{tf} átlagos időtartama 0,105 sec., ebből a réselemre 0,052 sec. átlagérték esik (határértékek: 0,03 és 0,06 sec.). A ts

8. ábra. A „Cecília edzett.” mondat szonagramja Bözsöny Ferenc ejtésében

affrikátában — színképei alapján — a réselem uralkodik (vö. 6. ábra): a hang átlagos időtartama 0,106 sec., ebből 0,086 sec.-ot tesz ki a réselem (határértékek: 0,04 és 0,10 sec.).

Az eredményeket röviden az alábbiakban összegezzük:

1. A magánhangzók átlagos időtartama 0,163 sec., a mássalhangzóké 0,096 sec.
2. A hosszú és rövid magánhangzók viszonya: 1 : 0,59; a hosszú és rövid mássalhangzóké: 1 : 0,65.
3. A magánhangzók időtartama a nyelvválás emelkedésével csökken.
4. A magánhangzók időtartama zárhangok szomszédságában a legkisebb, növekszik affrikáták és — fokozott mértékben — réshangok mellett, s a leghosszabb likvidák illetőleg nazálisok környezetében.
5. A zöngétlen mássalhangzó-párok szomszédságában rövidebbek a magánhangzók, mint zöngések mellett.
6. A mondat elején rövidebbek a magánhangzók, mint a mondat közepén, illetőleg a végén; az utóbbi helyzetben a leghosszabbak.

7. A hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű magánhangzók viszonya: 1 : 0,8.

8. A mássalhangzó-csoportok sorrendje az időtartam növekedésének irányában: likvidák, zöngés zárhangok, zöngés affrikáták, nazálisok, zöngétlen zárhangok, zöngés réshangok, zöngétlen affrikáták, zöngétlen réshangok.

9. A zöngétlen mássalhangzók hosszabbak, mint zöngés párjuk.

10. Rövid magánhangzók környezetében rövidebbek a mássalhangzók, mint hosszú magánhangzók mellett.

11. A mássalhangzók időtartama kisebb a magas nyelvállású magánhangzók mellett, mint alacsony nyelvállásúak szomszédságában.

12. A mondat elején rövidebb a mássalhangzók időtartama, mint mondatközi (interkonzonantális, illetőleg intervokális, helyzetben vagy a mondat végén; a mondat végén álló mássalhangzók viszonylag a leghosszabbak. (A mondateleji zöngétlen zárhangokat nem tudtam mérni.)

13. A zöngés affrikátáknál a réselem időtartama, a zárleméhez viszonyítva kisebb, mint a zöngétlen affrikátáknál; a réselem időtartama általában annál kisebb, minél hátrább képződik a hang.

MAGDICS KLÁRA

Megjegyzések a grammatikalitás fokairól

A grammatikaelmélet fontos feladatai közé tartozik a grammatikalitás fokainak megállapításához szükséges módszerek kidolgozása. Közismert tény, hogy a megértett 'mondatok' száma lényegesen nagyobb, mint a grammatikailag (és szemantikailag) helyes mondatok száma. Erre a jelenségre magyarázatot várunk a grammatikaelmélettől. Pontosabban a következő kérdések megválaszolását is megkívánjuk a grammatikaelmélettől:

a) Milyen mértékben térhet el a grammatikailag helytelen mondat grammatikailag helyes párjától?

b) Hogyan lehet az eltérés fokát megállapítani?

c) Hol az a határ, ahol a „mondat” már érthetelenné válik?

Ezek a kérdések nem újak, hiszen — mint ismeretes — CHOMSKY a grammatikalitás fokaival külön cikkben foglalkozik.¹ Ami azonban az egész generatív grammatika felépítésével kapcsolatban igaz, az különösen szembevető a grammatikalitás fokaival kapcsolatban: tudniillik az a tény, hogy CHOMSKY és tanítványai elsősorban az angol és az angolhoz közelálló nyelvek vizsgálatából szűrték le általános tapasztalataikat, de egyetlen agglutináló nyelvet sem vizsgáltak meg részletesen. Ebből a tényből következik, hogy a generatív grammatikát több szempontból módosítani és kiegészíteni kell ahhoz, hogy agglutináló nyelvek esetében is a várt eredményt adja. Ezzel a kérdéssel azonban nem kívánunk most részletesen foglalkozni.² Bennünket most CHOMSKY-nak a grammatikalitás fokaival kapcsolatos elgondolásainak kiegészítése érdekel. Ahhoz, hogy CHOMSKY elméletének kiterjesztésével foglalkozhassunk, röviden össze kell foglalnunk ezen elmélet legfontosabb elgondolásait.

CHOMSKY abból a feltételezésből indul ki, hogy adott a kategóriáknak egy hierarchikus rendszere, úgyhogy az első szinten egyetlen kategóriánk van: C_1^1 (amely például minden szónak lehet kategóriája); a második szinten a következő kategóriáink vannak: $C_1^2, \dots, C_{n_2}^2$; a harmadik szinten: $C_1^3, \dots, C_{n_3}^3$, ahol $n_3 > n_2$ és így tovább, amíg el nem érünk az m -edik szintig, ahol a kategóriáink: C_1^m, \dots, C_n^m ($1 < n_2 < n_3 < \dots < n_m$). Mindegyik szinten a kategóriák az egész szókészletet felölelik, azaz mindegyik szó legalább egy kategóriához tartozik (homonimia esetén többhöz is). A kategóriáknak ilyen rendszere

¹ CHOMSKY, N., Degrees of Grammaticalness, The Structure of Language, Readings in the Philosophy of Language (J. A. FODOR, J. J. KATZ, eds.), Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey (1964), 384—389. o.

² Ezzel a problémával foglalkozott — többek között — az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1965 júniusában megtartott „A magyar nyelv generatív nyelvtana” című munkaértekezlet is.

tulajdonképpen azt jelenti, hogy mindegyik szint finomabb felosztása az előbbinek, a kategóriák alkategóriákra bomlanak, majd utóbbiak ismét alkategóriákra és így tovább.³

Példaképpen tekintsünk egy három szintű hierarchiát. C_1^1 legyen az összes szavak osztálya, továbbá C_1^2 a főnevek, C_2^2 az igék, C_3^2 a melléknevek és C_4^2 a többi szó osztálya. Jelöljük C_1^3, \dots, C_j^3 -mal az igék alosztályait (intranszítív igék, tranzitív igék élő tárgygal stb.), a főnevek alosztályait (élő, élettelen stb.) és egyéb alosztályokat. Minden szó-lánc a fentiek alapján első szintű, második szintű és harmadik szintű kategória láncsal jellemezhető. Például a

(1) Péter szereti a magányt

a következőképpen jellemezhető:

Első szinten: $C_1^1 C_1^1 C_1^1 C_1^1$

Második szinten: $C_1^2 C_2^2 C_4^2 C_2^2$ (azaz NVAN)

Harmadik szinten: $N_{\text{élő}} V_{\text{tr, x}} A N_{\text{absztrakt}}$

ahol x azt jelenti, hogy a szóban forgó V_{tr} (= szeret) csak élő alannyal állhat. Hasonlítsuk mármost össze az (1) mondatot a következő szó-láncokkal:

(2) Asztal szereti a magányt.

(3) Piros szereti a magányt.

A (2) szó-lánc az első két szinten ugyanazzal a kategória-lánccal jellemezhető, mint (1). Eltérés csak a harmadik szinten van: „asztal” nem élő alany. (2) esetében viszont már a második szinten sincs egyezés (az átvitt értelmezéstől eltekintünk), hiszen „piros” kategóriája nem N. Ez más szóval azt jelenti, hogy (3) jobban eltér a grammatikailag helyestől, azaz (1)-től, mint (2). (2) csak a harmadik szinten tér el, tehát közelebb áll (1)-hez, mint (3), amely már a második szinten eltér. Ily módon a grammatikailag helytelen mondatok osztályozásához juthatunk és minél finomabb a kategória-rendszerünk (azaz minél több szintből áll a hierarchiánk), annál finomabb különbséget tudunk tenni az eltérések között. A grammatikailag helyestől való eltérés annál nagyobb, minél magasabb szintű kategóriában van eltérés.

CHOMSKY máshelyütt azt a fontos megjegyzést teszi,⁴ hogy azok a grammatikailag helytelen mondatok, amelyek csak a szelekciós szabályok megsértése miatt helytelenek (mint a mi fenti példánkban (2)) általában könnyen értelmezhetők metaforikusan, míg azok, amelyek szófaji kategóriákban térnek el, általában teljesen értelmetlenek. Véleményünk szerint a magyarban nem egészen ez a helyzet, mint ahogyan az a fenti példából is kiviláglik: (3) könnyen értelmezhető. Ahhoz azonban, hogy ezt a problémát világosan lássuk,

³ Az ilyen kategória-rendszer részletesebb jellemzésével másutt foglalkozunk: Similarity, Contrast and Inclusion in Natural Language, Linguistics (megjelenés alatt).

⁴ CHOMSKY, N., Categories and Relations in Syntactic Theory, Kézirat (MIT, Cambridge, Mass.), 1964. Hasonló megjegyzést találunk már BLOOMFIELDNÁL is: Language, New York, Holt, 1933.

szükségünk lenne a megfelelő hierarchikus kategória-rendszerre. Erről a rendszerről azonban in concreto alig tudunk még valamit.

CHOMSKY módszere kétségtelenül helyes, de csak részben ad feleletet a feltett kérdésekre. Most már látjuk, hogy az eltérés fokát milyen módszerrel lehetne megállapítani, és azt is, hogy milyen módon lehetne megpróbálkozni az érthetetlen és az érthető közti határ megvonásával. Mindezeket a kérdéseket a fent vázolt módszerrel meg lehet válaszolni. Hátra van még az a) kérdés megválaszolása.

a) esetén arról van szó, hogy egy-egy grammatikailag helytelen 'mondat'⁵ csak grammatikailag helyes párja alapján érthető meg. Azaz például

Pali játszik a kertbe

megértése csak a

Pali játszik a kertben

alapján történhet. Ezt nevezhetjük analógia alapján történő megértésnek. Ezzel a kérdéssel Chomsky nem foglalkozik.

A b) és a c) kérdések esetén viszont az értelmezés, amennyiben egyáltalán lehetséges, nem analógia alapján történik, hiszen a jelentés lényegesen megváltozhat, szavak kicserélése esetén az eredeti mondat egyáltalán nem rekonstruálható. (2) eredeti mondata mi lenne? Annyit tudunk, hogy „asztal” helyett élő alanyt kell vennünk. Más szóval, mondatoknak egy osztályát kapjuk. És ez érvényes általánosan is. A CHOMSKY-féle grammatikalitási fokok esetén az eltérés sohasem egy adott mondatról értendő, hanem mondatoknak egy osztályától. Éspedig minél nagyobb az eltérés (a fenti értelemben), annál tágabb ez az osztály.

Bár a CHOMSKY-féle kategória-hierarchia kiterjeszthető toldalékmorfémák esetére is, azaz olyan jellegű eltérések is megmagyarázhatók, mint

- (4) Péter esz káposzta.
Virág nyílni az udvarba.
Asztalos asztal csinálni.

De ilyen esetekben más megfontolások is érvényesek, amelyek megmutatják, hogy CHOMSKY elgondolásai milyen mértékben és milyen irányban szorulnak kiegészítésre.

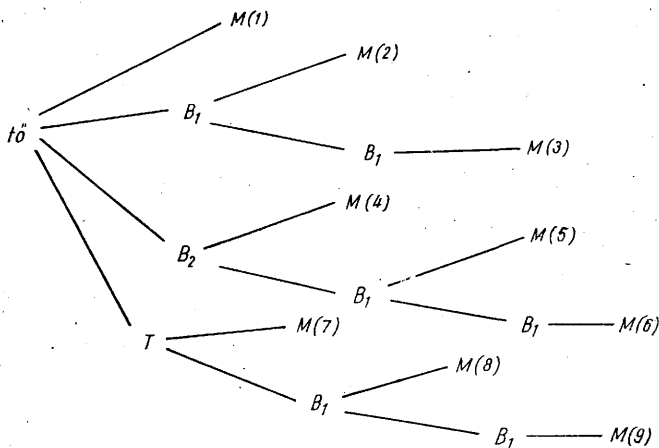
Először is nyilvánvaló, hogy (4) mondataink esetén a megértés analógia alapján történik és könnyű rekonstruálni a megértés alapját képező mondatot (általában egyetlen mondatot).

Mielőtt azonban a felvetett kérdésre válaszolnánk, meg kell vizsgálnunk a magyar szóalakok generálásának kérdését. Az agglutináló nyelvek esetén a szó-generálás lényegesen fontosabb és egyben bonyolultabb probléma, mint az angolhoz hasonló nyelvek esetén. A szóalakok generálására azonban a transzformációs modellnél lényegesen gyengébb modell is elegendő, mégpedig az

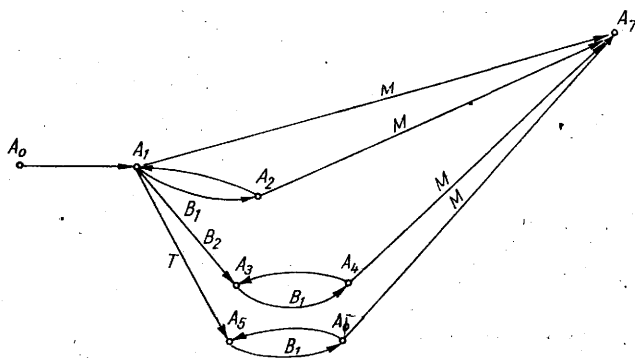
⁵ 'Mondat' helyett itt tulajdonképpen 'szó-láncot' kellene használnunk. A továbbiakban — a pontosabb megfogalmazás kedvéért — szó-lánccról beszélünk akkor, amikor vagy nem tudjuk, hogy helyes-e grammatikailag a 'mondat', vagy pedig tudjuk, hogy nem az.

úgynevezett véges állapotú grammatika.⁶ Az a. ábra a generálás diagramját, a b. ábra a véges állapotú grammatikát mutatja.

Jelmagyarázat: B_1 a következő morfémákat tartalmazza: é, éi; T a többes szám végződését, B_2 a birtokos ragokat, M pedig a végződéseknek egy tágabb osztályát (tárgy, határozói, és a \emptyset végződést stb.) tartalmazza.

a.

b.

⁶ A véges állapotú grammatikát részletesen ismertetem Matematikai nyelvészeti tanulmányok (OMKDK, 1964) című könyvemben.

⁷ Néhány megjegyzést kell tennünk az ábrához. Az M mellett zárójelben álló számok az ágak megkülönböztetésére szolgálnak. Legyen most a 'szék' az adott tő. Az (1) ág a következő alakok generálását mutatja: 'szék', 'széket', 'széknek', 'székkel' stb. A (2) ág: 'széké', 'székét', 'székének', 'székével', ..., 'székéi', 'székéit', 'székéinek', 'székéivel', ... A (3) ág: 'székéé', 'székéét', 'székéének', 'székéével', ..., 'székééi', 'székééit', 'székééinek', 'székééivel', ..., 'székééie', 'székééiét', 'székééiének', 'székééiével', ..., 'székééiei', 'székééiét', 'székééiének', 'székééiével' ... A (4) ág: 'székem', 'székemet', 'székemnek', 'székemmel', ..., 'székeim', 'székeimet', 'székeimnek', 'székeimmel', ... Az (5) ág: 'székemé', 'székemét', 'székemének', 'székemével', ..., 'székeimé', 'székeimét', 'székeimének', 'székeimével', ... A (6) ág: 'székeméé', 'székeméét', 'székeméének', 'székeméével', ...

Hasonló modell dolgozható ki a többi szófaj számára is. Mármost agglutináló nyelvek esetén egy-egy morféma megváltozása vagy elhagyása még nem jelenti a grammatikalitás megsértését. Általános érvényű a következő kritérium: Az eredeti mondat csak abban az esetben rekonstruálható, ha valamely morféma megváltozása vagy elhagyása esetén grammatikailag helytelen mondathoz jutunk. Ez azonban csak szükséges és nem elegendő feltétel. Világítsuk meg ezt néhány példával.

Nyilvánvaló, hogy olyan szó-láncok esetén, mint (4) a rekonstrukció megvalósítható, de nem valósítható meg a következő esetekben:

Szekrényeimben nincs hely.

Szekrényemben nincs hely.

Szekrényben nincs hely.

Szekrényeiben nincs hely.

Szekrényében nincs hely.

...

stb.

Ilyen esetekben legfeljebb a beszéd-szituációból következtethetnénk arra, hogy valami nincs rendjén, ami viszont extralingvisztikai vonatkozás és mint ilyen nem tartozhat vizsgálódásaink körébe.

Másrészt a feltétel nem elegendő, mert például

Péter hoz autót.

Az iskolában nem kapta könyv.

Öreg ember nem jó veszekedni.

Ezek természetesen egyértelműek lehetnek a beszéd-szituáció ismeretében, formálisan tekintve azonban mindegyiküknek mondatoknak egy osztálya felel meg, amelyek a CHOMSKY-féle kategória-hierarchia esetétől eltérően mind különböző grammatikai struktúrájú mondatból állnak. Azaz például első szó-láncuk esetén arra is gondolhatnánk, hogy „Péter hoz autót”, de arra is, hogy „Pétert autó hozza” stb.

Visszatérve a főnév-alakokat generáló modellünkhöz, általában megállapítható, hogy a B_1 elhagyása vagy a B_2 elemeinek egymás közti felcserélése, illetőleg elhagyása nem rekonstruálható. (Természetesen hangsúlyos eset-

nek', 'székeméivel', ..., 'székeiméé', 'székeiméét', 'székeiméének', 'székeiméével', ...
A (7) ág: 'székek', 'székeket', 'székeknek', 'székekkel', ... A (8) ág: 'székeké', 'székekét', 'székekének', 'székekével', ..., 'székekéi', 'székekéit', 'székekéinek', 'székekéivel', ...
A (9) ág: 'székekéé', 'székekéét', 'székekéének', 'székekéével', ..., 'székekéié', 'székekéiét', 'székekéiének', 'székekéiével', ...

Megjegyezzük, hogy a B_1 osztály képviseli a rekurzív elemet a generálásban. Az ábrán csak kétszer fordul elő egy ágban, elvileg azonban akárhányszor előfordulhat. Ez kivüláglík a b) ábrából, ahol ez a tulajdonság 'hurok' formájában jut kifejezésre. A b) ábrán megadott véges állapotú grammatika szerint helyes a következő is:

asztaléiéi ... székekéiéi ... nek

Határt tulajdonképpen csak pszichológiai megfontolások alapján szabhatunk. Grammatikailag csak ezért tartjuk helytelennek a fenti alakokat, mert érthetetlenek, azaz kimondottan pszichológiai okokból.

ben ez nem áll. Pl. Az én házban ilyen nem szabad csinálni.) A T osztály esetén mind az elhagyás, mind az egymás közti felcserélés megsérti a grammatikalitást, tehát a rekonstruálhatóság szükséges feltétele teljesül. Ha csak felcserélésről van szó, pl. „székok” „székek” helyett, akkor minden esetben rekonstruálható, elhagyás esetén pedig csak akkor, ha az ige alakja lehetővé teszi. Például:

Az ember sokat dolgoznak.

De ha csak ennyi állna:

Az ember sokat dolgoz.

a rekonstrukció már nem lenne egyértelmű. Ez is azt mutatja, hogy az igének központi jelentősége van a rekonstrukciónál. Tárgy helyzetben azonban T ismét nem rekonstruálható általában.

Például:

Az író regény ír.
Az emberek ház építenek.

(regényt vagy regényeket? házat vagy házakat?).

Ami az M osztályt illeti, ez az osztály nem egységes. A tárgyrag rekonstruálható az ige helyes alakjának ismeretében, ugyanez vonatkozhat a részes-határozói rag esetére, bár a kettős tárgy már problémát okozhat. Például:

(5) Adok alma Péter.
Építünk magunk ház.

és

(6) Szerzünk csónak ház.
Keresünk egér macska.

(5) esetén a grammatikailag helyes mondat rekonstruálható, (6) esetén nem. Általában igaz, hogy az igealak helyessége mellett a szemantikai összefüggés a másik fontos tényező a rekonstruálásnál. Azonos szintű szemantikai kategóriák esetén a rekonstrukció általában lehetetlen. Ez áll a többi határozói rag esetére is. Vö. például:

Veszek kenyér kolbász

esetét, amely lehet „Veszek kenyérhez kolbászt” vagy „Veszek kenyeret kolbászhoz” stb.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a grammatikailag helytelen mondatot csak akkor tudjuk a beszéd szituációtól függetlenül megérteni, ha egyértelműen rekonstruálható. Utóbbinak grammatikai és szemantikai feltételei vannak. A grammatikai feltételek általában megfogalmazhatók, ha megadjuk a szó-alakok generálásához szükséges modellt. A modell alapján megállapíthatók a különböző morféma-osztályok, amelyek a grammatikalitás fokának megállapításánál is szerepet játszhatnak. A szemantikai összefüggések tulajdonképpen szelekciós szabályok, megadják, hogy az ige milyen alany-nyal, milyen tárggyal, milyen kettős tárggyal stb. állhat. Ha valamely szó-

lánc eleget tesz, még hozzá egyértelműen tesz eleget, egy szelekciós szabálynak, akkor a szó-lánc minden esetben egyértelműen rekonstruálható.

Láttuk azt is, hogy a grammatikailag helytelen mondatoknak csak viszonylag kis hányada rekonstruálható. A többi legfeljebb a beszéd-szituáció ismeretében érthető meg.

Szerintünk a grammatikalitás fokait ilyen irányban is meg kellene állapítani. Itt természetesen csak a problémát vázolhattuk és csak részeredményeket közölhattünk.

Az ilyen természetű vizsgálódásoknak több szempontból van jelentősége. Bizonyos szempontból fényt vetne a nyelvtanulás folyamatának néhány eddig még tisztázatlan kérdésére, elsősorban ami a gyermekeknél az anyanyelv elsajátítását illeti. Másrészt jobban megértjük e tények világánál azt a körülményt is, hogy a grammatikailag helytelen mondatoknak tekintélyes részét megértjük. Szerintünk ezek a vizsgálódások azt is el fogják dönteni, hogy mikor milyen esetekben lehet formálisan eldönteni az érthetőséget és mikor következménye a beszéd-szituációnak (az első kérdés eldöntése maga után vonja a második eldöntését is). Végül, de nem utolsósorban a gépi szintézis néhány problémája is kapcsolódik e témakörhöz.⁸

KIEFER FERENC

⁸Itt elsősorban arra gondolunk, hogy azok, akik mondatok generálására írtak programot, különböző módszerekkel kísérleteznek a hibák kijavítására. A hibák kijavításánál a fenti megfontolások is szerepet játszhatnak.

Gépi fordítási munkálatok Bulgáriában

Bármely tudományos eszme keletkezése, gyakorlati megvalósítása a szükséges anyagi és elméleti előfeltételek fokozatos létrejöttének eredménye. Így alakult ki világszerte az ötvenes években a gépi fordítás. Az a körülmény, hogy a gépi fordítási munkálatok több országban, így Bulgáriában is, akkor indultak meg, amikor a gépi fordítás elmélete és gyakorlata jelentőset fejlődött, megkönnyítette több feladat megoldását, bizonyos fázisokon gyorsabban túljuthattunk és fokozatosan áttérhettünk a világszínvonalon folyó munkára.

A bulgáriai gépi fordítás története rövid és még csak a kezdeteknél tart, fejlődésében néhány szakaszt állapíthatunk meg, amelyek rövid vázolósa cikkünk feladata.

I. A gépi fordítás gondolatának létrejöttét és gyakorlati megvalósulását korunk tudományos és technikai eredményei, elsősorban a nyelvelmélet, kibernetika és a fordításelmélet fejlődése tette lehetővé.

DE SAUSSURE eszméi Bulgáriában elsősorban IVÁN LEKOV professzor munkásságára voltak hatással, aki a funkcionális strukturalista prágai fonológiai iskola híve volt.¹ IVÁN LEKOV első munkáiban megállapítja, hogy szükség van az újgrammatikus iskola tanainak revíziójára, így például a hangtörvények jellegének megítélésében; hangsúlyozza a kontamináció szerepét stb.² A fonológia kérdésköréből³ foglalkozik a fonológiai oppozíciók stabilitásával és funkciójával, statisztikai módszereket alkalmaz a kutatásaiban és a nyelvi tényeket diachronikus aspektusban elemzi.⁴

A tipológiai kutatások megteremtették a nyelvi tények kvantitatív vizsgálatának előfeltételeit,⁵ és lehetővé vált, hogy nyelvtudásaink fokozatosan azokhoz a modern irányzatokhoz csatlakozzanak, amelyek a nyelvtudományban egzakt módszereket alkalmaznak. E téren is I. LEKOV tette meg az első lépéseket, ennek eredményeképpen lehetővé vált a nyelvészek, kiberneti-

¹ *Ив. Леков*, Нови насоки в съвременното езикознание, Философски преглед, IX (1937), кн. 2.

² *Ив. Леков*, Прояви на фонологична свръхстарателност в развоја на българския, полския и чешкия език. Списание на българската академия на науките, кн. XLIII. 1939.

³ *Ив. Леков*, Фонологичната стойност на удължените и удвоени съгласни звукове в славянските езици. Годишник на С У, Историко-филологически факултет, XXXVI (1940), кн. 4. 1—110.

⁴ *Ив. Леков*, За диалектиката в езиковата система (биномният срещуположен характер на граматическата структура по данните на славянските езици). Годишник на С У, Историко-филологически факултет, XLII (1947—1948), 1—33.

⁵ *Ив. Леков*, За общия характер на количествените промени в българския език. Български език, X (1960), кн. 4. 289—296.

kusok gyümölcsöző együttműködése a nyelvnek mint szemiótikai rendszernek a tanulmányozása terén, elterjednek a matematikai statisztika, a valószínűség-számítás, halmazelmélet módszerei.

Ugyanakkor a bolgár nyelv tudósok egyre határozottabban törekszenek a nyelvészeti alapfogalmak meghatározására, a nyelvstatisztikai módszer segítségével a nyelvi tények következetes vizsgálatára. Meg kell említenünk M. JANAKIEV docens cikkét „Azokról a grammémákról, amelyeket a bolgár nyelv tanban »jelen időnek«, »jövő időnek« szokás nevezni”,⁶ és „Nyelv, kód, stílus, nyelvjárás” című tanulmányát,⁷ amelyben kód fogalmát természetes nyelvekre alkalmazza. C. MLADENOV a bolgár fonetika néhány fogalmát igyekszik meghatározni a matematikai logika terminusaival.⁸ Ezzel párhuzamosan megjelennek olyan cikkek is bolgár szerzők tollából, amelyek strukturális analízissel, generatív grammatikákkal és transzformációs elemzéssel foglalkoznak.⁹

1963-ra a bolgár matematikusok és technikusok elkészítik a B 1 számítógépet. Így létrejön a további kibernetikai kutatások technikai bázisa, bővülnek a Számítástechnikai Központ feladatai, a Matematikai statisztikai és valószínűség-számítási osztály célul tűzi ki az írott nyelv statisztikai paramétereinek, a nyomtatott szöveg entrópiájának vizsgálatát.¹⁰

A fordítás, elsősorban a műfordítás kérdéseivel a bolgár filológusok már elég régóta foglalkoznak. Az ötvenes évek elején a fordítási munkálatok rohamos fejlődése során számos hiányosságra figyelnek föl, és felmerül annak szükségessége, hogy a problémákat elméleti úton kell megoldani.¹¹ A LJUDSZKANOV cikke „A funkcionális ekvivalensek elve a fordításelmélet alapja” a fordítási folyamatot elemezve megállapítja különböző műfajok azonos vonásait, leszögezi egy külön nyelvészeti diszciplína, a fordításelmélet szükségességét és lehetőségét. Véleménye szerint bármely szakfordítás egységes módon írható le, s a fordításelmélet feladata, hogy megállapítsa a különböző szövegek fordításának közös törvényszerűségeit, és — a nyelvi közlés fogalmából — a céljából kiindulva — meg kell határozni a fordításelmélet tárgyát.¹²

Az elmondottak eredményeként a hatvanas évek elejére létrejönnek a gépi fordítási munkálatok feltételei Bulgáriában. Elsőrendű feladatunknak tekintettük, hogy a bolgár tudományos közvéleményt megismertessük a gépi fordítással, bebizonyítsuk szükségességét, és a gépi fordítás elméleti alapjaként megalkossuk a fordítás általános tudományos elméletét.

⁶ М. Янакиев, За грамемите, наричани в българската граматика «сегашно време» и «бъдеще време». Сборник в чест на проф. К. Мирчев. Известия на института за български език, кн. VIII, С., 1962.

⁷ М. Янакиев, Език, код, стил, диалект. ЕЛ, 1961/4.

⁸ Ц. Младенов, Бележки върху римовото движение в стиховата реч: Славянска филология, т. 4, 1963; Уб. Един генериращ модел на римовото движение в стиховата реч, ЕЛ, 1963/6. Съвременната българска азбука като семиотична система, ЕЛ, 1964/4.

⁹ Ц. Младенов, Традиционният синтактичен анализ като аксиоматична система. ЕЛ, 1964/5.

¹⁰ В. PENKOV, А. OBRETOV, В. GENDOV, Т. KIRPINOVA and Т. JOULEANOV, Frequencies of Letters in Written Bulgarian. Доклады Болгарской Академии Наук, 15, № 3, 1962.

¹¹ А. Людсканов, Принципът на функционалните еквиваленти — основа на теорията на превода. ЕЛ, 1958/5.

¹² А. Людсканов, Введение в теорию перевода А. В. Федорова. (ismertetés) ЕЛ, 1958/6; За степеня на точността на превода. ЕЛ, 1959/1.

2. 1960 nyaratól kezdve jelenik meg A. LJUDSKANOV cikksorozata „Az algoritmus fogalma és jelentősége a gépi fordítás számára” címmel.¹³ Bennük a szerző vázolja a gépi fordítás történetét, elemzi a fordítás folyamatát, bevezeti az invariáns információ fogalmát, ami minden fordítás célja, levezeti az önálló gépi fordítás meghatározását, és megvilágítja, miért van szükség gépi fordításra Bulgáriában. Ebben az évben jelenik meg I. LEKOV cikke a modern nyelvtudományi irányzatokról,¹⁴ amely hangsúlyozza az alkalmazott nyelvészet, elsősorban a gépi fordítás fontosságát, amely egyszersmind az elméleti nyelvtudomány kísérleti bázisa is. Ettől kezdve az „Ezük i literatura” folyóirat rendszeresen közöl modern nyelvészeti cikkeket, amivel jelentősen elősegíti a gépi fordítás fejlődését.

E sorok írója két fordításelméleti cikkében¹⁵ a kibernetikai szemléletre alapozva, információelméleti és szemiótikai koncepciók segítségével az emberi és gépi fordítás fajtáit egy közös fogalomból származtatja: $L_1^M \rightarrow L_2^M$. Az $L_1^M \rightarrow L_2^M$ a belső szemiótikai fordítás ($L_1^x \rightarrow L_2^x$) egy faja, amely a szemiótikai rendszerek közötti fordítással együtt ($L_1^x \rightarrow L_2^y$) egy közös fogalomhoz: $L_1 \rightarrow L_2$ tartozik, ami bármely kódról bármely más kódra való áttérést szimbolizál.

A gépi fordítás eszméjének népszerűsítése, a fordítás tudományos koncepciójának kialakulása, a nyelvelmélet és gépi fordítás kapcsolata lehetővé tette a tulajdonképpeni gépi fordítási munkálatok megindulását.

3. A bolgár gépi fordítási munkálatokra ösztönzően hatott az a körülmény, hogy a szófiai nemzetközi szlavista kongresszus tematikájában — ezúttal először — helyet kapott az alkalmazott nyelvészet. Így került sor az orosz — bolgár gépi fordítás néhány kérdésének kidolgozására. Az első egy olyan általános sémát tartalmaz, amely megoldja az orosz nyelv szintetikus és a bolgár analitikus szerkezetéből adódó problémákat.¹⁶ A másik az orosz — bolgár gépi fordítási szakszótárak összeállításának elveit állapítja meg.¹⁷

Az orosz — bolgár gépi fordítás konkrét kérdéseinek vizsgálata során kiderült, hogy szükség volna egy olyan munkára, amely tisztázza a bolgár gépi fordítás elveit, és megszabja fejlesztésének útját. Ezt még aláhúzta az a tény, hogy nincs a nemzetközi irodalomban olyan munka, amely a gépi fordítás elméletét összegezné (nem számítva az elavultakat). Ezt a hiányt volt hivatva pótolni e sorok írójának monográfiája „A gépi fordítás elméletének alapjai és az orosz — bolgár gépi fordítás”.¹⁸ A munka kritikai áttekintést nyújt a legfontosabb gépi fordítási irányzatokról, bemutatja az orosz — bolgár gépi fordításhoz szükséges szótári információk paramétereit, a szótárak,

¹³ A. Людсканов, Понятието алгоритъм и неговото значение при машинния превод. ЕЛ, 1960/2, 4, 6 és 1961/1; lásd még: Пренебрегваме ли кибернетиката? Народна култура, № 4, 1, 1962; Кибернетиката и задачите на университета. Софийски университет, 1962/4.

¹⁴ Ив. Левков, За някои съвременни черти на езиковедската теория и практика, Език и литература, 1960/4. (A továbbiakban ЕЛ.)

¹⁵ A. Людсканов, Към въпроса за предмета на общата теория на превода. Год. фф на СУ, 1963; За предмета, мястото, систематиката и методологията на общата теория на превода. т. I/414, т. II/194.

¹⁶ A. Людсканов, Отговори на въпросите от научната анкета по езикознание. т. 3, С. 1963.

¹⁷ A. Людсканов, Някои бележки относно общите принципи за съставяне на речник за руско-български МП. Славистични студии, С. 1963.

¹⁸ A. Людсканов, Основи на теорията на машинния превод с орлед на руско-българския МП. Год. фф на СУ, 1964, 220.

a lexikai, alaktani és mondattani elemző algoritmus szabványosított formáit. Elemzi a többértelműség vizsgálatához szükséges sémát, amely minden szinten használható,¹⁹ és rámutat arra, hogy be kell vezetni a „szükséges fordítási információ”: I(T) fogalmát. Az egyetemes gépi fordítást megelőző lépésként lehetőség van arra, hogy bináris (ez esetben orosz—bolgár) fordításban megállapíthassuk azt a szükséges és elegendő információt, amelynek segítségével a bemenő közlés nyelvi komponenseinek jelentése egyöntetűen meghatározható és gráfok segítségével ábrázolható. Így a gépi elemzés során az adott komponenshez megadjuk az összes elvileg lehetséges és szükséges paramétert, és később töröljük a szükségteleneket. (Ehhez hasonló Lecerfe „konfliktusos módszer”.) A munka végén a szerző vázolja a bolgár gépi fordítási munkálatok programját, hangsúlyozza az értelmi elemzés jelentőségét.²⁰

Ezzel egy időben indul meg a szófiai egyetemen a „Gépi fordítás alapjai” szakkolégium, és az orosz—bolgár gépi fordítás egyes részletkérdéseit szakdolgozatként adják ki.

4. 1964 őszén A. LJUDSZKANOV vezetésével megalakult a Gépi fordítási Csoport a Bolgár Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központjának és Matematikai Intézetének a Matematikai Statisztikai osztályán. Az év végéig megvitatásra kerültek a csoport távlati tervei, és megkezdődött a kísérleti munka. A következő alapfeladatok megoldására van szükség: matematikai szövegek szótárának összeállítása (ami eddig kb. 2500 szót tartalmaz, s további bővülése során a fordító rész függetlenné válik a bemenőtől); a szótári információ paramétereinek megállapítása; a leírás szabványosítása (elkészült); a lexikai elemzés általános formájának kialakítása; az orosz tudományos és technikai szövegek szó szerinti fordításának kidolgozása; a szó- és morféma-szerinti fordítás lehetőségeinek megvizsgálása; a független bolgár szintézis első lépéseként elkészítendő a szórend és az artikulus sémái; elvégzendő politikai szöveg kísérleti fordítása (ehhez egy 1000 szavas szótár, alaktani és strukturális mondattani elemző algoritmus készül, amely később teljesen strukturális mondattani, majd szemantikai alapra kerül, hogy megállapíthatók legyenek az egyes módszerek előnyei). Mindezek lehetővé teszik a bolgártól független orosz elemzés, a független bolgár szintézis optimális rendszerének kialakítását, s idővel a más nyelvekről történő fordítást.

Ezzel párhuzamosan kísérleti munka folyik a Minszk-2 gépen, lefordították egy orosz tudományos szöveg néhány mondatát, és előkészítjük hasonló francia szöveg gépi fordítását is. Aránylag nagy anyagon kipróbáltuk a lexikai elemzés egyik lépését, a bemenő szöveg elemzését mondatokra, aminek eredménye a mondatok elhelyezése az operatív memóriában. Ehhez elkészítettük a rövidítések kis szótárát. A második séma, a mondat felosztása szavakra, ezután lép működésbe; ezt két változatban dolgoztuk ki, az elsőben a bemenő szöveg perforálásánál közel jeleztük azokat az írásjeleket, amelyeket nem választ el köz a környező szövegtől, a másodiknál nem alkalmaztunk jelzést. A kielemezett szavak bekerültek az operatív memóriába. Mindkét séma 106 utasításból áll. A harmadik séma „Tulajdonnevek” a szó-

¹⁹ A. Людсканов, Към въпроса за обща схема «Многозначност» при машинния превод: Сборник в чест на 60 г. на проф. И. Лекон. Известия на Института за български език, 1964/XI.

²⁰ A. Людсканов, Смеслов подход при машинния превод. ЕЛ, 1964/2.

tári keresés után lép működésbe. Ha ugyanis van „meg nem talált” elem, a gép formális kritériumok alapján megállapítja, hogy ez formula, meg nem talált szó vagy tulajdonnév. Az első esetben kigépelem, a másodikban a mondatban megmarad az orosz szó száma, és a gép megjegyzi ezt a szótár további kiegészítése végett. A harmadik esetben a gép elkezd a tulajdonnév fel dolgozását: az egy vagy több betűs rövidített tulajdonneveket kigépelem a mondat megfelelő helyére, a nem rövidítetteket alakitanilag elemzi. S_g -operációval, tehát jobbról balra haladva, levágja a végződést, összeveti az alakítani szótár adataival és bolgár megfelelőjét hozzáteszi a tőhöz. Ezenkívül szakdolgozatként kidolgozzák a következő sémákat: „A főnévi tő mássalhangzóváltakozásai”, „Állandó szókapcsolatok”, „Összetett szavak” (orosz matematikai szövegekben).

A végzett kísérletek lehetővé tették két elvi kérdés eldöntését. Először: elméleti és gyakorlati követelményeket összevetve milyen mértékben alakításuk perforálásnál a szöveget (mondatokra, szavakra bontásnál, írásjelek, formulák, idegen idézetek stb. esetén). Másodsor: szabvány programokat kell összeállítani a gépi fordításhoz, s a tudományágak szótárai mellett össze kell gyűjteni a közös szókincset is.

5. A tulajdonképpeni gépi fordításon kívül több vele kapcsolatos nyelvészeti, statisztikai munkálat folyik.

A BTA Bolgár Nyelvészeti Intézetének szlavisztikai osztályán a szóhosszúságot elemzik, ezenkívül az osztály vezetője, IVÁN LEKOV megvizsgálta a szláv nyelvek fonémáinak, morfémaiknak és szavainak kapcsolódását,²¹ s a mondattani struktúra kérdéseit. Szerinte alapvető szintaktikai egység a szintakszéma, amely összevethető a többi szint alapegységeivel. R. MUTAFCSIEV, az Intézet tudományos főmunkatársa a bolgár szövegek szófaji eloszlását vizsgálja a stíluselemzés szemszögéből.²²

A BTA Matematikai Intézetében 1962-ben megindult nyelvészeti szeminárium folytatja munkáját, itt olyan előadások hangzanak el, amelyek mind a nyelvészek, mind a matematikusok érdeklődésére számot tartanak.

M. JANAKIEV vezetésével elkezdődtek a bolgár gyakorlati szótár munkálatai is. Elkészült a bemenő szöveg szegmentálására szolgáló formális utasítás, amelynek segítségével megállapíthatók a fonetikus szavak, és megadhatók bizonyos kiegészítő információk (mondathangsúly, pauza, fonemikus átírás, amely a fonéma helyzeti variánsait is figyelembe veszi). Az így kiválasztott fonetikai szók és kiegészítő információk kerülnek a lyukkártyára. Az osztályozás eredményeképpen megkapjuk a gyakorlati szótár szójegyzékét, amely feltünteti a leggyakoribb fonetikai szavak gyakoriságát és a különböző hosszúságú szók statisztikai eloszlását. A szófiai egyetem filológiai karán több szakdolgozat készül, amely a gyakorlati szótár munkálatait segíti elő. 1965 őszére körülbelül 3 millió grafikai szót tartalmazó szöveg szógyakorlati viszonyairól kapunk képet.

²¹ *Ив. Лекков, Към въпроса за съчетаемостта (валентността) на частите на речта в българското изречение. Отázky slovanské syntaxe, Sbornik Brnenské syntaktické konference. Praha, 1962. 47—57.*

²² *Р. Мутафчиев, Някои статистически наблюдения върху стила на мемоара в последното десетилетие на миналия век: Славистически сборник. С. 1963; Уб., Статистическо распределение на глаголни форми ЕЛ, 1965/2.*

A Külföldi Hallgatók Intézetében (Szófia) megtörténtek az első lépések a programozó nyelvtanulás kidolgozására.

A gépi fordítás kérdéseit az 1965. évtől felvették a Műszaki és Tudományos Fejlesztési Bizottság tudományos terveibe.

*

A továbbiakban jobban össze kívánjuk hangolni a különböző helyeken folyó gépi fordítással kapcsolatos munkálatokat, amelyek hozzájárulnak marxista nyelvtudományunk további fejlődéséhez.

A. LJUDSZKANOV

A svájci német népnyelv néhány érdekessége

A svájci német népnyelv izgalmas terület a nyelvek iránt érdeklődők számára. WILLIAM G. MOULTON, a Princeton University professzora Zürichben ez év januárjában előadást tartott ezzel a címmel: *Die schweizerdeutschen Mundarten als linguistisches Laboratorium*. Ugyanő már 1941-ben „Swiss German Dialects and Romance Patois” című disszertációjában az ún. *Bergschweizerdeutsch*-t és a közvetlen szomszédságban élő *romand* (svájci francia) sokrétű kapcsolatait igyekezett feltárni és rendszerezni, s így a nyelvek közötti állandó érintkezés (Sprachkontakt) problematikájába nyúlt bele. „Nyelvészeti laboratórium”, különböző nyelvek érintkezési vonala, nem lehet érdektelen nemzetközi viszonylatban sem.

STEFAN SONDEREGGER, a zürichi egyetem professzora a svájci nyelv-művelő társulat (Deutschschweizerischer Sprachverein) 60 éves fennállásának ünnepe alkalmából kiadott füzetben *Ein Jahrtausend Geschichte der deutschen Sprache in der Schweiz* címmel írt összefoglaló tanulmányt,¹ s ebben a svájci német népnyelv három fő jellemző vonását a következőkben jelöli meg:

1. A nyelvjárás és a Schriftsprache állandó egymásmellettségében — ma úgy mondanók: koegzisztenciájában. Ebben a nyelvjárásé a döntő szerep, az elsőség. Kizárólag ez — svájci németek között — a társalgás nyelve, ezt használják az üzleti életben, a legtöbb tárgyalás lebonyolítására, s még a nagyvárosokban sem tapasztalható szociális nyelvhatár nyelvjárás és Hochsprache között, sőt, a legműveltebbek, legválasztékosabban beszélők ügyelnek legjobban a nyelvjárás tisztaságára. OTTO VON GEYERZ, a svájci német népnyelvvel kapcsolatos nyelv-művelési mozgalom egyik nem régiben meghalt leglelkesebb harcosa adta ki a jelszót: Reines Schriftdeutsch, reine Mundart!

2. A második jellegzetes vonás — SONDEREGGER szerint — a szomszédos román nyelvekkel való állandó kontaktus, amely nemcsak szavak, kifejezések állandó infiltrációjában mutatkozik meg, hanem megérződik a stíluson, képalakotáson, nyelvrítmuson is.

3. A harmadik jellemző vonás: a svájci német népnyelv archaikus volta. Tudvalevően a svájci német nyelvjárások egyik legpatinásabb, legrégeiesebb változata a német nyelvnek. Ezek erősen izolált szórványokon vagy nyelv-szigeteken, mint pl. Tessinben vagy az észak-olaszországi Piemontban nemcsak a svájci német népnyelvre általánosságban jellemző középfelnémet jelleg és hangzást őrizték meg (gondoljunk A. W. SCHLEGEL-re, akit Svájcban jár-

¹ Sprache, Sprachgeschichte, Sprachpflege in der deutschen Schweiz. Sechzig Jahre Deutschschweizerischer Sprachverein 1964. Geschäftsstelle des Deutschschweizerischen Sprachvereins Zürich. Idézett cikk a kötetben 7—29. 1.

ván a hegyilakók beszéde a Minnesänger-ekre emlékeztet), hanem gyakran a nagyon színes és gazdag vokalizásban félreismerhetetlenül Althochdeutsch elemeket is rejtnek magukban. Példát hozunk majd a tessini Bosco-Gurin faluból. Ez Locarnótól nem messze, 1500 m magasan fekszik, lakói egy része, kis töredéke alemann, akik a XIII. században Wallisból a Furka-hágón át települtek be, megmaradtak s olaszok között élnek, megőrizve ősi nyelvüket, amelyet az olasz lakótársak szintén védenek, büszkék rá, mint valami múzeumi kincsre. A gurini levéltárban őrzött, pergamenra írt, kehelyszentelésről szóló okmány ősbib, mint a svájci, 1253-ból való alkotmánylevél. „Sinnat, no vil altar widar dar Bundesbriaf.”²

RUDOLF HOTZENKÖCHERLE, a neves zürichi nyelvészprofesszor a svájci német jellegzetesség megmaradását a svájciak háromszorosan izolált helyzetére vezeti vissza, amely egész történelmükön végigkísért: a) alpin bezártságokra (ez az ún. Bergschweizerdeutsch-ra még ma is jellemző), — b) periferikus helyzetükre három nagy nyelvközösség peremén, — c) politikai különállásukra, amely adott nyelvi összefüggéseikből már korán kiemelte őket, s századokon keresztül megővta a centralizáló és unifikáló törekvésektől. Idézem HOTZENKÖCHERLET: „Randlage im doppelten Sinn: als Reliktlage und als Grenzlage”.³ Tehát a megőrzöttség és a peremhelyzet. Ez utóbbi a germán—román nyelvi érintkezés klasszikus kutatási területévé tette Svájcot, amint RUDOLF HOTZENKÖCHERLE professzor mondja: „Zu einer schier unerschöpflichen Fundgrube für alle große Probleme der Sprachkontaktforschung”.⁴

Az említett három jellemző vonáshoz hozzáfűznék egy negyediket: újabb keletűt. A modern állami élet jogi rendszere szükségessé tette, hogy Svájc a három államnyelv mellett (német—francia—olasz) törvényileg megkülönböztessen nemzeti nyelveket is (Landessprachen), ezek a német, valójában azonban, ha nem is kimondottan, de gyakorlatilag az alemann (amelyet ebben a vonatkozásban nem nyelvjárásnak, hanem svájci népnyelvnek kell neveznünk), a francia, az olasz és a rétoromán. Ez utóbbi a többi három nemzeti nyelv dédelgetett kedvence: ápolják, féltik, szeretik, büszkék rá.

A négy nemzeti nyelv egyenrangúságát az élet minden területén kifejezésre is juttatják. Így a tavalyi lausanne-i „Expon” az *Art de vivre, Groupe Documents et Traditions* részlegén kiállított és megvásárolható hanglezsorozat mind a négy nemzeti nyelv népköltészetéből, nyelvjárási sajátosságai-ból és dalaiból gyűjtött össze értékes anyagot. Az „Expo” különben hirdetésin Svájcot büszkén a négy nyelv és 1001 dialektus hazájának nevezi.

A négy nemzeti nyelv e jellemző párhuzamossága a nyelvjárási atlaszok, illetőleg a nyelvjárási szótárak szerkesztésénél is érvényesül. Közöttük a Schweizerdeutsches Wörterbuch (Idiotikon) tekint a legrégebbi múltra vissza: több mint 100 évre; megszakításokkal 1862 óta szerkesztik, s mostanig 13 kötet jelent meg, az utolsó a T címszóval. A Patois de la Suisse Romande-t

² Schweizer Schnabelweid, E churzwyligi Heimedkund i Gschichte und Prichte us allne Kantön, Gsammltet von Traugott Vogel, Tessin, 381 l. Verlag H. R. Sauerländer & Co. Aarau.

³ RUDOLF HOTZENKÖCHERLE, Schweizerdeutsches Wörterbuch, Schweizerisches Idiotikon, Bericht über das Jahr 1964. Zürich, Plädoyer für die Wörterbücher, 17. l.

⁴ Uo. 17. l.

1924 óta szerkesztik, és a 3. kötetben bezárólag a C címszóig jutottak el. A Dicziunari Rumantsch Grischun 1939 óta készül, most a 4. kötet jelent meg (C-nél tart), a Vocabolario della Svizzera italiana a legfiatalabb hajtás, 1952 óta dolgoznak rajta, még csak az első kötet jelent meg (A címszó).⁵

Ez a jellegzetesen „négynyelvű” szemlélet, négy nyelvben gondolkodás is megerősíti SONDEREGGER professzor megállapítását az állandó szoros nyelvi kontaktusról mint jellemző jegyről.

Visszatérve az általa felemlített és jellemzett három jellemvonásra, az elsőről, a nyelvjárás és a Schriftdeutsch állandó egymásmellettiségéről (koegzisztenciájáról) itt bővebben nem kívánok szólni, mert erről a témáról a Magyar Nyelvőr 1959. évfolyamának 4. számában jelent meg tanulmányom.⁶ Csak egyetlen pillantást szeretnék vetni az *alemann* földrajzi elhelyezkedésére, s azt hangsúlyozni, hogy a svájci alemann nagy zömével az ún. Hochalemannisch (kivételesen Basel, amely Elzász, ill. a Sundgau és Baden zömmel Niederalemannisch nyelvcsoportjába tartozik). A magas hegyek között román nyelvi határhelyzetben találjuk az ún. Bergschweizerdeutschot, ez a régiességében legtisztábban megőrzött alemann-változat. Mivel Svájcban nyelvjárás és Hochdeutsch külön életet élnek, a változatokban rendkívül gazdag, városenként és vidékenként külön sajátosságot mutató Hochalemannisch mit sem törődve a kisebb-nagyobb eltérésekkel egységesen az érintkezés nyelve: a svájci német népnyelv, az ún. Schwyzerdütsch, amely ugyan mint ilyen nem létezik, csak változataiban él. A szomszédos Badenben nem népnyelv az alemann, vagy csak részben az, hanem egyszerűen nyelvjárás, mert — különösen a városokban — a sok betelepült egy többé-kevésbé egységes köznyelvet alakított ki (persze ennek is van nyelvjárásos színezete). Wallisban, Tessinben, Piemontban a másnyelvű környezet különösen konzerválja a nyelvjárást, itt tulajdonképpen sokhelyütt kétnyelvűség áll fenn, francia—alemann, olasz—alemann. A kétnyelvűség a maga klasszikus fokán Elzászban él, ahol az alemann mellett a francia a művelt köznyelv. Bizonyos szempontból kétnyelvűségnek kell tekinteni azt a nyelvjárás—Hochdeutsch egymásmellettiséget is, amely az egész német Svájcra jellemző, csak hogy itt a művelt köznyelv vitán felül az alemann, a Hochdeutsch viszont a külföldiekkel (köztük a németországiakkal) való érintkezés nyelve, valamint a katedráé és az iskoláé; nem mondhatjuk, hogy a szónoklaté is, mert az nagyon sok esetben az alemann. A svájci német számára az alemannhoz való ragaszkodás sok esetben politikai hitvallás, főleg olyan időkben, amikor nagyon nem értettek egyet, vagy nem értenek egyet a németországiak nézeteivel. Az alemann svájci voltuk megvallása, ha valakit állampolgáraik közé fogadnak, elvárják tőle, hogy ne csak értsen, hanem beszéljen is alemannul (Schwyzerdütsch). Ezt a tényt különben már JAKOB GRIMM is felismerte, amikor így ír: „Die schweizerische Volkssprache ist mehr als ein bloßer Dialekt, wie es sich schon aus der Freiheit des Volks begreifen läßt”.⁷

Ami a svájci német népnyelv archaikus voltát illeti, ez lényegében nyelvtörténeti jelenség, s részletkérdéseiben is nagyon tudományos elmélye-

⁵ Uo. 13. l.

⁶ KRAMMER JENŐ, Irodalmi nyelv és nyelvjárások. (A svájci német nyelvművelés kérdései). Magyar Nyelvőr, 83 (1959), 387—399. l.

⁷ JACOB GRIMM, Kleinere Schriften, Bd. 1. Berlin 1879, 115 l., idézi Sonderegger 1. alatt említett cikkében.

dést kíván meg. Ezért mi itt csak némi fogalmat szeretnénk arról adni, miről is van itt szó.

SONDEREGGER professzor említett cikkében a svájci német nyelv régieségének illusztrálására Notker der Deutsche egyik zsolttárrészletét (1000 körül, Sankt Gallen) egyik wallisi tanítványának fordításában közli. Az összehasonlítás meglepő hasonlatosságokat mutat.⁸ Persze fenntartással kell ezt fogadnunk, mert Notker tudós, költő szerzetes, a mai wallisi pedig főleg beszélt nyelv, köznapi idióma, amelyre nehéz az ezer év előtti „könyvnyelvet” autentikusan lefordítani.

Az ófelnémet elemek szembetűnőek azonban pl. az említett Bosco-Gurinból származó ma élő nyelvi anyag tanulmányozásánál. Íme egy kis ízelítő: „D'Ewohnar vo Gurin sen frindlachi Lit, schi gsen di Fremdu gara. Ubaruß gara gsen dä, dy Titsch zällan. Schi warchun ds Lan, schi zian ds Vee üff, schi machun Acha un Chasch.” (Die Einwohner von Gurin sind freundliche Leute. Sie sehen die Fremden gern. Überaus gerne gesehen sind jene, die deutsch reden. Sie bebauen das Land, ziehen das Vieh auf, sie machen Butter /a mai svájci nyelvben Anke/ und Käse.) — Az ófelnémet jelleg szembeötlő, a legtöbb helyütt megtalálhatók a sokszínű teljes vokálisok (Vollvokale) a középfelnémet és újfelnémet *e* vagy *sva* helyén. A régies igealakok: *zällan*, ags. *tellian*, ófn. *zellan* (angol *to tell*), *warchun* (ófn. *werkon*, *werchon*, *wirken*, *tun*, *to work* értelemben). *Vee* gót *faihu*, ófn. *feho*. Megtaláljuk a ma már a svájci nyelvjárásban is ritka, az angolból jól ismert *sum* határozatlan számnevet: „Hia sen noch seba Familiunama (!), *sum* sen ubersetzt chu. . . . An Teil sen in dar Zentralschwiz gganga un *sum* Familia sen üßgstorba.”⁹

Égészen közelfekvő a svájci német népnyelv hasonlatossága a középfelnémethez. Ezt szembeszökően szemlélteti STEFAN SGNDEREGGER kísérlete: a korai Minnesang idejéből való ismert névtelen szerelmi dalt mai normál-svájci népnyelvre fordíttatta le:

Dû bist mîn, ich bin dîn:
des solt dû gewis sîn,
Du bist beslozzen
in mînem herzen:
verlor'n ist das slüzzelîn:
dû muost immer drinne sîn.

Du bischt mii, ich bi dii;
das sölscht du gwüß sii.
Du bischt bschlosse
i mim Herze.
Verloore ischt das Schlüsseli:
du muescht immer drin sii.¹⁰

Az összehasonlításhoz fölösleges minden kommentár. Legföljebb a második sorhoz jegyezzük meg, hogy az alemann-változat nyilván a középfelnémet hatására kicsit könyvíví, így a népnyelven inkább ezt hallanók: *da chasch du sicher sii*.

Érdekes példákat kívánunk itt megemlíteni előljáróban a román nyelvi infiltráció, ill. az állandó kontaktus kérdésével kapcsolatban. Ez a legrégebb időktől mindmáig alakító hatással volt a svájci német népnyelvre. Vissza lehetne nyúlni egészen régi romanizálódási folyamatokra, amelyek a mai Svájc területén a rómaiak uralma idején kelta és illír nyelvértegeket értek. Ez főleg

⁸ 1. alatt említett cikkben, 14–15. l.

⁹ L. 2, 318–319. l.

¹⁰ 1. alatt említett cikkben, 15. l.

a helynevek eredetével volna bizonyítható. Magának az országnak nevét is romanizált kelta névre vélik visszavezetni; *Suédas* alakja (a kelta *Suetas* — *Alpos Suetas* — talán *Schweinsberge*), ezt az alemann települők *Swites*, *Swits* alakban vették át. Maradjunk azonban csak az újabb keletű román nyelvi infiltrációk tárgyalásánál, mégpedig nemcsak a szóállományt illetően, hanem a nyelv ritmikai és stilisztikai sajátosságai tekintetében is.

A svájci német népnyelv ilyen stilisztikai és nyelvritmikai vizsgálatát különösen BRUNO BOESCH (a svájci Siebs szerkesztője), most a badeni Freiburg egyetemének germanista professzora szorgalmazta.¹¹ BOESCH professzor hatalmas anyagot gyűjtött össze, de feldolgozásához még csak az első lépéseket tette meg. Pedig csak az ilyen stilisztikai és nyelvritmikai vizsgálatok deríthetnek igazában fényt a sokszínű és polifon svájci népnyelv sajátosságainak egész területére.

A román nyelvi elemek a szókincs terén a legszembetűnőbbek: itt nemcsak a mindenki által ismert *excusez*, *merci* lépten-nyomon való használatára gondolunk, sem pedig arra a körülményre, hogy internacionalizmusokat következetesen és csak franciás alakjukban használnak a svájciak (pl. *telegraph*, *telephon*, *bagage*, *billett*, *conducteur*, *coiffeur* sohasem *friseur*, mint a németeknél; ellenben *perron quai* helyett *!*, *traiteur*, *dessert*, *boutique*, *change*), hanem a népnyelvbe szinte alakító kedvvel felvett kifejezésekre, ilyenek: az (időt mutató) óra megjelölésére *s Gelereteli* < *Quelle heure est-il?* (Glarus kantonban). Ez az átvétel emlékeztet a franciát tanuló magyar diákok gyakori huncutságára, amikor „Monsieur N'est-ce pas”-nak nevezik el már az első órák után francia tanárukat.

Még egy-két ilyenfajta romanizmus:

- s Küntli — az olasz *conto* mintájára: 'számla; Rechnung' jelentéssel
- s Bremi — olasz *premio*: *Prämie*
- töggel — olasz *toccare*: 'kopácsolni'
- e Biese Brot — *une pièce de pain* (a *Biese* szóban az *ie* diftongus)
- r Gwatsch — pofon, olaszul: 'az orca; *la guancia*'
- es Budeli — *petite bouteille*; előfordul a *Butelle*-alak is, kicsinyítés nélkül
- s Puntenöri — *point d'honneur*; 'Ehrensache; becsület dolga'.

Ezek az alemannosított francia—olasz betoldások sűrűn fordulnak elő a svájci német népnyelvi beszédben, s annak romános ízt adnak (persze inkább *français fédéral* formáját). Hasonlóak még: *use komplimentire* (kitessékelni) és rejtettebben: *abegrumpel* < *s'accroupir* 'leguggolni' jelentésben.¹²

Mindezek inkább csak érdekességek annak igazolására, milyen gyakran és milyen örömmel fűz beszédébe a svájci német már régtől francia, olasz, rétoromán beszédelemeket. Ezeket néha közvetíti az általános német köznyelvnek is, így pl. az 1961-es Duden többek között a következő — Svájcban csak *így* használt — szokat veszi fel: *Camionneur*, *Car* (társasautóbusz), *Cervelat* (szafaládé), *Fendant* 'wallisi fehér bor', *Fondue* 'a svájciak nemzeti sajtétele', *Jupe*, *Ravioli*, *Trottinett* (magyarul: 'roller').

¹¹ BRUNO BOESCH, Zur Stilistik der schweizerdeutschen Volkssprache, Schweiz. Archiv für Volkskunde Band 59 (1963).

¹² GEORG THÜRER (Teufen AR) közlései.

A nyelvrítmus és részben a stílus „románosabb” voltáról SONDEGEGGER professzor a következőket írja: „Ja, der singende Akzent der Dialekte und selbst des Schweizerhochdeutschen ist durch die weitgehende Übernahme eines musikalischeren Akzentsystems der romanischen Nachbarsprachen herausgebildet worden. Sprachgeschichtlich liegt hier nichts anderes vor, als die Tatsache, daß die Kraft des stark expiratorischen Druckakzentes des Deutschen, wie er noch im Norddeutschen klar hervortritt, im Lauf der Jahrhunderte in der Nachbarschaft der Romanen gebrochen wurde. Schweizerdeutsch ist bis zu einem gewissen Grade ein Deutsch mit romanischem Akzent.”¹³ Ezt az utóbbi kijelentést a magam részéről nem merném ilyen határozottan megformulálni, igaz, hogy az a „bis zu einem gewissen Grade” enyhít rajta. Mindehhez nagyon körültekintő és mélyreható intonációs, ritmikai vizsgálatok kellenének. Nagyon tanulságos ilyen szempontból Charles Ferdinand Ramuz, a nagy svájci francia író műveinek alemann fordítását tanulmányoznunk. Ezeket kíséreljük meg annak illusztrálását, hogyan jelentkezik bizonyos párhuzamosság. Különösen alkalmas erre Ramuz kitűnő verses elbeszélésének, a *La grande guerre du Sondrebond*-nak a fordítása, mert ebben igazi népi beszéd található, nem annyira szókincsében, mint képalkotásában. A kicsit háryjánoskodó, nyolcvanéves Jean Daniel mondja el baráti körben a nagyon rövid és jelentéktelen „háború”, inkább csetepaté lefolyását.

Ramuz tudvalevően nem nyelvjárásban ír, nagyon is tudatos nyelv-művész, aki szűkebb környezetének, a kissé nehézkes, darabos vaudois szőlőműveseknek, földművelőknek, kertészeknek, halászoknak képeit, mozdulatait, beszédritmusát igyekezett megragadni. „J'ai écrit (j'ai essayé d'écrire) une langue parlée, la langue parlée de ceux dont je suis.” Vagy: „Car toute langue est faite de mots et de phrases, elle est grammaire et syntaxe, mais aussi, en même temps: image, rythme, mouvement.”¹⁴

Ez az „image, rythme, mouvement” elsősorban az, ami megragadta fordítójának és kortársának, Fritz Enderlin-nek „fülhallását”. (Ő thurgauai, tehát a Bodéni tó vidékéről való, Svájc ellenkező pólusáról, de mindkét helyen a tó, a szőlőhegyek, a föld az alapélmény.) „Erdgeruch waadtländischen Bauertums strömt aus dem Werk unseres großen welschschweizerischen Dichters C. F. Ramuz. Bei der Lektüre seiner Verserzählung: *La grande guerre du Sondrebond* geschah mir etwas Seltsames. Ich hörte durch den Tonfall des Erzählers, des achtzigjährigen Weinbauern Jean Daniel, ganz vernehmlich die Stimme eines alten oberthurgauischen Sonderbundveteranen. Der selbe Schritt und Tritt der Sätze, die selbe Art des Ausdrucks, des Sehens und Fühlens. — Mich drängte es, die verhallende Dorfsprache von Alt-Kesswil im Schriftwort festzuhalten für die Freunde einer Mundart, der die Kraft innewohnt, die Dichtung eines Ramuz unverzerrt widerzuspiegeln.”¹⁵

¹³ 1. alatt idézett cikkben, 12–13. l.

¹⁴ Idézi VALÉRIA LUPO, a Derborence olasz fordítónője az olasz nyelvű fordítás előszavában. Ezt a Fondation C. F. Ramuz, Bulletin 1961 — franciául közli. Az idézett sorok a füzet 6. oldalán olvashatók (Ramuz vu d'Italie, Turin, Mars 1941. Valeria Lupo. Traduction de Daniel Simond).

¹⁵ C. F. RAMUZ, *La Grande Guerre du Sondrebond*. FRITZ ENDERLIN. *De Sonderbunds-Chrieg Aus dem Französischen des C. F. Ramuz ins Oberthurgauische übertragen und dem Original gegenübergestellt*, Verlag Huber & Co. Aktiengesellschaft, Trauenfeld Zweite Auflage 1962. Nachwort 76–77. l.

A verses elbeszélés kétnyelvű kiadása nagyon elősegíti az összehasonlítást. (Az érdekesség kedvéért az alábbiakban a bevezető sorok magyar fordítását is közöljük, ez Örvös Lajos műve.)¹⁶

Le vieux Jean Daniel qui a huitante ans
n'est pas comme les jeunes gens d'à présent
qui sont malades tout le temps;
il est solide comme un chêne.
Il dit: „Je n'ai jamais rien eu,
j'ai bons bras, j'ai bonne tête,
il n'y a que les jambes qui ne vont plus.”

On dit: „Vous avez de la chance.”
„Ah! bien oui”, qu'il dit, „si j'avais mes jambes;
seulement on ne les a plus.”

Der aalt Schäng-Daniel mit sine-n-Achzge
ischt öd wie jungi Lüüt vo hützetags,
wo's ganz Ziit chrangg send wege nünt.
Da ischt en Zääche wie-n-e-n Aach.
Er saat: „Meer het no nie nünt gfäält.
Der Aarm isch guet, de Chopf isch guet;
blos mini Bòd send nünt me wert.”

Ond saat mer em: „Eer hòd nò Gfell.”
„Jò friili”, meent er, „bis uf d'Bòd.
Blos mini Bòd send nünt me wert.”

A nyolcvanéves vén Jean-Daniel
most is legény a talpán még, ha kell,
nem kényes, mai siheder;
olyan kemény, akár a tölgy.
Mondja is: „Sohse voltam beteg, —
a karom jó, az eszem vág,
csak a járásom egyre nehezebb.”
„Szerencsés vagy” vetik oda.
„Hátha még a régi lábam volna;
igen, de már oda!...”

A Ramuz-féle francia eredeti és annak thurgauai fordítása ritmusukban (nem is annyira verstani, mint inkább intonációs szempontból) meglepően azonos tőről fakadtak. Ez azzal magyarázható, hogy az alemann sokkal koncentráltabb, tömörebb, mint a Hochdeutsch, vokálisai dúsak, színesek. A hiátusokat mindenütt liaison tölti ki, így ugyanolyan a nyelv folyása, mint a franciáé. Azáltal, hogy az infinitívusok nem -n-re, hanem -e-re végződnek, a befejezett participiumok is magánhangzóval csengenek ki, s a ge-partikula csak egyszerűen g, amely gyakran beleolvad az utána következő mássalhangzóba, kitűnően idomul ez a német nyelvi változat a franciához.

¹⁶ RAMUZ, A nagy-nagy sondrebondi háború, Magyar Helikon 1960. Fordította és az utószót írta Örvös Lajos.

Figyeljünk meg néhány részletet: Le vieux Jean Daniel — Der aalt Schäng-Danieel: a két szókapcsolat azonos ütemű; ezt az teszi lehetővé, hogy a thurgauiban az „alt”-ban hosszú az *a*, a *Schäng* alak a *Jean* nazálisát viszi át az alemannba, a *Daniel*-ben pedig a thurgauai ejtésben is a név végén a hangsúly. Nagyon sikerült megoldás a jelzői mellékmondat (qui a huitante ans) utójelzős szerkezettel való fordítása s ritmikailag remekül összecseng a *sine-n Achzge* és *huitante ans* (az erősen gutturálisan ejtett *ach*-hang hasonló effektusú, mint a nazálissal egybekötött *-te* (tə). Az *Achzge*-ben az *e-t* az előtte levő hangzótörődás miatt erősebben ejtik (nem svá-nak), miáltal ekvivalensévé lesz az *ans* (ã)-nak.

Ritmikailag kitűnően összecseng *comme un chéne* — *wie-n-e-n Aach*, az *Aach*-ban a hosszú *a* jól megfelel a francia *ê*-nek, s a *ch*-re való kicsengés, amely az alemannban nagyon erőteljes, jól egybevág a versben hangzó francia *e-caduc*-kel. Ilyen szerencsés megfelelések *jambes* és *Boo* (Beine); „Vous avez de la chance” — „Eer hòdd nõ Gfell” (“Ihr habt noch Glück.”).

A francia—alemann összecsengés és a képalkotás azonosságát szembe-ötlő:

n'est pas comme les jeunes gens d'à présent
qui sont malades tout le temps;
ischt öd wie jungi Lüüt vo hützetags
wo's ganz Ziit chrangg send wege nünt.

n'est pas — ischt öd (nöd, net helyett a thurgauiban: öd)
jeunes gens — jungi Lüüt
d'à présent — vo hützetags (a *vo* f-fel hangsúlytalan, szinte beleolvad a hützetags-ba, majdnem aposztrófált, mint a franciában a *de*: *hützetags*-ban az *e* alig hangzik)
qui sont — wo's (az alemannban a vonatkozó névmás minden esetben *wo*)
tout le temps — ganz Ziit (azáltal, hogy az újfelnémet diptongusa: *Zeit*, az alemannban még hosszú monophong, hangzásban jobban megfelel a *le temps*-nak)
j'ai bons bras, j'ai bonne tête — der Aarm isch guet, de Chopf isch guet
ritmikailag jól megfelelnek (még a *bons*—*bonne* különbség is némi tükröződéshez jut abban az alemann törvényszerűségben, hogy magánhangzóval kezdődő szó előtt *der*, mássalhangzóval kezdődő szó előtt *de* a névelő).

Nézzünk meg négy sort még a második fejezetből, ahol Jean Daniel mesélni kezd élményeiről:

„Cette guerre du Sondrebond”, qu'il dit,
„c'est la faute des catholiques,
ils auraient voulu avoir la Suisse
rien qu'à eux et puis c'est fini.”

„De Sonderbunds-chrieg”, saat er zmòdl,
„ò dem send di Kchatolische tschold;

die hòòd d'Schwiiz wele hòò
elòò för ene ond denn Schluß."

(haben wollen haben — mint a franciában)
(allein für sich)

Itt nem is annyira a nyelvritmikai hasonlóság a meglepő, mint a gondolati ritmus azonossága, ez sorról sorra nyomon követhető. Azonos történelem, azonos népi gondok két egymástól eltérő nyelven azonos kifejezési módot teremtenek.

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy C. F. Ramuz nagyon tudatos nyelv-művész, aki nem a népi nyelv külső eszközeivel (tájszólási elemekkel), hanem a népi gondolkodás ritmusával, képalkotásaival fejezi ki főhősének eszejárását, jellemét, természetét. A thurgau fordító ugyanazt teszi, noha a nyelvjárást használja fel, mert ez a nyelvjárás sokkal közelebb áll Ramuz nyelvéhez. Ezt igyekeztünk bizonyítani.

Nézzünk most vers helyett prózát, Ramuz egy regényéből: La grande peur dans la montagne, amelynek egy részletét Werner Günther, a neuchâтели egyetem germanista professzora oberargauisch (landbernisch) nyelvjárásba fordított le annak bizonyítására, mennyivel közelebb jut ez a francia eredetihez, mint a Hochdeutsch-fordítás.¹⁷

Ennek szemléltetésére az alábbiakban néhány sort három nyelven közlünk, s összehasonlítva néhány érdekességet állapíthatunk meg:

(A legény a miatta meghalt szeretőjének holtteste előtt áll.)

— Ah! dit Joseph, c'est à cause de moi... Ah!

Il recommençait, mais à présent c'est vers elle qu'il se tournait:

— Ah! c'est à cause de moi!... Oh! qu'est-ce que tu as fait?

Il s'était avancé un peu, c'est de quoi les deux autres avaient aussitôt profité pour se glisser le long du mur jusqu'à la porte; si bien qu'il n'y a plus eu que lui, et elle, dans la chambre; ils n'ont plus été que les deux.

— Tu n'aurais pas dû, Victorine!

Il s'est avancé encore un peu:

— Tu aurais dû m'attendre. Tu vois bien que je serais venu...

— Jäso! het der Joseph gseit, wäge mir... Jäso!

Er ischt e chli vorwärts gange gsi, und die beide angere hei gschwing profitiert und si der Wang no zur Tür g'schliche; so si ume no är und äs ir Stube gsi:

— Du hättsch nid sölle, Viktorinli!

Er isch no e chli vorwärts gange:

— Du hättsch sölle uf mi warte. Du gsehsch jo, i wär cho...

— Ah! hat Joseph gesagt, um meinetwillen ist dies — um meinetwillen.

Er hub wieder an, aber jetzt wandte er sich ihr zu:

— Ah! es ist um meinetwillen... Was hast du getan?

¹⁷ WERNER GÜNTHER, C. F. RAMUZ, Verlag Paul Haupt, Bern 1948. Ebben a monográfiában, a 320. oldalon közli Werner Günther a 158. oldalon bemutatott Ramuz-szemelvény (La Grande Peur dans la Montagne egy jellemző részlete) Oberaargauisch fordítását.

Er war ein wenig näher zu ihr hingetreten, die andern nutzen sofort diese Gelegenheit, um der Mauer entlang nach der Tür zu schlüpfen; und also war jetzt nur er hier in der Kammer. Er war da und sie. Nur sie beide sind in der Kammer gewesen.

— Das durftest du nicht tun! hat er gesagt. Er ist noch etwas näher zu ihr hingetreten:

— Du siehst ja, daß ich gekommen wäre, Victorine!¹⁸

Mindenekelőtt leszögezhető, hogy Ramuz mesterien érzékelteti a legény félénk, tétova zavarát, amellyel megholt szeretőjéhez közeledik. Nem tudja felfogni, mi történt, beszél hozzá, beszél magában. Szívet elállító, szagatott tömörség az, amit Ramuz alkalmaz, csak amikor a két jelenlevő felhasználja az alkalmat és kioson, nyúlik meg a mondat. Mindezt mesterien adja vissza az alemann már fentebb jellemzett erős koncentráltsága, amire a Hochdeutschban sokkal nehezebb megtalálni a nyelvi eszközöket (a fordítás persze lehetne jobb). *a dit het gseit; à cause de moi wäge mir* (az ä rövid) jól érzékelteti a holttest láttára elakadó lélekzetet, az *um meinetwillen* erre nem képes. Sorról sorra könnyen bizonyítható lenne (egyébként mindenki meggyőződhetik róla), hogy az alemann adekvátában tükrözi az eredetit. De itt csak egy-két különösen meglepő ritmikus közelségre mutatunk rá. Il s'était *avancé un peu Er ischt e chli vorwärts gange gsi* A magánhangzóra való kicsengés (*peu — gsi*), az *un peu — e chli* azonos ütemhossza, a *c'est avancé — vorwärts gange* hasonló ütemhossza, mind hozzásegítenek, hogy a Ramuz kívánta ritmus megmaradjon. Ezt a Hochdeutsch elveszti (*Er war ein wenig näher zu ihr hingetreten*) s ezzel körülményessé válik. Remekül adja vissza az alemann a következőt: *Tu n'aurais pas dû, Victorine! Du hätsch nid sölle, Viktorinli!* (ahol *sölle* ejtése *söue*, ami még kedvezőbb: *dû — söue*), ezzel szemben a Hochdeutsch változat teljesen félresikerült. (Hasonlóan a *Tu vois bien que je serais venu . . . Du gsehsch jo, i wär cho . . .*, ahol a magánhangzóra való kicsengés azonossága megint előnyére van az alemann fordításnak, valamint a rendkívüli, még a francia eredetin is túllevő tömörség: *i wär cho — daß ich gekommen wäre*.)

A két kiragadott fordítási részlet: a verses és a prózai, eléggé szemléltetik azt az állításunkat, hogy nyelvritmikai rokonság van az alemann és Ramuz nyelve között. Hogy ez bizonyos mértékben általánosítható a franciára és SONDEREGGER fent idézett véleményét támasztja alá: Schweizerdeutsch ist zu einem gewissen Grad ein Deutsch mit romanischem Akzent, — az következik a nagyon dús és változatos vokalitásból, a tömörségből és a gyakori magánhangzóra való kicsengésből.¹⁹

Végül említsük meg a svájci német népnyelv még egy jellegzetességét, amelyet SONDEREGGER professzor nem sorolt fel. S ez — ötödik jellegzetes jegyként — az a körülmény, hogy svájci német népnyelven ma is termékeny, virulens irodalomalkotás folyik, tehát élő irodalom nyelve is a svájci német. Nemcsak mint nyelvjárási különlegességek jelennek meg könyvek, költői

¹⁸ A Hochdeutsch fordítás W. J. GUGGENHEIM műve: C. F. RAMUZ, Das große Grauen in den Bergen, Fischer Bücherei.

¹⁹ A svájci német népnyelv ritmusával BRUNO BOESCH, jelenleg freiburgi egyetemi tanár (Freiburg i. Breisgau) foglalkozik. Vö. tanulmányát az 1. alatt idézett kötetben 31—39. l. Zum Sprachrhythmus des Schweizerdeutschen.

alkotások, hanem a svájci olvasók szükségét érzik annak, hogy népnyelvükön is olvassanak, vagy pl. a rádióban hallgassanak írói műveket.

Nevezetesen Johann Peter Hebel „Alemannische Gedichte” kötete óta élénkült fel az alemann népnyelvű irodalom. Így nemcsak beszédben és írásban, hanem az irodalomban is párhuzamosság, egymásmellettség, koegzisztencia tapasztalható Svájcban alemann és Schriftdeutsch között.

Több mint másfél évszázada, hogy Hebel „Alemannische Gedichte” kötete megjelent. Azóta Hebel klasszikusa az alemann költészetnek (bár a német prózairásnak is). Hebel maga a szomszédos Badenben élt, de Baselben született és mindvégig szeretettel emlékezett kisiskolás korára is.²⁰

1960-ban a Reclam kétnyelvű kiadásban hozta ki Hebel költeményeit.²¹ Sokan nehezményezték az irodalmi német fordítást, mondván, hogy a nyelvjárásban éppen a tősgyökeresség, a sajátos zamat, a jellegzetes árnyalatok a fő érték (urchig — ahogy az alemannok mondják), s ez elvész az irodalmi nyelvi változatban. A fordító Richard Gäng azzal indokolja a Hochdeutsch átültetést, hogy nem német ajkúak számára így válik érthetővé az alemann nyelv szépsége. Segítségül véve a Hochdeutsch fordítást, nem kell a megértés nehézségeivel bajlódniuk, egyszeriben elébük tárul az eredeti minden szépsége, gazdag képszerűsége, úgy, hogy hamar eldobják a mankót, s már csak az alemannt olvassák. Richard Gäng igazát bizonyítja, hogy a kétnyelvű kiadás alapján az „Alemannische Gedichte” japán fordítóira is akadt.

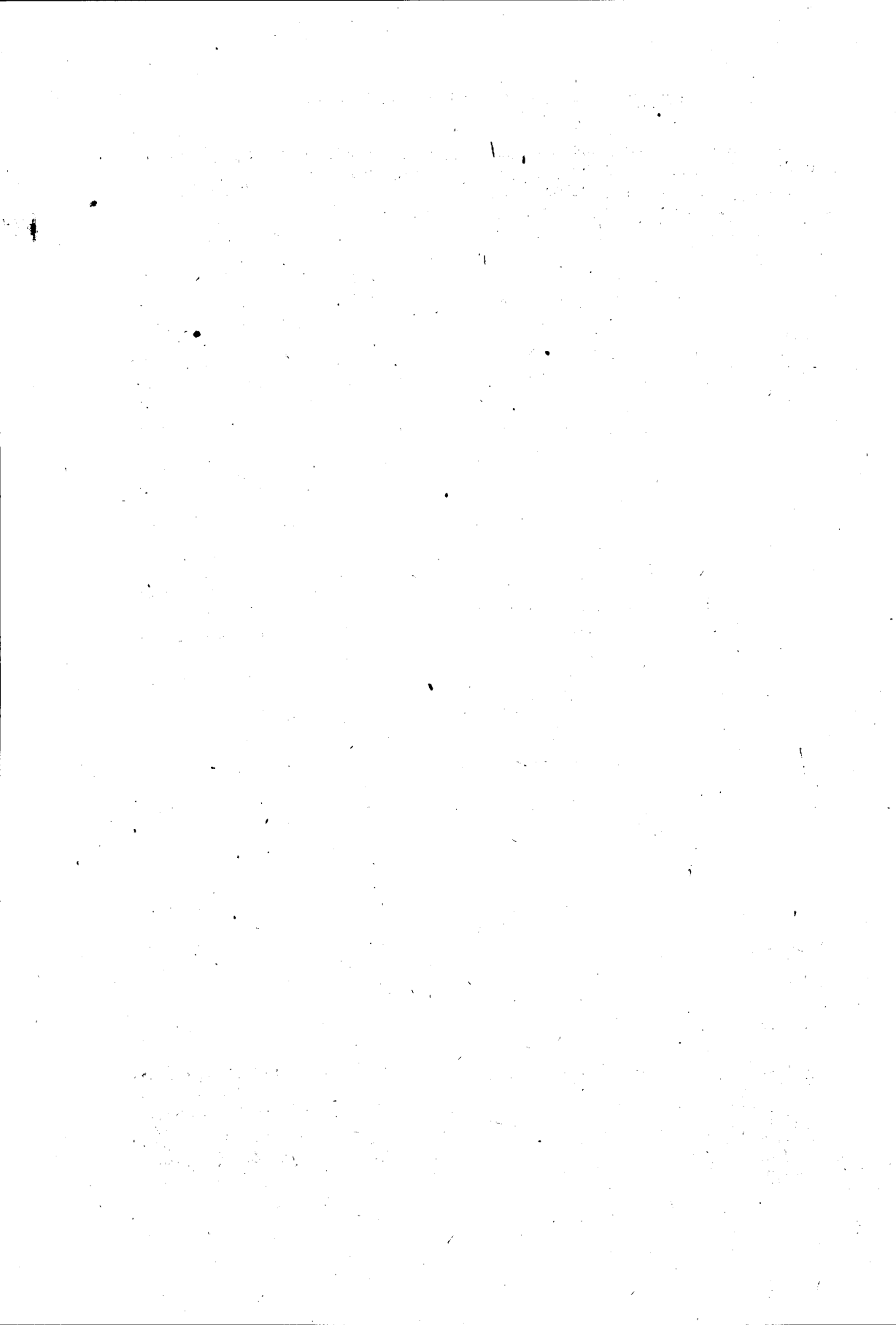
Az alemann mint svájci népnyelv tehát ma irodalmi rangú; negyedévenként megjelenő folyóirat,²² gazdag évi könyvtermés, rendszeres rádióadások s mindenekelőtt a svájci német nép tartják meg élő, fejlődő nyelvi valóságuknak.

KRAMMER JENŐ

²⁰ Erinnerung an Basel: Z' Basel an mim Rhi / jo dörft möchti si! (Reclam, 154. l.)

²¹ JOH. PETER HEBEL, Alemannische Gedichte mit hochdeutscher Übertragung von Richard Gäng, herausgegeben mit einer Einleitung von Wilhelm Zentner, Philip Reclam jun. Stuttgart 1966.

²² Schwyzerlüt, Zytschrift für üses Schwyzerdütsch Erschynt 4 mal im Jahr. Redaktion: Beat Jäggi, Bärn-Bümplitz, Verlag und Druck „Schwyzerlüt” (1965: 27. Jahrgang).

ISMERTETÉSEK – SZEMLE

II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus

Helsinki, 1965. augusztus 23–28

A Budapesten 1960-ban megrendezett I. Nemzetközi Finnugor Kongresszus után öt esztendővel került sor a testvéri Finnország fővárosában az uráli népek nyelvét, néprajzát, régészetét, antropológiáját és irodalmát kutató tudományágak második, valóban nagy és nemzetközi seregszemléjére. A II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus társadalmi esemény és nemzeti ügy volt a vendéglátó Finnországban; a kongresszus gondos, mindenre kiterjedő figyelemmel történt előkészítése és lebonyolítása, az ünnepi külsőségek, a finn sajtó és sok más tényező egyaránt ezt a szilárd meggyőződést alakította ki, ezt a jóleső érzést keltette bennünk, a nagy seregszemle résztvevőiben és vendégeiben. A tanácskozások nemzetközi tudományos jelentőségét pedig maga az a tény is érzékelteti, hogy összesen tizenkilenc ország küldte el Helsinkibe kutatóit, tudósait (Anglia, Csehszlovákia, Egyesült Államok, Finnország, Franciaország, Hollandia, Írország, Japán, Jugoszlávia, Kanada, Korea, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság, a Német Szövetségi Köztársaság, Norvégia, Olaszország, Svédország és a Szovjetunió).

A kongresszus egyik leglényegesebb része a tudományos program volt, amelynek lebonyolítása négy napot vett igénybe (augusztus 23–26.). A napi ülészakok kezdetén hangzott el a négy fő előadás; augusztus 23-án Pertti Virtaranta professzoré: „Über das Sammeln von finnischem und finnisch-ugrischem Sprachgut in Finnland nach dem Zweiter Weltkrieg”; a következő napon Ortutay Gyula akadémikusé: „A finnugor folklór-kutatások lehetősége és feladatai”; harmadnapra Björn Collinder egyetemi tanár tartott előadást „Die Verwandtschaftsverhältnisse der uralischen Sprachen” címmel, s végül augusztus 26-án Harri Moora professzor előadása hangzott el: „Zur älteren Geschichte des Bodenbaues bei den Esten und ihren Nachbarvölkern”.

A négy nap során a kongresszus plenáris ülésein elhangzott fő előadásokat követően került sor az egyes szekciók munkájára, amely a következő tizenegy szakterületet ölelte fel (zárójelben közöljük az egyes szekciókon elhangzott előadások számát): általános finnugrisztika (34), balti-finn nyelvek (22), ugor nyelvek (27), szamojéd nyelvek (6), tárgyi néprajz (17), szellemi néprajz (13), népzene (5), néphagyományok és szokások (2), régészet (4), irodalom (6) és antropológia (7). A plenáris és a szekcióüléseken tehát — tudomásom szerint — összesen 147 előadás és ezeken kívül számos referátum, hozzászólás hangzott el. Ezeknek nyomtatásban is megjelenendő gyűjteménye az uráli népekkel foglalkozó tudományágak fontos dokumentuma lesz.

A kongresszus rendkívül színes és szerteágazó tudományos tevékenységét ragyogóan egészítette ki a példásan szervezett társadalmi program:

a fogadások és egyéb ünnepélyes alkalmak a négy munkanap estéin, majd az augusztus 27—28-án lezajlott, emlékezetes kirándulások Jyväskylä, Tampere, Turku és Porvoo városába.

Meggyőződésünk, hogy kongresszusunk jelentős lépéssel vitte előre tudományszakjaink ügyét. Hálával és jóleső érzéssel emlékezünk finn barátaink feledhetetlen vendégszeretetére, s munkás hétköznapijaink során a helsinki élményeket, tanulságokat kamatoztatva készülünk az uralisztika következő nagy találkozására, amely a tervek szerint öt esztendő múlva a Szovjetunióban rendezendő meg.

VÁSZOLYI ERIK

Általános és alkalmazott nyelvészeti szeminárium Besançonban

A Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Szövetség (Association internationale de linguistique appliquée: A. I. L. A.) és annak francia tagozata rendezésében 1965. július 12-e és augusztus 6-a között Besançonban tartották meg az első nemzetközi általános és alkalmazott nyelvészeti szemináriumot, melyre vendégként három magyar résztvevőt is meghívtak. A Szövetség 1964 novemberében Nancyban alakult; ott határozták el, hogy egy-egy nemzet tagozata két, egymást követő éven át rendez egy-egy nyári szemináriumot. Az 1966-ban tartott, második franciaországi szeminárium után valószínűleg Anglia fogja magára vállalni a szervezés gondját.

A szeminárium célját elárulja elnevezése: egy hónapon át előadás-sorozatok és egyes előadások, szemináriumok és gyakorlati foglalkozások keretében aktívan foglalkozni az általános és alkalmazott nyelvtudomány időszerű kérdéseivel. Ez évben az előadás-sorozatot tartók között ott szerepelt Th. A. Sebeok (két sorozata: Fonológia; Taxonómia, vagyis a nyelvek különféle szempontú osztályozásának ismertetése — különös tekintettel a tipológiai osztályozásokra), Malmberg professzor a lúndi egyetemről (Általános fonetika; Idegen nyelvi kiejtés tanítása); Culioli, a Sorbonne tanára (és egyben a francia tagozat elnöke: Az alkalmazott nyelvészet elméleti kérdései; Alkalmazott nyelvészet a nyelvoktatásban); Capelle, a külföldi francia-oktatás-intézet igazgatója, a tagozat titkára (Alkalmazott nyelvészet a franciának mint idegen nyelvnek a tanításában); R. Moreau, az IBM cég tudományos kutatóintézetének vezető munkatársa (Gépi nyelvek, programozás). A sorozatokat élénkítették az egyes külön előadások: a résztvevők így hallhatták Martinet, Quemada, Moreau, Fónagy és mások egy-egy, közérdeklődésre igényt tartó beszámolóját.

Ami a hallgatóságot illeti: több mint 130 ember gyűlt össze a világnak valóban minden tájáról (Dél-Amerikát és Ausztráliát is beleértve): nyelvoktatók, fordítók, kutatóintézeti dolgozók, „gépi” nyelvészeti szakemberek. A számos előadássorozat és gyakorlat jó része természetesen ütközött. A szervezőbizottság fel is kérte a résztvevőket, hogy háromnál több sorozatot ne látogassanak. Ha ehhez hozzávesszük, hogy egy kicsi, de jól megválogatott könyvtár állt állandóan az érdeklődők rendelkezésére, valamint, hogy ugyancsak dolgozni lehetett egy, a besançoni egyetemen most felállított IBM 1620—1622-es gépkomplexuson, valamennyire képet kapunk a szervezők előrelátó gondoskodásáról a programot illetően.

Ragadjunk ki csak néhány pontot e gazdag műsorból. — Sebeok professzor fonológiai előadásai a korszerű, Jakobson-féle felfogással ismertették meg a hallgatóságot, a fonémák akusztikai szempontból történő osztályozása alapján. Sorozatát terv szerint néhány nappal előbb fejezte be, hogy módot adjon a hallottak rendszeres gyakorlati alkalmazására. Ennek keretében például egy kambodzsai résztvevő megkísérelte felvázolni az ó-khmer fonéma-rendszert: az előadó és a résztvevők kollektív munkával igyekeztek a felvázolt rendszert egyszerűbbé, ellentmondás nélkülivé tenni. Hasonló módszerrel bemutatták a mai norvég és a mai román fonéma-rendszert is az egyes résztvevők.

Sokak számára igen nagy élményt nyújtottak Moreau és Peuchot előadásai, valamint a hozzájuk fűződő gyakorlati munka az említett elektronikus gépeken. A gépekkel hoztak kész programokat is (szerzőjük Mlle Stéphant volt, aki segítette a kezdő programozóknak a tanfolyam során is). Így egy program szótagokra bontotta a közönséges francia helyesírással írt szövegeket, eredményül megszámlolva azt is, hogy összesen hány szó és hány szótag volt. (A program igen jó megközelítéssel dolgozott: nem csupán az *em-ploie*-féle mássalhangzó-csoporton belül végezte el helyesen a szétválasztást, hanem a *ren-daient*-féle látszólagos magánhangzó-csoportot is egynek vette; enélkül — a mai francia helyesírást figyelembe véve — nem is lehetne természetesen reális eredményeket elérni.) Egy másik program néhány előzetesen bevitt szóból generált nyelvtanilag helyes mondatokat, természetesen figyelmen kívül hagyva az értelmet. Íme, néhány — olykor egyszerűen értelmetlen, olykor költői, olykor egész közönséges — mondata a gépnek: *Le ciel bleu frappe le bateau, Le soleil joue à l'océan, Le soleil brille sur le bateau* stb. A résztvevők készítette programok közül egyet sikerült a géppel is megvalósíttatni (a programot házi feladat formájában, más-más stílusban, mindenki elkészítette; programozásra végül is a Konigová [Prága] által szerkesztett terv javított változata került). E program célja az volt, hogy a gép megszámlálja, hány 1, 2, 3 stb. betűs szót talált egy beadott szövegben, és közölje táblázat formájában, így: „NOMBRE DE MOTS DE 1 LETTRE

2

3

stb.”

Beadtunk egy-egy rövid francia, angol, magyar és orosz szöveget, és az eredményt külön-külön táblázatok formájában valóban meg is kaptuk. (A szövegek olyan rövidek voltak — 400—400 betűsek —, hogy az eredmények helyességét még szemmel is könnyű volt ellenőrizni.) E kísérleten felbuzdulva, immár terjedelmesebb szövegeket kívántunk beadni a gépbe. Ennek során természetesen bizonyos módosításokat kellett végrehajtanunk a Konigová-féle programon. Így a „dimenzió”-t 400-ról 9999-re kívántuk felemelni — vagyis ennyi betű átnézést előírányozni. A gép ekkor a hozzákapcsolt írógépen keresztül közölte velünk, hogy az a mennyiség meghaladja pillanatnyi memória-kapacitását, sőt még 4000-rel sem volt hajlandó dolgozni. Végül a 2000-et elfogadta, úgyszintén a várható szóhosszot is. Ezt mi eredetileg — a ragos magyar alakokra való tekintettel — 25 n-ben állapítottuk meg, az orosz tudományos szövegek miatt azonban 30-ra kellett emelni. A módosítások következtében valahol a program elromlott (önellentmondó volt, vagy nem adott egyértelmű utasítást minden előforduló esetre), így a gép — néhány kártya feldolgozása után — szemmel láthatóan zavarba jött és egy ellenőrizhetetlen helyen és okból bizonyos *circulus vitiosus*-ban kezdett gondolkodni

(ez a „circulus” a szó szoros értelmében látható volt egy ellenőrző-lámpacsoport periodikus felvillanásaiból), és nem adott ki semmiféle eredményt. Az idő rövidsége miatt a program hibájára már nem tudunk rájönni (pedig egy ilyen feltárt hiba talán még tanulságosabb lett volna, mint a működő program).

A gépről szólva nem lehet említetlenül hagyni M. Peuchot matematikai-logikai előadásait. Orosz és magyar mestereket hallva az embernek az az érzése támadhatott, hogy ezt a stúdiumot lényegében csak egy módon lehet előadni. M. Peuchot, a Bourbaki-iskola jeles tanítványa, élő példáját adta annak, hogy ez az elképzelés mennyire nem igaz. Könnyedsége, eleganciája valószínűleg nem csupán, illetőleg elsősorban nem személyi adottságaiból, hanem mestereinek egész matematika-nézetéből adódik.

A szorosan vett programon kívüli események közül számunkra természetesen az volt a legemlékezetesebb, hogy Quemada, e fiatal, lelkes tudós előadásban is meg üzemlátogatás során is megismertette velünk egész telepét, ahol lyukkártya-rendszerű gépeken szótárakat, szövegeket dolgoznak fel igen nagy mennyiségben és kiváló minőségben. Quemada nagyüzemére már többen felhívták itthon a figyelmünket. Valóban bámulatos a Quemada-csoport sokoldalúsága, Quemada hallatlan energiája. Több tucat francia szerző szómutatója, Baude laire, Corneille, Racine, Apollinaire egy-egy művének konkordancia-szótára, a Littré és Larousse alapján készített francia szóvégmutató szótár után számos hasonló kiadványuk van készülében, kiadnak három folyóiratot, vizsgálják a mai spanyol és francia nyelvet, — és mindezt alig hét-nyolc év leforgása alatt, kezdeti megnemértéssel küszködve, egy 110 ezer lakosú kisvárosban tették! Ehhez valóban csak Quemada spanyol (vagy inkább katalán?) temperamentuma ad kulcsot.

A szeminárium és Quemada több hazai gondot is felvet. Vajon nem kellene-e hazánk nyelvtudományát is képviseltetni az említett nemzetközi szervezetben? Vajon nem kellene-e nekünk is ilyen jól — tágasan és mégsem szétfolyón — értelmeznünk az általános és alkalmazott nyelvészetet, ahol az alkalmazások között nemcsak a gépi fordítás kap helyet, ahol a nyelvoktatás mellett nem utolsósorban maga az elméleti nyelvtudomány is élvezője a modern gépi technikának, ahol az „alkalmazás” vissza-alkalmazást is jelent, nem kis hasznára a nyelvtudománynak?

PAPP FERENC

Linguistic Institute of the Linguistic Society of America*

(Ann Arbor, Michigan, 1965. június 24. — augusztus 18.)

A múlt évben a „Wenner-Gren Foundation” jóvoltából hosszabb tanulmányutat tehettem az Amerikai Egyesült Államokban. Céлом egyebek között az volt, hogy tájékozódjam az amerikai nyelvtudományi életben.

New Yorkba június elsején érkeztem. Az egyetemi tanév már véget

* A „Wenner-Gren Foundation”-nak ezúton is köszönetet mondok azért, hogy támogatásával lehetővé tette amerikai tanulmányutamat, s így azt is, hogy az Ann Arbor-i „Linguistic Institute”-on részt vehettem. — F.-K. F.

ért, s eleinte — megvallom — nem hatott át a túlzott optimizmus, hogy a nyarat jól fel tudom használni. Az Ann Arbor-i kurzusról — a címben az „Institute” szó jelentése ’kurzus, tanfolyam’ — már előzetesen tudtam, arról azonban csak igen bizonytalan elképzeléseim voltak, hogy mi is történik egy ilyen tanfolyamon, s érdemes-e részt vennem rajta. Az amerikai életben ekkor még egyébként is eléggé tétován mozogtam, Ann Arborról nagyon keveset tudtam, személyes kapcsolataim ott egyáltalán nem voltak. Szerencsére segítségemre sietett Lotz János, a New York-i Columbia Egyetem professzora. Ő határozottan amellett volt, hogy vegyek részt a tanfolyamon, mivel az programja révén az adott helyzetben a lehető legtöbbet nyújtja az általános tájékozódás szempontjából. Ugyanakkor — mondotta — számos kitűnő amerikai nyelvessel is alkalmam lesz ott személyesen megismerkedni. Lotz professzor azonnal írt is Ann Arborba, bejelentette részvételi szándékomat. Hamarosan megjött a válasz: jelentkezésemet elfogadták.

Mielőtt az Ann Arbor-i tanfolyamról való beszámolóra rátérnék, hadd szóljak néhány szót a „Linguistic Institute”-ok intézményéről.

Az első ilyen nyelvészeti tanfolyamot 1928-ban rendezte az Amerikai Nyelvtudományi Társaság (Linguistic Society of America). Színhelye ennek a Yale Egyetem, szervezője és igazgatója pedig E. H. Sturtevant volt. Azóta rendszeressé váltak az ilyen tanfolyamok az Egyesült Államokban. Színhelyük továbbra is többnyire valamelyik vezető egyetem, céljuk pedig az, hogy lehetőséget adjanak a nyelvtudomány iránt érdeklődőknek — elsősorban természetesen fiataloknak — arra, hogy 6–8 héten keresztül kiváló szakemberek irányításával intenzíven foglalkozhassanak a nyelvtudomány aktuális kérdéseivel. A tanfolyam résztvevőinek rendelkezésére állanak a színhelyül szolgáló egyetem könyvtárai, tudományos gyűjteményei, laboratóriumai, gépi berendezései stb. Az elmélet mellett nagy hangsúly esik a gyakorlatra. Ez érthető is, hiszen egyrészt az amerikai élet egyik jellemzője a praktikum, másrészt az Egyesült Államokban egyre több jól képzett nyelvészre van szükség.

Az Ann Arbor-i kurzus sorrendben a tizennyolcadik volt. Mit ígért résztvevőinek? Programja erre a kérdésre így felel: „The 1965 Institute will offer a full complement of basic courses designed to orient the newcomer to linguistic studies. Particular attention will also be given to applying the principles of structural analysis of individual languages, both ancient and modern. The procedures of the linguist working under field conditions will be demonstrated by the analysis of languages elicited from native informants. A laboratory course will feature the sound spectograph and other instruments used in analyzing speech. — More advanced students and scholars will benefit from a wide variety of advanced course and seminars, and will have available to them the relevant research collections of the University of Michigan, such as the Middle English Dictionary.”

A kurzus résztvevői összesen 57 előadássorozat, szeminárium és nyelvtanfolyam között válogathattak. Nem sok értelme volna mindegyiket felsorolni. Hadd adjak azonban mégis némi ízelítőt abból, hogy a program hogyan tagolódott, hogyan realizálódott.

Kezdő fokon ilyen témakörök voltak: bevezetés a nyelvtudományba (Introduction To Linguistics; H. A. GLEASON, Hartford Seminary Foundation); fonetika (Phonetics; J. SHOUP, University of Michigan); fonológia (Phonological Analysis; W. LEHN, University of Texas); grammatikai elemzés (Grammatical Analysis; S. SAPORTA, University of Washington); terepmunka

(Field Methods In Linguistics; F. LOUNSBURY, Yale University; R. BURLING, University of Michigan; C. HODGE, Indiana University); történeti és összehasonlító nyelvtudomány (Introduction To Comparative and Historical Linguistics; A. R. KEILER, University of Michigan).

Haladó fokon — egyebek között — ilyen témájú előadássorozatot kínált a program: két nyelv egybevető elemzése (Contrastive Analysis; P. SCHACHTER, University of California, Los Angeles); generatív fonológia (Generative Phonology; A. R. KEILER); generatív nyelvtan (Generative Grammar; P. SCHACHTER); logikai gépek felhasználása a nyelvészetben (Linguistics and Computers; S. M. LAMB, Yale University); gépi eszközök és kísérleti módszerek a fonológiában (Experimental Studies In Phonology; G. PETERSON, University of Michigan).

Az alkalmazott nyelvtudomány területéről a következő témakörök kerültek szóba: fordításelmélet (Translation Theory; J. C. CATFORD, University of Michigan); problémák az angol nyelv idegen nyelvként való tanításában (Special Problems In the Teaching Of English As a Foreign Language; P. FODALE, University of Michigan); a nyelvi viselkedés funkcionális és összehasonlító lélektani vizsgálata (Psychology Of Language; J. B. CARROLL, Harvard University); stilisztika; a statisztikai módszerek alkalmazása a stílus vizsgálatában (Stylistics; ST. ULLMANN, University of Leeds, Anglia); a társadalom szervezetének és életének tükröződése a nyelvben (Language and Society; R. BURLING).

Az összehasonlító és történeti nyelvtudomány ilyen témákkal szerepelt: az összehasonlító indoeurópai nyelvtan legfontosabb problémái (Problems Of Indo-European Comparative Linguistics; F. B. J. KUIPER, Leiden, Hollandia); a sémi nyelvek összehasonlító fonológiája és morfológiája (Comparative Semitic Linguistics; G. M. SCHRAMM, University of California, Berkeley); románisztika (Comparative Romance Linguistics; E. PULGRAM, University of Michigan); germanisztika (Introduction To Comparative Germanic Linguistics; W. BENNETT, University of Michigan); szlavisztika (Introduction To Comparative Slavic Linguistics; G. Y. SHEVELOV, Columbia University); történeti görög dialektológia (Greek Dialects; H. DON CAMERON, University of Michigan); bevezetés a kaukázusi nyelvek kutatásába (Survey Of Caucasian Linguistics; H. VOGT, Oslo, Norvégia); a thai nyelvek összehasonlító vizsgálata (Comparative Thai; W. J. GEDNEY, University of Michigan); történeti angol fonológia (History Of English Phonology; R. P. STOCKWELL, University of California, Los Angeles).

A jelentéstan problematikája három aspektusban került megtárgyalásra: a szókészlet és a nyelvi elemek jelentéstana (Semology; M. JOOS, University of Wisconsin); szemantikai rendszerek vizsgálata (Structural Semantics (F. LOUNSBURY); a jelentéstan problémáinak történeti áttekintése (History of Semantics; ST. ULLMANN).

A strukturalista nyelvtudomány témái a következők voltak: a mai amerikai angol nyelv struktúrája (Modern English Grammar; H. KING, University of Michigan); transzformációs angol mondatban (English Syntax; R. P. STOCKWELL); a modern spanyol nyelv fonéma-rendszerének, morfológiájának és mondatbanának szinkronikus vizsgálata (Structure Of Spanish; S. SAPORTA); az orosz nyelv struktúrájának szinkronikus és diakronikus áttekintése (Structure of Russian; G. Y. SHEVELOV); az óegyiptomi nyelv strukturális elemzése (Structure Of Old Egyptian; C. HODGE); a héber irodalmi

és köznyelv struktúrája (Structure Of Hebrew; G. M. SCHRAMM); strukturális arab fonológia és mondattan (Structure Of Arabic; W. LEHN); a grúz nyelv tipológiai vizsgálata (Structure Of Georgian; H. VOGT); a thai nyelv struktúrája (Structure Of Thai; W. J. GEDNEY).

A „Linguistic Institute” nyelvtanfolyamai — összhangban az elméleti előadásokkal s a szemináriumokban folyó munkával — azt a célt szolgálták, hogy résztvevőik elmélyedhessenek valamelyik nyelv alapos ismeretében. A szanszkrit kurzus tárgya például ez volt: a szanszkrit nyelvtan vázlata, szövegolvasás, összehasonlító szanszkrit hangtan és alaktan indoeurópai alapon (Sanskrit; O. L. CHAVARRIA-AGUILAR, University of Michigan); az orosz tanfolyamon nyelvészeti szövegeket olvastak a résztvevők abból a célból, hogy felkészüljenek az orosz nyelvű szakirodalom önálló olvasására (Russian For Linguists; W. J. CORNYN, Yale University). Hasonló felépítésű kurzusokon még a következő nyelveket lehetett tanulni: páli (O. L. CHAVARRIA-AGUILAR); óperzsa (H. H. PAPER, University of Michigan); az Aveszta nyelve (F. B. J. KUIPER); gót (W. BENNETT); ófrank (R. L. KYES, University of Michigan); óangol (H. ORTON, University of Leeds, Anglia).

Külön kell szólnom a „Forum Lectures” című előadássorozatról. Ebben a sorozatban hetenként három előadás hangzott el. Az előadások az esti órákban voltak, így rajtuk mindenki részt vehetett. Az előadók a legkiválóbb amerikai és külföldi nyelvészek közül kerültek ki, maguk az előadások pedig a nyelvtudomány alapvető elvi kérdéseit tárgyalták. A legfontosabb témakörök a következők voltak: a nyelvlélektan elméleti kérdései a generatív nyelvtanok szémszögéből nézve (Psycholinguistic Theories and Generative Grammars; S. SAPORTA); a fonológia alapvető kategóriái (Underlying Representations In Phonology; N. CHOMSKY, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge); a zöngétlen magánhangzók általános problematikája három indián nyelv konkrét tényein vizsgálva (Voiceless Vowels, Their Conditioning Factors and Phonological Status In Cayuga, Comanche and Southern Paiute; F. LOUNSBURY); a nyelvi modellek alkalmazásának lehetőségei a dialektológiában (Three Models Of Dialect Differentiation; U. WEINREINREICH, Columbia University); a nyelvi analízis szintjei (On 'Levels' In Language; J. C. CATFORD); a legújabb jelentéstani elméletek (Recent Issues In Semantic Theory; J. KATZ, Massachusetts Institute of Technology); etimológia és jelentéstan (Two Semantic Ingredients In Etymological Analysis; Y. MALKIEL, University of California, Berkeley); az ind nyelvek kialakulása s a szubsztrátum szerepe létrejöttükben (The Genesis Of a Linguistic Area; F. B. J. KUIPER); a szókészlet szerkezete (How the Vocabulary Is Built Up; ST. ULLMANN); a kaukázusi nyelvek eredetének problémái (To What Extent Can We Speak Of a Caucasian Family of Languages; H. VOGT); nyelvfilozófia (Philosophies Of Language; A. KAPLAN, University of Michigan); a jelentéstan a logika és a filozófia szémszögéből nézve (Semantics — From a Logician's Point Of View; Semantics — From a Linguistic Critic's Point Of View; Y. BAR-HILLEL, Hebrew University, Izrael). Rendkívül érdekes volt ebben a sorozatban K. L. PIKE (University of Michigan) „mono-lingual demonstration”-je. PIKE professzor azt mutatta be, hogy miként lehet egy ismeretlen nyelven — a jelen esetben berberül — beszélő informátorral kontaktust teremteni, s az informátor válaszaiból kifejtteni az illető nyelv fonémarendszerét, alaktanát és mondattanát (csak a bemutató végén derült ki, hogy az informátor berber nyelven beszélt).

Az előadásokkal párhuzamosan kemény munka folyt a szemináriumokban s a könyvtárakban. A hallgatónak vizsgadolgozatot kellett készíteniük mindegyik tárgyukból s jelentős mennyiségű szakirodalmat kellett feldolgozniuk. A vizsgák több mint egy hétig tartottak s igen szigorúak voltak.

Az Ann Arbor-i kurzus nagy élmény volt számomra. Csaknem két hónapon keresztül benne élhettem egy igen nagy intenzitású szellemi munkaközösségben, közről megismerkedhettem az Egyesült Államok egyik legjobb egyetemének életével, intézményeivel, alapos betekintést kaphattam az előadások, olvasmányaim s személyes kapcsolataim révén az amerikai nyelvtudományi életbe. Különösen hasznosak voltak számomra a LOUNSBURY-val, CARROLL-lel, SHEVELOVVAL folytatott beszélgetések, sokat tanultam előadásaikból, továbbá GLEASON, ŠAPORTA, CHOMSKY, BAR-HILLEL, PIKE, MALKIEL, WEINREICH, ULLMANN, KUIPER és VOGT előadásából is. Ez utóbbi három európai nyelvészszel számos alkalommal együtt lehettem. Beszélgetéseink témája többnyire a tradicionális és a strukturalista nyelvtudomány viszonya volt. VOGT professzorral azonban több ízben beszélünk arról is, hogy milyen fontos lenne Magyarországon több gondot fordítani a kaukázusi nyelvek kutatására. ULLMANN professzornak viszont jelentéstani műveltségem elmélyítésében köszönhetek igen sokat.

Az elmondottakból látható, hogy a tanfolyamon tradicionális és strukturalista témák egyaránt szóba kerültek. A két tábor képviselői jól megfértek egymással, lekicsinylést a másik fél iránt senki részéről sem tapasztaltam. Valójában a „Linguistic Institute” teljes egészében a nyelvtudomány egységét példázta. Ezen az egységen belül a történeti és összehasonlító módszernek továbbra is megvan a maga sajátos szerepe, a strukturalizmusnak is megvan a maga sajátos feladatköre. Ne feledjük egyébként, hogy a strukturalizmus korántsem csupán a mai nyelvállapot szinkron vizsgálatával foglalkozik, hanem különböző korok nyelvi struktúráit is egybeveti, kutatja a nyelvi rendszerek változásának okait, tehát történeti aspektusa is van. A strukturalizmus különben is nem a semmiből jött létre, hanem gyökereit mélyen a tradíciókba eresztí. Új szintézis van születőben a tradicionális módszer téziséből s a strukturalizmus antitéziséből. Ennek az új szintézisnek az ad értelmet, ha így az eddiginél magasabb szinten, sokrétű és tökéletesebb metodológiával jobban megismerjük a nyelvet.

Az amerikai nyelvtudomány túljutott azon a fejlődési szakaszon, amelyet az ún. „modern” irányzatok képviselőinek a türelmetlensége jellemezett. Ma már senki sem vitatja, hogy a nyelv történeti jelenség is, s ezért történeti vizsgálatának — egyebek közt a „tradicionális” komparatista módszer alkalmazásának is — megvan a maga létjogosultsága.

Hadd idézzek mindezzel kapcsolatban a Los Angeles-i egyetem professzorának, J. T. WATERMANNnak „Perspectives in Linguistics” (Chicago & London 1963, Phoenix Books) című munkájából (Preface, VII. p.): „If the student of linguistics or the structural grammarian is to become something more than a well-trained technician, he must sooner or later develop an awareness of his intellectual heritage; he must learn that the ideas which he finds so new and so stimulating are rooted in a long tradition. This is a necessary but frequently neglected part of his education.

As this book goes to press there is no readily available text that adequately provides this perspective. To my knowledge, only one of the recent

linguistics texts published in this country does more than mention in passing the names of those scholars — other than Bloomfield — who first formulated and clarified the principles of structuralism. And because linguistics has come to mean so exclusively »structural linguistics«, the origins and the theoretical basis of comparative linguistics are often treated most cursorily. The fact that the one would have been impossible without the other is scarcely suggested.” (A ritkításokat én végeztem. — F.-K. F.)

A 19. „Linguistic Institute” színhelye ez év nyarán a Los Angeles-i egyetem lesz. Programja igen gazdagnak ígérkezik, s minden bizonnyal előbbre fogja vinni az időszerű nyelvtudományi kérdések tisztázásának az ügyét.

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

Studia Fennica

Revue de Linguistique et d'Ethnologie Finnoises. I—XI. Helsinki 1933—

1933-ban indították meg a helsinki egyetem akkori docensei, a folklorista HAAVIO és a nyelvész PENTTILÄ a finn nyelvtudomány, folklorisztika és tárgyi néprajz nemzetközi orgánának, a *Studia Fennica*-nak a sorozatát. A folyóiratból eddig 11 kötet jelent meg. Ezek nagymértékben növelték a nemzetközi tudományosság számára a finn kutatásokba való betekintés lehetőségét. Már kezdettől fogva arra törekedtek a szerkesztők, hogy mind szakcikkekkel, mind pedig tájékoztató jellegű összefoglalásokkal világos képet adjanak a finn irányzatok eredményeiről. A második kötettől kezdődően könyvismertetéseket is közölnek, de csak finnül megjelent művekről. A harmadik kötetben találunk először éves nyelvtudományi-néprajzi bibliográfiát. Eddig 7 ízben jelent meg ilyen összefoglalás, minden esetben SULO HALTSONEN tollából (a III. kötet: 1935—36-ról; a IV. kötet 1937—38-ról, az V. kötet: 1939—44-ről, a VI. kötet: 1945—49-ről; a VII. kötet: 1950—54-ről; a IX. kötet: 1955—58-ról; a X. kötet: 1959—61-ről). Más természetű bibliográfiái összefoglalások is olvashatók az egyes kötetekben. (VII.: beszámoló a helsinki egyetem folklor tanszékének tevékenységéről 1947—1954 között; IX.: ugyanilyen beszámoló az 1955—58. évről; X.: 1959—61. évről; a VIII. kötetben HAAVIO akadémikus 1959-ig írott műveinek teljes bibliográfiája, a XI. kötetben KAARLE KROHN bibliográfia; a IX. kötetben beszámoló a turkui egyetemen 1955—59 között folytatott tárgyi néprajzi oktatásról.) Eddig három alkalommal jelent meg különszám. Az 1956-ban kiadott VII. kötet a Finn Irodalmi Társaság (*Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*) megalakulásának 125. évfordulójára jelent meg. 1959 januárjában az akkor 60 éves HAAVIO tanulmányaiból válogatott emlékkönyv formájában jelent meg a VIII. kötet (*Essais folkloriques par MARTTI HAAVIO*), a XI. kötet pedig 1964-ben KAARLE KROHN születésének századik évfordulójára látott napvilágot. Ez utóbbiban 5 tanulmány foglalkozik a finn iskola hajdani mesterének életével és működésével. Szinte minden egyes kötetben olvashatunk olyan tanulmányokat, amelyek mind tárgyuknál, mind módszerüknél fogva különleges figyelmet érdemelnek. Ilyenek a szorosabban vett tárgyi néprajz köréből KUSTAA VILKUNA munkái (I.: a meginduló finn nyelvjárási szótár várható néprajzi tanulságai, II.: az igásökör finnországi elterjedése, III.: középkori eredetű lófogatolási eszközök, VI.: a finn népi csipkeverés), E. A. VIRTANENnek a karjalai népi vadászat jogszokásairól (IV.), TOIVO VUORELA professzornak a finn húskolbászkészítés kultúr-történeti hátteréről írott dolgozata (IX.) és más, apróbb tanulmányok. A nem finn anyaggal foglalkozó cikkek közül fontos ILMARI MANNINENnek a szetukéz lakóházakról írott munkája (III.). Ezzel vehetjük össze AIMO TURUNEN cikkét, amelyben a vepsze nép epikus és mitológiai hagyományait mutatja be (III. és VI.). A vezető finn folkloristák közül a legtöbbször HAAVIO nevével találkozunk. Legutóbbi dolgozataiban a lélek megítéléséről szóló verses legenda (IX.), illetve a 'locus amoenus'-típusú finn népdalok (X.) eredetének és rokonságának a kérdéseivel foglalkozott. JOUKO HAUTALA

több cikkében a finn néphit, illetve néphitkutatás kérdéseit vizsgálja (V., IX.). MATTI KUUSI professzor itt tette közzé (VI.) a finn epikus költészet, valamint az ezzel párhuzamba állított, más epikus néphagyományok ismétlő formáinak tipologizálásáról írott tanulmányát. A szorosabban vett nyelvészeti tárgyú dolgozatok majd mindegyikében is sok etnológiai anyag található. (Ezek között is külön figyelmet érdemel NIRVI szótabu cikke az V. kötetből.) ELSA ENÄJÄRVI-HAAVIO a gyermekjátékokról és ünnepi szokásokról (II., V.), SIMONSUURI pedig a finn mitikus mondák osztályozásáról írt cikket (V.). Külön tanulmány foglalkozik a finn 'kantele' szó eredetével. Az eddigi véleményekkel szemben a szerző, EINO NIEMINEN, balti jövevénynek tartja a szót (X.). A nyelvészeti tárgyú cikkek száma kevesebb. Többnyire dialektológiával, lexikográfiával foglalkoznak (HAKULINEN, LESKINEN, HÄMÄLÄINEN), néhány cikk grammatikai érdekű (ITKONEN tanulmánya a keleti-tengeri finn duálisról a IX. kötetben; az észti SAARESTE dolgozata az észti nyelvben előforduló köszönési formákról (VI.)), valamint több ismertetés és beszámoló).

Külön meg kell jegyeznünk azt, hogy a *Studia Fennica* a legutóbbi számokból kitetszően modernebb folklorisztikai felfogások szócsovévé is válik. A KROHN-centenárium alkalmával többször is szóba került az a gondolat, hogy a hajdani finn iskola módszerét más módszerekkel kell helyettesíteni. A tárgyi néprajzi, illetve a nyelv-tudományi dolgozatok a finn kutatás mai állapotát rögzítik. A *Studia Fennica* a Finn Irodalmi Társaság gondozásában jelenik meg, Helsinkiben. Jelenlegi szerkesztői HAAVIO akadémikus, HAKULINEN, HAUTALA és VUORELA professzorok.

VOIGT VILMOS

Björn Collinder: Comparative Grammar of the Uralic Languages*

A Handbook of the Uralic Languages. 3. Stockholm, 1960. Almqvist och Wiksell. 416 l. + 5 térképmelléklet

BJÖRN COLLINDERT, az uppsalái egyetem finnugor nyelvészeti tanszékének nyugalmazott tanárát nemcsak szaktudományának művelői ismerik mint a lapp nyelv-járások, a fokváltakozás és a hangrendi illeszkedés kiváló kutatóját, hanem széles körű — többek között indoeurópai-uráli, uráli-altaji, uráli-jugakir — rokonságkutatások úttörőjeként és szellemes általános nyelvészeti munkák szerzőjeként az uralisztikán kívül is nagyra becsülik. Tudományos testamentuma alább bemutatandó művében csúcso-dik ki. Ebben nyelvész kollégái számára kézikönyvszerűen összefoglaló képet ad ismereteink mai állásáról, a más szakterületek nyelvészeinek pedig kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy képet alkossanak maguknak egy nyelvcsalád mibenlétéről és felépítéséről. COLLINDER teljesítményét nehéz eléggé értékelnünk; különösen nagyra becsülik azok a kutatók, akik saját tudományszakukban megszokták, hogy a XIX. század nagy tudományos összefoglalásai ott sorakoznak az íróasztalukon. Minthogy a finn finnugrisztika a saját területén sosem számította legsürgetőbb feladatai közé a tudományos ismeretek kézikönyvszerű összefoglalását, és SZINNYEI vékonyka művének, a *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft* kötetének megjelenése óta több mint ötven év telt el, amely idő alatt a forrásközlemények száma megsokszorozódott, és kivált az etimológiai kutatás módszerei fölöttébb kifinomultak, a legfontosabb elmunkálatot: az eddigi tudományos munkák kritikai értékelését magának a szerzőnek kellett elvégeznie.

Először az adatokat kellett megfelelő átírással egységesíteni és valóban olvashatóvá tennie, mert az az átírási rendszer, amelyet hatvan évvel ezelőtt E. N. SETÄLÄ és K. B. WIKLUND rögzített le, s amely a legteljesebb fonetikai pontosságnak az elvén, valamiféle fonetikai naturalizmuson alapult, az évek múltával egyre nagyobb gyakorlati és elméleti fogyatékosságokat árult el. Itt először K. NIELSEN (lapp szempontból) és W. STEINITZ (különösen osztják szempontból) ütött rést a falon, majd az ő gondolataikhoz kapcsolódva COLLINDER 1957-ben egy egyszerűsített átírási rendszert ajánlott, amely a fonológiai hangjelölés értelmében egyszerűsít, tehát a fonológiaiailag nem fontos jelenségeket nem jelöli, s így például a palatális magánhangzók előtt álló mordvin mássalhangzóknak a palatalizáltsága (kivétel: š, ž és č [= tš]), valamint a zöngés környezetben

* BJÖRN COLLINDER nagy jelentőségű összehasonlító nyelvtanáról a Nyelvtudományi Közleményekben még nem jelent meg ismertetés. A szerkesztői bizottság e hiányosságot kívánja pótolni akkor, amikor az alábbiakban közzéteszi HANS FROMMnak folyóiratunk számára megküldött ismertetését, melyet kissé megrövidítve közlünk.

a germán jövevényszavak „későbbi” keletűek), jóllehet az észt régészet ezeket a datálásokat újabban meg szeretné változtatni. Hogy a germánok Finnország délnyugati partján időszámításunk kezdete körül fajra nézve alkalmasint skandinávok („probably of Scandinavian breed”), az csak akkor mond ellene a legújabb kutatásoknak (E. ÖHMANN, H. FROMM; vö. A. D. KYLSTRA, *Geschichte der germanisch-finnischen Lehnwortforschung*. Utrecht 1961), ha ezzel ki akarnók rekeszteni közülük a Skandináviából elvándorolt későbbi, keleti germán törzseket (a gótokat, a herulokat, a gepidákat stb.). — A magyar őstörténet bemutatásában sem volt oka COLLINDERnek arra, hogy eltérjen hagyományos felfogásától, noha a magyar őstörténetet, például MOÓR ELEMÉR, a második világháború után új megvilágításba helyezték.

A nyelvcsoporthoz tárgyalásakor COLLINDER lemond a nyelvtörténeti-genetikai elrendezésről, és ezzel mintegy állást foglal a nyelvi elkülönülés problémájában általában, különösképp pedig a népek szétválása dolgában. De hogy volt valaha egy uráli alapnyelv; az szerinte vitathatatlan. Ez a szemlélet uralkodóvá vált; E. ITKONEN és W. SCHLACHTER csak nemrégiben fordultak szembe a legkülönbözőbb jellegű érintkezési elméletekkel. Sajnos, COLLINDER munkájában a különféle finnugor népek közötti nyelvi érintkezések némileg háttérben maradnak. Például a 28. lapon említést érdemeltek volna azok a zürjének és az osztjákok közötti kerekén 400 évig (IX—XIII. század) tartó, meglehetősen szoros kapcsolatok, amelyekről több mint 370 jövevényszó tesz bizonyosságot (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII). Újabban a zürjén nyelv vepsze jövevényszavait is kutatják (V. I. LYTKIN: В. В. Виноградову к его шестидесятилетию. Сборник статей. Москва 1956, 179—189).

Az uráli ősnép hazáját a szerző a Szovjetunió európai felének azon a területén képzei el, amelyet délkeleten a Káma, délen Szaratov vonaláig a Volga és északnyugaton a Vetluga—Nyizsnij Novgorod vonal határol (35. l.). A lappok, akiknek a faji eredetét még nem tisztázták, és akiknek a nyelvét ma általában a korai keleti-tengeri finn kiágazásnak tartják (E. ITKONEN), COLLINDER szerint valószínűleg a Volgodga-Kotlas vidékről vándoroltak későbbi lakóhelyükre, az Onyega-tó köré.

Növényföldrajzi okok miatt Nyugat- és Dél-Európa területe nem lehetett az uráli őshaza. Indoíráni (árja) jövevényszavak az urálban nincsenek, de COLLINDER határozottan elismeri egy indoeurópai-uráli nyelvrokonságnak a lehetőségét, néhány uráli-indoeurópai szövegefelelő alapján (37. l.). Ebben nem mindenki követi őt. E. ITKONEN kénytelen a szamojéd megfelelőket finnugorból való kölcsönzéseknek tekinteni (Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta. Helsinki 1961. [Tietoli-pas, 20; a továbbiakban: TL]), azaz a szamojédok és a finnugorok már széjjelvé váltak, amikor az indoeurópai jövevényszavak a finnugorba bekerültek. Az indoeurópai őshaza kérdésének szempontjából jelentős, hogy COLLINDER határozottan úgy véli: a Szovjetunió dél-európai térségein volt az érintkezési terület.

Az esetleges urál-altaji nyelvrokonság védelmében COLLINDERnek — saját iskoláján kívül — még M. RÄSÄNEN és FOKOS-FUCHS DÁVID személynében is vannak küzdőtársai. De mások, például A. J. JOKI, elutasítóan nyilatkoznak (FUFA. XXXII, 54).

Az uráli-jukagir rokonságot COLLINDER valószínűnek tartja. Ez a feltevés valóban a lehető legjobban megkönnyíti azt, hogy azokat a finnugor szavakat, amelyeknek yukagir megfelelőjük van, de szamojéd (egyelőre) nincsen (pl. finn *itä* 'fakad', osztj. *et-* 'megjelenik' ~ yuk. *jed-* 'látható lesz'), meg azokat az uráli szavakat, amelyeknek az indoeurópaiban is, meg a yukagirban is van megfelelőjük (ezeket FROMM állította össze: IF. LXIV, 287), elfogadhatóan megmagyarázzuk.

Az átírási rendszer magyarázatát (37—42. l.) csekély változtatással és pótlással a Surveyből vette át a szerző. Némi egyenetlenség azonban még akad benne.

A magánhangzó fölé írt, föfelé nyitott félkör nincs megmagyarázva. A 273. § azt mondja, hogy a keleti cseremiszenben a redukált magánhangzót jelölik vele, ámde a 299. §-ban (osztj. *käj-* 'hagy') és a 401. lapon (osztj. *hötä-* 'reggel') — úgy látszik — kérdéses jel eredeti úgynevezett enyhén redukált osztják magánhangzó jelölésére szolgál, amely mint rövid hang a serkáli nyelvjárásban fonológiai korrelációban van a hosszúval. COLLINDER tehát itt STEINITZ (vö. OstjGr.² 1950, 7. § kk.) kvantitásjelölését vette alapul. — Nem magyarázza meg például a 642. §-ban a lapp nyitott *o* hang jelölésére használt *o* jelet, a 348. §-ban az őspéri **o* jelet sem.

A következő fejezet Etymological Phonology címét (43—193. l.) így kell értenünk: COLLINDER itt kísérletet tesz arra, hogy egy-egy nyelv fonológiai struktúrájának, illetőleg pusztán strukturális szempontból érdekes szóegyezéseknek a segítségével nyelvtörténeti eredményekre jusson. Célja az, hogy földerítse az uráli ősnyelv fonéma-állományát, valamint azt, hogy e fonémák közül melyek maradtak meg a különféle nyelvekben.

Ennek következményeként itt — akárcsak a mű alaktani részében — azokas jelenségeket, amelyek egyik-másik nyelvben másodlagosak (pl. az intervokális finn mediák, a különféle magyar esetragok) figyelmen kívül hagyja. Ellenben e fonematikai szemléletmód következtében olyan mássalhangzó-kapcsolatoknak („clusters”) a jelleményei, amelyekkel egyébként nemigen szoktunk törődni, előkelő helyet kapnak a műben. Az alábbiakban ezekkel már nem foglalkozunk, mert inkább COLLINDERnak az uráli hangállományról vallott nézetét kívánjuk összevetni más véleményekkel.

A kakuminális hangok kérdésében COLLINDER álláspontja STEINITZÉHEZ áll közel. Az ősnyelvben megvolt szerinte a *č*, *l* és *ŋ*. Ezt a sort STEINITZ csak az *š*-sel egészítette ki, hangsúlyozva, hogy *š* *č* többnyire valószínűleg csak kombinatórikus hangok voltak (Fgr Kons. § 1,2,27). Az ősnyelv kakuminális fonémáit — pl. SETÄLÄ feltevéséhez viszonyítva — az újabb kutatás egyre inkább korlátozza. LAKÓ, a kérdés legújabb feldolgozója, már csak *č* kakuminális fonémát ismeri el. (A magyar hangállomány finnugor előzményei. Budapest 1965. 26 sk.¹); érdekes ebben az összefüggésben a fonematikai szembéállítás: COLLINDER szerint (§ 28) *č*, *š*: *č*, LAKÓ szerint *č*: *č*, *č*. COLLINDER arra sem hajlandó, hogy STEINITZnek a hosszú zöngétlen zárhangok hiányáról vallott felfogását eretneknek bélyegezze, mint ahogy a finn kutatók teszik. A **kk*-ra és a **tt*-re vonatkozó etimológiák bizonytalanok, a **pp* uráli volta pedig legalábbis a szamojéd megfelelések hiánya miatt nem igazolható.

A szerző szerint az alapnyelvben megvolt a három zöngés réshang is: *γ*, **δ*, **δ'*. Ez a hagyományos felfogás, és COLLINDER sem itt, sem másutt nem látja szükségét annak, hogy MOÓR ELEMÉR elméletét kövesse. MOÓR szerint az alapnyelvben réshangok helyett dentális zárhangok voltak, s nem alternatíve *č* vagy *č* volt, hanem inkább mind a kettő (lásd: 28. §), sőt volt az alapnyelvben szökezdő *ŋ* is (lásd: 94. és 97. §); ugyanakkor vitatja, hogy a **δ* és a **δ'* egymás mellett létezett.

Az első szótág vokalizmusának kérdésében a szerző expressis verbis E. ITKONEN oldalára áll, aki szerint a keleti-tengeri finn nyelvek — a lappot is ide értve — őrizték meg legjobban a régi hangállapotot (nem pedig — mint STEINITZ véli — az ugor nyelvek és a cseremisiz; lásd fentebb). Eszerint tehát az uráli magánhangzórendszer a hosszúság-rövidség oppozícióján, nem pedig a teljes és a redukált magánhangzókén alapult.

Ez az oppozíció szigorúan csak az őspermi nyelvig visszamenőleg bizonyítható be, épp ezért A. JOKI (Vir. 1950: 157. kk) szamojéd párhuzamai különösen nagy súlytal esnek a latba.

Azokat — a permiben és az ugorban meglevő — paradigmikus váltakozásokat, amelyeket SETÄLÄ és STEINITZ „ablaut”-nak fogott fel, COLLINDER másodlagos umlaut-szerű jelenségeknek tekinti, anélkül, hogy kitérne keletkezésük lehetséges okaira, esetleg például az intenzitás hatására (vö. SCHLACHTER: Kratylos 2. 1957: 80 kk.), és anélkül, hogy elvileg megkülönböztetné a kvantitásbeli és a kvalitásbeli váltakozásokat.

Egy fontos kérdésben azonban nem követi ITKONENT: azt a nézetet vallja, hogy az alapnyelvben voltak ún. középső hangrendű magánhangzók: *e*, *i* és *ee*, *ii* is (a kettőzött betű hosszú magánhangzót jelöl); ITKONEN ellenben úgy véli, hogy a sok nyelvben előforduló középhangokat másodlagosaknak tekinthetjük (TL 62. k.). Hogy e két felfogás közül melyik a helyes, arról csak kevés szakember hivatott nyilatkozni.

A középhangok felvételéből adódóan COLLINDER (427. §) következetesen két különböző *e* és *i* hangot különböztet meg a finnben is kombinatorikus változatokként. Mivel a hangrendi illeszkedést már azelőtt is uráli jelenségeként mutatta ki (lásd fentebb) — ismeretes, hogy ez az altaji nyelvcsoporthoz is megvan —, a második szótágban szintén két különböző hangot (*e*—*e*) tesz föl (573. §, de másképp: 548. §, jegyzet). ITKONEN ennek a helyességét kétségbe vonta (Vir. 1948: 124 kk.). Sőt COLLINDER még egy uráli tövégi **u*/*ü* hangot sem tart lehetetlennek, ahogyan azt már T. LEHTISALO (Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. 1936. 11. 1.) is lehetségesnek vélte.

A szerző az *u* ~ *uu* oppozíciót látja a legkétségesebbnek (381—83. §): ezt mindössze két szó támogatja. Az előcseremisiz *u* ~ *uu* oppozíciót, amelyet E. ITKONEN tett föl (FUF XXXI, 259), nem tartja bizonyítottnak (513. §). Ugyanez érvényes egy obi-ugor, illetőleg szamojéd *o* ~ *oo* oppozícióra is (332. §).

COLLINDER tehát E. ITKONEN táblázatán nem jelentéktelen módosításokat hajtott végre. Egészben véve — úgy látszik — még szigorúbban korlátozódik az adatok nyújtotta lehetőségekre. Az 528. §-ban áttekintést ad az egyes uráli nyelvek tőszótág-beli magánhangzóinak változásairól, miközben — és itt rámutat a jövődő kutatás

¹ Ez a fontos dolgozat, amelynek ismeretét a szerző szívességének köszönhetem, az ismertetés írásakor (1962) még nem állott rendelkezésemre.

útjára — többször is meggyőződen sikerül neki egységes tendenciákat láttatnia a különféle nyelvekben végbemenő hangváltozási folyamatokban.

A nem első szótag vokalizmusának tárgyalása viszonylag rövid, összhangban az ilyen irányú kutatás állásával. A könyv „stílus” miatt azonban itt sem tárgyal rendszeresen olyan tendenciákat, mint például az apokopé (vö. finn *orpo* 'árva' ~ ész *orb*), amely a legtöbb nyelvben kétségtelenül megvan, és a finnugor szóeleji hangsúllyal minden további nélkül megmagyarázható. Nem szól arról sem, hogy a magánhangzók a helyzetétől függően maradnak meg (pl. cser. *kúðä*, de *jal*; vö. KÁLMÁN: ALH VIII, 99 kk.).

A fonémákat tárgyaló rész érvénye egészében végső soron a szóegyeztetések megbízhatóságától függ. Itt különösen az a bíráló volt hasznos, amely a Fennougric Vocabulary-t érte. A szerzőnek alkalma nyílt rá, hogy számos egyeztetést újra átgondoljon. Az én vizsgálódásaim szerint az olyan egyeztetéseket, amelyeket a kritika nem tartott kielégítőnek, a CompGr.-ban általában már nem szerepelteti. Változtatni csak ott változtatott, ahol az egybevetéseket saját véleménye szerint is módosítani kellett.

A fonémarekonstrukciók éppen az adatokból kiindulva jól megalapozottaknak látszanak. Nem érdektelen megfigyelnünk, hogy ITKONEN kikövetkeztetési ellen többnyire akkor hangoztat kételyt, amikor az ő rendszerszemléletéből adódó következtetéseket az adatok nem teljesen igazolják.

Művének azt a részét, amely a morféimákkal foglalkozik, a szerző kettéosztotta: Structure címmel (197—251. l.) a morfológiai jelenségeket a rendszer szempontjából vizsgálja, az Etymological Morphology című fejezet pedig (255—310. l.) uráli suffixumtantal tartalmaz, és ebben a szemantikai funkciók kérdései is némi figyelemben részesülnek. A diakronikus összefüggések feltárása egybe van hangolva a fonémákat tárgyaló résszel. A kettősségnek tehát van értelme és az olvasó szívesen belenyugszik némely átfedésbe.

COLLINDER nehézségei a morfológiai részben még nagyobbak, mint a fonémák-ról szóló fejezetben. Az uráli nyelvekben ugyanis egymáshoz hangzásbelileg nagyon hasonló vagy éppen homofón elemeknek egy-egy — viszonylag kicsi — csoportjához általában sokféle funkció kapcsolódik. A finn és a magyar nyelvnek viszonylagos egyértelműségétől a legtöbb nyelv távol áll, és a sokfunkciójúság mind a diakronikus, mind a szinkronikus kutatást nagyon megnehezítette. Hiszen épp a morfológiailag fontos végződésekkben érvényesül a hangsúlytalanság vagy a gyenge hangsúly, és az egyes uráli nyelvekben az etimológiailag azonos képzők tömege mellett aránylag csekély az egyező morfológiai kategóriák (esetek stb.) száma.

A nem szakember számára azok a megjegyzések a legérdekesebbek, amelyek az uráli nyelvekbeli jelentéshordozók különféle fajaira vonatkoznak (558—618. §). Ezek a nyelvtipológiai kategóriák felől nézve a nyelvcsalád legjellemzőbb sajátosságait mutatják meg.

Fontos annak a kimutatása, hogy több finnugor nyelv agglutináló és flektáló keveréktípus.

Ennek bemutatása a birtokviszonnyal kapcsolatos kérdések vonatkozásában (605. § kk.) a könyv tömörsége miatt csak utalásokra szorítkozhatik. Újabban erről lásd: W. SCHLACHTER, Studien zum Poss.-Suffix im Syrjänischen. 1959. (részletesen ismertetés tőlem: IF 67, 3. füzet).

A 617. §-ban, ahol COLLINDER arra mutat rá, hogy a species-kategória csak a keleti-tengeri finn nyelvekben — a lapot is beleértve — hiányzik, hiányoljuk a finnbéli meglevő mondattani pótfunkciókra való utalást.

A hangrendi illeszkedésről szóló fejezetben — egy kissé nehezen áttekinthetően — fontos tótani megjegyzéseket találunk az uráli nyelvekkel kapcsolatosan. Rendszeresebb tárgyalást érdemeltek volna. Itt COLLINDERnek a nem első szótagbeli labiális mássalhangzók koráról vallott nézeteiből kiindulva még egyszer át kellene gondolnunk ITKONENnek a tőtípusokról szóló fontos dolgozatát (Vir. 1948). Nem vitás, hogy a szavak különféle szótagjaiban levő magánhangzóknaak voltak bizonyos csoportosulási tendenciái; éppúgy az az állítás is szélesebb alapokon nyugszik, hogy bizonyos tőtípusok egy ideig divatban vannak. Ugyanez ismeretes az indoeurópai alapnyelv legkésőbbi szakaszában is (vö. HANS KUHN, Ablaut, a und Altertumskunde. KZ. 71. 1954. 129—61, különösen 143 kk.).

Ellenben ITKONENnek azt az elméletét, mely szerint az uráli hangrendi illeszkedés az első és a második szótag magánhangzóinak bizonyos csoportosulási tendenciájából keletkezett, enyhíteni kellene. COLLINDER következetesen kitart a communis opinio mellett (638. §), hogy tudniillik a hangrendi illeszkedés oka az előre ható hasonulás. Leíró szempontból a szerző palatális és veláris illeszkedést különböztet meg. A labiális

(veláris) azonban, miként a bizonyítékokból kiderül, részben, de nem mindenütt vezető török hatásra vissza. (például a lappban, a votjákban és a szamojédban nem).

Bizonyosan urálinak csak az *-a ~ -ä-* mondható; valószínű még — COLLINDER-nek a közép *-e-* koráról vallott nézete alapján — az *ę (ǫ) ~ e* váltakozás.

A fokváltakozás vitatott kérdéseinek, vagyis az első és a második szótag közötti — néhány keleti-tengeri finn nyelvben, a lappban és a szamojéd nyelvekben meglévő — paradigmatisus mássalhangzó-váltakozásnak a megítélésében a szerző hangsúlyozottan óvatos. L. Postival szemben (FUF. XXXI) joggal ragaszkodik ahhoz, hogy a germán Verner-féle törvény esetében párhuzamos jelenségről, nem pedig a fokváltakozás okáról van szó (vö. H. FROMM: ZfdA. 88), és azt is látja, hogy a szamojéd váltakozás nem okvetlenül az uráli korból ered. Végül meggyőző fonetikai magyarázatokat ad a mássalhangzóknak a hangsúly áthelyeződése miatt bekövetkező lágyulására és spirantizálódására. Sok nyelvben — nemcsak a korai germánban és az örményben — találunk erre analóg példát.

Történeti szempontból még a keleti-tengeri finn és a lapp váltakozás is független lehet egymástól (így RAVILA is, TOIVONEN-nal szemben), mégpedig akkor, ha a keleti-tengeri finnben (ahol a váltakozás csak a zárhangokra terjedt ki) eredetileg a réshangok, a lappban (ahol a váltakozás az egész mássalhangzórendszerre kiterjedt) eredetileg a zárhangok képviselték az úgynevezett gyenge fokot. Az is lehetséges, hogy komplementér folyamatok azonos értelmű eredményekre vezetnek; a keleti-tengeri finnben nyilván a második szótag záródása a mássalhangzó, illetőleg a mássalhangzók redukcióját idézte elő, az őslappban viszont rövid tőmagánhangzó után a mássalhangzó nyúlása következett be, ha a második szótag nyílt volt; ez más szóval annyit jelent, hogy a keleti-tengeri finnben elsősorban kvalitatív, az őslappban kvantitatív váltakozással kell számolnunk (667. §). — COLLINDER efféle elgondolásainak erősen hipotetikus jellegét nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

A flexióról szóló fejezet (706—66. §) megemlíti, hogy az uráli nyelveket a szófajok határainak elmosódottsága jellemzi, és hogy ez a történetileg régi többfunkciójúságon alapszik. Különös, hogy nem hivatkozik itt a mordvin (lásd alább 99) és a szamojéd főnevek figyelmet érdemlő ragozására. Tekintettel az említett uráli sajtáságra, az is meglepő, hogy diakronikus szempontból egy olyan szótól előzményeként, amely mind nominális, mind verbális végződésekkel ellátható (például a finn *toivo-: toivoisin* 'remélnék', *toivossa* 'reményben'), két homofón tőt tesz föl (710. §).

A többes számnak két különböző jellel való képzését (mint ez ma is megvan a finnben) COLLINDER már az uráli alapnyelvben is elképzelhetőnek tartja (730. §). Úgy látszik, csatlakozik (732. §) RAVILÁHOZ (FUF. XXVII, 89), aki a többes szám *-i-(-j-)* formansát egy eredetileg melléknévi funkciójú végződésből fejlődöttnek véli (vö. még 931. §), de látszólag mégis elhatárolja magát — ismét csak az anyag kényszerítő ereje miatt — attól a felfogástól, hogy a többes szám megjelölése eredetileg csak az alany—állítmány kapcsolat állítmányi részét illette meg (tehát például: madár + [repül + a többes szám jele] = madarak repülnek). Szerkezeti szempontból RAVILA nézete mellett alapos okok szólnának, és a magától COLLINDER-től felsorolt (747—50. §) magyar, osztyák és észt jelenségek támogathatnák RAVILÁT, de itt csak arról van szó, hogy valamely esetrag egy szintagmatikus kapcsolatnak mindenkori utolsó tagjához járul.

Ezen a helyen egyébként nem említi azt a finn sajtáságot, hogy hosszabb számneves kapcsolatokban csak az utolsó tagot kell ragozni.

A szerző a finnugor alapnyelv hat esetének „klasszikus” rendszeréhez kérdőjellel még egy dativusi-lativust vagy lativusi-terminativust kapcsol (736. §). Szerinte az uráli rendszernek öt esete volt (nom., gen., acc., loc., separativus, esetleg még egy lativus-prolativus és egy dativus-terminativus, 854. §). Minthogy még fontosabb esetkategóriák is hiányzanak az egyes nyelvekben a legújabb korban, az a föltevés, hogy már az uráli alapnyelvben volt egy kifejlett esetrendszer, nagyon is vitatható. Némely kutató az alapnyelvet a deiktikus partikulák fokán levőnek tartja. Midőn COLLINDER egy kifejlett esetrendszert tesz föl, alapjában vét az eilen a másik elve ellen, amelynek értelmében néha csaknem mechanikusan a nyelvek adattömegeire támaszkodik. Itt, úgy látom, a tévedés áldásosnak bizonyult, mert nem egykönnyen képzelhető el, hogy a mindenütt jól adatolt három végződés: **-k*, **-na* és **-ta* (lativus, lokativus és separativus) a lokális deixis morfológiai rendszerét alkotta — ha a használatnak csak szűkebb körére korlátozva is —, míg más vonatkozások, amelyek a beszéd számára éppoly alapvetően fontosak, megmaradtak az elszigetelt deiktikus partikulák archaikus állapotában.

A 'nominativus' elnevezés az ősuráli vonatkozásában nekem anakronisztikusnak látszik. Az állítmányi mondat tag mineműségére gondolva — akárcsak E. LEWY teszi — nyilván tőalakról kell beszélnünk. Hogy a tárgy megjelölésére több uráli nyelvben a tőalak használatos, az persze arra vall: az accusativusnak az uráliban korlátozott volt a használata. COLLINDER azt vallja, hogy az accusativus a határozott tárgy eseté volt. Arra is gondolhatnánk, hogy használata — mint ma a permiben — a névmásokra és néhány élőlényt jelölő főnévre szorítkozott.

Azt, hogy a genitivus és az accusativus kipisztult némely nyelvben, kevésbé megnyugtatóan — egyoldalú fonetikai érveléssel: az orrhang szóvégi bizonytalanságával — magyarázza a szerző.

A genitivusnak a kérdését, amelyről újabban oly sokat vitatkoztak, nem tárgyalja részletesen. Az összefüggésekből azonban mintha az derülne ki, hogy nem fogadja el BUDENZ föltevését, amely szerint az *-n végződésű genitivus a *-na/-nä végződésű lokativusból keletkezett. Az *-n ragos instruktívussal való azonossága mellett ő maga régebben (SSUF 1946/48, 13) már nyilatkozott, valamint amellet is, hogy ez az eset egy poszszesszív értelmű melléknévből keletkezett (U.Á. 1940, 8, 49 kk.). Az uráli genitivus támogatására a 856. §-t úgy kellene kiegészíteni, hogy a zürjén *-en*, illetőleg *-en* végű instrumentalisban formai szempontból a genitivus folytatását láthatjuk.

A mordvin (863. §) genitivus materiahoz kellene sorolni még a cseremisz (pl. *pun* 'fából való') és a rørosi lappot (*javvan* 'lisztes'; vö. K. BERGLAND, Røros-lappisk grammatikk. 1946. 141. l.).

A főnév-, valamint az igeragozás morfológiájáról szóló fejezetek sokat nyertek volna a vval, ha COLLINDER erélyesebben és rendszeresebben utánajárt volna a funkciók kérdésének. Többnyire csak egy-egy rövid megjegyzést fűz az ábécé szerint rendezett morfémákhoz. A morfológiai rendszer felépítése szempontjából nagyon is fontos funkcióknak a tekintetbe vétele még nem jelenti a nyelv jel- és funkcióiskjainak összekeverését. COLLINDERnek az analógiák és a kölcsönzések aggálytalan kihasználásától, valamint a legkésőbbi nyelvjárási formák henye genealogizálásától való tartózkodásában a kutatási módszereknek egy pozitív válfaja nyilvánul meg, ugyanakkor azonban elszigetelő és a funkciók tematikáját háttérbe szorító eljárásában nagy veszély is rejlik. Semmit sem hallunk például az akciófajokról, amelyek — úgy látszik — a legkorábbi rendszert alkották (vö. az iteratív akciónak *-iv*, *-lj* jellel való jelölését a zürjénben), sem az időalakok rendszeréről, amely a keleti-tengeri finnben csak a germán nyelvek hatására fejlődött ki.

Hogy a duális és a plurális az ősnelvben teljes paradigmaticus rendszerré alakult volna, arról a szerző nem nyilatkozik. Adatai és következtetései módja azonban azt sugalmazza, hogy szerinte az egyes számhoz képest mindkettő csak csökevényesen volt meg.

A 733. §-ban fontosnak találom azt az észrevételt, hogy a finn nyelvjárásokban (vö. IRKONEN: Vir. 1955, 161 kk.) megvannak a duális nyomai, mert ezzel megszűnik a lapp duális elszigetelt volta.

A képzőknek betűrendbe szedett terjedelmes áttekintésével (773—853. §) most nem foglalkozom részletesen. Az eredeti azonosságokra, rokonságokra és fejleményekre vonatkozólag V. TAULI dolgozott ki különféle elméleteket (FUF XXXII, 170—223). Az egybevetésből kitűnik, hogy COLLINDER hangsúlyozottan tartózkodik a végzések egyeztetésétől.

Igy a többes szám *-j- jelét javarészt az uráli denominális *-j-vel szokás azonosítani (vö. finn nyelvjárási *enoi* 'az anya fivére'). COLLINDER ebbe nem bocsátkozik bele (774. §), és kijelenti, hogy a *-j- jel jelentése nem határozható meg világosan.

A 781. §-ban feltűnő, hogy a szerző elfogadja RAMSTEDT elméletét, amely szerint a középfok (?) *-mp- jele a *-me*-képzős denominatív igék folyamatos melléknévi ige-névvel függ össze, s nem veszi figyelembe RAVILÁT (FUF XXVII, 41 kk.), aki az első komponenset az *-m- deverbális névszóképzővel tekintette azonosnak (799. § kk.).

Alább még néhány apróbb megjegyzést sorolok fel.

942. §. W. SCHLACHTER arról tájékoztatott, hogy noha Genetz a birtokos személyragozás egysz. accusativusában *-m*-et jegyzett föl a kóla lappban, ma már általában *-n* az accusativus ragja.

981., 987. §. Itt hasznos lett volna egy utalás a 992. §-ra, ahol a cseremisz egysz. 3. sz. preteritumjel eredete implicite közölve van: *š* < *ś*. Egyébként ez nemcsak az *e*-tövekben, hanem a (cser.) *a/ä*-tövekben is megvan (vö. cser. *kolâš* 'meghalt', md. *kulos* 'ua.').

767—69. §. Az uráli mondat szerkezetével kapcsolatos megjegyzések P. RAVILÁTÓL, a mondattani kérdések kiváló ismerőjétől erednek. Sajnálatos, hogy fejtegetései

oly szűkszavúak, kivált, ha figyelembe vesszük, hogy COLLINDER már a Surveyben is nagyon kurtán bánt a mondattannal. RAVILA itt, mint másutt is, COLLINDER-nél határozottabban vallja az egymástól független párhuzamos fejlődés lehetőségét, és ez módszerintézetileg tartózkodóvá teszi őt az uráli mondatról elhangzott nyilatkozatok dolgában.

A tárgyalási részt egy pontos, hasznos bibliográfia, valamint az uráli népek, illetőleg törzsek lakóhelyeit feltüntető öt térkép követi.

COLLINDER Handbook of the Uralic Languages című könyvének három része közül az Összehasonlító nyelvtan a legsikerültebb. Az összehasonlító szemlélet, amely a Surveyben még kiegyensúlyozatlan volt, itt megfelelően érvényesült. A széleskörűség gyakran itt is elhomályosítja a részleteket. A legsúlyosabb baj szerintem az, hogy elvből figyelmen kívül hagyja a nem uráli korú jelenségeket. Így hiányzik — hogy csak egy példát mondjak — mindennemű tájékoztatás az *-i- lativusragról (vö. finn *halki, auki*), amelyet TOIVONEN (FUF. XXVIII, 9 kk.) finnugornak bizonyított, amely azonban nem uráli, mert a számjegy lativusok mind egy nazális vagy dentális elemet tartalmaznak.

Az anyagot paragrafusokba sorolja a szerző. Mivel így nem sok lehetőség van az alá- és a mellérendelésre meg a kiemelő összefoglalásra, eljárása a szétforgácsolódásnak és a rendszertelenségnek a benyomását kelti, s ezt a terminológiai megfontolások sem tudják megszüntetni. Amde a jelenségeknek elszigeteltségükből való kiemelése, együttlátása, a csoportos előrehaladások és rendszertendenciák felismerése — éppen ez az, amiben egyre inkább az uralisztikai kutatások legközelebbi feladatát látjuk. Ehhez COLLINDER-nak kiváló és egy hosszú kutatóélet érettségéről tanúskodó összefoglalása lesz a legjobb kiindulási pontunk. Az illusztris szerzőt osztatlan hálánk illeti meg.

HANS FROMM

Wolfgang Steinitz: Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus

2., mit einem Anhang und Wortregistern erweiterte Auflage. Berlin, 1964. Akademie-Verlag. (Finnisch-Ugrische Studien IV.) VIII + 176 l.

1937-ben az Észttudós Társaság évkönyvének I. kötetében (Öpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat I. 244—77. l.) „Der Vokalismus des Sosva-Wogulischen” címen egy kis értekezés jelent meg. Az értekezés sem címével, sem pedig terjedelmével nem keltett nagyobb figyelmet. Tartalmával is valószínűleg csak kevesen ismerkedtek meg, hiszen az értekezés egy kis országban s annak is egy nem éppen könnyen megszerezhető publikációjában jelent meg. Mindennek ellenére az említett értekezés a finnugor összehasonlító hangtanban új korszak kezdetét jelezte: a funkcionális nyelvszemlélet vele vonult be a finnugor összehasonlító nyelvészeti kutatásokba. Szerzője WOLFGANG STEINITZ volt.

STEINITZ vogul nyelvjárástanulmányát több kisebb-nagyobb dolgozat meg osztják szövegeinek két terjedelmes kötete követte, mígnem 1944-ben — kissé meglepetés-szerűen — megjelent „Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus” című összefoglalása a finnugor alapnyelv magánhangzóállományáról és az egyes finnugor nyelvek vokalizmusának a kialakulásáról. Ez a bátor és sok tekintetben egészen újszerű vállalkozás már nagy visszhangot váltott ki. Főbb tanításaival egész tanulmányban szállt szembe ERKKI ITKONEN (Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen . . . : FUF. XXIX, 222—337), ketten is ismertették a hazai folyóiratokban (BEKE: Nyr. LXXII, 40—2; LAKÓ: NyK. LII, 148—57) és sokan mások különféle külföldi publikációkban. De a megjelenésével keltett gyors visszhangnál jelentősebb az az állandó hatás, amelyet ez a mű azóta is gyakorol a finnugor magánhangzókatutatókra. Alig van olyan összehasonlító hangtani tanulmány vagy összefoglalás, amely ne foglalkoznék megállapításaival, ne foglalna állást velük szemben, s ne igyekeznék igazolni vagy cáfolni többet vagy kevesebbet a benne foglalt tanítások közül. Egyike azoknak, akik az utóbbi munkát a legnagyobb eredménnyel végezték, maga a szerző volt. Hol új érvekkel igyekezett megvédeni kétségbe vont tanításait, hol pedig bővebben kifejtette, továbbfejlesztette, illetőleg valamelyest módosította őket. A finnugoriztikában nem túlságosan nagy azoknak a műveknek a száma, amelyek akkora hatást gyakoroltak volna, s évtizedeken keresztül annyira a közérdeklődés középpontjában maradtak volna, mint WOLFGANG STEINITZ könyve.

Minek köszönheti a Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus azt a nagy és tartós érdeklődést, amelyet kiváltott? Részben kétségtelenül tárgya fontosságának, valamint annak a körülménynek, hogy korábban a finnugor nyelvtudomány a feladat

fontossága ellenére sem tudott a vokalizmuskutatások terén elegendő, maradandó értékű eredményt elérni. Az újgrammatikus szemléletű finnugor összehasonlító nyelvészet természetesen mindig elsőrendű feladatának tekintette a finnugor alapnyelv rekonstrukcióját, beleértve a magánhangzóállományt is, ennek ellenére a vokalizmuskutatások STEINITZ előtt alig jutottak tovább néhány bizonytalan és bizonyítatlan hipotézisnél. A sikertelenségnek több oka volt: hiányzott a kellő mennyiségű, minőségi szempontból megbízható anyag az egyes finnugor nyelvek köréből, hiányoztak a szintézisalkotáshoz elengedhetetlen részlettanulmányok, és — amint az eltelt két évtized megmutatta — hiányzott a feladat megoldásához nélkülözhetetlen helyes nyelvi szemlélet és nyelvészeti módszer is. Hogy STEINITZ elődeitől lényegesen eltérő, új eredményre jutott, s hogy egyáltalában képes volt szintézist alkotni, annak a magyarázata az, hogy éppen az utóbbi hiányosságokat ki tudta küszöbölni: helyes szemléletmóddal közelített a nyelvekhez, s megtalálta azt a módszert, amellyel a különnyelvi fejlemények rengetegében a lényegest a lényegtelenről meg lehetett különböztetni. Az a szemlélet, amellyel eredményeit elérte, a funkcionális nyelvészeti szemlélet volt, az a módszer pedig, amellyel operált, a fonológia tanításainak az alkalmazása. S ebben rejlik STEINITZ munkájának az a jelentősége, amelyre bevezető soraimban céloztam! Ezzel szemben kisebb jelentőségű körülmény az, hogy némely tételét nem látják, illetőleg nem látjuk igazoltnak, s hogy könyvében számos olyan részletmegállapítás van, amely kijavításra szorult, illetőleg szorul.

STEINITZnek a finnugor vokalizmus történetét tárgyaló műve már régen azon könyvek közé tartozott, amelyekre semmi áron sem lehetett szert tenni, s minthogy munkánkban folytonosan szükségünk lett volna rá, hiányát állandóan éreztük. Ezen a bajon segített most a szerző azáltal, hogy kiadta művét második kiadásban.

Az előszóban STEINITZ elismeri, hogy a helyzet a finnugor vokalizmuskutatás terén műve első kiadásának a megjelenése óta lényegesen megváltozott: ma már több finnugor nyelv vokalizmusát monográfiák, illetőleg alapos részlettanulmányok világítják meg, s további monográfiák készülnek, illetőleg vannak megjelenőben, különféle részletkérdéseket pedig kisebb értekezések tisztáztak. Mindezek folyamányaképpen — amint a szerző írja — művének első kiadása ma már számos részletében elavult (ilyen elavult részletként a permi nyelvek vokalizmusát tárgyaló részt emeli ki) s alapos átdolgozásra szorul. Egyéb sürgős és fontos nyelvészeti munkája miatt azonban erre nem tudott vállalkozni, s ezért magánhangzótörténetét lényegében változatlanul adta ki a második kiadásban. De könyve használhatóságát jelentősen növelte azzal, hogy hozzá több függelékkel csatolt. Az első a „Zur finnisch-ugrischen Vokalgeschichte” címet viseli, s azonos a szerző azon dolgozatával, amely a „Congressus Internationalis Finno-Ugristarum Budapestini habitus” című kiadványban 1963-ban Budapesten jelent meg. A második függelék a szerző egy évtizedes nyelven megjelent dolgozatának a német fordítását tartalmazza: *Est. koolma 'sterben' und kalm 'Grabstätte'* (az eredeti egy emlékkönyvben látott napvilágot: Nonaginta. J. V. Veski 90. sünnipäevaks. Tallinn. 1963. 256—259. l.). Az új kiadás használhatóságát legnagyobb mértékben a harmadik függelék növeli. Ez nem egyéb, mint egy szövegmutató a műben előforduló finnugor, illetőleg szamojéd szavakról. Ezt már az első kiadásban is sajnálattal nélkülöztük.

Új kiadása révén STEINITZ finnugor vokalizmustörténete továbbra is a finnugor magánhangzó kutatások egyik kiindulópontja lesz. Az új kiadás módot ad a kutatóknak arra, hogy némely, eddig még nem eléggé tisztázott megállapítást új bizonyító anyag bevonása útján megerősítsék, illetőleg hogy másokat — STEINITZ kutatásaiból kiindulva — új, helyesebb megvilágításba helyezzenek. A fiatal kutatónemzedék hálás lehet WOLFGANG STEINITZnek, hogy a finnugor vokalizmustörténet kutatásának eredményes végzését olyannyira értékes és nélkülözhetetlen művének új kiadása révén elősegítette.

LAKÓ GYÖRGY

Н. И. Терешкин: Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект.

Moszkva—Leningrád, 1961. 204 l.

A vahi osztják nyelvjárást egészen a legutóbbi időkig csak K. F. KARJALAINEN dolgozataiból, szótári hagyatékából (KARJALAINEN—TOIVONEN, Ostjakisches Wörterbuch I—II. Helsinki, 1948), néhány kisebb cikkből meg egy ugyancsak TERJOSKINTÓL származó tankönyv szűkös anyagából ismertük. Az eddig közölt anyag nagyjából csak hangtani és etimológiai vizsgálatra volt alkalmas, s KARJALAINENNAK a szótárban közölt példamondatait is csak igen korlátozott mértékben tettek lehetővé alaktani s még kevésbé mondattani kutatást.

TYERJOSKIN műve ily módon már pusztán megjelenésével is nagy várakozást keltett. Nemrégiben, 1964-ben látott napvilágot K. F. KARJALAINEN osztják nyelvtani hagyatéka VÉRTES EDIT gondozásában (Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjarkischen Mundarten. MSFOu. 128. Helsinki, 1964). E kiadványban (102—148. l.) viszonylag nagy terjedelemben vahi nyelvjárásból származó nyelvtani anyag is kiadásra került.

Munkája bevezetőjében TYERJOSKIN a nyelvjárást beszélők életkörülményeiről szóló rövid, de annál érdekesebb megjegyzések (3—4. l.) után könyve feladatának a vahi nyelvjárás rövid leírását tűzi ki.

Bevezetőben mindjárt elmondhatjuk, hogy a szerző kitűzött feladatának teljes mértékben megfelelt. Munkája legnagyobb értékét — különösen KARJALAINEN vahi hagyatékának a megjelenése után — abban látjuk, hogy benne a szerző a nyelvjárás lehetőleg teljes keresztmetszetét adja, s ami a legfontosabb, belőle megismerjük a nyelvjárás nyelvi rendszerét.

A könyv szerkezete már rövid tájékozódás után is könnyen áttekinthető. Ezért számunkra is az látszik a legcélszerűbb megoldásnak, hogy ismertetésünk során a könyv egyes főbb részeinek a sorrendjében haladjunk.

A szerző meglehetősen nagy figyelmet fordít a hangtani kérdések tárgyalására. Az „Очерк фонетики” [Fonetikai vázlat] c. (5—28. l.) résznek szenteli a nyelvtan egész terjedelmének mintegy negyedét. Részletesen elemzi az egyes magánhangzók egymás közötti korrelációs viszonyait, jellemzi őket, s ennek során többek között nem feledekezik meg előfordulásuk feltételének a figyelembevételéről sem.

Nézete szerint a nyelvjárásban a következő magánhangzók vannak (9. l.):

	Magas hangszínűek		Mély hangszínűek	
	illabiálisok	labiálisok	illabiálisok	labiálisok
teljesek:	u [ɯ] ə [e] ä [ä]	ÿ [y̥] ö [ö]	u [ɤ] a [a]	y [y] o [o]
redukáltak:	ə [ə]	ö [ø]	ə [ɛ]	o [ɔ]

E részben szívesen olvastunk volna az irodalomból (l. KARJALAINEN, OL.; STEINITZ, OstjVok. stb.) ismert (nyílt) ö és o magánhangzók kérdéséről, s hogy miért használja a szerző az ə [ɛ] jelet az első szótagban is, ahol a KT. (és az OL.) v jelölést alkalmaz. (L. még KARJ.—VÉRTES [i. h.], ahol e helyzetben szintén csak ə van: pl. *ĸäsĸi*, i. m. 102.)

Hasonló alapossággal tárgyalja a szerző a mássalhangzó-állományt, mely szerinte a következő (12. l.):

n [p]	ɲ [t]		m' [t]	κ [k]	κ̄ [k̄]
s [w]	c [s]		j [j]	γ [ɣ]	
		ç [ç]			
м [m]	н [n]	н̄ [n̄]	н' [n']	η [η]	
	л [l]	л̄ [l̄]	л' [l']		
		р [r]			

Talán még az előbbi fejezetnél is fontosabbnak látszik a hangok beszéd folyamatban előálló változásainak a bemutatása (17—28. l.). Itt több olyan jelenség éles szemre valló leírását is megtaláljuk (pl. a p, t, ℓ, k [k̄], ç mássalhangzók kieséséről stb.), melynek többek között az összehasonlító (etimológiai stb.) kutatások is hasznát látják. E rész tartalmazza a nyelvjárásban ismert magánhangzó-váltakozást is (20—3. l.). Itt szintén több számon tartandó megfigyelés van.

A könyv gerincét az „Очерк морфологии” [Morfológiai vázlat] c. fejezet (29—98. l.) alkotja. E részben vázolja a szerző az alaktant, de az egyes alaktani elemek bemutatása kapcsán s a példamondatokon keresztül számos mondattani vonatkozásra is fényt derít. Ha e részben nem is értünk mindenütt teljesen egyet a szerzővel (pl. az egyes múlt idők funkciójának a megállapításában stb.), mégis e fejezetet olvasva érezzük legjobban, hogy a szerző a nyelvi jelenségeket „belülről” szemléli.

Osztják nyelvtörténeti szempontból is figyelmet érdemel a birtokos személyragozási típusok taglalása (34—42. l.), az egyes névszóragozási esetek („падеж”) funkciójának elemzése (42—55. l.) s, még egyelőre a névszók körében maradvá, az általános

nyelvészetiileg is számon tartandó gazdag, sokárnyalatú, sajátos névmási rendszer (63—74. l.). Ennek csak egy vonását kiragadva, a szerző nyomán megemlítjük, hogy például a mutató névmások nemcsak az általuk megnevezett dolog közelségére vagy viszonylag távolabbi voltára mutatnak rá, hanem arra is, hogy az „látható” (konkrét, tárgyi valóságában a beszéléskor jelen van), illetőleg „nem látható” (azaz elvont, létezése a beszélők számára csak a beszédfolyamatban ismeretes) (67. l.). Az ígéről szóló fejezetben (76—95. l.) tárgyalja a szerző a nyelvjárás egyik jellemző sajátosságát, a négyfajta „múlt időt”. A szerző szerint a múlt idők különböző formái aszerint oszlanak meg, hogy a cselekvés vagy történés a) „meghatározott”, b) „határozatlan”, illetőleg c) „nem régen” vagy d) „régén”: játszódtott-e le. A négy múlt idő jel e kritériumok alapján a következő: 1. -c [-s] (kritériumai: a és c), 2. -yác, -yac [-yás, -yas] (b és c), 3. zéró morféma (a és d) és 4. -yál, -yal [-yál, -yal] (b és d). A magunk részéről a funkciók megoszlása tekintetében nem osztjuk a szerző nézetét. Erről l. NyK. LXVII, 203. ТУЕРЮСКИН (86. l.) szerint a tárgyas ragozás személyragja többes szám első személyben kettős számú birtok esetén -эулау, -эулау [-эулау, -эулау]. Ez az alak szerintünk helyesen: -эулау, -эулау.

A nyelvtani részt „Тексты” [Szövegmutatványok] követik (99—125. l.).

A szerző a bevezetésben említést tesz arról, hogy a vahi nyelvjárásnak két, egymástól csak kismértékben eltérő változata van: 1. a tulajdonképpeni vahi nyelvjárás (lényegében a Vah folyó középső és felső folyásánál beszélék), 2. az Ob mentén beszélt vahi nyelvjárás (részletesen l. i. m. 3—4). A szövegek mindegyike (szám szerint tizenhét) a tulajdonképpeni vahi nyelvjárásból származik. A szövegek nagyobb része köznapit eset elbeszélése, örvendetes módon sok párbeszéddel, mely lehetővé teszi a beszélt nyelv jelenségeinek a vizsgálatát. Közülük több — néha megrázó módon (pl. a 3. számú) — bepillantást enged a helyi szokásokba, életmódba. Természetesen nagyon hasznosak a folklór jellegű szövegek is, például a találós kérdések, néhány kis mese, köztük — az osztjából tudtommal csak innen ismert — Pygmalion motívum (a 13. szöveg stb.). Értéküket növeli az a körülmény, hogy a világnak egy olyan, etnikailag viszonylag elzárt (archaikus) tájáról származnak, mint a Vah folyó vidéke.

A könyv jelentős részét alkotja az osztják (vahi)—oros szótár (126—201. l.), melyet egy lapnyi (202. l.) kiegészítés tesz teljesebbé. A kiegészítés a férfi és a női személynéveket tartalmazza. A szótár körültekintő szerkesztéssel készült: kellő számban adja meg a főbb alakváltozatokat (pl. magánhangzó-váltakozásos töveket stb.), szóállománya gazdag.

Zavaróak a viszonylag gyakori sajtóhibák. Például (18. l.) көр-лэ, helyesen: көр-лэ; (81. l.) -yám, helyesen: -yác; (116. l.) äcar, helyesen: äcät stb.; a szótári részben: л'эjлэ, лэjлэ helyett; токөмтэ, төкөмтэ helyett stb. A hibák jellege arról árulkodik, hogy a szerzőnek nem állt módjában korrektúrát végezni. A hibák tipikus „szedési” hibák.

A könyv külső kiállítása különben szép, ízléses. A tipográfiai megoldás is jó, ami mellékjeves cirill szedés esetén egyáltalán nem lehetett könnyű.

A hangtani és a morfológiai rész szilárd általános nyelvészeti ismereteket tükröz. A szótári rész pedig kitűnő tárgyi ismeretekről tanúskodik. De mindez talán mégis kevés lett volna e bonyolult és alig ismert nyelvjárás, a vahi osztják nyelv nyelvtanának vázlatos, de arányos és átfogó bemutatásához, ha nem járult volna hozzá a szerzőnek az az adottsága, hogy maga is osztják származású kutató (bár anyanyelve más nyelvjárás).

A kötet címlapján ez áll: „часть первая” [első rész]. Azt hiszem, általános kívánságnak adok kifejezést, amikor azt mondom: az első rész után mielőbb következék a második, a harmadik és a többi „rész”.

GULYA JÁNOS

Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР

Сыктывкар, 1948—1963. Коми книжное издательство.

Folyóiratunknak immár hagyománnyá lett gyakorlata, hogy időről időre áttekintést nyújt egy-egy, olvasóinkat, munkatársainkat közelebből érdeklő külföldi, esetleg magyar tudományos folyóiratról. Így ismertettük például az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Közleményeit (NyK. LIX, 217—22; LX, 502—7; LXII, 182—4), az Ural-Altäische Jahrbuchert (NyK. LXI, 125—31), a vogul és osztják kiadvá-

nyokat 1946–56-ig (NyK. LIX, 226–33), zürjén és votják kiadványokat 1946–56-ig (NyK. LX, 253–61), a mordvin kiadványokat 1920–61-ig (NyK. LXV, 219–26). Ezeknek nyomán mutatjuk be most a Szovjet Tudományos Akadémia zürjén kutató-intézetének főtebb című történettudományi és filológiai közlönyét.

A zürjén autonóm köztársaság fővárosában, Sziktivkarban működő akadémiai kutató csoport 1948-ban indított új kiadványsorozatot *szjerija lingviszticeszkaja* címmel (korábban egyetlen közlönyük a *Trudi Komi jüliata AN SZSZSZR* volt, s ebben jelent meg hébe-hóba egy-egy nyelvészeti dolgozat). Az orosz nyelven megjelenő sorozatból eddig hozzánk az 1–8. kötet jutott el (1948–63).

I. kötet (1948)

A zürjén *lingviszticeszkaja szjerija* első kötete még nem folyóirat volt, hanem egy zürjén–orosz szótár. A mintegy tízezer szócikket tartalmazó mű 1942–47-ig készült, függelékként D. V. BUBRIH akadémikus írt hozzá rövidke zürjén nyelvtani vázlatot. A négyezres példányszám már röviddel a kibocsátás után könyvészeti ritkasággá tette a kis szótárt, ma pedig, elsősorban az 1961-ben megjelent pompás LITKIN–KOLEGOVA–TYIMUSEV szerkesztette nagy zürjén–orosz szótár után (ism.: NyK. LXIV, 238 kk.) immáron az idő is túlhaladott rajta, s hovatovább csak a tudománytörténet fogja számontartani.

II. kötet (1952)

A sorozat második kötete tartalmilag is, címében is módosult. A cikkgyűjteménnyé változott füzetke a *Lingviszticeszkij szbornyik* feliratot viselte, és ehhez a megjelöléshez híven az alábbi nyelvészeti, illetve folklorisztikai dolgozatokat közölte:

1. A. C. Сидоров, Синтаксические и лексико-семантические формы выражения глагольного вида в коми языке

[Az igei aspektus kifejezésének szintaktikai és lexikoszemantikai formái a zürjén nyelvben]

A témát később részletesen, átfogóbban kifejtette egyrészt a zürjén akadémiai nyelvtan¹ (221 kk.), másrészt B. A. SZEREBRENNYIKOV igemonográfiája² (86–107). Vö. még A. KÖVESI MAGDA, A permi nyelvek ősi képzői. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 191 kk.

2. E. Г. Жузева, О значении суффикса *-дсь* [Az *-dš* toldalék jelentése]

A cikkel részletesen foglalkozik KÖVESI i. m. 326 kk.

3. B. A. Сорвачёва, Некоторые фонетические и морфологические особенности верхне-вашского говора удорского диалекта

[Az udorai tájnyelvterület felső-vaskai nyelvjárásának néhány hangtani és alaktani jellegzetessége]

A kitűnő zürjén nyelvjárás-kutató 1948-ban és 1949-ben a Felső-Vaska mentének öt falvában (*Vendinga, Myka, Georgijevo, Ostrovo* és *Loptjuga*) két alkalommal végzett gyűjtést. Az udorai nyelvjárásról eladdig FOKOS-FUCHS, WICHMANN és LITKIN professzorok jóvoltából voltak ismereteink. SZORVACSOVA szerény című dolgozata remek áttekintést nyújt az udorai nyelvjárás-terület egy kevésbé ismert, korábban nem kutatott, jellegzetes részéről, amelyet alapvető ismérvei az udoraihoz kapcsolnak, egyes fonetikai és morfológiai jellemzői azonban elkülönítenek a nyelvjárás-terület egészén belül.

4. Т. И. Фролова, Именные категории верхне-вымских говоров северного диалекта коми языка

[A zürjén nyelv északi nyelvjárás-területéhez tartozó felső-vimi nyelvjárások névszókatégoriái]

A cikk valójában nem a címében jelzett témáról értekezik, hanem a (felső-vimi nyelvjárás(ok) meglehetősen általánosságban mozgó, kurta jellemzését nyújtja, amelyet

¹ Современный коми язык. Сыктывкар, 1955. Rövidítése a továbbiakban: Szovt.

² Категории времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп. Москва, 1960.

azonban FOKOS-FUCHS DÁVID (Volksd.³ 351; FWb.⁴ 19) és LITKIN (DialChrest.⁵ 34) kutatásai révén már ismerünk. A szerző terminológiája is helyel-közzel vitatható, így például a címben használt *északi nyelvjárási terület* megjelölés a szabatoság rovására elegyít (pontosabban nem körvonalazott) földrajzi tájölést (a szakirodalomban korábban sem, később sem használt) dialektológiai—nyelv földrajzi rögzítéssel.

5. A. C. Сидоров, Терминология родства у коми

[Zürjén rokonsági terminológia]

A szerző összegyűjti dolgozatában a zürjén rokonsági terminológia jelentős hányadát. Felsorolja egy-egy ide tartozó szó számos nyelvjárási jelentésváltozatát is. Azt várhatnók, hogy gondos nyelvtörténeti elemzéssel megkísérelje rekonstruálni egy-egy rokonsági fokot jelölő szó feltehető alapjelentését, s ilyen módszerrel jusson el a nyelvi anyagból következő végső tanulságokhoz. Ehelyett azonban, úgy tűnik, önkényesen állítja kronológiai sorrendbe a szóanyagot, egy-egy rokonsági terminus mai — olykor alaposan differenciálódott — jelentésárnyalatait. Otletszerűnek ítelhető így végkövetkeztetése is: a matriarchális nagycsalád és nemzetség elsődleges volta, s a patriarchális rend ezt követő, későbbi kialakulása (holott ezt a tételt mai történeti szemléletünk és ismereteink szerint mind kevesebben vitatják).

A matriarchális társadalom szerkezetének kutatása alighanem a zürjéniség önálló életénél régebbi időkre vezetne vissza bennünket, az ősermi, esetleg éppen az elő-permi társadalom idejébe vagy annál is korábbi történelmi szakaszba. Ezért viszont — ha a kérdést nyelvészeti próbálgat megközelíteni — legalább a votják nyelv, még inkább azonban a többi finn-permi vagy éppen az összes finnugor (esetleg uráli) nyelv rokonsági terminológiájának összegyűjtése, megrostálása és gondos tanulmányozása nélkül a zürjén rokonsági terminológia eredetét sem tartom megnyugtatóan tisztázhatónak.

6. A. C. Сидоров, Бытовые лирико-эпические ижемские песни

[Izsmai lírai és epikus dalok]

Néhány — korábban ismeretlen — izsmai lírai, illetve epikus dalt közöl a szerző saját gyűjtéséből. A szövegek inkább csak folkloristáink érdeklődésére tarthatnak számot, nyelvészeti használhatóságukat a lejegyzés problematikus volta megnehezíti.

III. kötet (1956)

A sorozat harmadik kötete az időközben akadémiai tudományos kutatóintézetű nőtt korábbi zürjén kutatócsoport nyelv-, történet- és néprajztudományi osztályának közlönyévé alakult, fölvéve máig is használt újabb címét (*Isztoriko-filologiceszkij szbornyik Komii žiljala AN SZSZSZR*). Elsősorban helyi érdekességi, főleg történet-tudományi, közgazdasági és társadalomtudományi—politikai közleményeinek részletezését mellőzve az alábbiakban azon cikkeinek ismertetésére szorítkozunk, amelyek számot tarthatnak a zürjén nyelv, történelem, néprajz és irodalom magyar kutatóinak érdeklődésére.

1. Л. Н. Жеребцов, Опыт изучения крестьянского жилища народа коми

[A zürjén paraszti építkezés tanulmányozásának tanulságai]

A hagyományos zürjén paraszti építkezés történeti fejlődésével és tipologizálásával foglalkozó dolgozat etnográfus kutatóink körében kelthet érdeklődést.

2. Н. А. Коледова, О некоторых вопросах истории коми письменности

[A zürjén írásbeliség történetének néhány kérdése]

A tanulmányt folyóiratunk korábban már ismertette (I. NyK. LXII, 368—71).

3. Б. А. Серебrenников, Из истории образования глагольных времён в коми языке

[A zürjén igeidők kialakulásának történetéről]

A cikk előzetes közlemény a szerző két később megjelent művéből, részben a fentebb említett igemonográfiájából, részben a permi nyelvek történeti alakitanával foglalkozó könyvéből.⁶ Mivel egyrészt a témát a két mű megfelelő részei alaposabban

³ D. R. FOKOS-FUCHS, Volksdichtung der Komi (Syrjänen). Budapest, 1951.

⁴ D. R. FOKOS-FUCHS, Syrjänisches Wörterbuch I--II. Budapest, 1959.

⁵ В. И. Лыткин, Дialeктологическая хрестоматия по пермским языкам. Москва, 1955.

⁶ Историческая морфология пермских языков. Москва, 1963.

kifejtik, másrészt SZEREBRENNYIKOV professzor két monográfiáját különben is szeretném ismertetni folyóiratunk valamely következő számában, e cikk taglalását itt mellőzhetőnek tartom.

4. М. А. Сахарова, К вопросу о субстантивизации имён прилагательных и адъективизации имён существительных

[A melléknévek főnevesülése és a főnevek átértékelődése határozószóvá]

A szerző az általános és a finnugor összehasonlító nyelvészeti kutatásokból eladdig is ismeretes kérdést fejteget leíró szempontból, anélkül, hogy korábbi ismereteinket érdemlegesen gyarapítaná (vö. például Szovr. 158, 176—8, 250—3).

5. Т. И. Жулина, О говоре села Слудка

[Szludka község nyelvjárása]

Szludka falu tájnyelve nyelvföldrajzilag a luzai—letkai nyelvjárásterülethez tartozik; a Letka község, járási székhelytől harminckettől kilométerre fekvő település lakossága azonban permjárnak vallja magát. A szerző által közölt hangtani és alaktani adatok alapján a szludkai nyelvjárás hamisítatlanul letkai típusú, fonológiai és morfológiai jellemzői egyáltalán nem kötik a permjék dialektusok csoportjához. Egyetlen vonása van, amely viszont világosan permjékes: a hangsúlyviszonyai. Erről a lényeges kérdéssről a szerző talányos rövidséggel csupán annyit mond, hogy „a szludkai nyelvjárás hangsúlya nagyon közeli a komi-permjék nyelv hangsúlyához”.⁷ Csakhogy a permjék nyelvjárások hangsúlyviszonyai meglehetősen különböznek, permjék hangsúlyról mint olyanról általánosságban beszélni egyáltalán nem célszerű; a főbb permjék nyelvjárástípusok (a koszai—felső-kámai, az inyvai, az alsó-inyvai, az onyi vagy éppen a keleti permjék jazvai tájnyelv) számos kisebb-nagyobb különbözőségük mellett többek között éppen hangsúlyozásuk tekintetében ütnek el egymástól. A szerző felsorolta adatokból arra következtethetünk, hogy a szludkai hangsúlyviszonyok az inyvai permjékhez hasonlóak (vö. Szovr. 61). Érdekes rejtély, hogy miképpen ötvöződhetnek jellegzetesen letkai és ugyancsak jellegzetesen inyvai vonások egy falu nyelvjárásában, annyival is inkább, mert a letkai zürjén és az inyvai permjék nyelvjárás területe korántsem határos, a kettő között jókora távolság van. Ennek a kérdésnek a felderítésével azonban a dolgozat — sajnálatunkra — nem foglalkozik. A választ nyilván szovjet (zürjén) nyelvjáráskutató vagy településtörténettel foglalkozó kollégáinktól kell várnunk.

6. А. К. Мухомов, Творческий путь С. Попова

[Sz. Popov alkotói útja]

A jeles zürjén irodalomtörténész és folklorista Szerafim Popov, a ma is élő tehetséges zürjén lírikus költői fejlődését elemzi a pályakezdéstől (1938) a cikk megjelenéséig idejéig.

7. А. И. Подорова, Частицы в коми языке

[A zürjén nyelv partikulái]

Lásd ugyanezt a kérdést részletesebben kifejtve ugyanezen szerzőtől: Szovr. 276—91.

IV. kötet (1958)

1. Л. Н. Жеребцов—Л. П. Лашук: Старая Вишера

[A régi Visera]

A két kiváló sziktiivkari történész és etnográfus tanulmánya alaposan kidolgozott képet nyújt a Visera völgyének betelepítéséről és lakosainak történetéről a legutóbbi időig. A Visera a Vicsegda felső szakaszának jobb oldali mellékfolyója. Partjain viszonylag kevés település húzódik meg a rengeteg erdők védelmében, a vidék közlekedési viszonyai máig rosszak, a falvaknak korábban igen csekély kapcsolatuk volt nagyobb népsűrűségű, gazdasági tekintetben fontosabb szerepet játszó zürjén vagy orosz területekkel. Elszigeteltsége folytán a viserai zürjénség anyagi és szellemi kultúrájában csak

⁷ A fordítás itt és a továbbiakban tőlem származik. — Részletkérdés ugyan, de vitathatónak, félrevezetőnek és tudományosan megalapozatlannak tartom azt az álláspontot, amely komi-permjék nyelvről beszél, a zürjén nyelv permjék nyelvjárásai helyett. Ugyanígy alapon akár komi-izsmai nyelvet is kikiálthatnánk a jelenlegi szerényebb nyelvjárás megjelölés helyett.

úgy, mint nyelvjárásában számos archaikus vonást őrzött meg, a tudományos kutatás nem csekély hasznára. A viserai tájnyelv az izsmaival együtt a Vim folyó menti ózürjén nyelvjárásokból alakult ki (vö. NyK. LXVII, 9–17) számos régies nyelvvi vonást konzerválva (sokban többet, úgylehet, mint a mai vimi és izsmai típusú nyelvjárások). Az orosz történeti források 1485-ben veszik először számba a Vim mellékéről a Visera környékének vadon erdeibe húzódtott zürjéneket, akik részben a jobb megélhetés reményében, részben a Vim mentén igen erőteljes és erősszakos keresztény térítés elől elbujdosva vernek tanyát a Visera völgyében (szórványos bujdosókról azonban lényegesen korábban is szó esik: a vicsegdai—vimi krónika már 1380-ból tudósít arról, hogy „hitetlenek” menekültek oda; ezek azonban nyilván kevesen lehetnek ahhoz, hogy falvak alapjait vessék meg, mint utódaik száz esztendővel utóbb). A kitelepülők még jó ideig szorosabb-lazább kapcsolatot tartanak eleik szülő- és lakóhelyével. Egy 1608-i orosz kútfő változatlanul a vimi határhoz sorolja a Visera mentén jelzett két falvat: Bogorodszk és Bolsoj Lug településeket (az előbbiben 11 lakott és 12 elhagyott, az utóbbiban 3 lakott és 5 elhagyott portát vett számba az összeírás). 1634-ben cári rendelet szünteti meg ezt az államigazgatási kapcsolatot, önálló adófizető egységnek nyilvánítva a Visera mentét. Ugyanakkor tudomásunk van arról, hogy a XVII. század folyamán — amikor a sziszolai, alsó-vicsegdai, udorai és vimi zürjénység nem jelentéktelen hányada kerekedik föl és húzódik a Felső-Vicsegda, a Felső-Káma, az Izma és Pecsora folyók vidékére vagy éppen Szibériába — a zürjén népség kirajzásában a viseraiak is részt vesznek. A sanyarú életkörülmények, a gyakori éhínség kergetik őket, a maradékat pedig tovább ritkítja a korai és igen nagymérvű halandóság. Mintegy másfél évszázaddal későbbi időből van csupán újabb adatunk falvaik gyarapodásáról. Az 1784—86-i összeírás a két, főntebb említett őstelepülés mellett újabb hatot vesz lajstromra, nyolckubban összesen 125 portát számlálván. Adatok a vidék népességének gyarapodásáról: a viserai falvakban 1710-ben 351, 1787-ben 934, 1816-ban 1078 lelket jelez a népszámlálás. A lakosság növekedése a természetes szaporulaton kívül azzal is magyarázható, hogy a XVII—XIX. században a Visera vidéke erőteljes szálakkal kapcsolódik a Felső-Vicsegda mentén alaposan elszaporodott és megnövekedett, élénk gazdasági vérkeringésű zürjén falvakkal. Figyelemre méltó, hogy ennek ellenére a XIX. század során ismét az elvándorlás és nem a betelepedés jellemző a Visera vidékére, a század derekán pedig éppen tömeges elvándorlás indul meg, ezúttal Szibériába. Annál fontosabb ez a közlés, mert az Alsó-Ob zürjén kivándorlóiról, a ma is létező transzuráli zürjén falvakról van tudomásunk (zömmel izsmai jövevények kerestek ott új hazát), ám a viserai nincstelen zürjének felkerekedéséről a távoli szibériai vidékekre (Cseljabinszk, Orenburg, Barnaul környékére!) eddig mit sem tudtunk, valamint arról sem, hogy maradt-e nyomuk a vadidegen etnikai környezetben. Vajon létezik-e *Sluskañava* és *Jag-vyl* település (Bijzsk környékén), valamint a *Zaselki zyrjan* nevű falu (Barnaul körzetében), ezek a részben vagy egészben (viserai) zürjén helységek az Altáj hegység tövében?! Esetleges mai zürjén lakosságuk felderítése csupán dialektológiai, nyelvtörténeti szempontból is hasznos tanulságokkal járhatna!

2. Ф. В. Плесовский: О взаимоотношениях между коми и русскими по историческим и фольклорным памятникам

[A zürjén—orosz kölcsönhatásokról, történelmi és népköltészeti emlékek alapján]
A szerző a zürjén—orosz kapcsolatok alakulásáról értekezik, az egykori novgorodi kolonizáció megindulásától Permi Szent István püspök tevékenységéig, s a zürjén népköltészetben jelentkező orosz hatásokat értékeli. Általánosságokban mozgók cikke azonban csupán a felületét súrolja ennek a nagyon is fontos és érdekes problémának. Nem újabb kutatások eredményeit teszi közzé, mindössze régebbi megállapításokat publikál legjobb esetben népszerűsítő—ismeretterjesztő jellegű írásában, amely ebben a formájában legföljebb napilapba, de nem tudományos közlönybe kívánkozik. A címben jelzett téma sokkal alaposabb elemzését találjuk például az *Ocserki po istorii Komi ASZSZR* című történeti monográfia első kötetében (megjelent Sziktivkarban, 1955).

3. Ф. В. Плесовский: Устно-поэтическое творчество коми народа

[A zürjén nép szájhagyományos költészete]
Az előző cikkhez hasonló jellegű és mélységű közlemény nem tudományos értekezés, hanem a nagyközönségnek szóló tájékoztatás a zürjén folklór főbb műfajairól. Az 1956-ban kiadott zürjén népköltészeti gyűjtemény⁸ elé ugyanezen szerző írt előszót (zürijén nyelven); a jelen cikk ennek alig átdolgozott orosz nyelvű változata.

⁸ Коми мойдъяс, сьыланкывъяс да пословицяс. Сыктывкар, 1956.

4. *A. K. Микушев*: В. А. Савин и народная поэзия

[V. A. Szavin és a népköltészet]

A közlemény Viktor Szavin (Nyobdinsza Vittor, 1888—1943), az egyik legjelentősebb zürjén költő és drámaíró lírájának és a zürjén népköltészetnek összefüggéseit, kölesönhatását elemzi.

5. *Б. А. Серебrenников*: Заметки по истории коми языка

[Zürjén nyelvtörténeti adalékok]

Előzetes közlemény a szerző 1963-ban megjelent, a permi nyelvek történeti alakтанát tárgyaló és folyóiratunkban — mint főntebb jeleztük — a jövőben ismertetendő művéből.

6. *Е. С. Гуляев*: Функции исходного падежа в коми языке

[A zürjén elativus funkciói]

A kitűnő nyelvészeti dolgozat előzetes közlemény a szerző (azóta már megvédett, ám sajnálatunkra nyomtatásban meg nem jelent) kandidátusi értekezéséből (*A zürjén nyelv s elemű határozóragjai*). Igen tekintélyes mennyiségű zürjén és votják nyelvi anyag alapján, adatait átgondoltan megrostálva és elrendezve elemzi leíró módszerrel az elativus funkcióit a zürjén nyelvben. Megállapítja, hogy az elativusraggal ellátott névszó leggyakrabban hely- és időhatározó szerepét játssza a zürjén mondatban (elativus, ablativus, delativus, temporalis), ritkábban fordul elő okhatározói, partitívusi és comparatívusi funkcióban. A szerző elemzése példásan gondos; mindenütt tekintetbe veszi a mondat egészének összefüggéseit, az alapszó szemantikai szerepét, a különféle zürjén nyelvjárások és a közeli rokon votják nyelv hasznosítható tanulságait is. Közleményét mind kitűnő példaanyaga, mind megállapításai alapján haszonnal forgathatjuk nyelvészeti kutatásainkban.

7. *З. И. Кузнецова*: Обзор памятников коми письменности XVIII в.

[A XVIII. századi zürjén nyelvemlékek áttekintése]

A kitűnő dolgozatot 1960-ban már ismertettük folyóiratunkban (NyK. LXII, 371—3).

8. Приложение: Документы по истории коми

[Melléklet: zürjén történelmi dokumentumok]

A kötet végén függelék formájában ritka, becses zürjén történelmi okmányokat publikál a kiváló zürjén történettudós és etnográfus, P. Doronyin, értékes jegyzetekkel megtoldva.

Doronyin 1927-ben az uszty-vimi Angyali Üdvözet templomban talált és másolt le egy kézzel írott könyvet, amely a következő felirattal viselte: „Az uszty-vimi Arkangyal templom és az Angyali Üdvözet templom régi évkönyve és cári oklevelek”. A könyvről a benne talált bejegyzések alapján kiderült, hogy elejétől a végéig másolat: egy A. Sergin nevű teológus írta le az (uszty-vimi egyházközséghez tartozó) okvadi plébánián 1813-ban, amely évben a dokumentumok eredeti példányait Vologdába kellett küldeni (a vologdai püspök azon esztendőben utasította az egyházmegyéjéhez tartozó plébániákat és kolostorokat, hogy a birtokukban levő régi, értékes okmányokat összegyűjtés és további megőrzés végett küldjék el a püspöki székhely illetékes hivatalához. A szóban forgó zürjénföldi, okvadi dokumentumok eredeti, Vologdába került példányairól ma mit sem tudunk). A teológus másolta kéziratok könyv szazegy esztendeig magántulajdonban volt; 1914-ben vásárolta meg akkori tulajdonosától, egy Sz. Djakonov nevű uszty-vimi gazdától Kirillov pápa, az uszty-vimi Angyali Üdvözet templom lelkésze, hogy a továbbiakban plébániáján őrizze a becses művet. Itt bukkant rá s másolta le Doronyin 1927-ben, és szerencsére, mert 1929-ben a plébániát megszüntették, a templomot bezárták, majd azt követően Sergin kéziratok könyvének is nyoma veszett.

Az okvadi—uszty-vimi manuscriptum öt különböző írásművet foglalt magában. Ezek az alábbiak:

a) III. Iván nagyherceg 1485-i adománylevele Perm Vicssegodszkaja lakosainak

Az okiratban III. Iván moszkvai fejedelem megerősíti tulajdonjogukban a permi püspökök jogtalan, önkényes terjeszkedése, földfoglalása miatt panaszt tevő zürjén parasztokat, pontosan kijelölve birtokaikat (Ivan Gavrilov nótárius 1482-i összeírása alapján). Különös értéke számunkra az oklevélnek, hogy pontos részletezéssel tünteti fel az egykorú zürjének lakta területeket: a vicsegdai, vimi, udorai, sziszolai, felső-kámai, luzai zürjéniség szállásterületeit, falvait, a hozzájuk tartozó erdőket, folyókat, tavakat

stb. Az adománylevél nemcsak értékes történeti okmány, hanem becses nyelvemlék is, a több száz benne foglalt földrajzi (és kisebb mértékben személy-) név révén.

b) III. Iván nagyherceg 1490-i adománylevele Filofej permi püspöknek

Tartalmilag az előzővel szorosan összefüggő okirat, amelyben a fejedelem pontosan kijelöli az uszty-vimi püspök birtokait. Valójában nem adománylevél ez, inkább erőteljes hangú figyelmeztetés: semmiféle újabb birtokot nem juttat ugyanis a püspöknek, csupán a korábbi (1483-i) adománylevelet erősíti meg, ezen túlmenően pedig azokat a földeket, amelyeket a püspök önkényesen sajátított ki a zürjén parasztok rovására, visszaadhatja jogos tulajdonosainak. Az oklevél pontosan felsorolja a püspökséghez tartozó földeket, vizeket, helységeket, bennük a porták számát és az ott lakó püspöki jobbágyokat. Történetileg is, nyelvi szórványemlékként is becses okirat.

c) III. Iván nagyherceg 1483-i adománylevele Filofej permi püspöknek

Ez az az adománylevél, amely megszabja a permi püspök javadalmaikat, s amelyet a főntebbi, 1490-i okmány megerősít. A birtokviszonyokon kívül a püspök bíraskodási jogát állapítja meg az uradalmihoz tartozó jobbágyok fölött.

d) Vánstatutum a vimi járás számára 1608. április 4-éről

Az okirat a jelzett vidék vám- és adóilletékeit szabályozza. 1653-ig volt érvényben. Elsősorban történeti szempontból érdekes okmány, zürjén nyelvi adatot igen keveset tartalmaz.

e) A vicsegdai-vimi krónika

A krónika írását 1586–88 körül kezdhette el Miszail szerzetes, az uszty-vimi Arkangyal templom lelkésze. Ennek halála után Jevtyihij, az uszty-vimi Angyali Üdvözlé templom papja folytatta 1619-ig, amikor a metropolita rendelete megtiltotta a kispapságnak a krónikaírást. Doronyin forráskritikai elemzése megállapítja, hogy a mű vegyes forrásokra mehet vissza: helyi krónikákból es okiratokból csakúgy merített, mint népmondákból és legendákból. Írói a XIV. századtól 1619-ig követik a zürjének földjén lezajlott avagy a zürjéneket is érintő oroszországi eseményeket. A krónika alkalmasint egyike a legbecesebb zürjén történeti kútfőknek, bőséges hely- és személynévanyaga pedig értékes szórványemlékké is avatja.

V. kötet (1959)

1. Л. Н. Жеребцов—Л. П. Лашук: Этнографический уклад населения Верхней Вычегды

[A Felső-Vicsegda lakosságának néprajza]

A Vicsegda medencéjében az i. sz. I. évezred végén jelennek meg a zürjének, de ennek az 1109 kilométer hosszúságú folyónak kezdetben csak az alsó, majd később, a XVI. század végéig bezárólag is csupán a középső folyása mentén települnek meg, a Sziszola folyó torkolatáig, a későbbi Uszty-sziszolszk (ma: Sziktivkar) helyéig. Ettől a vonaltól keletebbre, a Felső-Vicsegda mentén eladrig vogul településeket találhatunk. A zürjének főlhúzódása erre a vidékre a XVII. században indul meg, amikor alsóvicsegdai, sziszolai, letkai, luzai, udorai és vimi parasztok áradata indul meg új otthon, jobb megélhetést, zavartalanabb életkörülményeket keresve. A Vicsegda felső folyása mentén falvakat alapító zürjének különböző vidékei menekültjei, akik sokszor egy falun belül is keverednek. Egy példa: 1678-ban a mai Gyerevjanszk és Rucs falu alapját nyolc sziszolai, két luzai, két udorai és egy viserei jövevény gazda veti meg. Ez a magyarázata annak, hogy nyelvföldrajzilag máiglan a sziszolai, vicsegdai és izsmai típusú nyelvjárásszigetektől tarkállik ez a vidék.

Zserebcov és Lasuk értékes tanulmánya figyelemmel kíséri e vidék történelmének alakulását a legutóbbi időkig. A település- és gazdaságtörténeti elemzés után kiváló képet rajzol a Felső-Vicsegda zürjénjeinek településnéprajzi viszonyairól, népi öltözködéséről, étkezéséről, hiedelemvilágáról, műveltségi és oktatásügyi helyzetéről, végül külön részt szentelve a vidéken 1917 után bekövetkezett jelentős fejlődés ismertetésének. Nyelvész, néprajzkutató és történész egyaránt haszonnal tanulmányozhatja ezt a cikket.

2. Г. М. Буров: Из результатов археологической разведки 1957 г. на Верхней Вычегде

[Az 1957-i felső-vicsegdai régészeti kutatás eredményeiből]

A szerző Pomozdin és Kercsomja falvak körzetében végzett ásatásokat a Vicsegda partján; cikke voltaképpen az ásatási jegyzőkönyvek ismertetése. A feltárt anyagból különösen jelentősnek ítéli agyagedények és kovaköveszközök maradványait. A leleteket az i. e. VIII—II. századra datálja.

3. Б. А. Серебrenников: О некоторых вопросах исторической грамматики коми языка

[A zürjén történeti nyelvtan néhány kérdése]

A cikk újabb elbízatos közlemény a szerző 1963-ban megjelent permi történeti nyelvtanából, amelyet később egészében szándékozom ismertetni.

4. Е. С. Гуляев: Происхождение падежей с элементом *сь* в коми языке

[A zürjén *сь* elemű határozóragok kialakulása]

A cikk újabb közlemény a szerző főntebb említett kandidátusi értekezéséből. Gondos és kiterjedt anyaggyűjtést végezvén, a hasznosítható nyelvészeti szakirodalom alapos ismeretében és kritikai értékelésével négy permi határozórag eredetét elemzi alaktani és mondattani megközelítéssel. Az elativus zürj. — votj. *-ś*, *-yś*, *-is*, vtj. *-yšt*-ragjának kialakulásáról végső soron WICHMANN (FUF. XVI, 162—3) és FUCHS (SUSA. XXX/14, 6—7) korábbi álláspontjára helyezkedik. Az egressivus zürj. *-šan*, *-šen*, *-yšan*, *-yšōž*, *-išōž*, vtj. *-yšen*, *-šen*, *-šan* ragjáról FUCHS (i. m.) véleményét fogadja el s egészíti ki újabb adatokkal és következtetésekkel. Az ablativus zürj. *-lyś*, *-līs*, *-vis*, votj. *-les*, *-līs*, *-lest*, *-lest* származtatását I. SZINNYEI FgrSprw. 67—8, UOTILA Kons. 198—9. Végül a comparativus *-ša* ragjának eredetét boncolgatja a szerző. A formáns lokálisan igen elszigetelt, csupán a zürjén nyelv luzai, felső- és középső-sziszolai és permjék nyelvjárásából van rá adatunk, tehát a rag mindössze a déli zürjén nyelvjárás területén létezik. Guljajev elfogadhatónak tartja SZINNYEI, WICHMANN és UOTILA (vö. Kons. 314) véleményét, amely szerint a comparativus az elativusból alakult másodlagos rag. Ugyanakkor lehetségesnek tartja azt is, hogy valamilyen névutóból agglutinálódott raggá (közelebről a votják *šana* 'außer' névutót veszi gyanúba), ám ötlete részletesebb kifejtésére, bizonyítására itt nem vállalkozik. A kérdéshez lásd viszont RÉDEI, Postp. 175, 213.

5. А. Н. Фёдорова: Последние годы жизни И. А. Куратова

[I. A. Kuratov életének utolsó esztendei]

A jeles zürjén irodalomtörténész Ivan Kuratov (1839—75), a nagy tehetségű, mostoha sorsú zürjén költő megtört pályájának végéről tudósít. A katonai szolgálatban álló Kuratovot a közép-ázsiai orosz gyarmatosítás Turkesztánba vetette, ahol 1871—75-ig tevékenykedett. A költő demokrata és humanista maradt a szerencsétlen, elnyomott kirgizek között is, akiknek bírói minőségében katonai előjáróival szemben is pártját fogta.

VI. kötet (1960)

1. Я. Н. Безносиков: Первые шаги культурной революции в коми крае (1918—1920 гг.)

[A zürjénföldi művelődésügyi forradalom első lépései 1918—20-ban]

A szerző azt a valóban forradalmi mozgalmat vázolja, amely 1918-ban indult meg a Zürjénföldön az iskolahálózat kiépítése, az írástudatlanság megszüntetése, a népművelés, a helyi sajtó és irodalom megteremtése érdekében.

2. Л. Н. Жеребцов: К истории народного жилища коми

[A zürjén népi építkezés történetéhez]

A tanulmány előjáróban a legrégebb zürjén településformákat és épülettípusokat vázolja, a zürjénföldi régészeti leletek kamatoztatásával. Ezt követően egykorú írásos emlékek vallomása alapján a XVI—XVIII. századi lakó- és gazdasági építményeket ismerteti. Végül — bővebb szakirodalom felhasználásával — a XIX. századi népi építkezést mutatja be. A cikket számos rajz és fénykép kíséri. Előzménye volt a szerző egy korábbi dolgozata a Szbornyik harmadik számában (ismertetését is lásd ott!), valamint Lev Lasukkal közösen publikált tanulmánya a főntebb ismertetett ötödik kötetben.

3. Ф. В. Плесовский: К вопросу о развитии семьи у коми и удмуртов (по терминам родства)

[A család fejlődése a zürjéneknél és votjákoknál a rokonsági terminológia alapján]

A cikk a zürjén és votják családi viszonylatok történeti alakulásának elemzését tűzi ki vizsgálatá céljául. Mint láttuk, a Szbornyik második kötetében Szidorov ugyancsak ezt a kérdést boncolgatta. Pleszovszkij tanulmánya sem módszerében, sem eredményei-

ben nem hozott — sajnos — újat. A hasznosítható korábbi szakirodalom megállapításai-
val nem ért egyet, ám kritikai feldolgozására nem vállalkozik, csupán hiányosságaira
óhajt rámutatni (Castréntól máig). A kérdéssel korábban foglalkozó kutatókat sommá-
san az elfoglultság és a burzsoá szemlélet metelyéből következők egyoldalúság vétségében
marasztalja el. Nem kivétel ez alól a legújabb szakirodalom sem, például E. VÄÄRI ide
vonható tanulmánya (Soome-ugriline sõnavara eesti sugulasnimides. Emakeele seltsi
aastaraamat II. Tallinn, 1956). Pleszovszkij a finnugor komparatívisztikával szemben
etnográfiai alapon tagadja a patriarchátus finnugor kori lehetőségét, későbbi alakulat-
nak tartván azt. Amde nem etnográfiai, hanem nyelvi anyagot próbál vallatóra fogni,
módszertanilag önmagával kerülve feloldhatatlan ellentmondásba. Cikkéből úgy veszem
ki, hogy anyaggyűjtése számos kívánnivalót hagy maga után, nyelvészeti felkészültsége
pedig olykor ugyancsak vitatható. Egy példával szemléltetném ezt. A szerző szerint
a patriarchátus és a monogám család eddigi (burzsoá) nyelvi bizonyítékainak például
a *férj, feleség, házastárs, apa, anyja, vő* stb. fogalom és az ezeket jelölő szavak meglétét
tekintették a finnugor nyelvekben. Pleszovszkij úgy ítéli, hogy az *anya* fogalom és az
ezt jelentő szavak eleve kihullajtandók a kritika rostáján. Miért? Mert hiszen a magyar
eme szó soha nem tartozott ebbe a fogalomkörbe és etimológia-családba, lévén jelentése
nem 'Mutter', hanem 'dieses'. Ezért a magyar szó nem tartozhat össze a finn *ema* (sic!)
szóval, következésképpen az utóbbi sem finnugor szó! Ellenben a magyar *atá* (sic!)
szó jelentése általában 'hím, kan'.

Ismereteim szerint ilyen módszerek alkalmazása a mai nyelv- vagy néprajz-
tudományban nem minősíttetnek elfogadhatónak.

4. M. A. Сахарова—H. H. Сельков: Некоторые особенности говора кольских коми
[A kolai zürjének nyelvjárásának némely jellegzetessége]

A két jeles zürjén dialektológus 1959-ben járt a Kola-félszigeten, népük messzire
szakadt részét s annak nyelvét tanulmányozandó. A kolai zürjének zöme három faluban
összpontosul (Lovozero, Krasznoscselje és *Čalmny-Väre*); lélekszámuk 1959-ben itt
904 volt, 95 jurák-szamojéd, 754 lapp és jelentős számú orosz lakos között. Kisebb
zürijén csoportokat találhatunk még Kanyevka, Harlovka, Teriberka falvában és másutt.
Gyűjtőink az első két faluban működtek. Lovozerót 1608-ban lapp telepések alapították,
zürijének — izsmái rénszarvastenyésztők — az 1880-as években érkeztek ide először,
majd számukat a következő évtizedek során újabb izsmái jövevények gyarapították.
Krasznoscselje falvának alapjait 1922-ben lovozerói kitelepülők vetették meg. Fő fog-
lalkozási águk a rénszarvastenyésztés, ezt egészíti ki a halászat és vadászat. Érdekes
a keveredett lakosság nyelvi képe. A zürjének izsmái anyanyelvjárásukon kívül oroszul
beszélnek (s néhányan lappul); a lappok anyanyelvükön kívül oroszul és zürjénül;
ellenben a jurákok anyanyelvükön már nem beszélnek, hanem helyette oroszul, zürjénül
vagy lappul!

A tanulmány ismerteti a kolai zürjén nyelvjárás legfontosabb hangtani és alaktani
jellegzetességeit, s végül néhány sorból álló kis szövegmutatványt is közöl. Az izsmái
eredetű kolai tájnyelv csaknem maradéktalanul olyan, mint a hasonló eredetű kanyini
zürijén tájszólás (l. NyK. LXVI, 17—34); hozzáteendő, hogy szókinésében némi lapp
hatás mutatkozik.

5. Т. И. Жилина—H. А. Колегова: Некоторые особенности говора обских коми
(с. Мужы и Шурьшкеры)

[Az obi zürjének tájnyelvének néhány jellemzője Muzsi és Šuryškary faluban]
Ugyanezen zürjén nyelvjárást ismertette VÁSZOLYI: NyK. LXVII, 24—30.

6. В. Сорвачёва: Ненецкие и хантыйские заимствования в говоре зауральских коми
[Az Urálon túli zürjén nyelvjárások jurák-szamojéd és osztják jövevényszavai]

Ugyanezt a témát nagyobb apparátussal feldolgozta RÉDEI KÁROLY (NyK.
LXIV, 71—96 és NyK. LXVI, 3—16), érdemben foglalkozván SZORVACSOVA eredmé-
nyeivel is.

7. Б. А. Серебренников: Из истории образования формы отрицательного глагола
в языке коми

[A zürjén tagadó ige kialakulásának történetéből]

A szerző főntebb említett permi történeti alakjának megfelelő fejezetében bőveb-
ben kifejti a kérdéssel kapcsolatos véleményét.

VII. kötet (1961)

1. Б. А. Серебрянников: Историко-лингвистические заметки

[Nyelvtörténeti adalékok]

A cikk az alábbi kérdésekkel foglalkozik:

a) A *-luk* utótagú helynevek Jarenszk környékén

Az alsó-vicsegdai Jarenszk környékének toponimikája különféle (orosz, zürjén, karjalai, vepsze stb.) eredetű. Talányosak a folyóparti vagy menti helyek, helységek megjelölésére szolgáló, *-luk* vagy *-lug* végű helynevek, pl. *Matlug*, *Bazluk*, *Morgolug*, *Kazluk* stb. A szerző szerint a kérdéses végződés nem azonosítható az orosz *lug* 'Wiese' szóval, zürjén eredeztetése ugyancsak kizárt. Ellenben az osztj. *lux* [vö. KT. 473–4], vö. *lox* 'öböl, lefolyás nélküli holtág' szó a magyarázat nyitja, annyival inkább, mert a kérdéses helynevek előtagja is érthető az osztjából.

b) A zürj. *gort* szó eredetéről szólván a szerző megállapítja, hogy eredeti jelentése nem 'otthon', hanem 'falu'.

c) A zürj. *sám* szóról értekezve a 'Verstand, Sinn' jelentést másodlagosnak itéli, eredetinek pedig 'Kraft, Fähigkeit' jelentést tesz föl.

d) Az *-a* elem eredete a zürj. *munõma* típusú múlt idejű ige (névi) alakokban

A kérdéses toldalék a szerző szerint nem azonos az ellátottsági *-a* képzővel, hanem „különleges erősítő partikula”.

e) Miért szerepel néha a zürjén népmesékben a múlt idő helyett jövő idő?

Szerebrennyikov a következő népmesei szöveget veszi bonckés alá: „*olisõ-võlisõ starik da staruka. nyilõn võli nyl. õtpyr nylys minas võrõ.*”, azaz 'élt-éldegelt egy öregember meg egy öregasszony. Volt nekik egy lányuk. Egyszer a leány elmegy az erdőbe'.

A *minas* típusú Sg3 igealakokat a mai (szovjet) zürjén nyelvianok jövő idejűnek tartják. Szerebrennyikov — helyesen — megállapítja, hogy valójában nem jövő, hanem jelen idejű igealakok ezek, funkciójuk pedig az efféle (vagy akár másfajta) szövegekben stilisztikai: a beszéd élénkítése.

2. Р. М. Баталова: Фонетические особенности оньковского диалекта коми-пермяцкого языка

[A komi-permják nyelv onyi nyelvjárásának hangtani jellemzői]

A dolgozat előzetes közlemény a szerző azóta már megvédett, kitűnő kandidátusi értekezéséből. A téma azért különösen fontos, mert a permják nyelvjárások rendszerén belül egyedülálló és sajátos onyi tájnyelv ma mindössze két falucskára zsugorodott, ott is csupán az idős emberek beszélnek, kipusztulása a szemünk előtt játszódik le. Korábban pedig e fontos nyelvjárásról érdeemben alig volt tudomásunk (vö. DialChrest. 26–7). R. БАТАЛОВА alapos helyszíni anyaggyűjtése alapján mutatja be a nyelvjárás hangtani arculatát. Számos kisebb-nagyobb fontosságú fonetikai jellegzetesség közül kiemelkedően érdekes és sajátos az ózürjén *l* fonéma sorsa ebben a nyelvjárásban. A sziszolai, koszai — kámai dialektusokhoz hasonlóan a (szótagvégi) *l* fonémát az onyi tájnyelv is megőrizte: *nyl* 'Mädchen' ~ *nylys* 'das Mädchen'. Ennél azonban sokkal figyelemre méltóbbak az alábbi megfelelések: zürj. *važõn* ~ onyi *lãžym* 'régén'; zürj. *voštis* stb. ~ onyi *loštis* 'elveszített'; zürj. *šin-va* ~ onyi *šin-la* 'könny' stb. stb. Tehát az onyi nyelvjárásra nemcsak a szótagvégi *l* megőrzése jellemző, miként az ún. sziszolai típusú dialektusokra (szemben a vicsegdai típusú *nyl* > *nyv*, illetve az izsmai típusú *nyl* > *nŷ* hangfejlődési tendenciával), hanem az inyvai—juszvai nyelvjárásban lejártszódotott általános *l* > *v* tendenciának, hogy úgy mondjam, reciprokjaként az onyiban általános *v* > *l* hangfejlődést figyelhetünk meg. Az inyvai—juszvai permjákban ugyanis az ózürjén *l*-ből nemcsak szótagvégi, hanem általában, minden fonetikai helyzetben *v* fejlődött. Ezzel ellentétesen az onyi nyelvjárásban nemcsak megőrződött az ózürj. *l* (m i n d e n fonetikai helyzetben), hanem egy általános *v* > *l* tendenciát is megfigyelhetünk: az etimologikus őspermi, sőt éppen finnugor eredetű *v* fonémából is *l* alakul. Amíg tehát az inyvai—juszvai tájnyelvterületen az *l*—*v* korreláció megbillenése az utóbbi fonéma teljes általánosulását eredményezte, az előbbi pedig egyszerűen kipusztult a fonémarendszerből, a szomszédos onyi nyelvjárásban ennek éppen fordítottja következett be. Eredeti zürjén szavakon kívül orosz jövevényszavak is ezt igazolják: or. *torgoŷka* > onyi *torgoŷka* 'kofa'; or. *koroŷnik* > onyi *koroŷnik* 'tehenistálló'; or. *kanaŷva* > onyi *kanaŷva* 'árok'. Tehát orosz *v* (~ kámai nyelvjárási *u*) > onyi *l*.

Végére pedig: ha eddig az ózürj. *l* viselkedése alapján négy fő zürjén nyelvjárás-típust különböztettünk meg (sziszolai, vicsegdai, izsmai és inyvai), az onyi *l* = *l*, *v* > *l*

jelenség alapján számolhatunk egy ötödik típussal is, amelyet — jelenlegi ismereteink szerint — ez az összezsugorodott és végnapjait élő kis maradvány-nyelvjárás képvisel.

3. *M. A. Сахарова—Н. Н. Сельков*: Краткая характеристика говора сс. Мордино и Лопыдино (по р. Локчим)

[A Lokcsim folyó menti Morдино és Lopydino falu nyelvjárásának rövid jellemzése]

A két szerző helyszíni anyaggyűjtés alapján megállapítja, hogy a jelzett két falu és általában a Lokcsim folyó mentének nyelvjárása nagy vonásokban azonos a *nyv ~ nylys* típusú felső-vicsegdai dialektussal, alig jelentős helyi eltérésekkel.

4. *Е. С. Гуляев*: Редкие случаи употребления исходного падежа в коми языке [Az elativus használatának ritka esetei a zürjénben]

Újabb előzetes közlemény a szerző kandidátusi értekezéséből. Az elativus funkciója közismerten igen kiterjedt a zürjénben: lehet elativus, ablativus, temporális, causativus, comparativus stb. stb. A cikk néhány ritkább mód-, eredet-, tekintet-, ok-, cél- és állandó határozói szerkezetet mutat be, amelyben az elativus funkciója eltér a szokásostól.

5. *Д. А. Тимушев*: Транскрипция коми топонимики средствами русской графики [A zürjén toponimika átírása az orosz írás nyújtotta lehetőségekkel]

A tanulmány a címben jelzett probléma zürjén, illetve orosz helyesírásai vonatkozásait tárgyalja. Mind a témának, mind megoldásának nagy gyakorlati jelentősége van, zürjén és orosz szempontból egyaránt.

6. *А. Ванев*: Особенности коми стихосложения

[A zürjén verselés sajátosságai]

Az ígéretes tehetségű költő és irodalomtörténész kandidátusi értekezéséből közöl részletet, úttörő módon vállalkozva egy eddig igen elhanyagolt kérdéskomplexum fejtegetésére. A zürjén népköltészet verselési sajátosságainak elemzése mellett főleg I. Kuratov és V. Csisztaljov, a két kiváló zürjén költő poétikai kísérleteit és eredményeit boncolgatja. A probléma iránt magyar részről is megnyilvánult már érdeklődés, illetve kifejtéséhez is történt már szerény, de ígéretes hozzájárulás (vö. DOMOKOS PÉTER: CUFU. 471—79).

7. *Ф. В. Плесовский*: К вопросу о развитии песен коми и удмуртов

[A zürjén és votják ének fejlődésének kérdéséhez]

A permi népek szájhagyományos költészetének legrégibb rétegét a szerző megállapítása szerint a mai gyermekdalok képviselik (ilyenek például a közismert zürjén *bobő-bobő, duda-duda, ruj-ruj* és sok más egyéb). Ennek az ősi permi rétegnek finn és karjalai párhuzamai is vannak. A sajátos izmai zürjén és a votják munkadal-improvizációkban ugyanolyan paralelizmust mutat ki, mint a Kalevalában. Ezeket a tipológiai jegyeket Pleszovszkij az őspermi korra vezeti vissza.

8. *Л. Н. Жеребцов*: К изучению культуры и быта горнозаводского населения Коми края (II половина XIX — начало XX вв.)

[A Zürjénföld bányaüzemi lakosságának életkörülményei és művelődési viszonyai a XIX. század második felében és a XX. század elején]

A címben foglalt témát fejti ki a szerző történeti, szociográfiai és néprajzi vonatkozásaiban.

9. *Г. М. Буров*: Новые стоянки в долине р. Вычегды

[Új ásatások a Vicsegda folyó medencéjében]

A dolgozatot ismertette ERDÉLYI: NYK. LXVI, 204 kk.

VIII. kötet (1963)

1. *Л. Н. Жеребцов*: Занятия крестьян локчимских селений в конце XIX — начале XX вв.

[A Lokcsim menti települések parasztságának foglalkozási ágai a XIX. század végén és a XX. század elején]

A szerző ismerteti a Lokcsim folyó völgyének a XVII. század végén meginduló betelepítését, a folyó menti falvak kialakulását, majd az ottani lakosság foglalkozási ágait, a csekély hozamú földművelést és állattenyésztést, az ősi eredetű halászatot és vadászatot, végül az idénymunkákat: a fuvarozást, erdőkitermelést, kubikusmunkákat

a zürjén parasztlak elszegődését Szibériába, Perm környékére, Bogoszlovcskoje gyáraiba. Tájékoztató a múlt századi háziiparról, a lakosság egykori sűrűségéről és egészségügyi helyzetéről.

2. Ю. В. Гагарин: Секта «Свидетелей Иеговы» в Коми АССР и её реакционная сущность

[A „Jehova tanúi” szektája a zürjén autonóm köztársaságban és reakciós lényege]

A cikk szociológiai szempontból igen érdekes képet nyújt a jehovisták szektájának terjedéséről a Zürjénföldön a háború után, valamint a velük szemben folytatott felvilágosító tevékenységről.

3. В. И. Канивец: Археологические находки путешественника В. Русанова

[V. Ruszanov utazó régészeti leletei]

Ruszanov, a jeles sarkvidék-kutató az 1900-as évek elején száműzetésben sánylódott Uszty-sziszolszk (a mai Sziktivkar) városában. Innen utazott 1902—3-ban a Pecsora vidékére, ahol a folyó középső szakasza mentén régészeti gyűjtést is végzett. A cikk szerzője ismerteti a kő- és fémtárgyakból álló leleteket, amelyek megállapítása szerint XII—XIV. századi balti-finn kapcsolatokra utalnak.

Ha ez valóban megfelel a történeti valóságnak, rögvést fölmerül az a fontos kérdés, hogy milyen etnikummal számolhatunk a jelzett időben és helyen? Ismereteink szerint a zürjénség (és az oroszok) a Közép-Pecsora tájain csak a XV. században létesít településeket. Korábban az orosz források (például a Nesztor-krónika) egy *pecsera* névvel jelölt etnikumot rögzítenek itt, amelyet azonban a legújabb kutatások nem tartanak azonosíthatónak a zürjénnel sem, az obi-ugorokkal sem, ugyanakkor képtelenek mibenlétét tisztázni, s erre Kanyivec sem vállalkozik. Vö. VÁSZOLYI: NyK. LXIII, 239; LXVII, 10—13.

4. Г. М. Буров: Новые данные о могильниках XII—XIV вв. у с. Гам на Нижней Вычегде

[Újabb adatok az alsó-vicségdai Gam falu környéki XII—XIV. századi temetkezési helyekről]

Az 1959-ben végzett ásatások újfent egykori pogány zürjén lakosság jelenlétét tanúsítják a címben jelzett időben és helyen.

5. Э. А. Савельева: Первый везлянский могильник

[Az első vészljanei temető]

A kitűnő sziktivkari régész 1961—62-ben a Vim folyó bal partján, a Veszljana torkolatától egy kilométerre ásatott ki egy temetkező helyet. A halottégetés rítusáról tanúskodó sírok az V—VI., esetleg a VII. századból valók.

6. В. Е. Лузгин: Археологические находки на побережье Чёшской губы и полуострова Канин

[Régészeti leletek a Csosai öböl és a Kanyin félsziget partvidékén]

A cikkirő az általa vezetett 1959—61-i ásatások eredményeit ismerteti.

7. В. А. Латышева: Пьеса «Шондилань» как этап в творчестве Савина

[„A nap felé!” című színmű mint mérföldkő Szavin művészetében]

A fiatal zürjén irodalomtörténész Viktor Szavin drámájának irodalomtörténeti és dramaturgiai elemzését nyújtja cikkében.

8. П. И. Чисталёв: Из истории развития музыкальной культуры Коми АССР (1918—1932 гг.)

[A zürjén autonóm köztársaság zenekultúrájának fejlődése 1918—32-ig]

A cikk az 1918-ban megindult zürjénföldi kulturális forradalom zenei vonatkozásait tárgyalja.

9. Ф. В. Плесовский: Коми-пермяцкие песни

[Permják dalok]

A cikk permják lírai dalokat és műfajokat mutat be, utalással a Perja-mondakörre és annak irodalmára.

10. Е. С. Гуляев: Этимологические заметки

[Etimológiai megjegyzések]

A szerző ötvenhét zürjén szó votják megfelelőseit gyűjti össze, és gondos hangtani meg szemantikai elemzéssel állapítja meg ősspermi eredetüket.

11. *A. E. Ванев*: Ритмико-интонационная структура коми стиха

[A zürjén vers ritmikai és intonációs szerkezete]

Albert Vanyeev az újabb zürjén műköltészet egyes verstani és ritmikai problémáit fejtegeti.

12. *Т. И. Орнатская*: Русская песня на Вашке

[Az orosz dal a Vaska mentén]

A cikkíró orosz folklorista, aki 1961 őszén a Vaska folyó mentén kutatta a zürjének körében élő orosz népköltészetet. Az oroszul gyengén tudó, ám orosz dalokat jól éneklő udorai zürjén asszonyokról és művészetükről értekeznek, összehasonlító módszerrel elemezzék az udorai vidéket ért mezenyi, arhangelszki, peesorai és pinyegai orosz folklor-hatásokat.

13. *Г. Г. Барксапов*: Формирование графических и орфографических норм коми литературного языка

[A zürjén irodalmi nyelv betűvetési és helyesírási szabályainak kialakítása]

A cikk a zürjén írásbeliség útját mutatja be Permi Szent István írásrendszerétől a múlt századi úttörő ABC-alakító kísérleteken át máiglan. Összegezi Permi Szent István ilyen irányú tevékenységét, majd Szavvaitov, Kuratov és G. Sz. Litkin munkásságát a XIX. században, Cemberét századunk elején. Elemzi Molodcov 1918–30-ig elfogadott orosz betűs írásrendszerét, az ezt követő rövid életű (1930–35) latin betűs grafikát, majd az 1936–38-as írásreformot és annak eredményét, a ma is használatos orosz betűs zürjén ábécét.

*

Végezetül: rendkívül sajnálatos tény, hogy nem egy szovjet (vagy egyéb külföldi) tudományos intézménnyel van ugyan kapcsolatunk, ám ez korántsem szoros és főleg nem rendszeres. Így például nem egy helyre küldünk s nem egy helyről kapunk könyvtári anyagot, dokumentációt stb. — ötletszerűen, hébe-hóba. A magyar finnugristikát különösen érdeklik egy-két szovjet „vidéki” város kutatóintézetében, főiskoláján folyó munkálatok, különös tekintettel nyelvrokonaink tudományos intézményeire. Példának okáért: Perm, Szverdlovszk, Sziktivkar, Kudimkar, Petrozavodszk, Izsevszk, Szaranszk, Joskar-Ola, Hanti-Manszijszk nyelvészeti, néprajzi, régészeti, antropológiai és egyéb publikációit ugyancsak célszerű volna ismernünk (mint megfordítva: nekik is a mieinket!). Az ismertetett zürjén filológiai közlöny számaihoz is többnyire magánúton ha hozzájutunk; a teljes sorozatot (amely eddig mindössze nyolc füzetből áll!) az akadémiai könyvtárban sem találjuk meg. Nem akadna végre gazdája ennek az ügynek, aki segíteni tudna ezen a lehetetlen és tudományos kutatómunkánk számára igen csak hátrányos helyzeten?

VÁSZOLYI ERIK

A. Kövesi Magda: A permi nyelvek ősi képzői

Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 432 l.

1. Harminc esztendő hűséges, kitartó, többször előlről kezdett s végül befejezett munkájával egy egészében, rendszerszerűségében, összefüggéseiben fel nem térképezett fontos területet kutatott végig monográfiájában A. KÖVESI MAGDA kandidátus, a debreceni tudományegyetem docense. Az eddigi összefoglaló kísérletek és a részletkérdésekkel foglalkozó munkák példás ismerete, valamint tetemes mennyiségű maga gyűjtötte nyelvi anyag elemzése alapján vállalkozott benne a permi nyelvek képzőrendszerének leíró alak- és mondattani bemutatására, továbbá nyelvtörténeti analizésére. A Zsirai Miklós — néhai professzora — emlékének szülő lírai hangú ajánlás után a mű az alábbi részekre oszlik.

Az első szöveg (7–8) monográfiája előzményeiről, 1932-ben elkezdett anyaggyűjtéséről szól a szerző, majd munkája folytatásáról, a monográfia első változatául szolgáló, 1958-ban megvédett kandidátusi értekezéséről. Ezt követik az átírási és rövidítés magyarázatok (9–10), majd a forrás munkák tekintélyes jegyzéke (11–16). A bevezetés (17–27) a mű elvi alapvetését tárgyalja. Ismerteti az uráli nyelvek szóképzésánál korábban foglalkozó összefoglalásokat (Szinyei, Györke, Lehtisalo és mások kutatásait), majd munkája célját; a permi nyelvek szó-

képzési rendszerének fölmérését. Jelzi a téma határvonalait is: mint a könyv címe is mutatja, csak az ősi (uráli, finnugor, finn—permi) eredetű zürjén és votják képzőelemek problematikájával foglalkozik; a permi nyelvek külön életében keletkezett, illetve idegen eredetű képzőkkel nem vagy csak kivételesen. Anyagát a következőképpen elrendezve tárgyalja: 1. a képző hangalakja és alakváltozatai, 2. a képző funkciói, 3. a képző eredete és rokon nyelvi megfelelői.

A következő fejezet címe: A permi (közelebbről zürjén) képzőrendszeréről általában (29—38). Ebben először az anyag rendszerezési lehetőségeit, a választható csoportosítási szempontokat értékeli a szerző: a képzők alakja, szerkezete, funkciója, produktivitása vagy improduktivitása s végül eredete szerinti kategorizálást, a legutóbbit ítélvén a leginkább megfelelőnek. A könyv témájától elhatárolt képző-problematikát is e fejezetben érinti KÖVESI: a permi nyelvek külön életében önálló szavakból keletkezett, valamint a jövevény (bolgár-török, tatár, orosz) elemeket. E két kérdés futólagos áttekintése után tér rá monográfiája tulajdonképpeni témájára: uráli, illetve finnugor eredetű képzők a permi nyelvekben (39—407).

A munka gerincét követi az összefoglalás (409—26), amely a tárgyalt képzők újabb áttekintését nyújtja eredet, hangalak és a funkciók fejlődése szerint, megkísérelve az anyag kronológiai elrendezését. A kötet végén egy zürjén nyelvjárási térképet találunk (427) és a következő lapon egy ehhez fűzött magyarázatot, a zürjén nyelvjáráskok megoszlásáról az *l ~ v* hangviszony alapján.

2. A következőkben néhány megjegyzést szeretnék hozzáfűzni a mű egyes részletkérdéseihez.

140. l.: Az *-(ō)z* deverbális képző azonosítása a vicegdai és peccorai zürjén plur. 1. *munamōz* stb., *ogō munōz* stb., plur. 2. *munō*, *munōz* stb. imperativusi alakok toldalékával elvileg megkísérlelhető, UOTILÁnak (Kons. 273) a szerző által idézett habozásától függetlenül. Kövesi ezzel kapcsolatban így foglal állást: „Véleményem szerint azonosítható”. Ezek után várniok, hogy mire alapozza sommásan megfogalmazott véleményét, a megokolás, kifejtés azonban elmarad. Ezt az eljárást először módszer-tanilag kárhoytathatónak tartom, másodsor a magam részéről vitás kérdésekben mind-össze *ex cathedra* közölt „véleményt” nem tudok elfogadni (s talán nem állók egyedül effajta kétkedő magatartással).

Kövesi két helyen is foglalkozik a zürj. *ōksy ~ votj. eksez* 'Herr, Fürst, Kaiser' szóval. Először (138—9) a zürjén szót a deverbális névszók nomen actoris (agentis) csoportjába sorolja, láthatólag az *ōksyny* 'herrschen' igéből származtatva. Tudomásom szerint a zürjén főnévben semmiféle képzőt nem kell keresnünk, ebből következően nem is tarthatjuk deverbális nomen actorisnak, annyival inkább, mert nyilván nem ez a főnév származik az említett igéből, hanem éppen megfordítva: az iráni eredetű (a votjékban is meglevő) főnévből keletkezett a zürjén ige. Ugyanide, a deverbális nomen actorisok közé sorolja KÖVESI a votj. *eksez* szót is. Ennek deverbális származtatását ugyancsak a fenti alapon szintén lehetetlennek tartom. Az igaz, hogy UOTILA (Kons. 271, 293) a votják szó végén esetlegesen képzőt lát, ám az is, akkor is kicsinyítő képző lenne. A zürj. *ōksy* főnévnek van *ōksyr* alakváltozata is. Az utóbbi variáns *-r* végkonzonánsa másodlagos, analogikus képződmény, amint ezt UOTILA (Kons. 271) megnyugtatóan kifejtette. Véleményét tulajdon helyszíni anyaggyűjtésem alapján maradéktalanul osztom. KÖVESI (281—2) az *-r* denominális nomen képzők csoportjában tárgyalva az *ōksy* szót, így ír: „Ez a magyarázat lehetséges ugyan, de az is elképzelhető, hogy más *-r* végű zürjén képzések analógiájára vette fel az iráni jövevény-szó... az *-r* végződést”. UOTILA okfejtést nyújt, világosan megnyugtató eredményre jutva — KÖVESI „elképzelhetőnek” tart egy másik lehetőséget, okfejtés nélkül. Azután: végső soron KÖVESI is a n a l ó g i a eshetőségére gondol (bár nyelvi anyaggal nem tudja ezt bizonyítani) — akkor viszont a szót megint csak nem merném a megfelelő *d e r i v á t u m o k* közé sorolni, valódi (és nem analógiás úton eléllt) derivátumokkal egy sorba. És végezetül: műve 138. lapján ugyanezen zürjén szóról nyilatkozva, KÖVESI láthatólag elfogadta UOTILA jelzett véleményét, így tehát újabb vélekedése egy korábbi-val kerül ellentmondásba, amelyet a szerző nem oldott fel.

138. l.: A zürjén V. *tun* 'Wahrseger, Weissager, Seher', Ud. *tunjur* 'Schimpfwort' szó a *-z* képzős deverbális nomen actorisok közé soroltatott, hivatkozással WICHMANN (FUF. XIV, 112) egy feltételes megjegyzésére. Se az utóbbi alapján, se másként nem értem, hogy miért. A *tun* főnevet világosan képtelenség ide vonni, az Ud. *tunjur* pedig ugyanilyen világosan nem származékszó, hanem összetétel: *tun* 'Zauberer' + *jur* 'Kopf.'

144. l.: A zürj. *-jan* többesi toldalék funkciójának kialakulásában KÖVESI többek között finnségi (karél-vepsze) hatást lát. A finnségi—zürijén kapcsolatok eddigi kutatása

ismeretében ezt az ötletet nem tartom valószínűnek. A karjalaiak és vepszék révén vagy két tucatnyi jövevényszó került a zürjén nyelvbe, pontosabban: néhány, a karjalai—vepsze hatásnak kitett nyelvjárással. Ez a nyelvi besugárzás azonban nemcsak hogy messzemenően nem terjedt ki a zürjénség egészére, de — éppen ezzel összefüggésben — nem lehetett olyan intenzitású, hogy nyelvtani elemeket, toldalék-morfémákat is juttatott volna a zürjénbe. Ennek pillanatnyilag mind zürjén, mind általános nyelvészeti ismereteink ellentmondanak. — Lásd legújabbban RÉDEI KÁROLY felfogását erről a kérdéstről: Zweiter internationaler Finnougristenkongress, Helsinki, 23—28. 8. 1965, Esitelmien ja tiedonantojen tiivistelmä 105.

148—9.: A permi *-jas*, *-jos* stb. főnévi többesjelről szólván a szerző alaposan ismerteti e bonyolult kérdés eddigi bőséges irodalmát, maga is számos kitűnő kritikai megjegyzést tévén. A problémát azonban még így sem tekinthetjük lezártnak vagy maradéktalanul tisztázottnak. Újabbban, 1963-ban RÉDEI nyilvánított véleményt e tárgyban: NyK. LXV, 374—5.

182. l.: A szerzővel ellentétben a zürj. *kužala* 'in der Längsrichtung' szót s a hozzá hasonlókat nem tekintem helyet vagy irányt jelölő főnévnek, hanem határozószónak.

213. l.: A zürj. *pī* (< **pil*) 'Wolke' szó esetében szabatosabb lett volna a pontosabb adatolás, annak feltüntetése, hogy a szó melyik zürjén nyelvjárásban fordul elő, s a szerző melyikből idézi. Hiszen a szó nem közzürjén, hanem — szótáraink bizonyossága szerint — csupán az alsó-vicségdai, udorai, vimi és izsmi nyelvjárásban maradt meg.

263—4. l.: KÖVESI az alábbi megállapítást teszi: „... azon törzseknek, amelyek a XIV. században a Vicségda menti, ópermi nyelvet beszélő őslakosságra rátelepedtek, egyike az udorai nyelvjárást beszélte”. Először: ami „a XIV. században a Vicségda menti, ópermi nyelvet beszélő őslakosságot” illeti, kétszeres, félreérthető vagy félrevezető engedményt tesz a szerző a szabatosság rovására. Nem tudom ugyanis, történetileg pontosan fogalmazunk-e, ha a szóban forgó „ópermi nyelvet beszélő” — tehát, szabatosabban: ózürjén — etnikumot őslakosságnak nevezünk. Továbbá: ez az ózürjén népesség az ezer kilométernél hosszabb Vicségda mentét az idő tájt korántsem népesítette be végig; csupán az alsó folyása mentén telepedett meg, legföljebb a Sziszola folyó torkolatáig (ennél keletebbre csak a XVI. század végétől kezd fölfele húzódni a Vicségda mentén). Másodsor: nincs tudomásunk arról, hogy az alsó-vicségdai ózürjén nemzeti csoportokra, törzsekre rátelepedett-e más — törzsi rendben élő — népesség, legyen az akár zürjén, akár nem zürjén. Kétkedhetünk tehát abban is, hogy ezeknek egyike lett volna az udorai nyelvjárás hordozója. KÖVESI eme utóbbi megállapítását végképp nem értem, de annyi biztos, hogy mai zürjén történelmi ismereteink ellentmondanak neki. A szerző alaptalanul hivatkozik V. LITKIN-re is (Drevn. 121), akinél szó sincs ilyesmiről. Ellenkezőleg, LITKIN — a zürjén történeti forrásokkal egybehangzóan¹ — világosan leszögezi, hogy a XIV. században zürjén nemzetségek népesítik be az Alsó-Vicségda mentét, s ezeknek tulajdonítja ő az „ópermi” (azaz ózürjén) nyelvemlékek túlközte nyelvjárástípust. Ezekről északra helyezkedik el az udorai zürjénség (a Felső-Mezény és Felső-Vaska mentén), akikben történetileg más — ugyancsak nemzeti vagy törzsi szervezetben élő — zürjén népcsoportot, nyelvileg pedig más ózürjén nyelvjárástípust képviselőit kell látnunk. Semmi tudomásunk nincs arról, hogy az utóbbiak rátelepedtek volna az előbbiekre, következésképpen semmiféle nyelvészeti következtést nem írhatunk erre a — nem létező — számlára.

265—7. l.: Elvileg, módszertanilag vitathatónak tartom, hogy lehet-e az ózürjén nyelvemlékeket (XIV—XVII. század) általában, általános érvénnyel az ózürjén nyelvállapot emlékeinek tartanunk s belőlük az egész ózürjén nyelvre vonatkozó tanulságokat levonnunk, ahogyan KÖVESI teszi, ez alkalommal a főnévi igenév képzőjének tárgyalásakor. Kételyem szülője az a tény, hogy a szóban forgó nyelvemlékek végtére is egy (vagy egy-két) ózürjén nyelvjárás írásos emlékei csupán (nevezetesen a fentebb említett alsó-vicségdai zürjénség nyelvjárásáé). Ugyanakkor a XIV—XVII. századi zürjén nyelv a különféle nyelvjárások együttese, amelyek viszont ekkor már időben is, térben is régen s olykor ugyancsak messze eltávolodtak egymástól, következésképpen nyelvi differenciációjuk is jelentősen előrehaladott lehetett.

333—4. l.: Újszerű megvilágításba helyezi a szerző az *-(y)š* elativusrag eredetét boncolgató — s többnyire, végső soron eredménytelen — eddigi kutatásokat. A probléma illetően megközelítését azonban még további, tüzetesebb vizsgálatok hivatottak igazolni,

¹ Vö. Очерки по истории Коми АССР. Сыктывкар, 1953. 46—7. lap.

esetleg cáfolni. — A permi *-št-, -yšt-* elativusrag-változatnak KÖVESI szerint csupán egyetlen zürjén megfelelőe van (a *myšt, myštōn* névutóban), a votjákban pedig a rag elszigetelve létezik a birtokos személyragos és visszaható névmási paradigmában. Következtetése: „... úgy vélem, a votj. *-št-* rag *-t-* elemet vagy küiőálló ragelemnek, vagy pedig egyszerűen olyan anorganikus járulékhagnak tekinthetjük, ami *-k-*val váltakozva *-š-* után szokott jelentkezni”. A helyzet — nekem úgy tűnik — mégsem intézhető el ilyen egyszerűen. Először azért sem, mert a kérdéses *-t-* elemről elődeink már nyilatkoztak, méghozzá másként: a fgr. **t* ablativusraggal tartják azonosíthatónak (UOTILA: KONS. 314; WICHMANN: FUF. XVI, 162; FUCHS: FUF. XVIII, 198). Másodszor pedig a zürjénben is több olyan, e tekintetben gyanúba fogható határozóragos alak létezik, amely kérdésessé teszi, hogy az *-št-* alternáns (leíró szempontból; történeti szempontból alkalmasint: összetett rag) a zürjénben csupán egyetlen névutó végén élne (amelyet viszont FUCHS i. h. meg éppen másként magyaráz). Ilyen például (SzsSzlKomi):² *vōlīkti* stb. 'csupán, éppencesak; azután'; Ud. *asulīštōm* 'reggeltől' (*asul-īšt-ōm*), *ōnvištōm* 'mostantól' (*ōni-īšt-ōm*), *pervejšīštōm* 'első alkalomtól kezdve, az elejétől' (*pervej-īšt-ōm*), *poŋvištōm* 'kicsi kortól kezdve' (*poŋi-īšt-ōm*) stb. A láthatólag bonyolultabb kérdésben újabb elgondolkodtató állásfoglalás is történt: SZ. GULJAJEV az *-št- > -yšt-, -īšt-* ragkombinációt őspერი eredetűnek tartja, amely azután hangtani és alakitani okok miatt elszigetelődött a permi nyelvekben (a zürjénben csaknem a kipszutulásig) az elativus *-š- > -yš* ragja, illetve az elativusi *-š-* részvételével alakult szekunder ablativus, egressivus és praelusivus ragok mellett (Isztoriko-filologiceszkij szbornyik Komi filiala AN SZSZSZR 5. füzet, 1959: 137—41. l.).

358. l.: A zürj. *-yšt-, -yšt-* deverbális igeképzőről szólva a szerző a következőket jegyzi meg: „Egyes nyelvjárásokban (izsmai, sziszolai, permják) nem *-št-* alakban jelentkezik a képző, hanem egyszerűen *-š* formában. Pl.: I. Sz. *malīšni*, P. *mavj-šni* 'streicheln'. Nem valószínű, hogy itt *-št ~ -š* váltakozással kell számolnunk, inkább arra gondolhatunk, hogy az említett nyelvjárásokban az *-š* mint igeképző is önálló a n á l l ó a n jelentkezik, más nyelvjárásokban ismét (udorai, luzai, vicsegdai) a *-t* mom.-int. képzővel képzőbokrót alkotva.” Való igaz, hogy egyes nyelvjárásokban olykor *-št-*, máskor *-š-* alakban fordul elő a fenti igeképző, ám szó sincs arról, hogy önálló *-š-* igeképzővel kellene számolnunk ugyanilyen funkcióban. Egyszerűen *-št- > -š-* váltakozásról van szó (ahogy KÖVESI mondja), vagy hogy szabatosabbak legyünk: adott fonetikai helyzetben az *-yšt-, -št-* igeképző *-t-*je mássalhangzótörődés következtében kiesik. Ilyen fonetikai helyzet van például a főnévi igenévben: *matyštīštny* 'odalopózni, közeledni egy keveset' < *matyšt-t-yšt-ny*. A képző végén a zürjén számára eleve idegen, kellemetlen mássalhangzókapcsolat van, ehhez járul még egy harmadik konzonáns az infinitívus képzőjének elején, s így áll elő a konzonánsok törődése, melynek következményeként az *-yšt-ny > -yšny* mássalhangzókiezés történik meg. Két bizonyítékom van erre. Először: több zürjén nyelvmesterem (izsmai, inyvai permják és vicsegdai közlők) beszédében a hasonló infinitívusokat rendszeresen *-yšny*-alakban figyeltem meg, normális, különösen gyorsabb beszédtempó esetén (például a főntebbi ige főnévi igeneve: *matyštīšny*). Amikor ismételten megkérdeztem egy-egy efféle infinitívust, s ők lassú beszédtempóval, taglaltan, esetleg éppen szótagolva ejtették a szót, a képző hangalakja is nyomban *-yšny* volt (például *matyštīštny*). Másodszor: az igei paradigma olyan tagjaiban, ahol a fenti mássalhangzótörődés nem áll elő, képzőnk ugyancsak *-yšt-* hangalakban szerepel. Például: Praes1Sg *matyštīšta*, Praes2Sg *matyštīštan* stb. Az utóbbi alakokban a morfofonetikai helyzet éppen feloldja a mássalhangzókapcsolatot, amely különben a zürjén számára oly idegen lehet, hogy az *-yšt-* képzőből például abszolút szövégi helyzetből is hajlandó kidobni a második konzonánst. Ilyen fonetikai helyzet adódik például az Imperat2Sg-ban: *matyštīš sećce!* 'húzódjál csak arra egy keveset, lopakodj arra egy kicsit!' — hallottam egyszer egyik izsmai nyelvmesteremtől; amikor aztán faggattam, hogy hogyan is mondta ezt, szépen tagolta, ekképpen: *matyštīš sećce!* — Megjegyzendő: a *-t-* egyéb mássalhangzókapcsolat végéről is szívesen elmarad, például *bošny ~ (<) boštny* 'nehmen', *bošt ~ (>) boš* 'nimmi!' stb.

414. l.: A zürj. *-jus ~ votj. -jos* főnévi többesjel kialakulását KÖVESI a finn-permi egység korára teszi. Magam — RÉDEI KÁROLY (NyK. LXV, 374) számomra meggyőző véleményéhez csatlakozván — ezt lehetetlennek tartom, s csupán a permi nyelvtörténet következő korszakában, az őspermiben tartom elképzelhetőnek.

414. l.: KÖVESI szerint „más rokon népekkel való huzamosabb kapcsolat (földrajzi közelség) is nyomot hagyott az ősi képzőrendszeren, mennyiségi és minőségi válto-

² Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961.

zást eredményezve”. Az infinitívus *-ny* képzőjét például a szerző az ugor—permi kapcsolatok számlájára írja, más képzőket a zürjén—finnségi érintkezések nyelvi eredmények tart. Az ugor—permi kapcsolatok illetően intenzitását az újabb kutatások kétségbe vonják (vö. ITRONEN: FUFU. XXXII, 67—76; RÉDEI: NyK. LXVI, 260). Ugyanígy alapon kételkedem én abban, hogy a karjalaiak és a vepszék egykori érintkezése a zürjénség egyes törzseivel, tehát egyes özürién nyelvjárással, mélyebb nyelvi kölcsönhatást eredményezett volna, mint jó két ueat finnségi szó átvételét az adott zürjén nyelvjárássokban.

KÖVESI permi nyelvtörténeti korszakolása (415—17) olykor nem világos számmorra. Először beszél „öpermi korszakról”. Mint kitűnik, az utóbbi megjelölést az özürién nyelvemlékek korára (XIV—XVII. század) alkalmazza. Ezt követően veszi föl „a népköltészet kora” periódust, amelyet azonban kronológiailag nem határoz meg. Vitathatónak tartom, hogy szerencsés-e maga az elnevezés is, de ennél sokkal nagyobb bökkenő, hogy e nyelvtörténeti korszak keretében beszél KÖVESI zürjén—magyar és finnségi—zürién érintkezés nyomairól a permi képzőrendszerben. Ha jól értettem, a „népköltészet kora” a megelőző „öpermi kor” után következne, tehát minden körülmények között legalább a XIV. század után. Akkor viszont ilyen kapcsolatok kissé bajosan képzelhetők el.

425. l.: „Arra a kérdésre, hogy a zürjénben miért maradtak fenn viszonylag nagyobb számban az ősi elemek, mint a votjákban, nehéz választ adni. Lehet, hogy a sok évszázados különélés és a finnségi (vepsze, karjalai, lapp) népek földrajzi közelsége következtében sokkal jobban megőrizték ősi sajátosságait, mint a votják, amely a XI. századtól kezdve állandóan idegen (bolgár—török, tatár, orosz) környezetben élt” — írja a szerző. Félek, ismét sokkal nagyobb jelentőségűnek véli a finnségi—zürién kapcsolatokat, mint szabad volna. Azután: a finnségi (karjalai és vepsze) érintkezésekből a lapp szigorúan kizárandó; tudomásom szerint lapp—zürién kapcsolat csak az 1880-as évektől kezdve jött létre és csak a Kola-félszigeten, az oda kirajzott néhány száz izsmai zürjén és a lapp óslakosság között. Egyébként lapp—zürién viszonylatban „földrajzi közelségről” beszélni alaptalan. De ha már a votjákban számolunk az „állandó” idegen hatással, akkor bizony a zürjénben is számolnunk kellene a XIV. századtól (ha nem éppen előbb) fokozatosan növekvő orosz nyelvi hatásokkal.

A mű 427. lapján található zürjén nyelvjárási térképen három hiba van: Perm városának neve a térképen még Molotov, holott a kézirat leadásakor, 1964 februárjában ez már anakronizmus volt. Továbbá: az alsó-vicsegdai nyelvjárás tévesen a felső-vicsegdai helyén van föltüntetve csakúgy, mint az alsó-sziszolai valahol a felső-sziszolai helyén.

3. Megjegyzendőnek tartom, hogy a könyv szedése lehetne olykor szerencsésebb, könnyebben áttekinthető. Olykor például egy fejezetben belül a tárgyalt képző egyes alakváltozatait külön bekezdésben tárgyalja a szerző, ám a bekezdés elén a tárgyalt morféma egyáltalán nincs nyomdailag megfelelően kiemelve, szedése rossz, az adatok belemosódnak az értekezés szövegébe, olykor helyesírási is kifogásolhatóan, olykor félrevezetően: nem tudom neha, hogy az adat a megelőző bekezdéshez tartozik-e még vagy fordítva, a következő élére kívánkozik-e már. Ilyen kifogásolható szedést találunk például a 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 229, 231, 232, 245, 252, 256, 259, 300, 303, 309, 310, 314, 321, 329. lapon.

Javítatlan sajtóhibát találunk például az 58, 125, 181—2, 184, 191—2, 195, 222, 224, 304, 318, 332, 401, 404—5. lapon. Ezeket kijavítva jegyzékbe lehetett volna foglalni a kötet végén. Egy szómutató ugyancsak lényegesen megkönnyítette volna a fontos monográfia forgatását.

A zürjén nyelvjárás térkép hasznos függelék. Épp ennyire hasznos lett volna viszont egy votják nyelvjárás térkép is.

Kérdés, nem lett volna-e célszerű a fontos monográfiát idegen nyelven kiadni. Alig vitatható, hogy magyar nyelvű volta csökkenti használhatóságát külföldi szakmai körökben.

Végezetül: KÖVESI műve feltétlenül nyeresége szakirodalmunknak. Azt sem hallgathatjuk azonban el, hogy az értekezés felvet bizonyos alapvető módszertani, szemleleti problémákat. Ezeknek megítélésére magamat nem tartom hivatottnak, annyival kevésbé, mert ilyen észrevételek elhangzottak már KÖVESI MAGDA kandidátusi értekezésének vitáján FOKOS DÁVID, LAKÓ GYÖRGY, KÁLMÁN BÉLA, DEME LÁSZLÓ és SZ. KISPÁL MAGDOLNA részéről (vö. I. OK. XVII, 347—9). Azt hiszem, ezeket a kritikai megjegyzéseket lehetett volna gyümölcsözőbben kamatoztatni az értekezés nyomtatásban megjelent változatában.

VÁSZOLYI ERIK

Eesti murded I—II

Tallinn, 1961. 383 l.; 1965. 423 l. Eesti Riiklik Kirjastus

Egy finnugor szempontból is nagy jelentőségű kiadványsorozat megindulásáról szeretnék folyóiratunk hasábjain megkésve beszámolni. 1965 őszén jelent meg az Eesti murded (Észti nyelvjárások) második kötete. Mielőtt rátérnék a kötetek ismertetésére, vessünk egy rövid pillantást az előzményekre.

Köztudomású, hogy a múlt század folyamán Finnországhoz hasonlóan Észtországban is hatalmas méretű népköltészeti és nyelvjárásgyűjtés folyt. Századunk 30-as éveire az összegyűjtött anyag terjedelme már meghaladta a 250 000 lapot (l. ZSIRAI, FgrRok. 467). A második világháború végéig azonban ebből csak egy-két kötetnyi nyelvjárás szövegkiadvány látott napvilágot. A gyűjtőmunka a háború után is tovább folytatódott. A tartui Kreutzwald Irodalmi Múzeum népköltészeti osztályának anyaga 1960 elején 787 908 lapra terjedt.¹ Ennek az irdatlan mennyiségű anyagnak a megosztása műfaj és lapterjedelem szerint kerek számokban a következő volt: népdal 350 000; mese, monda, tréfa stb. 95 000; találoškérdés 100 000; közmondás, szólás 170 000; játékok, táncok 38 000; dallam 20 000; népszokások, hiedelmek 285 000.

Az 50-es évek közepén az Észt Tudományos Akadémia Anyanyelvi Társaságának gondozásában megjelent egy kétkötetes válogatás az önkéntes gyűjtők által lejegyzett szövegekből (Valimik murdetekste I. Tallinn, 1955; Pajatusi Põhjarannikult. Valimik korrespondentide murdetekste II. Tallinn, 1957). Ezek részben tudományos, részben népszerű kiadványok voltak.

Említést érdemel, hogy az önkéntes gyűjtők hálózatát, amelynek már a múlt században komoly előzményei voltak, 1940-ben szervezték újjá. A gyűjtők száma az Anyanyelvi Társaság irányítása mellett 1955-ben 250-re emelkedett. Az irányítás és szakmai tanácsadás munkáját segítette a Kodumurre c. kiadvány, amelynek 1960–65 között hét száma jelent meg gyűjtési útmutatásokkal, szövegmutatványokkal és a gyűjtőutakról szóló beszámolókkal.

Az Észt Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete 1947-ben vette tervbe egy észti nyelvjárás, tudományos kiadványsorozat megindítását. Mindenekelőtt azt kellett tisztázni, mely nyelvjárásokból hiányosak az előző gyűjtések, s ezt követően megindulhatott az intenzív munka.

A kiadandó sorozatot nyolc kötetre tervezik. A hazai kutatások előmozdítása mellett ez a sorozat arra is hivatott, hogy anyagot szolgáltatson a finnugor kutatók számára az észti nyelv sokoldalú vizsgálatához.

Az Eesti murded sorozatban csak fonetikai átírással lejegyzett szövegek kapnak helyet. Ezek részben hallás után lejegyzettek, másrészt magnetofonszalagról írják át őket. Ez utóbbi szövegekben a beszédszüneteket és a mondathangsúlyt is jelölik. A lejegyzés alapjául a Setälä-féle átírás szolgál. Az eddig megjelent kötetek átírása a finn kutatók által lejegyzett karjalai, lúd, vepsze stb. szövegekéhez hasonlítható. Az átírás pontossága ellenére is kerüli a bonyolultabb jelek alkalmazását. Ez többek közt azért is van, hogy ne nehezítsék meg a rokon tudományágak művelői számára a szövegek használatát.

A kötetek mindegyike egy-egy nyelvjárás bemutatását tűzi ki célul. Arra is nagy gondot fordítanak, hogy ezen belül lehetőleg minden alnyelvjárás kellőképpen képviselve legyen.

Az a cél, hogy a közreadott szövegek minél sokoldalúbban tükrözzék a népnyelv gazdagságát, annak sajátos stílusát, szólásfordulatait, de úgyszintén a helyi szellemi és anyagi kultúrát, valamint a nép hajdani és mai életét.

Az Eesti murded I. kötete, melyet SALME TANNING állított össze, a dél-észti dialektus ún. mulgi nyelvjárását mutatja be. Az öt alnyelvjárás csaknem egyenlő arányban kap helyet a kötetben.

A bevezetés (1–53. l.) a nyelvjárás hang- és alaktani sajátágaival foglalkozik. A szövegekhez lapalji jegyzetek formájában sok száz rövid nyelvi és tárgyi magyarázat járul. Sok adatközlőnek a fényképét is megtaláljuk a tőle lejegyzett vagy magnetofonra vett szövegek mellett. A kötet egy kb. 350 szavas nyelvjárás szójegyzékkel zárul.

A II. kötet MARI MUST munkája. Ez az elsónél lényegesen testesebb kötet az észti nyelv ún. középső nyelvjárásából közöl mutatványokat.

Ezt az észti nyelvjárást beszélik a legnagyobb területen. Területi elterjedtsége mellett még az is emeli jelentőségét, hogy ez a nyelvjárás vált az irodalmi- és a köz-

¹ F. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuseum, Teatmik. Tartu, 1960. 28 l.

nyelv alapjává. Így érthető, miért halad olyan rohamosan ennek a nyelvjárásnak az észti köznyelvvél való egybeolvadása. Az irodalmi nyelvhez fűződő szoros kapcsolat miatt régebben ezt a nyelvjárást a gyűjtők eléggé elhanyagolták. Ezért szenteltek neki különös figyelmet az utóbbi évek során a tallinni Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet nyelvjáráskutatói.

A kötet lehetőleg teljes képet igyekszik nyújtani az egyes alnyelvjárás-csoportokról. Legbőségesebb a harjui, járvai és virui alnyelvjárásokat bemutató anyag, mivel ezek alkotják a középső nyelvjárás legtipikusabb csoportjait.

A nyelvmutatványok 109 faluból származnak. 1921 és 1961 között jegyezték le őket. A magnetofonról átirát szövegek a kötet anyagának 45%-át teszik ki. Mivel a nyelvjárás mind hangtani, mind alaktani tekintetben közel áll a köznyelvi normához, így elmaradhatott a részletes hangtani és alaktani leírás, de itt is van a kötet végén egy tizegynéhány oldalnyi szótári rész.

Mindkét kötet végén találunk egy rövid orosz és német nyelvű rezümét. Itt van a felhasználó anyag részletes jegyzéke a gyűjtő nevével és a feljegyzés idejével együtt.

Összinté elismerés illeti meg mindkét kötet közreadóját az alapos, minden tekintetben követendő példaként szolgálható munkájukért. Kétségtelen, hogy az Észt Tudományos Akadémiának ez az imponáló vállalkozása nemcsak az észti, hanem az egész finnugor nyelvtudomány komoly nyeresége.

A finnugor nyelvtudomány azon művelői számára, akik nem a finnségi nyelvekkel foglalkoznak, nagyon hasznos lenne, ha a sorozat egy- vagy kétkötetes rövidített változata német vagy orosz nyelvű kíséreléssel is megjelenne. Ez azért is pártját ritkító vállalkozás lenne, mert ez volna az első olyan szöveggyűjtemény, amely egy finnugor nyelvterület egészének rendszeres áttekintését adja. Egy ilyen kiadvány az észti nyelvet illetően minden bizonnyal a finnugor kutatók kézikönyvévé válnék.

BERECZKI GÁBOR

G. M. Керт: Образцы саамской речи. Материалы по языку и фольклору саамов Кольского полуострова (Кильдинский и Иоканьгский диалекты)

Moszkva—Leningrád, 1961. Академия Наук СССР, Карелский филиал. 216 l.

A kolai-lapp nyelvjárások kutatása jelentős múltra tekint vissza, mégis igen sok a tennivaló ezen a területen. Az anyaggyűjtés már a múlt században megindult, és megjelent GENETZ ARVID „Oroszlapp nyelvmutatványok” c. gyűjteménye (NyK. XV. Budapest. 1879). GENETZ szövegeiből állította össze HALÁSZ IGNÁC az akkori viszonyokhoz mérten részletes és még ma is forrásértékű Oroszlapp nyelvtani vázlatát (NyK. XVII. Budapest. 1883). A munka továbbvitelének legközelebbi állomása GENETZ szótára volt nyelvmutatványokkal: Kuolen lapin murteiden sanakirja ynnä kielenäyhteitä (Helsinki. 1891). T. I. ITKONEN tollából jelent meg a mai napig legnagyobb terjedelmű orosz-lapp szöveggyűjtemény: Koltan — ja kuolen-lappalaisia satuja. Julkaissut T. I. Itkonen. I—II. Koltalaisia ja kildiniläisiä satuja. Koonnut T. I. Itkonen. — III. Jokongalaisia satuja. Koonnut D. E. D. Europaeus (MSFOu. LX. Helsinki. 1931). Fontos helyet foglalnak el a keleti, köztük a kolai-lapp nyelvjárások kutatásának történetében ERKKI ITKONEN munkái, melyek közül itt csak egyre hivatkozunk: Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus (MSFOu. LXXIX. Helsinki. 1938). Meg kell említenünk még egy szótárt: T. I. ITKONEN, Koltan — ja kuolen-lapp sanakirja (Lexica Societatis Fennougricae XV. Helsinki. 1958). A forradalom előtti orosz, majd a szovjet tudományt is foglalkoztatta a rejtélyes lapp nép és nyelv. Tanulmányozták folklorisztikai, etnográfiai, történeti és nyelvészeti szempontból. 1933-tól kezdve a pp ábécés-könyvek, tankönyvek, fordítások és eredeti lapp nyelvű szépirodalmi művek jelentek meg. A nyelvtudományi tárgyú munkák közül egyet emelünk ki: Эндюковский, А. Саамский (лопарский) язык. (Сб. «Языки и письменность народов Севера» ч. 1. Москва—Ленинград, 1937).¹

Amint a fenti, korántsem teljes felsorolásból kitűnik, KERT munkájának megjelenése előtt a mai nyelvészeti igényeket kielégítő nagyobb szöveggyűjteményben

¹ KERT megjegyzéséből tudjuk, hogy a kolai-lappoknak ma már nincs írásbeliségük, vö. 9. l.

hiány volt, illetőleg KERT munkája előtt egyedül T. I. ITKONEN fentebb említett mesegyűjteményét tarthatjuk ilyennek, melynek csak kisebb része tartalmaz kolai-, nagyobb része pedig kolta-lapp szövegeket.

1955-től 1960-ig a Szovjet Tudományos Akadémia Karjalai Filialéjának Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete expedíciót szervezett kolai-lapp nyelvi anyag gyűjtése céljából. Az expedíció vezetője GEORGIJ MARTINOVICS KERT volt, tagjai pedig V. V. GUDKOVA-SZENKIJEVICS és a Leningrádi Herzen Intézet három lapp hallgatója: A. A. ANTONOVA, O. V. MATRECHINA és V. ZSELEZNYAKOVA. A szövegeket KERT és az expedíció tagjai jegyezték fel, és egymás feljegyzését kölcsönösen ellenőrizték.

KERT könyve kolai-lapp nyelvmutatványokat tartalmaz orosz fordítással és rövid nyelvtani megjegyzésekkel.

A szerző nem műfaj, hanem nyelvjárások szerint csoportosítja a szövegeket. Két kolai-lapp nyelvjárásból: a kildini és a jokongai nyelvjárásból közöl anyagot. Az anyag túlnyomó többsége a kildini nyelvjárást (azaz Lovozero, Umbozero, Voronyje és Teriberka falvak nyelvjárását) szólaltatja meg, míg a jokongai nyelvjárási anyag csak a könyv egyötödét foglalja el. (Ide sorolja a szerző a Csalmé-Varréban és Jokongában feljegyzett szövegeket.) A felsorolt falvakon kívül lappul beszélnek még két kolai településen: Notozeróban (= Nuortijärvi) és Babinszkban (= Akkala). E falvakból nem közöl a szerző szövegeket.

Mint előszavában írja, elsősorban a nyelvészeti kutatás céljait akarja szolgálni, de szövegei történeti és etnográfiai szempontból is érdekesekek. A szövegeket műfaj szempontjából így lehetne csoportosítani: 1. népköltészeti anyag, mesék, dalok, 2. etnográfiai érdekességű szövegek, képek a kolai-lappok életéből (megjegyzendő, hogy népköltészeti anyagának nagyobb része ide is sorolható), 3. néhány személyes élmény, eletrajzrészlet.

A szövegeket a hagyományos finnugor hangjelöléssel jegyezték fel a gyűjtők, de azt bizonyos mértékig kiegészítették és egyszerűsítették. Pl. a palatalizált *n*, *l*, *d* mellett e hangok enyhén palatalizált változatait így jelölik: *n'*, *t'*, *d'*. A zöngés *n*, *l*, *r* zöngétlen megfelelőinek jele KERT könyvében: *ñ*, *l'*, *r'*. Így jelöli a félzöngés geminátákat: *gg*, *dd*, *bb*. Szerintem nincs összhangban a hagyományos finnugor hangjelöléssel az *y*, amely KERT könyvében az *u*-nál előbb képzett hangot, az *u*-nál alacsonyabb nyelvvállású és kevésbé aktív ajakműködéssel ejtett, szókezdeten és szó belsejében előforduló velaris magánhangzót jelöl. Inkább előremutató nyíllal kellett volna jelölni (*y*).

KERT hangjelölése egyszerűbb, mint ITKONENÉ. ITKONENTÓL eltérően KERT nem jelöli a fonémák pozicionális variánsait; fonematikus jelölésre törekszik. Nem jelöli például az *e* és *i* előtti mássalhangzók palatalizáltságát. Azoknak a szövegeknek a hangjelölése viszont, melyeket GUDKOVA-SZENKIJEVICS jegyzett fel (194–214. l.), fonetikus, tehát a pozicionális hangkülönbségeket is feltünteti.

A kildini nyelvjárás hangjait kísérleti fonetikai eszközökkel is megvizsgálták a leningrádi egyetem kísérleti fonetikai laboratóriumában M. I. MATUSZEVICS professzor vezetésével.

Az egyes szövegegyeségek után álló orosz fordításban a szerző a pontos, majdnem szószertinti fordításra törekszik mind szórendi, mind lexikális szempontból. Ezt a célt tartja szem előtt még azon az áron is, ha az orosz irodalmi nyelv normái itt-ott esorbát szenvednek. A lapp szöveg és az orosz fordítás párhuzamos olvasását kissé nehézkessé teszi, hogy a fordítást néha 4–5 lap választja el a megfelelő lapp szövegtől.

KERT könyve jól sikerült eszköz a kolai-lapp nyelvjárások kutatásához. Emellett a könyv nagy része a lapp mesék csodás világát élénk varázsoló, lenyűgözően érdekes olvasmány.

SZABÓ LÁSZLÓ

Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században

Budapest, 1965. Nyelvészeti Tanulmányok 7. kötet. 222 l.

A magyar történeti nyelvjáráskutatás első szárnybontogatásaitól kezdve megkülönböztetett érdeklődést tanúsított XVI. századi nyelvünk írásos emlékei iránt. Az érdeklődés újabb bizonyítéká EGRINÉ ABAFFY ERZSÉBET tanulmánya, amely Sopron megye XVI. századi nyelvjárását mutatja be.

I. EGRINÉ könyvének első részében a „nyelvjárástörténeti kutatások legfontosabb problémái”-t tárgyalja (9–18). Megállapítja, hogy a XVI. században „a könyvnyomtatás elterjedése, az írni, olvasni tudás általánosabbá válása következtében ...

kialakulóban van egy nyelvjárástól független, afölé rétegeződő normatív nyelvtípus” (10). Ennek megjelenése sokszor zavarja a kutatót a helyi nyelvjárás alapszíneinek felismerésében, a jelenségek lokalizálását pedig nehezíti a különböző forrástípusok (kódexek, nyomtatványok, hivatalos iratok, missilisek, irodalmi jellegű kéziratok) keletkezésének, megbízhatóságának bizonytalansága. — Az anyagbemutató kérdései (19—23) között nyelvtörténeti alapon számbaveszi azokat a lényegesebb jelenségeket, amelyek XVI. századi nyelvjárásaink jellemzésére szolgálhatnak: magánhangzóknál a nyíltabbá válást, a labializációt, a nyúlás bekövetkezését vagy hiányát, a kettőshangzók különböző irányú fejlődését; a mássalhangzók köréből pedig a *d*, *t*, *l*, *n* hangok palatalizációját, a geminálódást, az *l* kiesést, a hiátustöltés különböző megoldásait, stb. (Később e felvázolt jelenségek állapotát, meglétét vagy hiányát minden számottevőbb forráson külön-külön is vizsgálja.) — Röviden foglalkozik Sopron megye XVI. századi település- és művelődéstörténeti viszonyaival (25—8). Utal arra, hogy a török időkben elég sokan menekültek ide délebbi országrészekből (nemcsak magyarok, hanem horvátok is). Az iskolázottság elég magas fokú, magyar nyelvű iskolák működnek a megye területén, ezekben lelkeszek is tanítanak.

Tanulmányának következő fejezeteiben bemutatja a mintegy hétszáz iratot tartalmazó forráanyagot (35—139) — közülük sok csak a kandidátusi disszertációban található meg, mert többet terjedelmi okok miatt a kiadványból elhagyott —, majd kísérletet tesz Sopron megye XVI. századi nyelvjárásának felvázolására (139—63). (E két fejezetről, ill. ezeknek egy-egy kiemelt problémájáról lásd később.) — Másfél lapon kitekint a szomszédos Vas megye korabeli nyelvjárására és összehasonlítja azt a Sopron megyével (164—5). — Diakrón metszetet is készít, amelyben a XVI. századi nyelvi állapot előzményeit, illetve a további fejlődés irányait kutatja (166—99). Ehhez legrégibb adatai a XII. századból valók, legújabbak pedig a Magyar Nyelvjárások Atlaszából. — A nyelvjárás alapszíneinek felvázolása után a „normára” gyanús, főleg diákok által írt levelekre támaszkodva megjegyzéseket fűz a XVI. századi dunántúli regionális nyelvi norma kérdéséhez. Egyes diákokra jellemző például az *i*-zéstől való általános tartózkodás. Mások egy idegen nyelvjárás sajátosságait igyekeznek meghonosítani írásaikban. Kimutatja EGRINÉ a megye alapnyelvjárásától idegen, *ö-z* norma terjedését is. Ezt az *ö-z*ést szerinte a törökök elől menekültek hozták fel, valószínűleg Baranya megyéből. (IMRE SAMU szóbeli megjegyzésében felveti annak gondolatát, vajon nem inkább a közelebbi, Pozsony környéki *ö-z*és hatásáról van-e szó.)

2. A levéltárakban felkutatott missiliseket EGRINÉ a lokalizálás körülményeitől, lehetőségétől függően két csoportba osztja: a biztos és a bizonytalan források csoportjába. A teljes biztonsággal lokalizálható források száma elég kevés, mintegy kétszáz kézirat közül mindössze hat családnak összesen 33 levele sorolható ide. Ez a hat család a következő: a Kisfaludyak családja Kisfaludról, a Cziráki család Dénesfalváról, a Csernel család Csernelházáról, a Völcese család Völcesejről, a Vághyak és a Viczayak Lósról. (Itt jegyzem meg, nem tudom, miért tesz kivételt a szerző Nagylózs nevének írásában, mindenütt Lós-nak írja, holott a többi község esetében a mai ortográfiát követi.)

A biztos források nyelvi képe — annak ellenére, hogy a községek nincsenek nagyon messze egymástól — nem egységes. A magánhangzókkal kapcsolatos jelenségek közül pl. az *i* ~ *ü* megfelelés tekintetében Kisfaludon, Dénesfalván és Lóson mutatkozik a mai köznyelvi mértékelt túllépő illabialitás a *kylgye*, *kylgjűk*, *kylldenek*, *kylthethyk*, *kylomben*, *pijnkesd*, *izenetit*, *igjeket* és *annelkyl* adatokban. Ugyanaz a tőszó az egyik községben labiális, a másikkban illabiális magánhangzóval jelentkezik: Dénesfalva *kylgdje* [11-szer]; Lós *kylldenek* [2-szer] (35). — Vagy nézzük az *i*-zést. Csernelházi és lósi levelekben jelentkezik a következő szavakban: *eghnijhan*, *pijnteken*, *nijsthewnk*, *teórwym*, *szeódyjjes* 'szedés is', *szemijljekel*. A többi négy községből származó adatok nem *i*-zók, s még e kettőben is számos ellenpélda van: a mai *i*-ző alakokkal szembeállítva nem *i*-ző például Lóson a *kerem*, *penstth*, *nepekel*, *ernem* stb. (39—40).

A bizonytalan források anyaga jóval gazdagabb az előzőnél, 27 helységről 159 levelet tartalmaz. Ezeket is alaposan feldolgozza EGRINÉ, az egy helyről datáltakat községenként elemzi. A részletes elemzés lehetőséget ad az egyes források nyelvjárás értékeinek összehasonlítására. Nincs róla szó ilyen megvilágításban, de azt hiszem, nem tévedek, ha megállapítom, hogy azok a levelek szintelenebbek, kevésbé nyelvnyelvjárások — a forrás írójának családtörténetétől függetlenül —, amelyeknek szerzője nagyobb műveltségű ember; részt vesz a megyei vagy országos közéletben, ennél fogva sokat utazik, érintkezik más nyelvjárást beszélőkkel. Én e csoportba sorolom többek között Ebergényi Péter Bükrről kelt leveleit. Ebergényi mint ügyvéd, tanult ember, „fontos szerepet játszott Sopron megye életében” (67), nem is nagyon nyelvjárások a levelei. Ugyanígy Karoknay Péter soproni dicator Babótról kelt levele sem.

Nagyjából ezt mondhatjuk a nem saját kezűleg írt levelekről is, pl. Csernel Ambrusné Csernelházáról írt leveléről. — A fentiekkel szemben azok, akik csak a helyi, községi ügyeket intézik, lakóhelyüktől távol kevesebbet tartózkodnak, esetleg népi származásúak, jobbágyok, írásaikban is sokkal nyelvjárásosabbak. Ilyen forrás például a csepregi polgármester, bíró és az egész tanács levele, a kövesdi bíró és tanács levele, a Hegykőn lakozó Szabó János jobbágy levele. Miben mutatkozik meg az erősebb nyelvjárásosság? Elsősorban az *i*-zésben, zártabb határozóragok használatában: *wramtul, errul*, sőt még a diftongusok jelölésében is Szabó János jobbágnál.

„A soproni nyelvjárás képe a biztos és bizonytalan források tükrében” c. fejezetből csupán két kérdésről szólok a magánhangzókkal kapcsolatos jelenségek köréből. Az *i ~ ü* viszonylatában elég nagy az ingadozás: *küld ~ küld, büntet ~ büntet, külemb ~ külemb* stb., de megállapítja EGRINÉ, hogy a labializáló tendencia a XVI. század folyamán erősödött (143). Pl. Bük község nevét illabiális magánhangzót jelölő betűvel írják: *Byk* (Bik), az 1570-es évektől tűnnek fel *Bük* alakok is még gyakran váltakozva a *Bik* formákkal, a 90-es években viszont már 10 *ü* áll szemben egyetlen *i*-vel (167). — Számbaveszi a változást elősegítő legfontosabb tényezőket is, és keresi a labializáció okait. (A környező labialis mássalhangzók hatása, a szó végén levő *ö, ü* asszimiláló hatása, az *l* labializáló hatása, az elég erős hangsúlyos *ü*-zés analógiájára kialakult spontán hangsúlyos labializáció: *ügyekszik, szüntén, künyergék* stb.)

Az *i*-zés kérdése eléggé problematikus. A levelekben mutatkozó tarkaság, a sok ellentmondás alapján nem látja világosan az olvasó, vajon standard jelenség-e ez Sopron megyében, vagy pedig éppen e területen a XVI. században térhódító nyelvjárásai jelenséggel állunk szemben. Előbbi esetben a levelekben mutatkozó sok ellenpélda az írásos norma térhódítását, a nyelvjárás elemek visszaszorítását jelenti, az utóbbiban viszont a források bizonytalanságát a beszélt nyelv bizonytalanságával magyarázhatjuk.

Mai nyelvjárás ismereteink alapján úgy vélem, hogy az *i*-zés egyike a legszilárdabb és legkövetkezetesebb nyelvjárás jelenségeknek, egy-egy falu nyelvjárásában vagy megvan, vagy nincs meg. Határterülete a nyelvjárás térképeken eléggé élesen megrajzolható, nincs olyan szélessávú, ingadozó átmenet az *i*-zés és *é*-zés vagy *ie*-zés között — legalábbis az egyes morfémaikon belül —, mint más nyelvjárás jelenségek esetében. A mai *i ~ é* ingadozás tehát inkább a nyelvjárás és a köznyelv küzdelme, nem pedig a nyelvjárás belüli bizonytalanság. Szerintem a tömorfémákban és meghatározott toldalék morfémaikonban következetes, rendszerszerű *i*-zés meglehetősen már a XVI. századi Sopron megye nyelvében is, ennél fogva EGRINÉ anyagában található nagymértékű *i ~ é* ingadozás akkor is a nyelvjárás és az írott nyelvi norma küzdelme volt. Lehetséges, hogy egyes toldalék morfémaikon — a kijelentőmód tárgyaz ragozás többes szám harmadik személyének múlt ideje: *vigezték, kerestették*, a feltételes mód jele: *tetszenék* (151) nem volt *i*-zó még abban az időben, elképzelhető, hogy később terjedt ki a jelenség ezekre is. A beszélt nyelv rendszerszerű *i*-zése mellett szól az a már említett tény is, hogy az egy helyben lakók, népi származásúak írásban is *i*-zők, a műveltebb, iskolázottabb, sok felé járt emberek pedig általában nem. EGRINÉ is írja: „Egyetlen levelemnek következetes és erős az *i*-zése, a Hegykőn lakozó Szabó János jobbágy levele 1550-ből.”

Meglehetősen aránytalan a kép, amelyet ismertetésemben EGRINÉ ABAFFY ERZSÉBET könyvéről megrajzoltam. Szándékosan inkább egy-két vitatható kérdést emeltem ki, és nem szóltam számos pozitív eredményéről, amellyel nagyban hozzájárult a történeti nyelvjáráskutatás előrehaladásához.

BALOGH LAJOS

Zala megye földrajzi nevei

Zalaegerszeg, 1964. Kiadja Zala megye tanácsának végrehajtó bizottsága. Végh József irányításával és Ördög Ferenc vezetésével gyűjtötték a Zala megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Közzétette Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit. Szerkesztette Papp László és Végh József. 737 l.

Ha a kezünkbe vesszük ezt a csupán egy megye földrajzi neveit tartalmazó terjedelmes kötetet, önkéntelenül is felvetődhet bennünk az a kérdés, mekkora is lehet a teljes magyar földrajzínév-kincs, ha egyetlen megyében több mint 22 ezer hely nevéet, mintegy 30 ezer nevet és névváltozatot gyűjtöttek össze e kötet lelkes munkásai, pedagóg-

gusok, tanulók és más foglalkozásúak. De Zala megye a maga 3281 km² területével a kisebbek közé tartozik, Hajdú-Bihar 6212 km²-rel, Borsod-Abaúj-Zemplén megye 7023 km²-rel, Bács-Kiskun megye 8363 km² területével jóval megelőzi. Azonban a terület nagyságával nincsen okvetlenül egyenes arányban a névanyag nagysága, mert a nevek száma a terület nagyságán kívül tagoltságától, földrajzi és gazdasági változatosságától és a lakosság sűrűségétől is függ. Ezért nem gondolhatunk arra, hogy egyszerű számtani művelettel állapítsuk meg a magyar földrajzi nevek számát. Tekintsünk tehát egy kissé távolabbra is. Más országok neveinek számáról ismerünk becsléseket, és ezekből a magyar nevek számára következtethetünk. LOGNON Franciaország neveinek számát 5—6 millióra, MODÉER a svéd nevekét 10 millióra, SEUFFER csak Felső-Németországot több mint egy millióra tartotta (A. BACH, Deutsche Namenkunde II/1, 21 §). Talán nem tévedünk nagyot, ha mindezeket figyelembe véve a magyar nyelvterület neveinek számát legalább 800 ezerre becsljük. Ebből a hatalmas nyelvi kincsből Zala megye elsőnek mentette meg a maga területének neveit az utókor számára, és tette a tudomány asztalára ezt a kivitelében és méretében is impozáns kötetet.

A munka bevezetője létrejöttének külső körülményein kívül megismertet azokat az elvi elgondolásokkal, amelyeken a gyűjtés alapult. Ezek korszerűek, a reális lehetőségekhez igazodók. A munka jó elvi alapjainak biztosítása elsősorban PAPP LÁSZLÓ, VÉGH JÓZSEF és ÖRDÖG FERENC érdeme. Már a gyűjtés megkezdésekor megállapították, hogy teljességre kell törekedni, a neveket a kiejtés szerint kell feljegyezni, de csak szerény kívánalmakat tűztek e tekintetben a tapasztalatlan gyűjtők elé. A nevek lokalizálását térképen elvégezték, és a határ bejárását nem mellőzték. A gyűjtés egyöntetűvé tétele érdekében két kérdőív készült, az egyik a belterület, a másik a külterület neveinek feljegyzésére. A kérdőívek a legfőbb adatok feljegyzésére alkalmasak, de az adatközlők foglalkozására vonatkozó feljegyzés sem lett volna szükséges, hiszen belőle az egyes rétegek névismeretére lehetne következtetni. Az sem lett volna fölösleges, ha a dűlők hozzávetőleges kiterjedését a szokásos nyíllal jelölték volna a gyűjtők, ahogyan SZABÓ T. ATTILA munkáiban (pl. A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei című tanulmányában) láthatjuk. Ennek jelölését az a településtörténeti megfigyelés is indokolná, hogy az egykori faluk nevéből származó dűlőnevek jelölte föld kiterjedéséből a régi település határát meg lehet állapítani (vö. INCZEFI: MNy. LXI, 79).

A gyűjtött anyag ellenőrzéséről azt olvashatjuk a bevezetőben (14), hogy „Az egész vállalkozásnak ez a helyszíni ellenőrzés volt a legnehezebb, legfárasztóbb részletmunkája”. A gyűjtés irányítóinak nagy érdeme, hogy ezt a fáradságot vállalták, mert vele az adatok megbízhatóbbá váltak, és az egyes gyűjtők munkáját összehangolhatták. A munka bevezető része (15—6) fontos elvi kérdésekkel is foglalkozik. Ilyen például annak kifejtése, hogy a névanyag nagyságát milyen tényezők határozzák meg. Ezek a terület nagysága, jellege, birtokviszonyai, a település kora, a gyűjtés módszere, a jó adatközlők. Nem érthetünk egyet azzal, hogy a lakosság „névadó ötleté”-nek gazdagsága vidékenként különbözne. A nevek száma a reális szükségleten alapul, és azt a tájékozódás lehetősége (ez a tájtól függő) és szüksége (ez a tájékozódó ember igényétől függő) határozza meg.

Nagy értéke a gyűjteménynek, hogy a nemzetiségi lakosságú községekben a más nyelvi neveket és az esetleges párhuzamos magyar neveket is tartalmazza. Ezek közelebbi vizsgálata útján megismerhető az együtt élő népek névadásának egymáshoz való viszonya; például az, hogy azonos szemlélet-e a névadás alapja, és ez tükörneveket vagy más nyelvi megformáltságú neveket eredményez, illetőleg más-más szemléleten alapuló neveket alkottak az együtt élő nemzetek ugyanarról a helyről.

A szerkesztők a népi nevekről nem alkottak köznyelvi alakokat, ezt csak a mutatóban teszik. Erre nagy szükség volt azért, hogy más tudományág kutatója is eligazodhasson a gyűjteményben. Különösen a mássalhangzó-hasonulások jelölése nehezítette volna a gyűjtemény használatát (pl. *Nah-hid*, *Nar-rét*, 211) mutató nélkül.

A nevek helyesírásával túlzottan is hosszan foglalkozik a bevezetés (18—9), és véleményem szerint a Helyesírási Szabályzatnak a nem tudományos munkákra érvényes szabályainak merev alkalmazása bonyolult írást eredményezett. A Magyar Helyesírási Szabályainak 260. §-a módot ad arra, hogy a földrajzi nevek írásában tudományos használatra szánt művekben eltérjünk a szabályzattól. Ennek az adott lehetőségnek a kihasználása megkönnyítette volna a szerkesztés munkáját. A szabályzattól adódóan olyan kérdések vetődtek fel, amelyekre e szinkron adattár nem adhatott eligazítást. Ilyen például az, hogy falunév volt-e valaha a mai határrésznev, vagy még inkább az, hogy személynévi eredetű-e a földrajzi név egyik tagja. A kihalt személynevek nagy számban fordulnak elő a földrajzi nevekben, ezek személynévi eredetét azonban gyakran csak levéltári névjegyzékek alapján lehet megállapítani. Érdekes példaként felhozom,

hogy Csongrád megyében személynévi eredetűnek bizonyult ilyen módon a következő nevek előtagja: *Kalapácsdűlő, Meszesdűlő, Sűrűtanya, Tézslaár*. Ezért helyesebbnek tartom azt, hogy néhány különleges esettől eltekintve, egybeírjuk a gyűjtemény neveit. Különleges esetnek tartom (tehát külön írom) az efféléket: 1. könnyen felismerhető család- és keresztnév van együtt (*Tóth Mari horhos, az Alföldön: Szabó András szigetje*), 2. a képzős előtag nem állandó a névben (*Pusztai Nagyret, Makai Felsősziget*), 3. túlzottan hosszú a szerkezet (*Útelágási földkunyhó, Mészárszékkárendások kaszálója*), 4. laza megformáltságúak a nevek (*Pölöskejő aljai dűlő, Szárazér melletti rész*). Az utcák neveit természetesen a szabályzat szerint kell írunk, mert alakjuk egyöntetű.

A gyűjteményről részleteiben sok jót mondhatunk. Az egyes részek beosztása nagyon célszerű: először a járás térképét találjuk, amelyen a község elhelyezkedését ismerjük meg, utána az egyes települések térképe és névanyaga következik. A gyűjtemény után részletes névmutató van, amelyben a nevek köznyelvi (fiktív) alakjukban találhatók, ha elemei a mai nyelvérzék számára felismerhetők. A mutató a nevek egyes elemeit külön is tartalmazza, ezzel valóságos kész tipológia is, hiszen az egyes elemek megterhelése belőle leolvasható.

Az utóbbi harminc év alatt a magyar nyelvterület különböző részeiről korszerű és megbízható gyűjtemények jelentek meg, legtöbbje közülük történeti anyagot is tartalmaz. A Romániában élő magyarság névkincséből hatalmas gyűjteményeket közölt SZABÓ T. ARTILA (I. LŐRINCZE, Földrajzinév-gyűjtésünk 18 és KÁZMÉR: MNy. LII, 4—5, kny.) és BENKŐ LORÁND (MNy. VI, 144—160). Az ország északnyugati részéből KÁZMÉR MIKLÓS (Alsó-Szigetköz földrajzi nevei, MNyTK. 95), északkeletről H. FEKETE PÉTER (Hajdúböszörmény helyneveinek adattára, MNyTK. 102) és KISS LAJOS (Régi Retköz) munkája örökített meg gazdag anyagot. A Dunántúl déli részéről REUTER CAMILLO egy település neveinek adattárát jelentette meg (Magyaregregy helynevei. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 32. Budapest, 1961; de tudomásom szerint ezenkívül a szerzőnek nagy kéziratot gyűjtötte meg). A Dél-Alföldről alulírottaknak jelentek meg gyűjteményei (Szeged környékének földrajzi nevei. NytudÉrt. 22; Sövényháza és vidékének földrajzi nevei. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1958, 83—153; megjelenésre vár Makó vidéke földrajzi neveinek névtudományi vizsgálata). A Zala megyei gyűjtemény a magyar nyelvterület nyugati, eddig fehér foltjáról közöl gazdag anyagot. Most már tehát a nyelvterület különböző, egymástól távolos tájairól vannak újabb, részletes és szakszerű gyűjteményeink, és a teljes magyar névtár elkészülte előtt az említett területek mindegyikén megfigyelt jelenségek általános érvényére gondolhatunk. Éppen az eddig hiányzó nyugati vidékről származó Zala megyei gyűjtemény kiadásával válik lehetővé megbízható névgyűjteményekre alapozva általános érvényű összefüggések, szabályszerűségek felderítése, tehát a magyar „dűlőnévtan” fellendülése.

INCZEFI GÉZA

Hans-Walter Wodarz: Satzphonetik des Westlachsichen

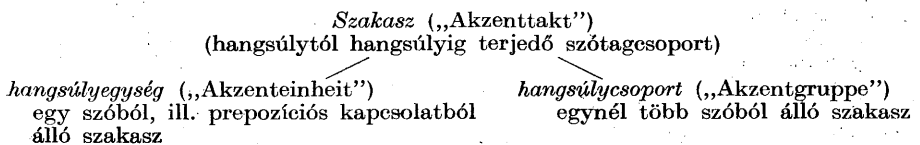
Köln—Graz, 1963. Böhlau Verlag. 224 l. + XXIII táblázat

A szerző könyvében a csehszlovákiai lach nyelvjárásterület troppai (opavai) csoportjának — a nyugati lachnak — mondatfonetikáját dolgozza fel. A feldolgozásra kiválasztott nyelvjárásterület a cseh—lengyel nyelvi határon fekszik, és mintegy száz helységet ölel fel Troppau (Opava) és Hultschin (Hlučín) városok közelében. Maga a témaválasztás két szempontból is érdekes: egyrészt azért, mert két nyelv határterülete mindig komplexebben sűríti és kifejezettebben veti fel a problémákat, másrészt azért, mert a kutatás tárgya, a mondat fonetikai struktúrája, a modern fonetika egyik legizgalmasabb és a nemzetközi érdeklődés középpontjában álló — régóta megoldásra váró — probléma. A szerző — EDUARD SIEVERSSSEL — a mondatot mint a legkisebb, önálló értelemmel bíró nyelvi megnyilatkozást tekinti a kommunikáció egységének. A mondatban foglalt tartalom egységének tökéletes felfogása, megértése („Ganzheitsfassung”) nem kis mértékben függ a mondat hangtani tényezőitől: a hangerőtől, az időtartamtól és a hangmagasságtól, amelyek egy-egy konkrét mondat hangsúlyviszonyaiban, időbeli tagoltságában és hanglejtésében nyilatkoznak meg. Hogy ezek a fonetikai tényezők milyen módon és mértékben működnek közre a mondatnak mint fonetikai egységnek az összefogásában, megformálásában, hogy milyen funkciót töltenek be és miféle kölcsönhatásban állnak egymással — mindezekre a kérdésekre a mondatfonetika hivatott válaszolni.

A mű e felvetett kérdéseknek megfelelően tagolódik. A vizsgált nyelvjárás általános sajátosságait, hangállományát, a munka módszerét és folyamatát ismertető bevezetés (1–30. l.) után a hangsúly (31–57. l.), a magánhangzókquantitás (58–85. l.) és a hanglejtés (86–199. l.) tárgyalása következik. E három tényezőnek a kommunikáció folyamatában fennálló funkcionális megterheléséből adódó hierarchiája (hanglejtés, hangsúly, magánhangzókquantitás) tükröződik tárgyalásuk terjedelmén. A záró megjegyzésekben (200–204. l., „Abschliessende Betrachtungen”) a szerző a nyugati lach nyelvjárásban a mondat fonetikai struktúrájára irányuló kutatási eredményeit összegezi, valamint kitér a három részletesen tárgyalt fonetikai tényezővel szemben lényegesen gyengébb funkcionális megterhelésű beszédtempóra és beszédszünetre is. A könyv a témát kimerítő, terjedelmes bibliográfiával zárul, amely szinte önmagában is értékes nyereség a szakemberek számára.

I. Nem haszontalan szólnunk az anyag gyűjtésének és feldolgozásának módjáról, mivel — mondhatjuk — itt dől el a munka sikeressége. A feldolgozásra szánt anyag gyűjtése a helyszínen (minden faluban) igen természetes körülmények között — valamelyik alany lakásán, vagy éppen vendéglőben kedélyes társaságban beszélgetve — rejtett mikrofonnal történt. 199 alany (41,7%-a férfi, 58,3%-a nő) megnyilatkozása alapján (átlagos életkoruk 63 év volt) születtek az eredmények. Az anyag kiértékelése elsősorban auditív módon történt, egy bizonyos mondatanyagon azonban kimografikus méréseket végzett a szerző. Alkalmazta továbbá a szalagvágó eljárást („Bandschnittverfahren”), amely abban áll, hogy az eredeti felvétel másolatát a kísérlet céljának megfelelően szétvágják és a mondatot új szórendben állítják ismét össze. Helyesen világítja meg a mű az auditív (szubjektív) és a gépi analízis viszonyát: a hangszignál fizikai-akusztikai jelenség, amelynek elemei az alulfrekvencia, az intenzitás, az időtartam és a frekvenciaspektrum. Eszközfonetikai úton ez utóbbi elemekre bontható. A hallgatónál a hangszignál nyelvi alakot ölt, amelynek (auditív) tulajdonságai a hangerő, a hanghosszúság, a hangmagasság és a hangszín. A négy fizikai-akusztikai „dimenzió” tehát látszólag négy auditív „dimenzióval” állítható szembe. A kétféle „dimenzió” azonban igen komplex viszonyban áll egymással. Nem szabad feltennünk, hogy a hangerő az intenzitásnak, a hanghosszúság az időtartamnak, az alulfrekvencia a hangmagasságnak, a hangszín a frekvenciaspektrumnak felel mindig meg. Egybeeshetnek, de erősen divergensnek is lehetnek. Mintegy „helyére teszi” ezzel a szubjektív és a gépi analízis egymáshoz viszonyulásáról alkotott — igen sok esetben fonák — fogalmat: helytelen a gépi analízist pontosabb és megbízhatóbb halláseredményként felfogni. Az eszközfonetikai méréseredmények és a szubjektív lehallgatás eredményei két különböző síkot képviselnek. Az anyag auditív feldolgozása alapos és szisztematikus folyamat volt: a teljes anyagot — 10–20 perces részenként — háromszor analizálta: 1. fonetikailag lejegyezte a szöveget és jelölte a hangsúlyt, 2. sematikus (négy vonalon) ábrázolta a mondatok hanglejtését, 3. az egész lejegyzést ellenőrizte.

II. A hangsúly tárgyalása három szempont köré csoportosul. Először is a nyelvjárás dinamikus hangsúlyjellegének megállapításával mintegy „térbelileg helyére kerül” a probléma: megtudjuk, hogy a vizsgált nyelvjárás a nyelvnek hangsúlyviszonylatában melyik szinten áll, továbbá azt is, hogy ezen a szinten melyek a legközelebbi ismertetőjegyei. Szabályszerű az utolsó előtti szótag hangsúlyossága; háromnál többszótagú szavak, illetőleg hangsúlyegységek esetében az első szótag rendszerint mellékhangsúlyt kap, amely a mondaton belül érvényre jutó ritmikus kiegyenlítődés tendenciájára vezethető vissza. Az eddigiekből adódik a hangsúlyegység megállapításának szükségessége a vizsgált nyelvjárásban. Nem fogadja el egyszerűen a szakaszt („Akzenttakt”: hangsúlytól hangsúlyig terjedő szótagcsoport) az adott nyelvjárás hangsúlyegységéül, hanem csak a nyelvjárás egyedi sajátosságait mérlegelve az egy szóból, illetőleg prepozíciós kapcsolatból álló szakaszt tekinti egységnek. Ezen belül érvényesül ugyanis tökéletesen az utolsó előtti szótagra eső hangsúly törvénye. Ha ellenben a szakasz egynél több szóból áll (így például ún. töltelékzavakkal kapcsolódó többszótagú szóból), már nem beszélhetünk hangsúlyegységről, csupán hangsúlycsoportról („Akzentgruppe”): itt maga a szó — nem pedig az egész szakasz utolsóelőtti szótagja — kapja a hangsúlyt (pl. *vi'želi ho* és nem *vi'želi ho* 'láttuk őt'). A hangsúlyozás rendszere tehát:

Végül a mondathangúly helyéről és mibenlétéről olvassunk: az értelmileg legfontosabb szón („semantisches Zentrum”) van, a mondat végén. A mondat fölött érzett uralkodó jellege — experimentális és auditív kísérletek tanúságai szerint — nem a nyomaték nagyobb erejéből származik, hanem elsődlegesen pszichológiai eredetű: több tényező (pl. kvantitás, hanglejtés) együtthatása kelti a kiemelkedő hangúlyérzetet. Ahol a mondathangúly valóban nagyobb hangerővel kapcsolódik, ott kiemelő hangúlyról beszélünk.

III. A vizsgált nyelvjárásban a magánhangzókvantitás fonológiai irreleváns. Auditív és experimentális (kimografikus) vizsgálatok alapján a magánhangzókvantitás változónak bizonyult: hangsúlyos szótagban kissé növekedett a hangsúlytalan szótagok magánhangzóival szemben. A beszédsebesség, a magánhangzónyelvállás és a mondatok hossza ugyancsak befolyásolták a magánhangzókvantitását. A kiemelő- és érzelmi hangúly nyomán, valamint a mondatvégi helyzetben létrejött kvantitásváltozásoknak mondatfonetikai funkciót tulajdonít a szerző. A különböző eredetű magánhangzóidőtartam-ingadozások — az ingadozás mértéke szerint — hierarchiát képeznek, amelynek alsó szintjét a hangúly nyomán létrejött nyúlás (maximuma: 1,7 : 1, minimuma 1,2 : 1), középső szintjét a kiemelőhangsúly hatására történt időtartamnövekedés (maximuma: 2,2 : 1, minimuma: 1,8 : 1), felső szintjét az érzelmi hangsúly miatt bekövetkezett nyúlás (maximuma: 2,8 : 1, minimuma: 2,4 : 1) képezi. Az egyes azonos környezetben és körülmények között előforduló magánhangzókvantitására („Eigendauer”) vonatkozóan is megtörtént a mérések, valamint az eredmények összehasonlítása a megfelelő cseh és lengyel köznyelvi hangokra vonatkozóan nyert értékkel.

IV. A kommunikáció szempontjából legfontosabb mondatfonetikai tényezők, a hanglejtésnek a tárgyalása olyan általános kérdések tisztázásával indul, mint amilyen a hanglejtés funkciója és funkcionális egysége. Ezután a mondatfajok hanglejtésének bemutatása következik a vizsgált nyelvjárásban. A fejezetet a hanglejtésformák struktúrájának összefoglaló áttekintése zárja.

A hanglejtés funkcióját — MATHESIUSZAL — *a*) a mondat lezárt, illetőleg továbbmutató jellegének érzékeltetésében (strukturális funkció), *b*) az eldöntendő kérdésnek minden egyéb mondatfajtól való elhatárolásában (primér-modális funkció), *c*) a beszélő érzelmeinek egyértelmű indikálásában (szekunder-modális funkció) látja a szerző. Anyaga alapján a hanglejtés funkcionális egységét a hanglejtésforma „pozitív”, releváns szakaszát a mondat két utolsó szótagjának dallammenetében látja (és „Intonationsform”-nak nevezi). Mindez a mondat tartalmi felépítésével függ össze: a „szemantikai mag” a mondat végén helyezkedik el és utolsó előtti szótagja főhangsúlyos.

A „funkcióreleváns” szakasz („Intonationsform”) dallama alapján kristályosodott ki a két nagy mondatdallam-csoport: az eldöntendő kérdésé és az egyéb mondatfajtáké, valamint az utóbbi csoporton belül a lezárt és a továbbmutató mondatok dallama.

1. *a*) A lezárt jellegű mondatok hanglejtését — a továbbmutatókkal szemben — a hangsúlyt követő szótag mély fekvése jellemzi. A továbbmutató funkciójú mondatdallamoknál ez a szótag relatíve magas szintű.

A kijelentő mondat érzelemmentes, neutrális hanglejtésformája az ereszkedő menetű alapforma („Grundform”), amely viszonyítási alapul szolgál az eldöntendő kérdésen kívül minden mondatfajta hanglejtéséhez. Az alapformának van egy ún. augmentált változata, amely akkor jön létre, ha a mondat értelmileg legfontosabb szavára kiemelő hangúly esik; ilyenkor a hangsúlyos szótag a normatív szintnél jóval magasabbra kerül. A szerző az alapforma két változatát — az egyszerű és az augmentált formát — TRUBETZKOY-i terminológiával kombinatórikus variánsoknak nevezi.

Az érzelmeikkel színezett hanglejtésformák és az alapforma közötti alapvető különbség a hangsúlyos szótag fekvésében van: az előbbinél relatíve mély, az utóbbinál relatíve magas szintű. Az érzelmmel színezett kijelentő mondatok hanglejtésénél négy típus vált külön: *a*) az utolsó előtti, hangsúlyos szótag mély szintű és vízszintes dallammenetű, az utolsó szótag kissé magasabb fekvésű és szintén vízszintes dallamvezetésű; *b*) az utolsó előtti, hangsúlyos szótag mély szintű és ereszkedő dallammenetű, az utolsó szótag az előző ereszkedő dallammenet végso szintjét tartja és végig egy szinten marad; *c*) az utolsó előtti, hangsúlyos szótag emelkedő dallamú, s az utolsó szótagban mélyre ereszkedik a hang; *d*) az utolsó előtti, hangsúlyos szótag emelkedő tendenciájú, s az utolsó szótag mély szintről emelkedő dallammozgást mutat. — Az *a*) típuson belül α - és β -variáns különül el a hangsúlyt megelőző szótag dallammozgása szerint: az α -variánsnál ereszkedő; a β -nál emelkedő tendenciát mutat. — A *b*) és *d*) dallamtípusokhoz egyértelműen körülhatárolható, definiálható érzelmeik, illetve attitűdök kapcsolódnak: az előbbihez a szomorú érzelmeik (szomorúság, fájdalom, aggodalom, részvét), az utóbbihoz a figyel-

meztető, intó gesztusok.¹ Az *a*) és *c*) típusok nem specializálódtak körülhatárolható érzelemárnyalatok kifejezésére.

A felszólító, kiegészítendő kérdő és felkiáltó mondatok hanglejtése az alapformából táplálkozik: a felszólításnál az augmentált, a kiegészítendő kérdésnél az egyszerű alapforma a leggyakoribb; a felkiáltó mondat hanglejtése az alapforma pozitív, illetőleg negatív irányban eltorzított (zsugorított, illetőleg bővített hangközökkel variált) változata.

1. *b*) A neutrális *továbbmutató* hanglejtésforma középfekvésben egyszintet tartó dallammenet, amelyben az utolsó előtti, hangsúlyos szótag relatíve magas fekvésű és vízszintes dallamvezetésű. Az érzellemmel színezett formáknál a hangsúlyos szótag mély fekvésű, s a hangsúlyt követő szótag emelkedő tendenciát mutat.

A felsorolásnál részben az alapforma, részben a továbbmutató hanglejtésforma szerepel, de van egy speciális dallamformája is: az utolsó előtti, hangsúlyos szótagban az előzőkben érintett szint fölé emelkedik a hang, majd a hangsúlyt követő szótagban ismét az előzőkben érintett szintre ereszkedik vissza.

2. Az *eldöntendő* (és ismételt) *kérdés* hanglejtését minden egyéb mondatával szemben a hangsúlyt követő szótag relatíve magas fekvése és a szótagon belüli dallamereszkedés jellemzi. Az érzelmi színezet hatására a hangsúlyos szótag fekvésben megemelkedik, és a szótagdallam emelkedő tendenciát mutat. Erősebb érzelm a hangsúly előtti szótagot mély szintre nyomja, növelve a közte és a hangsúlyos szótag között levő hangközt.

Az eddigiekből világosan kibontakozik a vizsgált nyelvjárás hanglejtésének felépítése, struktúrája: a primér, szintaktikailag releváns jegyeket a hangsúlyt követő szótag („Nachsilbe”) fekvése, illetőleg a fekvésnek egy bizonyos szótagdallammal való kombinációja képviseli (a lezárt jellegű mondatdallamok esetében mély fekvésű és egyenes dallammenetű, a továbbmutató hanglejtésnél magas fekvésű és egyenes, illetőleg emelkedő tendenciájú; az eldöntendő kérdésnél magas fekvésű és ereszkedő lejtésű). A szekundér, érzelmi releváns jegyeket a hangsúlyos szótag („Akzentsilbe”) viseli: ez a lezárt, illetőleg a továbbmutató hanglejtésformák neutrális változatánál relatíve magas, érzelmi színezés esetén relatíve mély fekvésű, a neutrális eldöntendő kérdés dallamában mély, érzelmi színezés mellett magas fekvésű.

A könyv igen nagy érdeme az abszolút lényeglátás, a mindvégig világos, áttekinthető szerkezet, az ugyancsak mindvégig világosan követhető gondolatmenet, a precíz pontos megfogalmazás. Elismerésre méltó erények ezek olyan „ingoványos” és felderítetlen kutatási területen, mint a mondatfonetika és különösképpen a mondat-hanglejtés. Helyes, hogy eredményeit összehasonlító módszerrel prezentálja, tekintetbe véve az illető problémákkal foglalkozó eddig megjelent munkákat. Igen tanulságos munka, örömmel üdvözljük.

MAGDICS KLÁRA

P. M. Фрумкина: Статистические методы изучения лексики

Moszkva, 1964. 114 l.

„A nyelvi egységek funkcionálása rendszerint oly sok tényezőtől függ, hogy gyakorlatilag képtelenség valamennyit számbavenni és kölcsönhatásuk irányát meghatározni” . . . „Az is világos, hogy a szabályok nagymérvű halmozása sem a nyelv teoretikus leírása számára, sem praktikus célra nem alkalmas.” Ebből a két megállapításból kiindulva elemzi FRUMKINA — könyve függelékében — statisztikus törvényszerűségek megállapítása létjogosultságának, feltételeinek és érvényességi körének néhány kérdését.

¹ A szomorú érzelmeknek és a figyelmeztető gesztusnak a magyar köznyelvben és a nyelvjárásokban, sőt a német, angol és francia köznyelvben is ez a hanglejtésformája, vö. FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA, A magyar beszéd dallama (sajtó alatt az Akadémiai Kiadónál), továbbá: Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében (NyK. LXV. 103—36), MAGDICS KLÁRA, A magyar nyelvjárás hanglejtéskutatás első tanulságai. (MNY. LX, 446—62). A fenti eredmények is alátámasztják azt a feltevést, hogy az érzelmek zenei szignáljai pankronikus, nyelveken és korokon felülálló tendenciák; ezek a tendenciák túlnőnek a nyelvi közlés határain is és a zenében is érvényesülnek.

Részletesebben a mintavétellel és a relatív hiba meghatározásával foglalkozik. (Ismeretes, hogy a nagy sokaságra vonatkozó törvényeket egy abból vett minta alapján állapítjuk meg, de a törvény csak bizonyos hibahatárok között lesz érvényes. A megengedhető hiba nagysága mindig a vizsgált feladattól függ.) Helyesen világít rá ezzel kapcsolatban egy nyelvészek körében gyakran előforduló tévedésre, arra tudniillik, hogy a minta szükséges nagyságát előre szeretnék megállapítani, ami nem lehetséges. Nem lesz talán fölösleges, ha könyvének ezzel a kérdéssel foglalkozó fejezetét bővebben ismertetjük.

A relatív hiba a $\delta = \frac{Z_\rho}{\sqrt{N \cdot p}}$ képletből határozható meg. (Itt δ a relatív hiba,

N a minta elemeinek a száma, p a vizsgált jelenség gyakorisága, Z_ρ konstans, amely a $\rho = 0,95$ szintre vonatkozóan 2-vel egyenlő. A $\rho = 0,95$ -ös szint azt jelenti, hogy a kapott gyakoriság 100 tetszőlegesen választott, N elemű minta közül csak 5-ben lépheti túl a megengedett $p \pm \delta$ hibahatárt.) Ez a képlet minden vizsgálat kezdetén két ismeretlent tartalmaz: a p -t és az N -et. Mivel a minta alapján épp a p nagyságát akarjuk meghatározni, az N nem adható meg előre.

Ki kell tehát indulni egy tetszőlegesen választott N elemű mintából, az egyes vizsgált jelenségek gyakorisága alapján meg kell határozni az azokhoz tartozó relatív hiba nagyságát és amelyek gyakoriság relatív hibája a legjobban eltér a megengedetttől, arra a gyakoriságra vonatkozóan kell meghatározni az N értékét. Ez adja meg a minta szükséges nagyságát. Ezt a folyamatot könnyen áttekinthető példán is bemutatja. Könyvének fő erőssége itt is és a többi fejezetben is, hogy a kérdéseket matematikai szigorúsággal vizsgálja. Azért emeljük ki ezt a tényt, mert a nyelvtisztítási vizsgálatok eredményeinek jó része főképp ennek hiánya miatt használhatatlan. (Azzal a kérdéssel sajnos nem foglalkozik, hogy a vizsgált módszerek hogy kapcsolódnak az ugyanarra a nyelvi anyagra vonatkozó egyéb elemzésekhez.)

A függelékben összefoglalt elvi alapvetésből kiindulva a különböző gyakorisági szótárakat értékeli, majd az ilyen szótárak és szójegyzékek helyes összeállításának módszereit foglalja össze. Minthogy ebben a kérdéskörben a Zipf-törvény alapvető fontosságú, egy fejezet ennek keletkezésével és módosítási kísérleteivel foglalkozik. J. ESTOUR (Gammes sténographiques, Paris 1916), E. CONDON [Statistics of vocabulary, Science 67 (1928) 1733 kk.] és saját vizsgálatainak eredménye alapján ZIPF kimondotta a

$$p_r = k \cdot r^{-\gamma}$$

törvény általánosan érvényes voltát.¹ (The psycho-biology of language. Boston, 1935). A törvényben p_r egy szó adott szövegre vonatkozó gyakoriságát

$$\left(p_r = \frac{\text{a szó szövegbeli előfordulásainak a száma}}{\text{a vizsgált szöveg összes szavainak a száma}} = \frac{f_r}{N} \right),$$

r a szó listabeli sorszámát jelöli (a listát úgy állítjuk össze, hogy a szavakat csökkenő gyakoriság szerint sorbaszedjük — az azonos gyakoriságúakat ezen belül esetleg ábécé rendbe is — és sorszámmal látjuk el 1– L -ig), k és γ pedig konstansok (ZIPF szerint $k = 0,1$, $\gamma = 1$). ZIPF könyvének egyik bírálója (M. Joos, Language, 12, 1963) kimutatta, hogy a konstansok vagy a ZIPF által megadott értékűek, és akkor csak olyan szövegekre vonatkozhatnak, amelyekben az előforduló különböző szavak száma ugyanannyi ($L = 12\ 000$), vagy nem konstans mind a kettő, pontosabban γ a szövegtől függ. ZIPF későbbi munkájában (Human behavior and the principle of least effort, Cambridge Mass. 1949)² azonban lényegében megmaradt eredeti állítása mellett. Hiányossága a törvénynek az is, hogy nem tükrözi megfelelően a szöveg azonos gyakoriságú szavakból álló csoportjainak belső és egymáshoz viszonyított arányait. A törvényt B. MANDELBROT próbálta egy újabb konstans bevezetésével pontosabbá tenni [$p_r = k(r + \rho)^{-\gamma}$; Structure formelle des textes et communication, Word, 10, 1954. 1–28], de ez nem jelent lényeges változtatást. Mindezeket figyelembe véve a ZIPF-törvény jelentőségét a következőkben foglalja össze:

¹ Vö. ANTAL L.: Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatáról. Nyr. LXXXIII (1959), 307–311.

² ZIPF elveinek egyéb vonatkozásairól lásd FODOR ISTVÁN: A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése. Nyr. LXXXIV (1960) 196–203.

Az $50 < r < 1500$ intervallumban általában jól tükrözi a szavak valószínűségének eloszlását (az 1500 leggyakoribb szó a szövegekben előforduló szavak kb. 80%-át jelenti), az $1 < r < 50$ intervallumban azonban módosításra szorul. Ezzel a módosítással a törvényt így írja fel:

$$\sum_{r=1}^B kr^{-\gamma} = k \left(\text{const} + \sum_{r=n+1}^B r^{-\gamma} \right)$$

ahol $\text{const} = \sum_{r=1}^n p_r$ ($n \approx 50$) a vizsgált nyelvre vonatkozó állandónak tekinthető és $n \leq r < B$ -re γ állandó.

A törvényt ábrázoló görbénél nem jelent nagy eltérést, hogy az összeállított gyakorisági szótárban a lexémákat tekintjük-e külön „szavaknak”, vagy minden egy mástól eltérő szóalakot.

Az első gyakorisági szótár megalkotása óta (F. KAEDING: Häufigkeitwörterbuch der Deutschen Sprache, Steiglitz bei Berlin, 1898) mintegy 300 ilyen szótár és szójegyzék készült 16 különböző nyelvre.

Rendeltetésükként FRUMKINA a következőket sorolja fel: a) az idegen nyelvek (és az anyanyelv) tanulmányozásának racionalizálása; b) a különféle kódrendszerek (pl. gyorsírás) tökéletesítése; c) egyes irodalmi emlékek, illetve szerzők szókészletének tanulmányozása.

Kéletkezésük történetét követve röviden jellemzi a fejlődés egyes állomásait az előbb felsorolt célok szerinti csoportosításban. Részletesen csak két szótárral foglalkozik (V. GARCIA Hoz, Vocabulario usual, común y fundamental, Madrid 1953; H. JOSSELSON, The Russian Word Count, Detroit, 1953), mert megállapítása szerint az összes közül csak ennek a kettőnek (!) az adatai használhatók tudományos biztonsággal. A többieknél sem a mintavétel nem tesz eleget a feltételeknek, sem a hibahatárok nincsenek feltüntetve. Ennek következtében e szótárak szavainak csupán igen kis hányada tükrözi helyesen a valóságos viszonyokat.

Gyakorisági szótárak összeállításánál a következő szempontokat kell összehangolni: 1. a szótár a szavak jelentős részét tartalmazza; 2. a szótárba kerülő legritkább szó gyakorisága is nagyobb legyen egy alkalmasan megválasztott alsó korlátnál (jelöljük ezt p_B -vel); 3. a minta — mind elméleti, mind gyakorlati szempontok miatt — ne legyen túl nagy. (Általánosan elfogadott relatív hiba $\delta = 0,3$.)

A gyakorlati munka és a szótárak elemzésénél szerzett tapasztalatok alapján kielégítő, ha a szótár a szavak 70–80%-át tartalmazza. (Ezen a szinten felül a százalékarány igen kis emelése is a minta aránytalan megnövelését kívánja meg.)

Ennek rögzítése alapján a FRUMKINA által részletesen ismertetett összefüggésekből a p_B értéke, p_B és a megadott δ ismeretében pedig — ahogy fentebb láthattuk — a minta elemeinek a száma (N) már könnyen meghatározható.

E fejezet végén röviden elemzi a nemrég megjelent Steinfeld-szótár anyagát (Л. Гейнфельд Э. А. Частотный словарь современного русского литературного языка (2500 наиболее употребительных слов) Tallin, 1963).³

A különböző szótárak elemzését, az ezek alapján összeállított táblázatokat és grafikonokat azért is szükséges figyelmesen tanulmányozni, mert remélhetőleg rövidesen sor kerül egy magyar gyakorisági szótár összeállítására is.

Könyve harmadik és negyedik fejezetében különböző szövegek statisztikai struktúrájának vizsgálatával foglalkozik.

Egy szöveg statisztikai struktúrája akkor ismert, ha tetszőleges szógyakorisághoz meg tudjuk adni az előfordulási valószínűséget, tehát végső soron a valószínűség eloszlását.

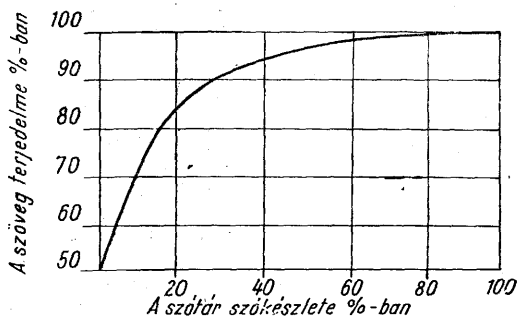
Szövegek statisztikai struktúrájának vizsgálatával először G. U. YULE foglalkozott (The statistical study of literary vocabulary, Cambridge, 1944). Célja elsődlegesen egy mű szerzőségének megállapítására alkalmas módszer kidolgozása volt; az adott szövegre jellemző, de ennek hosszától független karakterisztikákat keresett. FRUMKINA megállapítja, hogy bár nem valószínű, hogy ezek sokat adhatnak a lexika számára, érdemes lenne kipróbálni hosszabb orosz szövegen.

A továbbiakban a Puskin-szótár szóanyagát elemzi.⁴ (A Puskin-szövegek szó-

³ Ismertetését lásd: PAPP FERENC: *НУК*. LXVII (1965) 166–168.

⁴ Vö.: *Материалы к частотному словарю Пушкина* Москва, 1963 52 l. (ismertette: PAPP F.: *НУК*. LXVI [1964], 462–4.

anyaga 544 777 szó, a szótáré 21 197.) Nagyon tanulságos a szavak gyakoriság szerinti megoszlását megfigyelni, amit az alábbi grafikon szemléltet:

A szótár szavainak több mint fele háromszor vagy ennél kevesebbszer fordul elő. (Ezeket minőségileg kell részletesen elemezni.) A 200 leggyakoribb szó viszont a szöveg 52%-át alkotja.

Ez a tény különösen különböző szövegek összehasonlításánál jelentős. (GARCIA Hoz egyik alapelve is helyesen az volt, hogy szótára főleg olyan szavakat tartalmazzon, amelyek a különböző szövegtípusokban hasonló gyakorisággal fordulnak elő.) A matematikai statisztika ilyen jellegű vizsgálatok számára kidolgozott módszere a korrelációszámítás.

A korrelációs együttható olyan szám, amely az adott szavak két különböző szövegben található gyakorisága közötti eltérés jellemzője. Ha a kölesönös előfordulásokat egy grafikonon, az úgynevezett korrelációs mezőben egymásravezítjük, azt is megállapíthatjuk, hogy mely szavak gyengítik a korrelációt. Sok esetben helyesebb rangkorrelációval számolni. Ez különböző jellegű dolgok (FRUMKINA erre a matematikai és zenei képesség adott csoport tagjaira vonatkozó eloszlását idézi példaként) összehasonlítására szolgál.

Mindkét korrelációtípus alkalmazását bőséges példaanyagon illusztrálja.

A már említett függelékben a Puskin-szövegekben található 1000 leggyakoribb szó gyakoriságának és néhány szófaj leggyakoribb szavai szövegtípusonkénti eloszlásának jegyzékét is megtaláljuk.

Könyvét haszonnal forgathatja mindenki, aki nyelvstatisztikával foglalkozik.

PETŐFI S. JÁNOS

John T. Waterman: Perspectives in Linguistics. An Account of the Background of Modern Linguistics

Chicago—London, 1963. The University of Chicago.
„Phoenix Books” sorozat. IX + 105 l.

JOHN T. WATERMAN a University of Southern California (Los Angeles) nyelvész professzora. Könyvének témaválasztása azért figyelemre méltó, mert — jórészt — tudománytörténeti bevezetés kíván lenni a mai (amerikai) nyelvészethez. Effajta kézikönyvek ritkaságszámba mennek, főleg az Egyesült Államokban.

WATERMAN tudománytörténeti koncepciója evolucionista. Mottóját GUY DE CHAULIAC-tól kölcsönzi: „Scientiae enim per additamenta fiunt, non enim est possibile eundem incepere et finire”. — A szerző egyébként nem sokat törődik a tudománytörténet elméletével, inkább hasznos könyvet akar írni, még bizonyos elnagyolás árán is.

Maga a könyv négy fejezetre oszlik: ókor, középkor, XIX. század és XX. század.
— Az első fejezet címe „A nyelv tanulmányozása az ókorban” arra

utal, hogy itt voltaképpen még nem lehet beszélni nyelvtudományról. S néhány Herodotoszról és a Bibliából vett részlet után a következő megállapítás vezet be a tulajdonképpeni nyelvtudomány történetét: „A szó konvencionális értelmében vett nyelvészeti kutatás... addig nem kezdődhetett meg, míg a filozófia és a nyelv elemző tanulmányozása nem fejlődött ki... Nagyjában szólva: a görögök spekuláltak a nyelvről, míg az indiaiak leírták azt.” (2).

Az indiai grammatikát igen röviden, de világosan mutatja be a szerző. Szemmel láthatólag kevésbé biztosan mozog a görög „spekulációk” között, ami persze nem is csoda, hiszen ez a tevékenység valahol félúton helyezkedett el a tulajdonképpeni nyelvészet és a nyelvfilozófia között. Egyetlen eredeti megfigyelése itt a görögöknek az idegen nyelvek iránti negatív magatartásáról szól; ezzel kapcsolatban megemlíthette volna, hogy az újabb kutatások szerint az idegen anyanyelvű stoikus filozófusok igen sokat tettek épp bizonyos nyelvi alapkérdések felderítésében is. A római rész még szürkébb: jóformán csak listából áll. Furcsa módon egyedül Szevillai Szent Izidor légváras etimológiai képviselik a konkrét példákat.

A középkor és korai modern korszak is igen-igen vázlatos: Alexander de Villa Dei „Doctrinale puerorum” (1199) és Gesner Mithridates (1555) című műve között nem találunk semmit sem; és a Port Royal grammatikája is épp csak hogy említett nyer. Voltaképpen Leibnitz, Herder és W. Jones az első egyeníségek, akiknek önálló arca kibontakozik. De a szerző szemmel láthatóan nagyon siet, hogy elérjen a XIX. századhoz. Bár alapjában véve — a korszak egészére való általánosításaként — nem helytelen az a megállapítása, hogy „körülbelül a XVIII. század végéig a nyelvről szóló információk óriási mértékben [felhalmozódtak]. Azonban lényegében az elemzés és interpretáció módszerei azonosak maradtak az ókoréval”. (13)

A XIX. század nyilvánvalóan a könyv szíve. A szerző a XIX. századot a történeti megközelítéssel jellemzi, szemben a leíró jellegű XX. századdal. Így aztán Humboldt a XX. századba került, a lexikostatisztikusok pedig a XIX. századba. Ha ennek nem pedagógiai okai voltak, akkor — a glottokronológusok esetében — akár ironia is lehetett volna az oka. A XIX. századi rész csak részben tudománytörténeti jellegű; részben (nem történeti jellegű) bevezetés a nyelvtörténetbe, pontosabban a klasszikus indoeurópai történeti és összehasonlító módszer tanulmányozásába. Maga a bevezetés tudományos arcképek sorozata által történik. Rask, Grimm, Bopp, Schleicher, Fick, a fiatal Saussure, Verner és Hermann Paul kapnak benne helyet. (A sorozatot szépen állította össze, kár, hogy a nem-indoeurópai területen működők még említést sem kaptak.)

A legalaposabban Grimmet mutatja be; az előszóban külön is megemlíti a szerző, hogy ezzel a könyvecskével Grimm halálának századik évfordulóját akarta megtisztelni. Grimm egyébként is központi helyet foglal el WATERMAN koncepciójában: Grimm → az újgrammatikusok → Bloomfield szerinte (így persze ki nem mondva) a fejlődés fő vonala. Grimmet egyik első strukturalistának tartja (82), ami ennél a szerzőnél maximum dicsőretet jelent.

Kisbő igényű, mégis nagyobb sikerű Schleicher bemutatása, márcsak azért is, mert itt a prezentálás háttere gazdagabb (Hegel és Darwin). Bár mind a rekonstrukció, mind a tipológia értékelésében jóval szigorúbb, mint a legújabb szovjet nyelvészeti munkák.

A múlt század hetvenes éveinek nagy változását igen jól megfogja a szerző. A fiatal Saussure hozzájárulásának, a hangtörvények kérdésének leírása igen tömören és meggyőzően sikerült. — A történelmi összkép azonban több ponton csonka maradt: sem az újgrammatikusok bírálói, sem a szemantika és fonetika kialakulása nem kapott benne helyet. S a fonológiai és morfológiai fejtegetések mellett jóformán szó sem esik a szintaxisról.

Az (1963-ban írott) könyv utolsó fejezete a XX. század 1950-ig címet viseli. Ezen belül hat téma kerül bemutatásra: de Saussure; Humboldt és a neohumboldtiánusok (Weisgerberék és Whorf); a prágai fonológusok; a diakrón fonológiai francia iskola (Fourquet és Martinet); Hjelmslev és a glosszematika; végül Bloomfield és az amerikai deskriptivisták. Fourquet-ék és Bloomfield bemutatása a legpozitívabb; s egyedül a glosszematikusoké nem túl lelkes. A fejezet azért záródik le 1950-nel, mert a szerző szerint az amerikai nyelvészet 1933 és 1950 között bloomfieldi éra névvel jelölhető meg. (Az 1950-es határvonalat csak a legutolsó bekezdésben hágya át: Z. S. Harris „Methods in Structural Linguistics” című, 1951-ben kiadott könyvének említésével zárul a mű.) Ez a fejezet minimalisan történeti — neha legföljebb az „histoire contemporaine” értelmében. Legföljebb arra szolgálhat segédletül, hogy igen röviden adjon képet erről — az egyébként jól összeválogatott — hat irányzatról.

Konklúzió gyanánt csak néhány megjegyzést szeretnék tenni. A szerző jól ismeri a nyelvtudomány történetének főbb pontjait. A könyv jó olvasmány; kedvet ébreszt a csupán vázlatosan felvetett témák alaposabb megismerésére.

A mű azonban több fogyatékoságban szenved. Szinte külön meg sem kell említeni az indoeurópai nyelvcsaládon kívüli nyelvészet eredményeinek, művelőinek ellejlését, — ez szinte általános bizonyos amerikai művekben. S azt is csak a regisztrálás miatt hozzuk fel, hogy WATERMANNak nincs különösen világos történet- és tudomány-történet-felfogása. Feltűnőbb hibája szűk tematikai kerete: csupán az újgrammatikus kérdéseket tartja igazi kérdéseknek időben vissza és előre tekintve. S nemcsak könyvének tárgyát zárja le 1950-nel, hanem — úgy látszik — jórészt saját lingvisztikai tájékozódását kikristályosítja az ekkor lezáruló korszak végén.

Végeredményben WATERMAN könyve jóval több, mint a történelmi adatok pusztá felhalmozása, de valamivel kevesebb, mint a nyelvtudomány története. Egészen szigorúan nézve: talán az lesz a fő érdeme, hogy jobb nyelvtudomány-történeti kézikönyvek írására ösztönzi amerikai honfitársait és európai kollégáit.

SZÉPE GYÖRGY

Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems

Edited by Charles E. Osgood and Thomas A. Sebeok, with A Survey of Psycholinguistic Research, 1954—1964 by A. Richard Diebold, JR.
Bloomington, 1965. Indiana University Press. XII. + 307 l.

Ez a kötet a második, szó szerinti kiadása az 1954-ben megjelent, azonos főcímmű munkának. Tartalmazza pedig az 1951 nyarán a Cornell egyetemen és két évvel később, 1953 nyarán a bloomingtoni Indiana egyetemen megtartott tudományos tanácskozás eredményeinek összefoglalását (ahogy az egyik szerkesztő, THOMAS A. SEBEOK a második kötet előszavában a mű történetét elmondja). A munka nem az előadások és viták szövegét közli, hanem kollektíven megírt tanulmányok tekinthető, amelyben önálló eredmények is vannak. Ez a két szimpózium indította el az Egyesült Államokban azt az azóta egyre nagyobb kutatói mozgalmat, amelyet ott pszicholingvisztikának neveznek, bár nyugodtan fordíthatjuk nyelvlélektannak (a két elnevezés viszonyára vonatkozóan lásd egy korábbi ismertetésemet: NyK. LXVI, 230). Ez az irányzat azóta egyre terebélyesedik, úgyhogy 1961-ben SOL SAPORTA szerkesztésében kiadtak egy részben korábban megjelent, részben friss munkákból álló szemelvénygyűjteményt Psycholinguistics: A Book of Readings címmel (ismertettem a NyK. LXVI. kötetében a 230—234. lapon). A mozgalom azóta is tovább fejlődött, s ezért a szerkesztők DIEBOLD-nak az alcímben feltüntetett tanulmányával (205—291. l.) egészítették ki az első kötet anyagát. Ennek a magja az az ismertetés, amelyet a szerző az említett SAPORTA-féle olvasókönyvről jelentetett meg 1964-ben a Language 40. kötetében (197—260. l.). DIEBOLD a SAPORTA-fele kötet beosztását követve ad áttekintést az elmúlt 10 év pszicholingvisztikai anyagáról, tehát az általa ismertett munkák megjelenése óta kiadott fontosabb művekről is, és igen bő bibliográfiát közöl. Mindezek a tanulmányok lényegében az amerikai kutatás eredményeiről és problémáiról számolnak be, ha van is bennük olykor némi kitekintés európai és nem angol nyelvű forrásmunkákra (így HUMBOLDT-ra és KAINZ-ra, bár pl. BÜHLER nevét hiába keressük a kötetben). Az amerikai nyelvlélektani kutatások az elmúlt évtizedben igen jelentősekké váltak: az első szervezési hatása ma sem szűnt meg, tehát a kutatási témaválasztásban is tapasztalható az irányítás nyoma és a rendszeresség, az eredmények tekintélyes része pedig a legkorszerűbbnek és legfontosabbnak mondható világviszonylatban is. Így semmiképpen sem lehetünk meg e kötet alapos ismerete nélkül, sőt ellenkezőleg: ez a munka minden amerikanizmusa ellenére is sokáig a nyelvlélektan legfontosabb kézikönyvei közé fog tartozni.

A kötet egy függelékét is tartalmaz: GEORGE A. MILLERnek az Encounter című folyóiratban, 1964-ben (29—37) megjelent tanulmányát, amelynek címe: The Psycholinguists: On the New Scientists of Language.

A több mint tíz évvel ezelőtt megjelent Psycholinguistics részletes ismertetése nem időszerű. Ezt a munkát azóta ismernie kellene minden nyelvésznek és nyelvpszichológusnak. De röviden vázolom a kötet beosztását és néhány főbb gondolatát.

A Psycholinguistics az információ-elmélet első, diadalmas éveiben született. Nem csoda tehát, ha ennek jegyében, az információ-elméleti modell alapjaira épül az

anyag tárgyalása. Nem kétséges, hogy a kibernetika elmélete igen szoros kapcsolatba kerül a lélektannal, tehát a nyelvlélektannal is. Vannak azonban a műnek olyan részei, ahol nem ennek a kapcsolatnak az elemzési feladatai vannak megjelölve, hanem az információ-elmélet egyes tételeinek leírását kapjuk (35—44). Magának a kötetnek a beosztása a szerint a modell szerint halad, amelyet a bevezetés (Introduction, 1—7) fejt ki. Ennek egyik jellegzetessége az említett információ-elméleti alapon kívül az, hogy a szinkronikus és a diakronikus nyelvészet analógiájára szinkronikus és diakronikus pszichológiát és pszicholingvisztikát különböztet meg, a másik pedig az, hogy a pszicholingvisztika kereteit — igen helyesen — sokkal szélesebbre vonja, mint ahogyan ez a hagyományos nyelvtudományi vizsgálatok szemléletéből következne. Így a tulajdonképpeni nyelvi (linguistic) információ (message) kívül mozgási (kinesic), helyzeti (situational), sőt egyéb jelenségek vizsgálatát is ide számítja.

A második fejezetben (Three Approaches to Language Behavior, 8—49) a nyelvtudomány tárgyának rövid leírása található, majd a tanulás pszichológiai elméleteiről esik szó. Harmadiknak az információ-elméletnek a nyelvre vonatkozó tételeiről, főleg az entrópiáról olvashatunk.

A nyelvi egységek (fonéma, morféma) lélektani percepciójával és azonosításával foglalkozik a következő rész (Psycholinguistic Units, 51—73). Több kísérleti javaslat közt szerepel egy részben már kipróbált módszer is, amely abban áll, hogy a kísérleti személyeknek különféle szavakat kell fordítva kiejteniük.

A szinkronikus pszicholingvisztika (Synchronic Psycholinguistics I: Microstructure, 74—92) a beszéd lélektani sajátosságaival foglalkozik (a hangmagasság funkciói, beszédtempó, kísérő gesztusok, nyelvileg releváns hangkülönbségek tudatos megkülönböztetése stb.).

Az ötödik fejezet (Sequential Psycholinguistics, 93—125) a sorrend nyelvi és lélektani összefüggéseivel foglalkozik. Egy mesterséges nyelven történt entrópia-vizsgálatot mutat be ez a rész (105—107). Az eredményből többek közt arra lehet következtetni, hogy egy nyelv entrópiája a message-re vonatkoztatva állandó, függetlenül a vizsgált nyelvi egységek típusától (mert az csak a kódban alkalmazott jelektől függ). Ebben a fejezetben olvasunk a szóasszociációs vizsgálatokról.

A hatodik rész (Diachronic Psycholinguistics, 126—163) tárgyalja a nyelvtanulás lélektani kérdéseit (anyanyelvi és idegen nyelvi fokon). Az idegen nyelv tanulásának ismeretének elmélete főképpen EINAR HAUGEN *The Norwegian language in America* (1953) és URIEL WEINREICH *Languages in Contact* (1954) című műveinek alapelveire épül. Ez a rész foglalkozik — a címnek megfelelően, bár igen röviden — a nyelvi változásokkal és azok okaival. Számos kísérleti és vizsgálati javaslat adhat ösztönzést további kutatásokra. Nem ártana az eddig gyűjtött nyelvtörténeti adatokat felülvizsgálni abból a szempontból, hogy pl. a változás inkább szó eleji helyzetben áll-e be, vagy inkább a szó közepén és végén. Mesterségesen előidézett nyelvi hibákból is lehetne következtetni a nyelvi változások okaira.

Az utolsó fejezet (Synchronic Psycholinguistics II: Macrostructure, 164—203) főleg a jelentést, továbbá a nyelv és a gondolkodás összefüggéseit kutatja. A Whorf-féle elméletre, tehát a nyelv világnézetalakító hatására vonatkozó nézetek ellenőrzésére több vizsgálatot javasol a munka, illetőleg számot ad a már megejtett vizsgálatokról.

A Psycholinguistics érdeme három jellemvonásában határozható meg: 1. a tárgyalat témák körül kialakult addigi felfogásokról áttekintést ad, 2. forrásnak tekinthető néhány kutatásra vonatkozóan, amelyeket a szimpózium résztvevői a vita, illetőleg a kötet számára dolgoztak ki, s amelyeknek eredményét a mű tartalmazza, 3. hipotézisek felállításával megjelölték a további kutatások irányát (ezek a javaslatok még ma is érvényesek, noha azóta már számos javasolt vizsgálatot elvégeztek). A nyelvlélektan a jövőben akkor fog fejlődni, ha a korábbi feltevéseket és szubjektív véleményeket egzakt vizsgálatokkal ellenőrzi. Igen hasznos lenne pl. megvizsgálni, vajon mennyire igaz E. SAPIRNEK (*Language*, New York, 1921, 34—35) az a kísérleti megfigyelése, hogy az írástudatlan nutka indián tökéletesen tudta tagolni nyelvének szavait, míg a nem önálló morféma-ként mint értelmetlen töredékeknek a tagolását megtagadta. Ez a tény a szónak mint lélektani és nyelvi egységnek a fontosságát emeli ki a morfémaival szemben.

DIEBOLD összefoglalása a tárgykört tekintve sokkal áttekinthetőbb, mint a Psycholinguistics. Ő ti. a SÁPORTA-féle olvasókönyv világosabb beosztását követte, s ami nem fért bele ebbe a csoportosításba, azt a végén külön fejezetbe sorolta.

DIEBOLD már a transzformáció és a generatív nyelvtan elmélete által felvetett képesség (competence) és teljesítmény (performance) fogalmával is foglalkozik (212). Összefoglalja az új stúdiumot, tudniillik a neurolingvisztikát érintő néhány fontosabb munka eredményét (220—221). A neurolingvisztika a neurofiziológiának az az ága,

amely a beszédtevékenység neurofiziológiájával foglalkozik. Az új témakörök közül DIEBOLD már a zooszemiotikát is megemlíti (268, 273—274), amelyet e folyóirat hasábjain SEBŐK TAMÁS (THOMAS A. SEBEOK) tanulmányából ismerhetett meg a közönség (NyK. LXVI, 285—302). A Psycholinguistics negyedik fejezete összefoglalt néhány, a beszédet kísérő jelenséget (hanglejtés, hangmagasság, beszédtempó, gesztikuláció stb.). Erről a kutatási témáról, amely a paralingvisztika nevet kapta az újabb nyelvlélektani irodalomban, röviden DIEBOLD is megemlékezik (270—273).

A DIEBOLD ismertetéséhez tartozó bibliográfia rendkívül hasznos, mert megtaláljuk benne az amerikai pszicholingvisztika fontosabb munkáit.

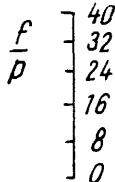
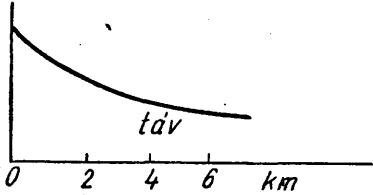

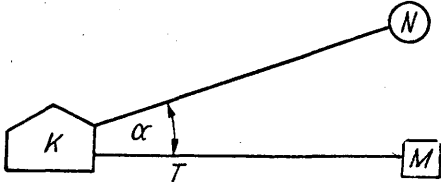
MILLER rövid tanulmánya szerkesztés szempontjából aligha tartozik hozzá a kötethez, de önmagában véve igen érdekes és gondolatébresztő tanulmány. Az anyanyelv tanulásának módjából, a nyelvi képesség (competence) és teljesítmény (performance) különbségének kérdéséből kiindulva mutat rá a beszédtevékenység és általában a nyelv néhány olyan fontosabb problémájára, amely mind ez ideig megoldatlan. Többek között azt a következtetést vonja le (299), hogy a gyermek nem speciális mondatokat tanul, azaz nem ezeknek egyenkénti percepciója és megértése útján tanul meg beszélni, hanem szabályokat tanul, amelyeknek a segítségével a szükséges szókapcsolatokat, mondatokat megalkotni (generálni) képes. Kétségtelen, hogy a transzformáció és a generatív nyelvtan rámutatott arra a korábban sem ismeretlen módszerre, amellyel a gyermek és általában az ember közlési modellekből (pl. mondatfajtákból, szó szerkezeti típusokból) másfajta közlési modelleket állít elő, s ez a nyelv formáinak kimeríthetetlen és megújuló tárházát alkotja. Amde a nyelvben, habár az egyes nyelvekben különböző mértékben, igen nagy a száma és a fontossága a kötöttebb formáknak, az állandó igevonatoknak, az állandósult szókapcsolatoknak, szólásoknak és egyéb nyelvi kliséeknek. Ezek a szabad nyelvi formákkal, valamint a szokásos és lehetséges képes kifejezésekkel együtt rendszert alkotnak, köztük szinonimikus, stilisztikai összefüggések vannak, továbbá átmeneti formák, kötöttebb és kötetlenebb lehetőségekkel váltakozva. Az eddigi pszicholingvisztikai vizsgálatok erre a tárgykörre még nem terjedtek ki, márpedig nyilvánvaló, hogy a gyermek egyidejűleg tanulja meg a szabadabb és kötöttebb nyelvi típusokat. Ha pedig ez igaz, akkor MILLER állítása csak féligazságot tartalmaz. A további, a kötött nyelvi formák tanulásával foglalkozó vizsgálatok feladata lesz, hogy fény derítsen arra a „csodára”, hogy a gyermek 1 1/2—2 év alatt (de tíz éves koráig teljesen) el tudja sajátítani anyanyelvét, holott annak leírására ugyanolyan fokon a tudomány szinte képtelen.

FODOR ISTVÁN

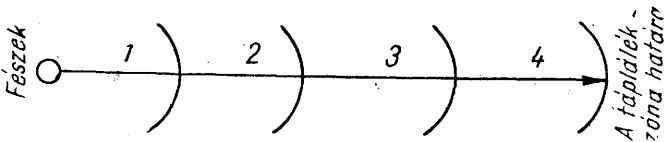
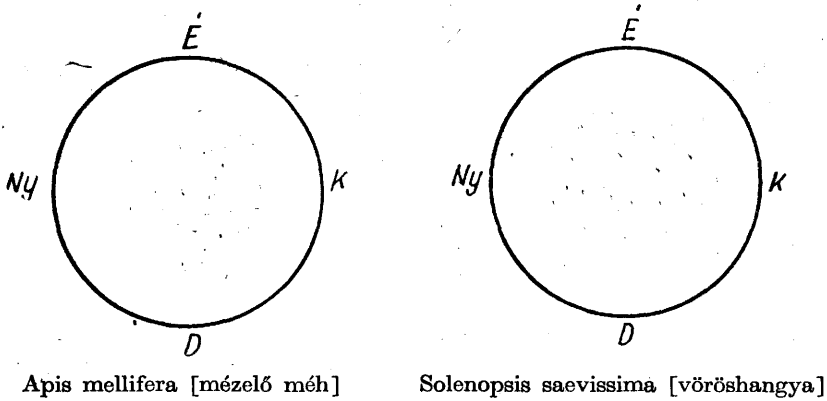
Pótlások Thomas A. Sebeok „Hogyan érintkeznek az állatok?” c. cikkéhez

THOMAS A. SEBEOK „Hogyan érintkeznek az állatok?” c. cikkéből sajnálatos módon kimaradt két ábra és a hozzájuk tartozó szövegrészek (292, 299. l.). Ezeket alább pótlólag közöljük.

	Szignál	Utalás
Tánc	Körtánc	Gazdag lelet távolsága 100 méternél nem messzebb
	Részlő tánc	
Illat	I_a I_b ⋮	Virágon levő virágpör vagy nektár bősége, $I_a \dots I_b \dots$

Tánc	Részlő tánc		
			

1. ábra. A méhek közlésének szerkezete [1950]. K a kas; M a mező; N a nap; T a távolság a kaptár és a lelet között; α az ugrálásnak a függőleges vonaltól való eltérése, a kaptártól a nap felé és a lelet felé tartó irányok eltérése szöge; f/p a percnkénti fordulatok száma; I_a , I_b a különböző illatok.

2. ábra. A mézelő méh (*carinica* fajtájának) csóváló tánca, valamint a vöröshangya szagnyoma által továbbított hír mennyiségének ábrázolásai.

Balra fent: A „méh iránytűje”; ez azt jelöli, hogy a dolgozó méh maximum 4 bit [kétértékű hír-egység] hírt kap a távolságra vonatkozóan, vagy ugyanennyi információ megszerzése lehetővé teszi számára, hogy pontszerűen azonosítson egy célt, amely a 16 egyenlő valószínűséggel rendelkező szeletben található. A körvonalakat önkényesen ábrázoljuk úgy, hogy kettévágjuk a körszeleteket. Az irányra vonatkozó információ mennyisége független marad a — méterekben megadott — távolságtól.

Jobbra fent: A vöröshangya „iránytűje”; ez azt mutatja, hogyan növekszik a — milliméterekben megadott — távolsággal. Mindkét körvonalban a potenciális távolságzónáknak csak részeit mutatjuk be.

Lent: Mind a méhek, mind a vöröshangyák közlésének „távolsági skálája”. Körülbelül 2 bit átvitele szolgáltat elegendő információt a dolgozónak ahhoz, hogy pontszerűen azonosítson egy célt a fészek és az egyes üzenet rendes alkalmazásának maximális távolsága közötti négy egyenlő koncentrikus osztályvonal egyikén belül.

A SZERKESZTŐSÉG

Hibaigazítás

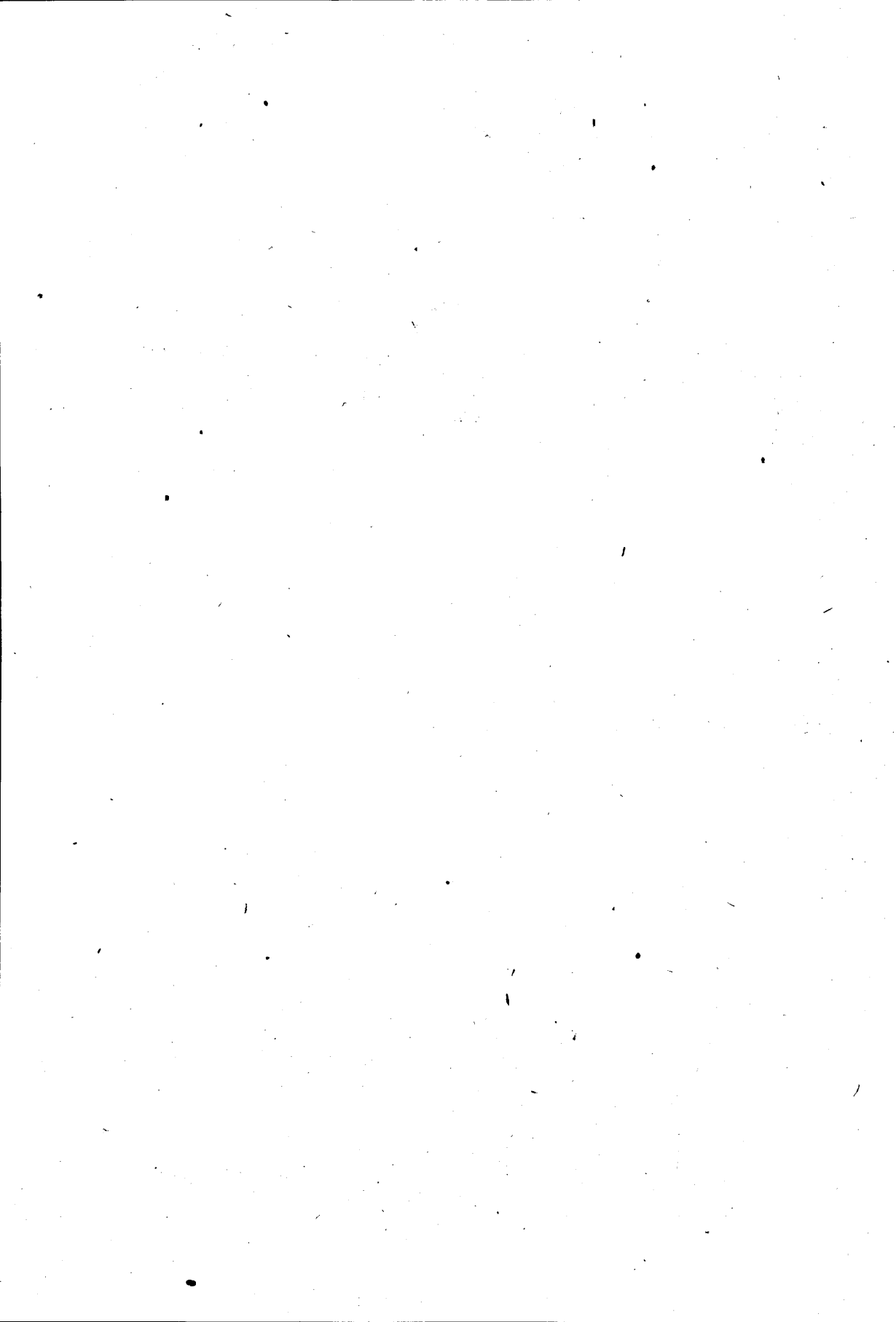
A NyK. LXVII. kötetének 352. lapján J. Soltész Katalin „Nyelvstatistikai vizsgálatok a Petőfi-szótár anyaga alapján” című cikkében a táblázat nem megfelelően került közlésre. A helyesbített táblázatot itt adom a közre:

címszó	Petőfi	Nemes	címszó	Petőfi	Nemes
1 hogy ksz	6068	7066	hajnal	81	34
ha ksz	3046	864	halott fn	79	83*
hol hsz	690	55	hóhér	79	—
Hugó	663	—	hónap	79	193
5 hanem	588	382	55 haj	77	14
hall	587	64	halad	75	47
hozzá	473	134	hét fn	74	464*
hisz ige	457	150	haszon	74	30
haza fn	421	109*	harcol	72	22
10 hely	399	388	60 hála	71	21
hang	394	102	hát fn	71	?
halál	390	188	hány névm	70	23*
hölgy	352	52	hisz hsz	69	?
ház	324	336	hull	67	23
15 hír	323	256	65 hat szn	66	232*
hát hsz	322	?	hord	66	8
hagy	318	117	hatalmas	65	156
hát ksz.	296	?	hangos	64	26
hogy hsz	280	?	határ	64	150
20 hosszú mn	278	193*	70 hadsereg	62	38
hoz	278	243	honnan	61	8
herceg	229	170	hiszen hsz	60	?
hallgat	227	91	hosszan	60	?
három	213	458	hó 'Schnee'	59	84*
25 hadd	194	6	75 hab	58	—
hova	185	12	hal ige	58	52
hogyha	155	4	háború	57	135
holnap hsz	148	51*	hirtelen	57	61
homlok	147	13	hogyan	56	82
30 halk	142	18	80 hűg	56	8
hejh	139	—	heves	55	39
hah	136	—	hős fn	55	48*
hideg mn	136	51*	hátha	53	9
hív	129	160	hercegnő	53	13
35 használ	126	93	85 hiba	53	72
hegy 'Berg'	126	34*	Harland	52	—
hiába hsz	119	66	házasság	52	56
harc	115	94	hahaha	50	—
hatalom	112	74	hivatal	48	113
40 harmadik	109	166	90 hm	48	—
hon	108	—	húz	47	20
halvány	108	—	haragos	45	5
harag	107	6	hazugság	44	13
hisz ksz	103	?	hűség	44	12
45 hozzátesz	102	11	95 Hardy	43	—
hű	99	22	hív mn 'hű'	43	—
helyett	92	88	hamar	42	7
hiszen ksz	98	113*	hazudik	42	—
hold 'Mond'	89	26*	hideg fn	41	?
50 Hood	84	—	100 holt mn	41	32*

Helyeshítés

A Nyelvtudományi Közlemények LXVII. kötetében megjelent „O.C. Ахманова—Г.Б. Микаелян: Современные синтаксические теории” című ismertetésben a „részletesen taglalja...” kezdetű mondatból (429. l.) a / J. Firbas, B. Trnka, V. Skalička, E. Pauliny...” nevek után tévedésből kimaradt a „csehszlovák” szó.

NÁDOR GABRIELLA

TARTALOM

GULYA JÁNOS: Vahi osztják nyelvtanulmányok. II.	3
NÉMETH GYULA: Magyar törzsnevek a baskíroknál	35
KAKUK ZSUZSA: A szláv közvetítés kérdése a magyar nyelv oszmán-török elemeiben	51

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

FOKOS DÁVID: Az Osztják Hősénekek III. kötete és két osztják rokonsági elnevezés	67
VÁSZOLYI ERIK: Felső-vicsegdai nyelvjárás vagy nyelvjárások?	75
N. SEBESTYÉN IRÉN: Hangváltozások számojéd igetőkben	78
LABÁDI GIZELLA—RÉVÉSZ MIHÁLY: A nyenyec szókészlet szerkezeti típusai	83
BERECZKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések	89
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések	94
FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA: A nyomaték jelentésmeghatározó szerepe határozós szerkezetekben	97
FÓNAGY IVÁN—BARÁTH JUDIT: Időtartam és hangosság	115
MAGDICS KLÁRA: A magyar beszédhangok időtartama	125
KIEFER FERENC: Megjegyzések a grammatikalitás fokairól	140
LJUDSZKANOV, A.: Gépi fordítási munkálatok Bulgáriában	147
KRAMMER JENŐ: A svájci német népnyelv néhány érdekessége	153

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

VÁSZOLYI ERIK: A II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus	165
PAPP FERENC: Általános és alkalmazott nyelvészeti szeminárium Besançonban ..	166
F. KOVÁCS FERENC: Linguistic Institute of the Linguistic Society of America ..	168
VOIGT VILMOS: Studia Fennica	173
FROMM, HANS: <i>Björn Collinder, Comparative Grammar of the Uralic Languages</i> ..	174
LAKÓ GYÖRGY: <i>Wolfgang Steinitz, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus</i> ..	181
GULYA JÁNOS: <i>Н. И. Терешкин, Очерки диалектов хантыйского языка</i>	182
VÁSZOLYI ERIK: Историко-филологический сборник Коми филиала АН. СССР.	184
VÁSZOLYI ERIK: <i>A. Kövesi Magda, A permii nyelvek ősi képzői</i>	196
BERECZKI GÁBOR: <i>Eesti murded I—II.</i>	201
SZABÓ LÁSZLÓ: <i>Г. М. Керн, Образцы саамской речи</i>	202
BALOGH LAJOS: <i>Egriné Abaffy Erzsébet, Sopron megye nyelve a XVI. században</i> ..	203
INCZEFI GÉZA: Zala megye földrajzi nevei	205
MAGDICS KLÁRA: <i>Hans-Walter Wodarz, Satzphonetik des Westlächischen</i>	207
PETŐFI S. JÁNOS: <i>Р. М. Фрумкина, Статистические методы изучения лексики</i>	210
SZÉPE GYÖRGY: <i>John T. Waterman, Perspectives in Linguistics</i>	213
FODOR ISTVÁN: <i>Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems</i> ..	215
Pótlások THOMAS A. SEBEOK „Hogyan érintkeznek az állatok?” c. cikkéhez	218
Hibaigazítás	220
Helyesbítés	221

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. II. 22. — Terjedelem: 19,6 (A/5) ív.

66. 62010 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), = kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST